ISSN 2411-7757

گۆڤاری زانکۆی گەشەپێدانی مرۆیی

گۆڤاریکی زانستیی وەرزییە زانکۆی گەشەپێدانی مرۆیی دەریدەکات

بەرگی (٨) ژمارە (٤) کانونی یەکەم (٢٠٢٢)

٢٠٢٢ ی زایینی ٢٧٢٢ ی کوردی

هەرێمی کوردستانی عێراق

زانکۆی گەشە پێدانی مرۆیی

ISSN 2411-7757

گۆڤاری زانکۆی گەشەپێدانی مرۆیی

گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە، زانکۆی گەشەپێدانی مرۆیی دەریدەکات

خـــاوەنی ئیمتیاز

پ.د.علی محي الدين قەرەداغی

سەرۆکـــی دەستەی نووسەران

پ.د.مـریـوان أحـمـد رشـید

بەرێوەبەری نوسین

پ.د.زانا رؤوف حمە کریم

دەستەی نووسەران

پ.د.أنـور مـحـمـد فـرج ..... ئـەنـدام

پ.د.محـسن ابراهیم أحمـد ..... ئـەنـدام

پ.ی.د.هـیـوا ابـوبـکـر عـلی ..... ئـەنـدام

پ.ی.د.صـهیب مصطفی طـه ..... ئـەنـدام

پ.ی.د.ئـاسـۆ محـمـد دەرویش ..... ئـەنـدام

پ.ی.د.کنعان حمەغریب عبدالله ..... ئـەنـدام

سەرپەرشتیاری هونەریی

هاوکار عمر مجید

دەستەی ڕاوێژکاری

پ.د.سمیر فخرو ..... بحرین

پ.د.عبدالمجید النجار ..... تونس

پ.د.علي المحمدي ..... قطر

پ.د.انمار امين البرواري ..... عێراق

پ.د.صالح قادر..... قطر

پ.د.جاسم عودة ..... مصر

پ.د.قاسم الحبيطي..... عێراق

پ.د.خالد العجمي ..... سعودية

پ.د.خالد المذكور..... كويت

پ.د.فائق مشعل قدوري ..... عێراق

- ئاماژە بە کۆنوسی دەستەی نوسەرانی گۆڤاری زانکۆی گەشەپێدانی مرۆیی ژمارە (15) لە بەرواری (2017/6/1)دا، وە لەبەرئەوەی لە ئێستادا زانکۆکەمان گۆڤارێکی زانستیی نوێ دەردەکات بەناوی (UHD Journal Of Science and Technology) کە تایبەتە بە بلاوکردنەوەی توێژینەوەکانی بواری زانستیی پوخت. بڕیار درا کە بواری بلاوکردنەوەی توێژینەوەکان لە گۆڤارەکەماندا کورت بکرێتەوە تەنها بۆ بواری زانستە مرۆڤایەتیەکان.

- بۆ زانینی مەرجەکان و تۆمارکردنی توێژینەوە بۆ بلاوکردنەوەی لەم گۆڤارەدا, سەردانی سایتی تایبەت بە گۆڤار بکە : journals.uhd.edu.iq

پێشەکی:

گۆڤاری زانکۆی گەشەپێدانی مرۆیی، گۆڤارێکی زانستیی – وەرزییە، زانکۆی گەشەپێدانی مرۆیی دەریدەکات، پشتبەست بە فەرمانی وەزاریی – وەزارەتی خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستی/ حکومەتی هەرێمی کوردستان، ژمارە (15332/9) لە (2015/8/5)دا. ئاماژە بە کۆنوسی لیژنەی هەمیشەیی تایبەت بە دەرکردنی گۆڤاری زانستیی لە وەزارەتی خوێندنی باڵا، کە لە بەرواری (4 / 8 / 2015) دا پەسەندکراوە و بڕیاردراوە بە پێدانی مۆڵەت بە دەرکردنی (گۆڤاری زانکۆی گەشەپێدانی مرۆیی) لە لایەن زانکۆی گەشەپێدانی مرۆییەوە، ئەمەش لەبەر ئەوەی گشت مەرجەکانی دەرکردنی گۆڤاری زانستیی تێدا جێبەجێ کراوە. توێژینەوەکانی ئەم گۆڤارە بۆ بەرزکردنەوەی پلەی زانستیی بەکاردێت.

بەم هۆیەوە دەستەی نوسەرانی گۆڤاری زانکۆی گەشەپێدانی مرۆیی، خۆشحاڵ دەبێت بە بڵاوکردنەوەی توێژینەوەو بەرهەمە زانستیەکانی تۆێژەرانی بواری (زانستە مرۆڤایەتیەکان) بە پێی ئەومەرجانەی کە بۆ بڵاوکردنەوە دانراون لە گۆڤارەکەدا.

- ناوی گۆڤار: گۆڤاری زانکۆی گەشەپێدانی مرۆیی
- جۆری دەرکردنی گۆڤار: وەرزییە
- پسپۆڕی گۆڤار: بواری (زانستە مرۆڤایەتیەکان)
- ژمارەی نێودەوڵەتی گۆڤار بەشێوەی چاپکراو: p-ISSN 2411-7757
- ژمارەی نێودەوڵەتی گۆڤار بەشێوەی ئۆنلاین: e-ISSN 2411-7765
- ژمارەی (DOI) گۆڤار : 10.21928/2411-7765

پ.د. زانا رەئوف حمە کریم

بەڕێوەبەری نوسین

ناونیشان:

زانکۆی گەشەپێدانی مرۆیی

سلێمانی - هەرێمی کوردستان/عێراق

009647711529060 - 009647480120630

سندوقی پۆست: سلێمانی 6/0778

Address:

University of Human Development

Sulaimani -Kurdistan Region/Iraq

+9647711529060 - +9647480120630

PO Box: Sulaimani 6/0778

فهرست المجلة

ت	اسماء الباحثين	عنوان البحث	رقم الصفحة
.1	محسن إبراهيم أحمد	تحليل وقياس هيكل التجارة الخارجية ودرجة الأنكشاف الأقتصادي للعراق للمدة (2004-2020)	12 - 1
.2	Araz Ahmed Mohammed	Psychoanalytic Conceptualization of Archetypes: A Jungian Reading of Kit Anderson's Five Sisters: A Modern Novel of Kurdish Women	22 – 13
.3	Mohsin Hama Saeed Qadir	A Pragmatic Analysis of the Speech Act of Warning by Kurdish EFL Learners in Social Contexts	32 - 23
.4	دانا عبدالكريم سعيد دانەر أبوبكر مجيد	فكرة العدول التشريعي وأثره في الأمن القانوني	49 - 33
.5	رشيد عمارة الزيدي ريناس ابو بكرعلي	القوات غير النظامية في العهد الملكي: وتاثيرها في الامن المجتمعي العراقي	56 - 50
.6	شاخەوان جەلال حاجی فەرەج نیگار ستار جەعفەر	کۆزانیاری، جۆر و بوارەکانی	66 - 57
.7	بوشرا قادر كاكه محمد محمد دلێر امين محمد	بونیادی گێڕانەوەی تەنزئامێزانە لە (ڕشتەی مرواری و ڕیسالەی دلگوشا) دا	79 - 67
.8	Aseel Muhammad Faiq Midya Subhi Noori	Hate Speech Forms and Implications in English and Kurdish Social Media	88 - 80
.9	تریفه عومەر ئەحمەد عەتا عەلی کاکه حمه	پێوەرەکانی نەو-وشەگەرایی لە ڕاگەیاندنی بینراودا	102 - 89
.10	كانیاو ئیبراهیم كەریم	کێشەکانی ژیانی هاوسەرێتی ژنانی فەرمانبەر	112 - 103
.11	ئاواره فەرەیدون قادر لوقمان رەئوف عەلی	بزوتنەوەی ڕوانگە و پەیامی یاخیبوون	121 - 113
.12	ئەنوەر محەمەد فەرەج مەحموود زانا كەریم نەجم	ئامادەیی هەرێمی کوردستان- عێراق وەک بکەرێکی نا-دەوڵەت لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی	131-122

تحليل وقياس هيكل التجارة الخارجية ودرجة الأنكشاف الأقتصادي للعراق للمدة (2004-2020)

محسن إبراهيم أحمد

قسم العلوم المالية والمصرفية، كلية الأدارة والأقتصاد، جامعة التنمية البشرية، السليمانية، كوردستان، العراق.

المستخلص- تعدّ التجارة الخارجية من القطاعات التي تضمن التفاعل بين الاقتصاد المحلي والعالم الخارجي، وذلك من خلال تدفق السلع والخدمات من والى الدولة، وما تتركه من روابط على مستوى الاقتصاد الكلي، وتعزيزقدرة الدولة التنافسية في الأسواق العالمية. لذلك فان التجارة الخارجية أصبحت المحرّك الأساس للنمو الاقتصادي من خلال تصدير الفائض من الأنتاج والحصول على النقد الأجنبي لتمويل الأستيرادات من السلع المختلفة وخصوصاً السلع الرأسمالية والوسيطة اللاّزمة لتحقيق النمو الأقتصادي.

وتبرز دوروأهمية التجارة الخارجية بشكل أوضح في الأقتصاد العراقي الذي يتصف بكونه إقتصاد ريعي أحادي الجانب يعتمد بشكل رئيسي على إنتاج وتصدير النفط الخام للحصول على النقد الأجنبي، الذي يستخدمه في تمويل عملية الأستيرادات لتوفير مختلف السلع والمنتجات لتلبية الطلب المحلي، بسبب تخلف القطاعات السلعية الرئيسية كالقطاعين الزراعي والصناعي، وعدم قدرتها على توفير تلك السلع محلياً. لذلك تشكل التجارة الخارجية أكثر من نصف حجم الناتج المحلي الأجمالي خلال مدة البحث، وهي تتجاوز النسبة الطبيعية المقبولة والمسموح بها لتفادي الوقوع في مشكلة الأنكشاف الأقتصادي والتبعية للخارج.

الكلمات الدالة- التجارة الخارجية، الصادرات، الأستيرادات، الأقتصاد العراقي، الأنكشاف الأقتصادي.

المقدمة

تلعب التجارة الخارجية دوراً كبيراً في جميع الأقتصادات، المتقدمة منها والنامية، بحيث لا توجد دولة في العالم بأمكانها أن تنمو وتستمر بمعزل عن بقية دول العالم مهما بلغت من القوة والأمكانات الأقتصادية، إذ ليس بإمكانها أن تنتج جميع مستلزماتها بنفسها، وبتكاليف أقل مما تنتجها دول أخرى، وذلك لأسباب وظروف طبيعية أو بشرية أو مالية أو تكنولوجية أو بيئية....والخ. لذلك من الأفضل أن تتخصص كل دولة بإنتاج السلع التي تمتلك ميزة نسبية في إنتاجها، وتنتجها بتكاليف أقل، لتلبية الطلب المحلي وتصدير المتبقي منها للأسواق الخارجية. وبالمقابل تستورد السلع التي لا تستطيع إنتاجها أو تنتجها بتكاليف أعلى مما تستوردها من الخارج، على أن تحافظ كل دولة على النسبة المقبولة لمساهمة تجارتها الخارجية في ناتجها المحلي الأجمالي، إذا أرادت الأنتفاع منها (أي من التجارة الخارجية) وتضمن عدم الوقوع في مشكلة الأنكشاف الأقتصادي والتبعية الأقتصادية للخارج.

أهمية البحث

تكمن أهمية البحث من كون التجارة الخارجية تحتل مكانة هامة في الأقتصاد العراقي، سواء من حيث الصادرات الذي يحصل منها على النسبة العظمى من إيراداتها من النقد الأجنبي، من خلال بيع النفط الخام والذي يشكل المنتج الرئيسي والوحيد "الى حد كبير" المعدّ للتصدير، وكذلك الحال بالنسبة للأستيرادات والتي تشكل مصدر توفير مختلف السلع والمنتجات لتلبية الطلب المحلي، بسبب تخلف القطاعات السلعية الرئيسية كالقطاعين الزراعي والصناعي وعدم قدرتها على توفير تلك السلع محلياً.

مشكلة البحث

تتمثل مشكلة البحث في كون الأقتصاد العراقي إقتصاد ريعي أحادي الجانب، يعتمد بشكل رئيسي على قطاع التعدين في إنتاج النفط الخام وتصديره الى الخارج، مما إنعكس سلباً على الهيكل الأقتصادي للعراق عموماً. لذلك يمكن صياغة مشكلة البحث من خلال طرح الأسئلة الأتية:

- الى أي مدى تعاني التجارة الخارجية للعراق من إختلال هيكلي .
- ماهي مساهمة كل من الصادرات والأستيرادات في إختلال هيكل التجارة الخارجية.
- الى أي مدى يعاني الأقتصاد العراقي من الأنكشاف والتبعية للخارج.

فرضية البحث

ينطلق البحث من فرضية مفادها أن هناك إختلالاً في هيكل التجارة الخارجية للعراق والذي إنعكس سلباً على هيكل الأقتصاد عموماً وجعل الأقتصاد العراقي مكشوفاً وتابعاً للخارج.

هدف البحث

يهدف البحث الى التحقق من فرضية البحث، من خلال الأجابة على الأسئلة المطروحة في مشكلة البحث وذلك عن طريق:

- دراسة وتحليل تطور كل من الصادرات والأستيرادات وحالة الميزان التجاري.
- تحليل الهيكل السلعي والتوزيع الجغرافي لكل من الصادرات والأستيرادات.

مجلة جامعة التنمية البشرية

المجلد 8، العدد 4(2022) ؛ عدد الصفحات (12)؛ معرف الكائن الرقمي: 10.21928/juhd.v8n4y2022.pp1-12

ورقة بحث منتظمة: أُستلم البحث في 27 حزيران 2022؛ قُبل في 20 تموز2022؛ نُشرت في 18 أيلول 2022؛

البريد الإلكتروني للمؤلف : muhsin.ahmad@uhd.edu.iq

حقوق الطبع والنشر ©2022 محسن إبراهيم أحمد. هذه مقالة الوصول اليها مفتوح موزعة تحت رخصة المشاع الإبداعي النسبية - CC BY-NC-ND 4.0

- قياس درجة الأنكشاف الأقتصادي للعراق.

منهج البحث

للوصول الى هدف البحث، فقد إعتمد البحث على الأسلوب التحليلي الوصفي لتحليل وقياس هيكل التجارة الخارجية و درجة الأنكشاف الأقتصادي في العراق، مستنداً الى البيانات والمعلومات المتاحة والمنشورة حول الموضوع من المصادرالرسمية، بالأضافة الى الكتب والدوريات والرسائل والأطاريح الجامعية في كتابة الأطار المفاهيمي للبحث.

إطار البحث

- مكانياً: يغطي البحث الأقتصاد العراقي.
- زمانياً: يغطي البحث المدة (2004-2020)، والتي تعبّر عن فترة زمنية مختلفة تماماً عن سابقاتها، حيث تغيرت فيها السلطة السياسية ومعها النظام السياسي والأقتصادي القائم في العراق.

هيكل البحث

للوصول الى هدف البحث، فقد تم تقسيم البحث الى ثلاثة مباحث، يتناول المبحث الأول الأطار النظري والمفاهيمي للتجارة الخارجية، من خلال مفهوم التجارة الخارجية وأهميتها، وأهم أسباب قيامها. بينما خصص المبحث الثاني لتحليل هيكل التجارة الخارجية في العراق للمدة(2004-2020)، من خلال تحليل تطورالتجارة الخارجية للعراق، وتحليل هيكل الصادرات العراقية، بالأضافة الى تحليل هيكل الأستيرادات العراقية خلال تلك المدة. ويتضمن المبحث الثالث قياس درجة الأنكشاف الأقتصادي للعراق خلال مدة البحث، وأخيراً توصل البحث الى مجموعة من الأستنتاجات والمقترحات.

المبحث الأول
الأطار النظري والمفاهيمي للتجارة الخارجية

أولاً: مفهوم التجارة الخارجية

هناك عدة تعاريف للتجارة الخارجية إنطلاقاً من الهدف من دراستها ، وفيما يأتي أهمها:

التجارة الخارجية عبارة عن: (عملية إنتقال السلع والخدمات بين الدول والتي تنظم من خلال مجموعة من السياسات والقوانين والأنظمة التي تعقد بين الدول بهدف تحقيق المنافع المتبادلة لأطراف التجارة). (الزبون، 2015، 9) حيث يوضح هذا التعريف مكونات الصادرات والأستيرادات والمتمثلة بالسلع والخدمات، كما يوضح أيضاً الهدف الرئيسي للتجارة الخارجية والمتمثل في تحقيق المنافع المتبادلة منها.

وتعرّف أيضاً على أنها: (حركة السلع والخدمات بين الدول المختلفة، بحيث تشمل الحركات الخارجية لرؤوس الأموال).(الفتلاوي و شاكر، 2016، 3) ويلاحظ من هذا التعريف أنه أدخل مفهوم الأستثمار في التجارة الخارجية من خلال حركة رؤوس الأموال .

كذلك تعرّف التجارة الخارجية بأنها: (تمثل المعاملات التجارية الدولية المتمثلة في إنتقال السلع والخدمات، والأفراد، ورؤوس الأموال، والتي تنشأ بين أفراد يقيمون في وحدات سياسية مختلفة، أو بين حكومات، أو بين منظمات إقتصادية تقطن وحدات سياسية مختلفة).(الجميل، 2006، 11)

ويلاحظ هنا بأن هذا التعريف أدخل مفهوم الهجرة في التجارة الخارجية من خلال تبادل عنصر العمل.

كما تعرّف التجارة الخارجية بانها: (أحد فروع علم الأقتصاد الذي يختص بدراسة المعاملات الأقتصادية الدولية، المتمثلة في حركة السلع والخدمات ورؤوس الأموال، وهجرة الأفراد، فضلاً عن السياسات التجارية التي تطبقها كل دولة من دول العام للتأثير على هذه الظاهرة).(عبد الرزاق، 2016، 18) وبموجب هذا التعريف فأن التجارة الخارجية عبارة عن حركة السلع والخدمات ورؤوس الأموال والأفراد بين الدول بالأضافة الى السياسات التجارية المطبقة في كل دولة من تلك الدول.

ثانياً: أهمية التجارة الخارجية

للتجارة الخارجية دور كبير على مستوى الأقتصاد المحلي والدولي، ويعدّ مستوى التجارة الخارجية مؤشراً للنمو الأقتصادي، والذي ينعكس على مختلف النواحي الأقتصادية والأجتماعية والسياسية في الدولة. وتختلف أهمية التجارة الخارجية من دولة لأخرى حسب مستوى تقدمها الأقتصادي ومدى توافر عناصرالأنتاج فيها. إلاّ أنه يمكن تلخيصها بشكل عام بالنقاط الآتية:

1- تعمل التجارة الخارجية على إحداث التوازن في ميزان المدفوعات من خلال ما يترتب على الدولة من متطلبات، وما تحققه من إيرادات تعمل على تخفيض العجز في ميزان المدفوعات من خلال تنشيط الصادرات. (عابي، 2018-2019 ، 1-5)
2- تؤدي التجارة الخارجية الى زيادة الناتج والدخل إعتماداً على مبدأ التخصص وتقسيم العمل الدولي، مما ينعكس على التشغيل وتوفير فرص العمل، بالأضافة الى توفير السلع الضرورية والذي ينعكس إيجابياً على الوضع المعيشي وزيادة رفاهية المواطنين. (شقيري وآخرون،2015 ،21)
3- تأمين إحتياجات الدول النامية من المتطلبات الأساسية للتنمية الأقتصادية، مثل رؤوس الأموال والتكنولوجيا، ومصادر العملات الأجنبية والأدارة الحديثة التي تساعد على تنشيط القطاعات الأقتصادية المختلفة في الأقتصاد الوطني. (حاجي، 2017، 25)
4- تحقيق المكاسب على أساس الحصول على سلع تكلفتها أقل مما لو تم إنتاجها محلياً. حيث أن التجارة الخارجية تؤدي الى تحقيق الكفاية الأنتاجية وتزيد من الأنتاج، كما يمكن أن تؤدي الى الترشيد في التكلفة. (عبد العظيم، 2000، 20)

ثالثاً: أسباب قيام التجارة الخارجية

إن قيام التجارة الخارجية يعود بالأساس الى وجود تباين في مجموعة من العوامل بين الدول ولعلّ أهمها ما يأتي:

1- التفاوت في الموارد الطبيعية والظروف المناخية بين الدول: وما يترتب عليه من عدم إمكانية إنتاج جميع المنتجات والسلع المطلوبة في كل دولة، وبالتالي تتخصص كل دولة في إنتاج السلع التي تمتلك الموارد والظروف اللاّزمة لأنتاجها. (حشيش، 2000، 21)
2- التفاوت في عرض عوامل الأنتاج: وما يترتب عليه من تفاوت تكاليف وأسعار تلك العوامل والأسعار المحلية لكل دولة، فتجعل التكاليف المنخفضة دولة معينة تحقق وفورات الحجم مقارنة بإرتفاعها لنفس السلعة في دولة أخرى.(حلس، 2016، 11)
3- إختلاف المستوى التكنولوجي من دولة لأخرى: حيث يعدّ التقدم التكنولوجي سبباً رئيسياً للتخصص وتقسيم العمل على المستوى الدولي، وبالتالي قيام التجارة الخارجية بين الدول. حيث تتخصص الدول المتقدمة ذات التكنولوجيا الحديثة

في إنتاج السلع التي تحتاج وسائل تكنولوجية حديثة ومتقدمة.(لوصيف، 2014/2013، 5)

4- إختلاف تكاليف النقل: إن تكاليف النقل لسلعة ما تؤثرعلى سوقها، لأنها تضاف الى تكلفة الأنتاج، ومن ثم الى سعر السلعة. وتعتمد قابلية التبادل التجاري لسلعة ما على سعرها الدولي وسعرها المحلي وتكاليف النقل. حيث تكون السلعة قابلة للتصدير إذا كان سعرها المحلي مضافاً اليه تكاليف النقل الى الخارج أقل من سعرها الدولي. في حين تكون السلعة قابلة للإستيراد إذا كان سعرها الدولي مضافاً اليه تكاليف النقل للداخل أقل من سعرها المحلي. (السريتي، 2009 ،14-15)

5- إختلاف الأذواق: فحتى لو كانت ظروف الأنتاج متشابهة في جميع المجالات فقد تتاجر الدول مع بعضها البعض إذا إختلفت أذواق وتفضيلات المستهلكين تجاه السلع المتاجر بها.(ساموبلسن و نوردهاوس، 2001، 694-695)

6- الأسباب الأستراتيجية والسياسية: المتمثلة في تحقيق النفوذ السياسي من خلال الندرة النسبية للسلعة المنتجة والمتاجر بها عالمياً.(داود وآخرون، 2002، 16)

المبحث الثاني
تحليل هيكل التجارة الخارجية للعراق للمدة (2004-2020)

يعدّ تحليل هيكل التجارة الخارجية لأية دولة إنعكاساً لمستوى تطور ودرجة إرتباط إقتصادها بالأقتصاد العالمي، لذلك فأن الدول تهتم بدراسة و تحليل هيكل التجارة الخارجية من أجل معرفة مدى مساهمتها في النشاط الدولي، والوقوف على مكانة صادراتها و إستيراداتها مع الدول الأخرى.

أولاً: تحليل تطورالتجارة الخارجية للعراق للمدة (2004-2020)

من أجل دراسة وتحليل هيكل التجارة الخارجية للعرق فإنه لابد من التعرف أولاً على واقع التجارة الخارجية و معرفة حجم وتطور الصادرات والأستيرادات خلال مدة البحث، بغية تحديد حالة الميزان التجاري من حيث وجود العجز والفائض، وما يترتب عليها من آثارعلى ميزان المدفوعات وعلى حركة النقد الأجنبي ومجمل المتغيرات الأقتصادية، والذي ينعكس قطعاً على السياسات الأقتصادية التي يجب إتخاذها لمواجهة تلك الآثار.

1- تطور الصادرات

يعدّ تطورالصادرات من المؤشرات الرئيسية للحكم على قوة وتطور إقتصاد أي بلد، لأن تطور وإرتفاع الصادرات يدل على قوة وتطور النشاط الأقتصادي والأنتاجي، والذي يؤشر سلامة النظام الأقتصادي والأدارة الأقتصادية وإستغلال الموارد الأقتصادية بشكل جيد، وخصوصاً إذا تميّز هيكل الصادرات بالتنوع وعدم الأقتصار على منتج معين أوعدد محدود من المنتجات كما هو الحال في الدول الريعية.

أن دراسة وتحليل الصادرات يمكّننا من معرفة درجة النمو الأقتصادي، حيث أن تطورالصادرات يساهم في نمو الأقتصاد عن طريق زيادة معدل تكوين رأس المال في البلد، مما يعزّز من قدرته الأنتاجية، لأن هناك علاقة طردية قوية بين الصادرات والنمو الأقتصادي.(جبيل، 2018، 301)

الجدول(1)
تطور الصادرات والأستيرادات في العراق للمدة (2004-2020) (مليون دولار)

السنوات	الصادرات من السلع والخدمات	معدل النمو السنوي (%)	الأستيرادات من السلع والخدمات	معدل النمو السنوي (%)
2004	18490	-	19954	-
2005	23697	28.2	23532	17.9
2006	30529	28.8	22009	(6.5)
2007	39587	29.7	19556	(11.1)
2008	63726	70.0	35012	79.0
2009	39430	(38.1)	41512	18.6
2010	51764	31.3	43915	5.8
2011	79681	53.9	47803	8.9
2012	94209	18.2	59006	23.4
2013	90587	96.2	63320	7.3
2014	85370	(5.8)	58602	(7.5)
2015	51338	(39.9)	47467	(19.0)
2016	41298	(19.6)	34208	(27.9)
2017	57559	39.4	37866	10.7
2018	85360	48.3	45736	20.8
2019	81585	(4.4)	58138	27.1
2020	46811	(42.6)	48150	(17.2)
متوسط المدة (2004-2020)	57707.1	18.4	41516.8	8.1

- **المصدر:** الجدول من إعداد الباحث إستناداً الى:
- البنك المركزي العراقي ، إحصاءات التجارة الخارجية .*http:/www.cbi.iq*
- الأرقام بين قوسين( ) هي قيم سالبة .

من ملاحظة الجدول (1) يتبين بأن حجم الصادرات العراقية بلغ (18490) مليون دولار سنة 2004، الاّ أنه بدأ بالأرتفاع المستمر طيلة السنوات اللاّحقة الى ان وصل الى (63726) مليون دولار سنة 2008 وبنسبة إرتفاع (244.7%)، وذلك بسبب إرتفاع حجم الصادرات النفطية كون العراق بلد نفطي وإقتصاده ريعي وأحادي الجانب يغلب عليه قطاع التعدين والطاقة. حيث إرتفع معدل حجم الصادرات النفطية من (1995) ألف برميل/ يوم سنة 2004 الى (2281) ألف برميل/يوم سنة 2008 وبنسبة إرتفاع (14.3%)،(الجهاز المركزي للأحصاء، 2018) بالأضافة الى إرتفاع سعر النفط الخام في سوق النفط الدولية من (36.05) دولار/برميل سنة 2004 الى (94.45) دولار/برميل سنة 2008، وبنسبة إرتفاع (162%) خلال تلك الفترة. (Opec,2005,29 & Opec,2009,21) بعدها تراجعت قيمة الصادرات بشكل كبير إذ بلغت (39430) مليون دولار سنة 2009 وبنسبة إنخفاض (38.1%-) وذلك بسبب ظهور الآثار السلبية للأزمة المالية العالمية منذ سنة 2008 ،والتي إنعكست سلباً على سوق النفط الدولي أيضاً، حيث إنخفض سعر البرميل من النفط الى (61.01) دولار، وبنسبة إنخفاض بلغت (35.4%) مقارنة بسنة 2008. (Opec, 2010,19)

وبسبب تعافي الأقتصاد العالمي وإرتفاع أسعار النفط الى (109.45) دولار للبرميل سنة2012 (وهو أعلى حد لها خلال مدة البحث) (Opec, 2014,29) فقد بدأت قيمة الصادرات بالأرتفاع أيضاً منذ سنة 2010 وآستمرت على هذا النحو حتى بلغت (94209) مليون دولار سنة 2012 وهي أعلى قيمة للصادرات خلال مدة البحث. لكن الملاحظ أن قيمة الصادرات العراقية بدأت بالتراجع منذ سنة 2013 وآستمرت على هذا النحو حتى وصلت الى (41298) مليون دولار سنة 2016 وبنسبة إنخفاض بلغت (56.2%) مقارنة بسنة2012، وذلك بسبب إنخفاض مستويات أسعار النفط في تلك الفترة، بحيث وصل سعر البرميل الى (40.76) دولار سنة 2016 وبنسبة إنخفاض بلغت (62.8%) مقارنة بسنة 2012. (Opec, 2017,14) بعدها بدأت قيمة الصادرات العراقية بالأرتفاع مرةً أخرى الى أن وصلت الى (85360) مليون دولار سنة 2018 متأثرةً بإرتفاع قيمة الصادرات النفطية والناجم عن إرتفاع أسعار النفط مرةً

أخرى، حيث وصل سعر البرميل الى(69.78) دولار في تلك السنة. (Opec,2019,11)لكنه وبسبب الأزمة الصحية التي ضربت العالم بأسره والمتمثلة بظهور فايروس كورونا (Covid-19) والشلل الكبير الذي أحدثه هذا الوباء في الأقتصاد العالمي والذي ظهر آثاره جليةً على سوق النفط الدولية مسجلة أرقام سالبة لسعر النفط، بسبب توقف أو إنخفاض حركة النقل والمواصلات، بحيث وصل معدل سعر البرميل من النفط الى (41.47) دولارسنة 2020 وبنسبة إنخفاض بلغت (35.2%) (Opec, 2021,12)، مما أدى الى تراجع قيمة الصادرات العراقية أيضاً حيث إنخفضت الى (46811) مليون دولار سنة 2020 وبنسبة إنخفاض بلغت (42.6%) مقارنة بسنة 2019.

عموما يتبين من الجدول(1) نفسه بأن متوسط قيمة الصادرات العراقية من السلع والخدمات بلغ (57707.1) مليون دولار وبمعدل نمو سنوي (18.4%) خلال مدة البحث(2004-2020).

2- تطور الأستيرادات

تعدّ الأستيرادات الكفّة الأخرى من الميزان التجاري والتي تقابل كفّة الصادرات، حيث أنها أكثر تعبيرا عن قوة وقدرة الأقتصاد الوطني مقارنةً بالصادرات، لأنها تعكس مدى إعتماد الأقتصاد على الأسواق الخارجية في تلبية الطلب الداخلي، ومن ثم قدرة الأقتصاد على مواجهة التحديات الخارجية، على إعتبار أنها إحدى أهم الأدوات والمقومات الأساسية للتنمية. وتكمن فائدة الأستيرادات كونها وسيلة للحصول على مختلف السلع غير المتوفرة محلياً، أو أنها لا تنتج بكميات تلبي الطلب المحلي، أو الحصول عليها بكلفة أقل من إنتاجها محلياً، فيكون من الأفضل إستيرادها من الخارج. (G.V.Vijayasri, 2013, 111-119)

لقد أسهمت عملية ترسيخ مفهوم الدولة الريعية والأقتصاد الريعي في العراق، في وقوع الأقتصاد العراقي بما يمكن تسميته ب (فخ الأستيرادات) مقابل تدني نسبة مساهمة المنتج الوطني في تلبية إحتياجات الأسواق المحلية، الذي تهيأت له الظروف والعوامل الساندة التي جعلت من الأقتصاد العراقي، إقتصاداً ريعياً بإمتياز، حيث لم تشكل فيه مساهمة قطاع الصناعة التحويلية سوى نسبة (1.5%) والقطاع الزراعي نحو (5%) من الناتج المحلي الأجمالي ، في ظل إتجاه الحصة الأكبر من التخصيصات الأستثمارية في الموازنات السنوية للدولة نحو قطاع النفط بنسبة (34.6%) من إجمالي التخصيصات الأستثمارية في الموازنات السنوية للدولة كمتوسط للمدة(2006-2019) مقابل تخصيصات إستثمارية لقطاع الصناعة التحويلية والتي كانت في حدود (1.1%) وللزراعة (0.5%) كمتوسط من إجمالي التخصيصات الأستثمارية خلال نفس المدة .(الخياط، 8يوليو 2020) http://kerbalacss.uokerbala.edu.iq

بناءً على ماسبق ومن خلال الجدول (1) يتبين بأن قيمة الأستيرادات ترتبط بقيمة الصادرات خلال أغلب سنوات مدة البحث، كون الأستيرادات تمول بالنقد الاجنبي المتأتي أصلاً من الصادرات وعلى الأخص الصادرات النفطية. فكلما إزداد حجم النقد الأجنبي تزداد قدرة البلد في تمويل الأستيرادات، وفي ظل الأنفتاح الاقتصادي الواسع على الخارج بعد عام 2003، وكذلك الطلب المحلي المتنامي، وبسبب شحة الانتاج المحلي وعدم قدرته في تلبية هذا الطلب، فقد تمت مواجهته بالأستيراد من الخارج. حيث يلاحظ بأن حجم الأستيرادات العراقية بلغ (19954) دولار سنة 2004 ليرتفع الى (23532) مليون دولار سنة 2005 وبنسبة إرتفاع (17.9%)، ليبدأ بعده بالأنخفاض خلال السنتين 2006 و2007 الى (22009) و(19556) مليون دولار وبنسبة إنخفاض (6.5%) و(11.5%) لكل منهما على التوالي، على الرغم من إرتفاع حصيلة الصادرات وإرتفاع القدرة الأستيرادية للبلد، ولعلّ ذلك بسبب تدهورالوضع السياسي والأمني والأحتقان الطائفي والذي أثربشكل كبير على الوضع الأقتصادي في البلد. لكنه شهد إرتفاعاً كبيراً سنة 2008، حيث بلغ (35012) مليون دولار وبنسبة إرتفاع (79%) مقارنة بسنة 2007، وآستمرت الأستيرادات بالأرتفاع حتى وصلت الى (63320) مليون دولار سنة 2013 وذلك تماشياً مع تحسن الوضع الأقتصادي للعراق وإرتفاع القدرة التمويلية للأستيرادات نتيجة إرتفاع حصيلة الصادرات في تلك المدة وخصوصاً منذ سنة 2010.

والملاحظ أنه منذ سنة 2014 وبسبب تدهور الوضع الأمني في العراق بالتزامن مع تراجع حصيلة الصادرات الناجم عن إنخفاض سعر النفط في سوق النفط الدولية، فقد بدأت قيمة الأستيرادات تشهد تراجعاً كبيراً بحيث سجلت (58602) و(47467) و(34208) مليون دولار وبنسبة إنخفاض سنوية بلغت (7.5%) و (19.0%) و (27.9%) للسنوات 2014 و2015 و2016 على التوالي. الاّ أنها عادت وآرتفعت مرةً أخرى منذ سنة 2017 وآستمرت على هذا النحو حتى بلغت (58138) مليون دولار سنة 2019 ، حيث بلغ معدل النمو السنوي (10.7%) و(20.8%) و(27.1%) للسنوات 2017 و2018 و2019 على التوالي، وذلك بسبب تحسن الوضع الأقتصادي وإرتفاع القدرة التمويلية للعراق نتيجة إرتفاع حصيلة الصادرات. لكن الأستيرادات تراجعت مرةً أخرى الى (48150) مليون دولار سنة 2020 وبنسبة إنخفاض (17.2%) بسبب إنخفاض القدرة التمويلية للعراق والناجمة عن إنخفاض عوائد الصادرات المعتمدة أصلاً على صادرات النفط والذي إنخفض سعره الى مستويات منخفضة بسبب جائحة كورونا التي أحدثت أزمة إقتصادية كبيرة في العالم بأسره.

عموما يتبين من الجدول(1) نفسه بأن متوسط قيمة الأستيرادات العراقية من السلع والخدمات بلغ (41516.8) مليون دولار وبمعدل نمو سنوي (8.1%) خلال مدة البحث(2004-2020) .

الشكل (1)
تطور الصادرات و الأستيرادات في العراق للمدة (2004-2020)

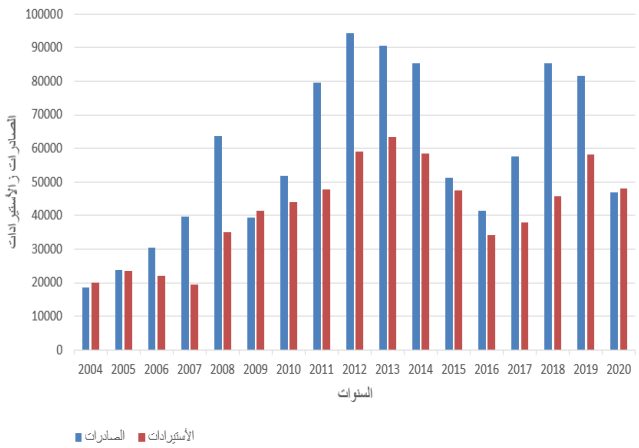

المصدر: الجدول من إعداد الباحث إستناداً الى الجدول (1)

3-الميزان التجاري

الميزان التجاري لأية دولة عبارة عن الفرق بين قيمة الصادرات والأستيرادات خلال فترة زمنية معينة. فإذا كانت قيمة الصادرات تتجاوز قيمة الأستيرادات فذلك يعني وجود

فائض في الميزان التجاري، أما إذا كانت قيمة الصادرات أقل من قيمة الأستيرادات فمعنى ذلك وجود عجز في الميزان التجاري.

فالميزان التجاري هو حساب من حسابات ميزان المدفوعات، ويقصد به رصيد العمليات التجارية، والذي يعدّ أهم بنود ميزان المدفوعات، حيث أن تتبع تطوراته يمكن أن يعطي صورة واضحة عن وضع الأقتصاد ودرجة تكيفه مع المتغيرات الداخلية والخارجية ومدى تدخل الدولة لتحقيق التوازنات.(زهير ، 2015/2014، 64)

ويعدّ رصيد الميزان التجاري أحد الأرقام المهمة في الأقتصاد لما للتجارة الخارجية من أهمية كبيرة نابعة من كون أن الدولة التي يكون لديها فائض في الميزان التجاري تصدر اكثر مما تستورد، مما يعني أن حجم الأنتاج يكون فيها عالياً، وأن لبضائعها سعراً تنافسياً في السوق المحلية والخارجية، والذي يساهم في إرتفاع مستوى الأنتاج والتشغيل المحليين، مما يؤدي الى زيادة الأنفاق الكلي في السوق والذي يحرّك بدوره عجلة الأقتصاد نحو تحقيق معدلات نمو عالية.(جيدل و دردوري، 2021 ،78)

الجدول(2)

الميزان التجاري في العراق للمدة (2004-2020) (مليون دولار)

السنوات	الصادرات من السلع والخدمات	الأستيرادات من السلع والخدمات	الميزان التجاري	نسبة تغطية الصادرات للأستيرادات %
2004	18490	19954	(1464)	92.66
2005	23697	23532	165	100.70
2006	30529	22009	8520	138.71
2007	39587	19556	20031	202.43
2008	63726	35012	28714	182.01
2009	39430	41512	(2082)	94.98
2010	51764	43915	7849	117.87
2011	79681	47803	31878	166.69
2012	94209	59006	35203	159.66
2013	90587	63320	27267	143.06
2014	85370	58602	26768	145.68
2015	51338	47467	3871	108.16
2016	41298	34208	7090	102.73
2017	57559	37866	19693	152.01
2018	85360	45736	39624	186.64
2019	81585	58138	23447	140.32
2020	46811	48150	(1339)	97.22
متوسط المدة (2020-2004)	57707.1	41516.8	16190.3	137.15

-المصدر: الجدول من إعداد الباحث إستناداً الى:

- البنك المركزي العراقي ، إحصاءات التجارة الخارجية .*http:/www.cbi.iq*

- الأرقام بين قوسين( ) هي قيم سالبة، بمعنى عجز في الميزان التجاري .

فمن خلال الجدول (2) يلاحظ بأن العراق حقق فائضاً في ميزانه التجاري في أغلب سنوات مدة البحث عدا ثلاث سنوات فقط وهي 2004 و2009 و2020 حيث حقق في هذه السنوات عجزاً وبمقدار(1464) و(2082) و(1339) مليون دولار لكل منها على التوالي، أي أن الصادرات لم تغطي قيمة الأستيرادات، حيث بلغت نسبة الصادرات الى الأستيرادات (92.66%) و(94.98%) و (97.22%) خلال تلك السنوات على التوالي. وذلك كون تلك السنوات شهدت إنخفاضاً في أسعار النفط الخام في سوق النفط الدولية بشكل واضح والتي إنعكست سلباً وبشكل كبير على حصيلة الصادرات من السلع والخدمات كون العراق بلد ريعي ويعتمد بشكل كبير جداً على الصادرات النفطية. أما خلال مدة البحث فقد حقق العراق فائضاً في ميزانه التجاري وبمعدل (16190.3) مليون دولار سنوياً، أي أن نسبة تغطية الصادرات للأستيرادات بلغت (137.15%) خلال مدة البحث. لكن الملاحظ أن هذا الفائض في الميزان التجاري للعراق لم يحرّك عجلة الأقتصاد و لم يساهم في إرتفاع مستوى الأنتاج السلعي والتشغيل في الأقتصاد، حيث تعاني نسبة كبيرة من سكانه من الفقر والحرمان والبطالة بسبب عدم توفر فرص عمل حقيقية في الأقتصاد، كون العراق بلد نفطي وذو إقتصاد ريعي أحادي الجانب يعتمد بشكل أساسي على إنتاج وتصدير النفط الخام والذي يستخدم الجزء الأكبر من عائداته في تمويل الموازنة التشغيلية، دون إستثمارها في بناء البنية التحتية للأقتصاد وتهيئة البيئة الملائمة للقطاع الخاص المحلي والأجنبي في إقامة المشاريع الأستثمارية والمساهمة في تنمية وتطوير القطاعات المنتجة للسلع والخدمات مثل القطاع الزراعي والصناعي والسياحي، وتوفير فرص العمل بعيداً عن القطاع الحكومي الذي يعاني أصلاً من التخلف والترهل الوظيفي والفساد الأداري والمالي.

الشكل(2)

الميزان التجاري في العراق للمدة (2004-2020)

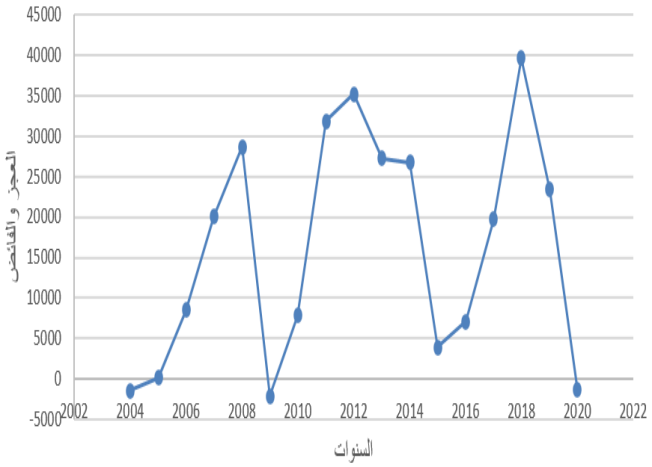

المصدر: الشكل من إعداد الباحث إستناداً الى الجدول(2)

ثانياً: تحليل هيكل الصادرات العراقية للمدة (2004-2020)

من أجل تحليل هيكل الصادرات والوقوف على سلامة أو ضعف هذا الهيكل ومدى قدرته في التعبير عن قوة ومتانة الأقتصاد الوطني وتنوعه، فإنه لابد من دراسة وتحليل كل من مكوني هذا الهيكل والمتمثل في التركيب السلعي للصادرات وكذلك التوزيع الجغرافي للصادرات.

1-تحليل الهيكل السلعي للصادرات

يعكس الهيكل السلعي للصادرات مستوى التطورالأقتصادي لأي بلد، وذلك من خلال معرفة الأهمية النسبية لكل سلعة مصدرة من إجمالي الصادرات وبالتالي معرفة درجة التنوع السلعي للصادرات والذي يعكس أيضاً درجة التنوع الأقتصادي.

الجدول(3)
الهيكل السلعي للصادرات العراقية للمدة(2004-2020) حسب التصنيف الدولي الموحد للتجارة (SITC) (%)

السنوات	المواد الغذائية والحيوانات الحية	المشروبات والتبغ	المواد الخام غير الغذائية عدا الوقود	الوقود المعدنية وزيوت التشحيم المتعلقة بها	زيوت وشحوم حيوانية ونباتية	المواد الكيميائية	سلع مصنعة	مكائن ومعدات نقل	مصنوعات متنوعة	السلع غير المصنفة	المجموع
2004	0.20	0.0	0.30	99.40	0.0	0.0	0.90	0.0	0.0	0.0	100
2005	0.26	0.0	0.18	99.50	0.0	0.0	0.10	0.0	0.0	0.0	100
2006	0.28	0.0	0.15	99.24	0.0	0.01	0.06	0.24	0.0	0.03	100
2007	0.30	0.0	0.20	99.20	0.0	0.0	0.05	0.20	0.0	0.0	100
2008	0.20	0.0	0.20	99.30	0.0	0.0	0.10	0.20	0.0	0.0	100
2009	0.30	0.0	0.22	99.20	0.0	0.01	0.10	0.20	0.0	0.02	100
2010	0.30	0.0	0.22	99.20	0.0	0.01	0.05	0.20	0.0	0.02	100
2011	0.27	0.0	0.15	99.25	0.0	0.01	0.05	0.24	0.0	0.03	100
2012	0.28	0.0	0.15	99.25	0.0	0.01	0.05	0.24	0.0	0.02	100
2013	0.28	0.0	0.15	99.25	0.0	0.01	0.05	0.24	0.0	0.02	100
2014	0.28	0.0	0.15	99.25	0.0	0.01	0.05	0.24	0.0	0.02	100
2015	0.28	0.0	0.15	99.25	0.0	0.01	0.05	0.24	0.0	0.02	100
2016	0.30	0.0	0.20	99.20	0.0	0.0	0.1	0.20	0.0	0.0	100
2017	0.04	0.0	0.02	99.90	0.0	0.0	0.0	0.04	0.0	0.0	100
2018	0.0	0.0	0.02	99.90	0.0	0.0	0.08	0.0	0.0	0.0	100
2019	0.02	0.0	0.04	99.78	0.0	0.0	0.16	0.0	0.0	0.0	100
2020	0.03	0.0	0.07	99.70	0.0	0.0	0.2	0.0	0.0	0.0	100
متوسط المدة (2004-2020)	0.21	0.0	0.15	99.40	0.0	0.0	0.13	0.15	0.0	0.01	100

المصدر: الجدول من إعداد الباحث إستناداً الى :
- البنك المركزي العراقي ، المديرية العامة للإحصاء والأبحاث، التقارير الاقتصادية السنوية للسنوات (2004-2020) .

من خلال الجدول (3) يتبين بأن الوقود المعدنية وزيوت التشحيم المتعلقة بها تطغى على الهيكل السلعي للصادرات العراقية خلال مدة البحث، حيث تتراوح بين (99.20%) كحد أدنى و(99.90%) كحد أعلى. بحيث شكلت متوسط نسبة (99.40%) خلال مدة البحث(2004-2020) وهذا يعني أن بقية السلع المصدرة لا تشكل سوى (0.60%) من الهيكل السلعي للصادرات العراقية خلال تلك المدة، وهي نسبة ضئيلة جداً لا تكاد تذكر. مما يؤشر درجة عالية من التركز السلعي للصادرات، وبالتالي ضعف القدرة التنافسية للصادرات العراقية في الأسواق الخارجية وبقاء الأقتصاد العراقي رهينة للتقلبات في سوق هذه السلعة (الوقود المعدنية)، مما يجعل البلد غير قادرعلى التحكم بإدارة الأقتصاد بشكل سليم بوضع خطط وبرامج تنموية مستقبلية. وبقائه إقتصاداً مختلاً ريعياً أحادي الجانب.

وكذلك من الجدول(3) يتبين بأن المواد الغذائية والحيوانات الحية تأتي بالمرتبة الثانية وبمتوسط نسبة (0.21%) من إجمالي الصادرات العراقية خلال مدة البحث، تليها كل من المواد الخام غير الغذائية عدا الوقود ومكائن ومعدات نقل بالمرتبة الثالثة وبمتوسط نسبة مساهمة (0.15%) لكل منها، وتأتي بالمرتبة الرابعة سلع مصنعة وبمتوسط نسبة مساهمة (0.13%)، وأخيراً تأتي السلع غير المصنفة بالمرتبة الأخيرة وبمتوسط نسبة (0.01%) من إجمالي الصادرات خلال مدة البحث.

مما سبق يمكن القول بأن قطاع التصدير في العراق يعاني من إختلالات هيكلية والتي أدت الى إنخفاض القدرة التنافسية لصادراته السلعية، وبروز ظاهرة تركز الصادرات في الهيكل السلعي، وعدم تنوعها السلعي وهو إنعكاس مباشر للخلل في الهيكل السلعي والخدمي.

الشكل (3)
متوسط الأهمية النسبية للسلع المصدرة في العراق للمدة (2004-2020)

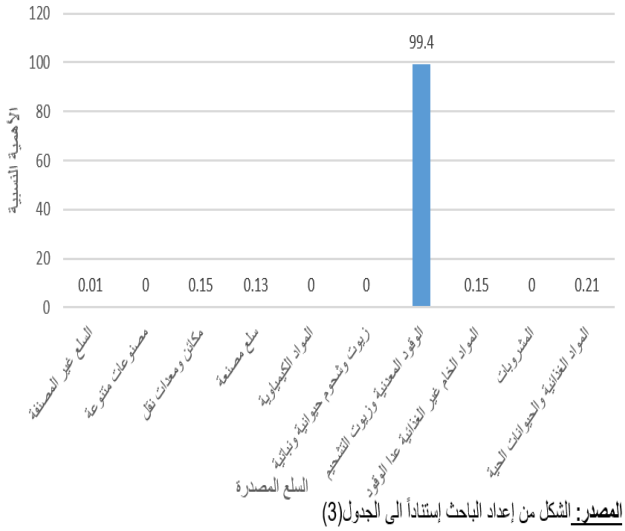

المصدر: الشكل من إعداد الباحث إستناداً الى الجدول(3)

2- تحليل التوزيع الجغرافي للصادرات

يلعب التوزيع الجغرافي للصادرات دوراً كبيراً في سياسة التجارة الخارجية لأي بلد، بإعتبار أن تنويع الشركاء التجاريين وأسواق تصريف الصادرات يجنّب الأقتصاد الوقوع في فخ الأستغلال وسوء التعامل من قبل شركاء تجاريين محدودين، ويمنح الدولة المصدرة هامش كبير من الحرية في التعامل وضمان فرض شروطها وتأمين مصالحها التجارية والأقتصادية في هذا المجال. لكن الأمر يختلف بالنسبة لحالة البلدان التي تتركز صادراتها في سلعة معينة أو عدد محدود جداً من السلع كما هو الحال بالنسبة للعراق الذي تشكل الصادرات من الوقود المعدني (النفط الخام) حوالي(99.4%) من إجمالي صادراته خلال مدة البحث وكما أسلفنا، هذا الى جانب خصوصية سوق النفط الدولية والذي تضعف فيه قدرة بلد مصدر بعينه على فرض شروطه والتحكم فيه لوحده.

فمن خلال الجدول(4) يتبين بأن الصادرات العراقية الى الدول الآسيوية تستحوذ على المرتبة الأولى، حيث بلغت(43.9%) من إجمالي الصادرات العراقية، تليها الصادرات الى دول الأمريكيتين بالمرتبة الثانية وبمتوسط نسبة (30.6%) من إجمالي الصادرات العراقية، لتأتي بعدهما الصادرات الى دول أوروبا بالمرتبة الثالثة وبمتوسط نسبة (20.8%) من إجمالي الصادرات العراقية، ثم الصادرات الى الدول العربية بالمرتبة الرابعة وبمتوسط نسبة (3.8%) من إجمالي الصادرات العراقية، وأخيراً تأتي الصادرات الى بقية دول العالم وبمتوسط نسبة (0.9%) من إجمالي الصادرات العراقية خلال مدة البحث (2004-2020).

الجدول(4)
التوزيع الجغرافي للصادرات العراقية حسب الشركاء التجاريين للمدة (2004-2020)(%)

الدول / السنوات	الدول العربية	دول الأمريكيتين	دول أوروبا	الدول الآسيوية	بقية دول العالم	المجموع العام
2004	8.7	60.8	18.3	12.1	0.1	100
2005	3.2	55.6	28.2	9.7	3.3	100
2006	3.1	55.4	25.7	14.5	1.3	100
2007	3.6	54.8	24.6	15.7	1.3	100
2008	3.6	54.8	24.6	15.7	1.3	100
2009	3.0	41.5	16.9	38.2	0.4	100
2010	2.2	30.7	24	42.4	0.6	100
2011	3.6	30.2	20.2	45.6	0.5	100
2012	3.3	26.9	17.2	49.7	2.9	100
2013	3.3	26.9	17.2	49.7	2.9	100
2014	3.9	19.3	15.5	61.3	0.0	100
2015	3.6	19.2	17.9	58.8	0.5	100
2016	5.3	8.8	24.3	61.4	0.2	100
2017	5.4	8.7	24.3	61.4	0.2	100
2018	2.0	13.0	20.6	64.4	0.0	100
2019	2.9	7.9	21.5	67.7	0.0	100
2020	3.4	5.0	13.5	78.1	0.0	100
متوسط المدة (2004-2020)	3.8	30.6	20.8	43.9	0.9	100

المصدر: الجدول من إعداد الباحث إستناداً الى :
- البنك المركزي العراقي ، المديرية العامة للإحصاء والأبحاث، التقارير الأقتصادية السنوية للسنوات (2004-2020).

ومن الجدول نفسه يلاحظ بأن دول الأمريكيتين تستحوذ على المرتبة الأولى من حيث إستقبال الصادرات العراقية السنوات (2004-2009)، لتأتي دول أوروبا بالمرتبة الثانية للسنوات (2004-2008)، ثم الدول الآسيوية ثالثاً، ثم الدول العربية وأخيراً بقية دول العالم. الآ أن الدول الآسيوية تحولت الى المرتبة الأولى منذ سنة 2010 وآستمرت على هذا الترتيب الى نهاية مدة البحث، لتحتل دول الأمريكيتين المرتبة الثانية حتى سنة 2015، ثم دول أوروبا فالدول العربية بالمرتبتين الثالثة والرابعة و أخيراً بقية دول العالم. الآ أن الملاحظ أن دول أوروبا تحولت الى المرتبة الثانية منذ سنة 2016 الى نهاية مدة البحث لتتراجع دول الأمريكيتين الى المرتبة الثانية بينما حافظت الدول العربية وبقية دول العالم على المرتبتين الرابعة والخامسة على التوالي من حيث إستقبال الصادرات العراقية

.

الشكل (4)
التوزيع الجغرافي للصادرات العراقية حسب الشركاء التجاريين للمدة(2004-2020)

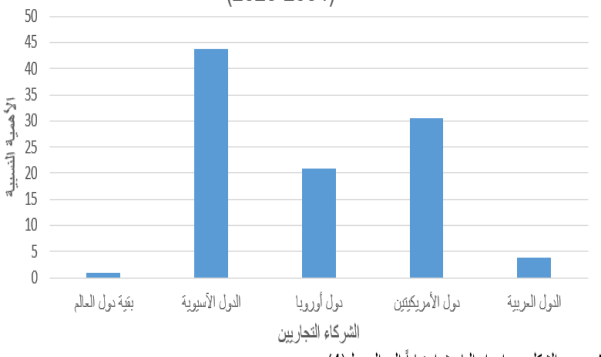

المصدر: الشكل من إعداد الباحث إستناداً الى الجدول(4)

ثالثاً : تحليل هيكل الأستيرادات العراقية للمدة (2004-2021)

من أجل تحليل هيكل الأستيرادات والوقوف على واقع هذا الهيكل ومدى قدرته في التعبير عن قوة ومتانة الأقتصاد الوطني وتنوعه، فإنه لابد من دراسة وتحليل كل من مكوني هذا الهيكل وهما التركيب السلعي للأستيرادات وكذلك التوزيع الجغرافي للأستيرادات.

1-الهيكل السلعي للأستيرادات

يعكس الهيكل السلعي للأستيرادات مستوى التطورالأقتصادي لأي بلد، وذلك من خلال معرفة عدد السلع المستوردة وأنواعها والأهمية النسبية لكل سلعة مستوردة من إجمالي الأستيرادات وبالتالي معرفة درجة التنوع السلعي للأستيرادات والذي يعكس أيضاً "الى جانب الهيكل السلعي للصادرات" درجة التنوع الأقتصادي في البلد.

فمن خلال الجدول(5) والذي يبين أنواع السلع المستوردة والمكونة للهيكل السلعي للأستيرادات العراقية خلال مدة البحث، يلاحظ بأن الأقتصاد العراقي يتميز بهيمنة وطغيان الأستيرادات من جميع أنواع السلع وبنسب متفاوتة، أي أن هذا الهيكل يتميز بالتنوع "على عكس الهيكل السلعي للصادرات والذي يتميز بالتركز الشديد" وهو مؤشر سلبي لأداء الأقتصاد العراقي وعدم قدرته على تحقيق حالة الأكتفاء الذاتي لأية مجموعة سلعية، على الرغم من توفر الأمكانات والموارد الأقتصادية التي تؤهله لتحقيق الأكتفاء الذاتي في البعض منها، بل وحتى تحقيق فائض فيها بغية تصديرها الى الخارج، وبما يسهم في تطوير وتنويع الأقتصاد العراقي.

الجدول(5)
الهيكل السلعي للأستيرادات العراقية للمدة(2004-2020) حسب التصنيف الدولي الموحد للتجارة (SITC) (%)

السنوات	المواد الغذائية والحيوانات الحية	المواد الخام غير الغذائية عدا الوقود	المشروبات والتبغ	الوقود المعدني،زيوت التشحيم المنتجة منها	زيوت وشحوم حيوانية ونباتية	المواد الكيميلوية	سلع مصنعة	مكائن ومعدات نقل	مصنوعات متنوعة	السلع غير المصنفة	المجموع
2004	3.4	1.8	1.3	9.9	6.4	6.7	8.4	43.5	15.8	2.9	100
2005	3.4	1.8	1.3	9.9	6.4	6.7	8.4	43.5	15.8	2.9	100
2006	3.4	1.8	1.3	9.9	6.4	6.7	8.4	43.5	15.8	2.9	100
2007	5.4	1.8	1.3	9.8	6.4	6.7	11.4	38.5	15.8	2.9	100
2008	5.4	1.8	1.3	9.8	6.4	6.7	11.4	38.5	15.8	2.9	100
2009	5.4	1.8	1.3	9.8	6.4	6.7	11.4	38.5	15.8	2.9	100
2010	5.4	1.8	1.3	9.8	6.4	6.7	11.4	38.5	15.8	2.9	100
2011	5.4	1.8	1.3	9.8	6.4	6.7	11.4	38.5	15.8	2.9	100
2012	5.4	1.8	1.3	9.8	6.4	6.7	11.4	38.5	15.8	2.9	100
2013	5.4	1.8	1.3	9.8	6.4	6.7	11.4	38.5	15.8	2.9	100
2014	5.4	1.8	1.3	9.8	6.4	6.7	11. 4	38.5	15.8	2.9	100
2015	5.4	1.8	1.3	9.8	6.4	6.7	11.4	38.5	15.8	2.9	100
2016	5.4	1.8	1.3	9.8	6.4	6.7	11.4	38.5	15.8	2.0	100
2017	5.4	1.8	1.3	9.8	6.4	6,7	11.4	38.5	15.8	2.9	100
2018	5.4	1.8	1.3	9.8	6.4	6.7	11.4	38.5	15.8	2.9	100
2019	5.4	1.8	1.3	9.8	6.4	6.7	11.4	38.5	15.8	2.9	100
2020	5.4	1.8	1.3	9.8	6.4	6.7	11.4	38.5	15.8	2.9	100
متوسط المدة (2004-2020)	5.0	1.8	1.3	9.8	6.4	6.7	10.9	39.4	15.8	2.9	100

المصدر: الجدول من إعداد الباحث إستناداً الى :
-البنك المركزي العراقي ، المديرية العامة للإحصاء والأبحاث، التقارير الأقتصادية السنوية للسنوات (2004-2020) .

ومن الجدول(5) نفسه يتبين بأن مكائن ومعدات نقل تستحوذ على المرتبة الأولى في الهيكل السلعي لأسيرادات العراق ولجميع سنوات مدة البحث، بحيث بلغ متوسط نسبة مساهمتها في إجمالي إستيرادات العراق خلال مدة البحث حوالي (39.4%). ولعلّ السبب في ذلك يعود الى تحسن الوضع المعيشي للمواطن العراقي بعد سنة 2003 وفتح الأسواق أمام الأستيرادات بدون ضوابط وبدون تطبيق معايير التقييس والسيطرة النوعية على السيارات ومكائن النقل وبالتالي دخول سيارات ومكائن نقل غير جيدة

ومواصفات رديئة وبأعداد كبيرة تفوق الطاقة الأستيعابية لشبكات الطرق والتي لم تشهد تطوراً لأستيعاب هذا العدد من السيارات، حيث ساهم سعر الصرف المغالى فيه للدينار العراقي دوراً في هذا المجال، مما أضرّت بالثروة القومية الى جانب أضرارها الكبيرة بالبيئة والصحة والسلامة العامة، والناجمة عن كثرة الحوادث المرورية.

وتأتي المصنوعات المتنوعة بالمرتبة الثانية في الهيكل السلعي للأستيرادات لتشكل حوالي (15.8%) من متوسط إجمالي الأستيرادات خلال مدة البحث. وتأتي السلع المصنعة بالمرتبة الثالثة وبنسبة (10.9%) من متوسط إجمالي الأستيرادات العراقية خلال مدة البحث. مما يعني أن السلع الصناعية تشكل حوالي (26.7%) من متوسط إجمالي إستيرادات العراق خلال مدة البحث، والذي يؤشر بوضوح مدى تخلف وتدهور القطاع الصناعي في العراق. وتأتي الوقود المعدنية وزيوت التشحيم بالمرتبة الرابعة وبمتوسط نسبة مساهمة (9.8%) من إجمالي إستيرادات العراق خلال مدة البحث، وهذه النسبة المرتفعة تعزو الى الحاجة الكبيرة للسوق العراقية اليها لأنها مرتبطة بعمل السيارات ومكائن النقل بآعتبارها من السلع المكملة لها، الى جانب قصور الأنتاج المحلي منها. وتأتي الأستيرادات من المواد الكيمياوية بالمرتبة الخامسة وبمتوسط نسبة (6.7%) من إجمالي إستيرادات العراق خلال مدة البحث، ثمّ تحتل الأستيرادات من زيوت وشحوم حيوانية ونباتية المرتبة السادسة وبمتوسط نسبة مساهمة (6.4%) من إجمالي إستيرادات العراق خلال مدة البحث، على الرغم من توفر الأمكانات والمواد الخام اللازمة لأنتاجها محلياً.

وتحتل الأستيرادات من المواد الغذائية والحيوانات الحية المرتبة السابعة وبمتوسط نسبة مساهمة (5.0%) من إجمالي إستيرادات العراق خلال مدة البحث، وهي نسبة مرتفعة وتؤشر مدى تخلف القطاع الزراعي في العراق والذي هو بلد زراعي بالأساس، حيث تتوفر جميع الموارد والمقومات اللازمة لبناء قطاع زراعي متطور وقادر على تحقيق الأكتفاء الذاتي في الجانبين النباتي والحيواني وتحقيق فائض لتصديرها الى الخارج للمساهمة في تنويع الأقتصاد العراقي. وتأتي كل من السلع غير المصنفة،و المواد الخام غير الغذائية عدا الوقود، والمشروبات والتبغ بالمراتب الثامنة والتاسعة والعاشرة وبمتوسط نسب (2.9%) و(1.8%) و(1.3%) من إجمالي أستيرادات العراق خلال مدة البحث لكل منها على التوالي.

الشكل(5)
متوسط الأهمية النسبية للسلع المستوردة في العراق للمدة (2004-2020)

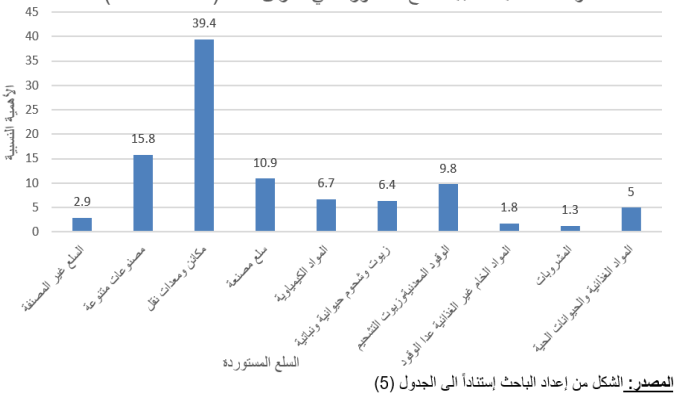

المصدر: الشكل من إعداد الباحث إستناداً الى الجدول (5)

2- تحليل التوزيع الجغرافي للأستيرادات

يلعب التوزيع الجغرافي للأستيرادات "وكما هوالحال بالنسبة للصادرات أيضاً" دوراً كبيراً في سياسة التجارة الخارجية لأي بلد، بإعتبار أن تنويع الشركاء التجاريين وأسواق المنتجات المستوردة يجنّب الأقتصاد الوقوع في فخ الأستغلال وسوء التعامل من قبل شركاء تجاريين محدودين، ويمنح الدولة المستوردة هامش كبير من الحرية في التعامل وضمان فرض شروطها وتأمين مصالحها التجارية والأقتصادية في هذا المجال.

فمن خلال الجدول(6) والذي يبين التوزيع الجغرافي للأستيرادات العراقية حسب الشركاء التجاريين للمدة (2004-2020)، يلاحظ بان مجموعة الدول الآسيوية تحتل المرتبة الأولى حيث بلغ متوسط نسبة مساهمتها في إجمالي إستيرادات العراق (35.3%) خلال مدة البحث. تليها الأستيرادات من مجموعة دول أوروبا بالمرتبة الثانية وبمتوسط نسبة مساهمة بلغ (27.2%) من إجمالي إستيرادات العراق خلال مدة البحث. تليها مجموعة الدول العربية وبفارق ضئيل عن دول أوروبا بالمركز الثالث، حيث بلغ متوسط نسبة مساهمتها (26.9%) من إجمالي إستيرادات العراق خلال مدة البحث. لتأتي دول الأمريكيتين بالمرتبة الرابعة وبمتوسط نسبة مساهمة (9.9%) من إجمالي إستيرادات العراق خلال مدة البحث، وبقية دول العالم تأتي بالمرتبة الأخيرة وبمتوسط نسبة مساهمة (0.7%) من إجمالي إستيرادات العراق خلال مدة البحث. لذلك يمكن القول بأن هذا التوزيع يتميز بالتنوع النسبي.

الجدول(6)
التوزيع الجغرافي للأستيرادات العراقية حسب الشركاء التجاريين للمدة (2004-2020) (%)

الدول / السنوات	الدول العربية	دول الأمريكيتين	دول أوروبا	الدول الآسيوية	بقية دول العالم	المجموع العام
2004	34.7	26.5	24.8	12.9	1.1	100
2005	38.0	17.5	35.4	8.3	0.8	100
2006	36.6	14.7	41.0	6.7	1.0	100
2007	45.2	10.9	30.1	13.5	0.3	100
2008	47.7	11.4	31.4	9.2	0.3	100
2009	33.7	8.5	37.0	20.0	0.8	100
2010	23.7	11.9	43.6	19.2	1.6	100
2011	24.9	8.6	39.3	26.4	0.8	100
2012	24.9	8.6	39.3	26.4	0.8	100
2013	23.9	5.6	17.6	51.6	1.3	100
2014	23.9	5.6	17.6	51.6	1.3	100
2015	25.8	6.3	18.6	49.1	0.2	100
2016	25.8	6.3	18.6	49.1	0.2	100
2017	25.8	6.3	18.6	49.1	0.2	100
2018	8.8	7.2	18.0	65.2	0.8	100
2019	6.2	6.6	16.1	70.9	0.2	100
2020	7.6	5.4	15.8	70.9	0.3	100
متوسط المدة (2004-2020)	26.9	9.9	27.2	35.3	0.7	100

المصدر: الجدول من إعداد الباحث إستناداً الى :
- البنك المركزي العراقي ، المديرية العامة للإحصاء والأبحاث، التقارير الأقتصادية السنوية للسنوات (2004-2020) .

وعلى مستوى الدول فإن هناك أربع دول تعد من الشركاء التجاريين الرئيسيين للعراق من حيث الأستيرادات وهي كل من تركيا والصين وإيران والولايات المتحدة الأمريكية ، بحيث بلغ متوسط نسبة مساهمة كل منها (17.0%) و (15.2%) و (14.6%) و (7.6%) على التوالي خلال مدة البحث (2004-2020)، أي أن هذه الدول الأربع ساهمت بحوالي (54.4%) من إجمالي إستيرادات العراق خلال تلك المدة. وكما هو واضح في الجدول(7)

الجدول(7)
أهم الدول المصدرة الى العراق للمدة(2004-2020)

الدول	تركيا	إيران	الصين	الولايات المتحدة الأمريكية
نسبة المساهمة (%)	17.0	15.2	14.6	7.6

المصدر: الجدول من إعداد الباحث إستناداً الى:
- مصحب، جاسم محمد، تحليل الشراكات التجارية للعراق 2003-2013 ،مجلة العلوم السياسية،العدد 48،تموز 2014 ،12.
- وزارة التخطيط،الجهاز المركزي للأحصاء،مديرية إحصاءات التجارة، تقارير الأستيرادات للسنوات (2014-2020).

والملاحظ أن الصين بدأت تتصدر قائمة الشركاء التجاريين للعراق في المدة (2014-2020) حيث بلغت نسبة مساهمتها من إجمالي إستيرادات العراق (23.6%) تلتها كل من إيران وتركيا والولايات المتحدة الأمريكية بحوالي (11.0%) و(9.0%) و(6.6%) من إجمالي إستيرادات العراق خلال نفس المدة، وكما هو واضح في الجدول(8).

الجدول(8)
أهم الدول المصدرة الى العراق للمدة(2014-2020)

الدول	الصين	إيران	تركيا	الولايات المتحدة الأمريكية
نسبة المساهمة (%)	23.6	11.0	9.0	6.6

المصدر: الجدول من إعداد الباحث إستناداً الى :
- مصحب، جاسم محمد، تحليل الشراكات التجارية للعراق 2003-2013 ،مجلة العلوم السياسية،العدد 48،تموز 2014 ،12.
- وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء،مديرية إحصاءات التجارة، تقارير الأستيرادات للسنوات (2014-2020).

ولعل السبب في ذلك هو تسهيل دخول البضائع المنخفضة الجودة الى العراق بسبب ضعف فاعلية جهاز التقييس والسيطرة النوعية في ضبط ومنع دخول البضائع غير المطابقة للمواصفات، كل ذلك بسبب إستشراء الفساد المالي والأداري وفقدان سيطرة الدولة على منافذ دخول البضائع الى البلد، بالأضافة الى جشع المستوردين والتجار وسعيهم لتحقيق أقصى الأرباح في أقصر فترة زمنية من خلال إستيراد بضائع رديئة ومنخفضة الجودة وبأسعار أرخص نسبياً، ومما ساعد على هذا الأمر إنخفاض مستويات الدخل والمعيشة للعراقيين عموماً في تلك المدة بعد الأحداث السياسية والأمنية التي شهدها العراق، حيث إرتفعت معدلات الفقر في العراق من (19%) سنة 2012 الى (24%) سنة 2014 ثم الى "(41%) سنة 2016 فقط في المناطق التي شهدت الحرب والتوترات الأمنية"، والى (29%) و(32%) في السنتين 2019 و2020 على التوالي .(اليونيسيف، وزارة التخطيط،2017، 10) و (www.rudaw.net/arabi) الى جانب إنخفاض المستوى التعليمي لنسبة كبيرة منهم والذي يدفعهم لتفضيل السلع الرخيصة وإن كانت على حساب الجودة والنوعية.

الشكل(6)
التوزيع الجغرافي للأستيرادات العراقية حسب الشركاء التجاريين للمدة (2004-2020)

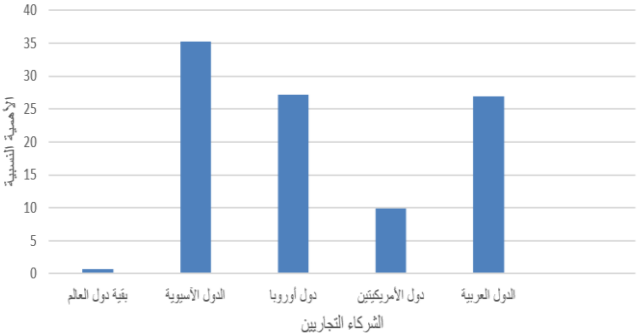

المصدر: الشكل من إعداد الباحث إستناداً الى الجدول(6)

المبحث الثالث
قياس درجة الأنكشاف الأقتصادي للعراق للمدة (2004-2020)

أولاً: مفهوم الأنكشاف الأقتصادي ومقياسه

ويعبّر عنه أيضاً بدرجة الأنفتاح الأقتصادي، تعبيراً عن مدى الأنفتاح الأقتصادي للدولة على العالم الخارجي. وهذا المؤشر يقيس أيضاً درجة الأختلال الكلي للتجارة الخارجية، وتحديد درجة التبعية للخارج، ومدى حساسية الأقتصاد المحلي للمتغيرات الخارجية. ففي حالة إرتفاع قيمة هذا المؤشر فإنه يدل على تأثر الأقتصاد بدرجة كبيرة بالتجارة الخارجية ويكون في حالة تبعية للخارج. ويتم حساب درجة الانكشاف الاقتصادي وفقاً للمعادلة الآتية:

درجة الأنكشاف الأقتصادي= (الصادرات + الأستيرادات / الناتج المحلى الإجمالي GDP) × 100

أو أن:

درجة الأنكشاف الأقتصادي= نسبة الصادرات الى الناتج المحلي الأجمالي + نسبة الأستيرادات الى الناتج المحلي الأجمالي

(سليمان، 2016، 1439).

فإذا تجاوزت نسبة الأستيرادات الى الناتج المحلي الأجمالي 20%، وتجاوزت نسبة الصادرات الى الناتج المحلي الأجمالي 25% في أي إقتصاد فإنه يعدّ إقتصاداً مكشوفاً. بمعنى أنه إذا تجاوزت نسبة التجارة الخارجية (الصادرات والأستيرادات) الى الناتج المحلي الأجمالي (أي درجة الأنكشاف الأقتصادي) 45% في أية دولة فإنها تعدّ مؤشراً للأنكشاف الأقتصادي لتلك الدولة.(بريهي و كشيش، 2017، 328-329)

ثانياً: قياس درجة الأنكشاف الأقتصادي للعراق للمدة (2004-2020)

من أجل تحديد درجة الأنكشاف الأقتصادي للعراق خلال مدة البحث، وبالتالي معرفة دور وأهمية التجارة الخارجية في الأقتصاد العراقي ومدى تبعية الأقتصاد العراقي للخارج خلال مدة البحث، فقد تم إستخراج كل من مؤشري نسبة الصادرات الى الناتج المحلي الأجمالي، ونسبة الأستيرادات الى الناتج المحلي الأجمالي وذلك من أجل حساب مؤشر الأنكشاف الأقتصادي للعراق خلال مدة البحث، وذلك من خلال الجدول(9). حيث يتبين من خلاله بأن درجة الأنكشاف الأقتصادي في العراق تتراوح بين (104.93%) كحد أعلى سنة 2004 و (45.4%) كحد أدنى سنة 2016 ، وهي تعدّ مرتفعة وتقع فوق النسبة المحددة لتحديد حالة الأنكشاف الأقتصادي لأي إقتصاد والمقدرة ب(45%). حيث أن درجة الأنكشاف الأقتصادي المرتفعة والبالغة (104.93%) سنة 2004 هي بسبب تدهور الأنتاج المحلي من السلع والخدمات عدا إنتاج النفط الخام والمعدّ للتصدير أصلاً، وذلك بسبب الظروف التي مرّ بها العراق وإنعكاساتها السلبية على مختلف نواحي الحياة الساسية والأمنية والأقتصادية منذ سنة 2003 والتي أدّت الى إرتفاع نسبة كل من الصادرات(النفطية) والأستيرادات (من مختلف أنواع السلع) الى الناتج المحلي الأجمالي، والتي إنعكست سلباً على درجة الأنكشاف الأقتصادي. والملاحظ أن درجة الأنكشاف الأقتصادي بدأت بالأنخفاض التدريجي منذ سنة 2005 وذلك بسبب إنخفاض نسبة كل من الصادرات والأستيرادات الى الناتج المحلي الأجمالي والناجمة عن العودة التدريجية لمؤسسات الدولة والأنشطة الأقتصادية الى العمل والتي إنعكست إيجابياً على إرتفاع حجم الناتج المحلي الأجمالي، وآستمرّ هذا الأنخفاض "عدا سنة 2008 والتي شهدت إرتفاعاً ملحوظاً والبالغة

(72.84%) " الى أن وصلت درجة الأنكشاف الأقتصادي (45.4%) سنة 2016، وذلك بسبب إنخفاض سعر النفط في سوق النفط الدرلية والذي بلغ (40.76) دولار للبرميل،(Opec,2017,14) مما إنعكس سلباً على قيمة الصادرات وبالتالي على حصيلة النقد الأجنبي والذي أدى أيضاً الى إنخفاض القدرة التمويلية للأستيرادات. وعلى الرغم من كون درجة الأنكشاف الأقتصادي في تلك السنة عند أدنى مستوى لها خلال مدة البحث، الآ أنها تجاوزت أيضاً النسبة الطبيعية المقبولة لمساهمة التجارة الخارجية الى الناتج المحلي الأجمالي والمقدرة ب(45%). بعدها إرتفعت درجة الأنكشاف الأقتصادي في السنوات2017 و2018 و2019 الى (49.97) و(61.72%) و(62.05%) لكل منها على التوالي بسبب إرتفاع قيمة كل من الصادرات والأستيرادات في تلك السنوات، نتيجة إرتفاع أسعار النفط في سوق النفط الدولية والبالغة (52.43) و(69.78) و(64.04) دولار للبرميل لتلك السنوات على التوالي، & Opec,2018,14) (Opec,2020,11 وإنعكاسه الأيجابي على قيمة الصادرات وبالتالي إرتفاع حصيلة النقد الأجنبي، وما نتج عنه من زيادة القدرة التمويلية للأستيرادات. الآ أنها عادت وآنخفضت درجة الأنكشاف الأقتصادي مرةً أخرى سنة 2020 لتصل الى (56.84%) وذلك بسبب ظهور و إنتشار وباء (COVID-19) ، وما نحم عنه من تراجع كبير في حركة التجارة العالمية عموماً وعلى قيمة الصادرات النفطية العراقية على وجه الخصوص، بسبب إنخفاض الطلب على النفط وما نجم عنه من إنخفاض سعره في سوق النفط الدولية والبالغ (41.47) دولارللبرميل سنة 2020. (Opec,2021,12)

الجدول(9)

درجة الأنكشاف الأقتصادي للعراق للمدة (2004-2020) (مليون دولار)

الأنكشاف الأقتصادي / السنوات	الصادرات من السلع والخدمات	الأستيرادات من السلع والخدمات	GDP بالأسعار الجارية	نسبة الصادرات الى GDP (%)	نسبة الاستيرادات الىGDP (%)	درجة الأنكشاق الأقتصادي
2004	18490	19954	36638.2	50.47	54.46	104.93
2005	23697	23532	50056.5	47.34	47.01	94.35
2006	30529	22009	65158.8	46.85	33.78	80.63
2007	39587	19556	88038.0	44.97	22.21	67.18
2008	63726	35012	130204.0	48.95	26.89	75.84
2009	39430	41512	111300.4	35.43	37.30	72.73
2010	51764	43915	138516.7	37.37	31.70	69.07
2011	79681	47803	185749.6	42.90	25.74	68.64
2012	94209	59006	218032.2	43.21	27.06	70.27
2013	90587	63320	234637.7	38.61	26.99	65.6
2014	85370	58602	228490.9	37.36	25.65	63.01
2015	51338	47467	166821.7	30.77	28.45	59.22
2016	41298	34208	166321.1	24.83	20.57	45.4
2017	57559	37866	190966.5	30.14	19.83	49.97
2018	85360	45736	212406.5	40.19	21.53	61.72
2019	81585	58138	225203.5	36.23	25.82	62.05
2020	46811	48150	167058.8	28.02	28.82	56.84
متوسط المدة (2020-2004)	57707.1	41516.8	153858.9	39.04	29.64	68.67

-المصدر: الجدول من إعداد الباحث إستناداً الى:

- البنك المركزي العراقي ، إحصاءات التجارة الخارجية .http:/www.cbi.iq

- البنك المركزي العراقي ، إحصاءات القطاع الحقيقي .http:/www.cbi.iq

ومن الجدول(9) نفسه يتبين بأن متوسط درجة الأنكشاف الأقتصادي في العراق خلال مدة البحث (2004-2020) بلغ (68.67%)، وهذه النسبة أعلى بكثير عن النسبة المقبولة والمقدرة ب(45%). مما يعني أن العراق من ألدول الأكثر إنكشافا في العالم، ويؤشرتبعية الأقتصاد العراقي للخارج، لأنه يعتمد بشكل رئيسي على الصادرات النفطية في تجارته الخارجية وبنسبة (99.4%) كما هو واضح في الجدول (3) كونه إقتصاد ريعي أحادي الجانب.

الشكل(9)

درجة الأنكشاف الأقتصادي في العراق للمدة(2004-2020)

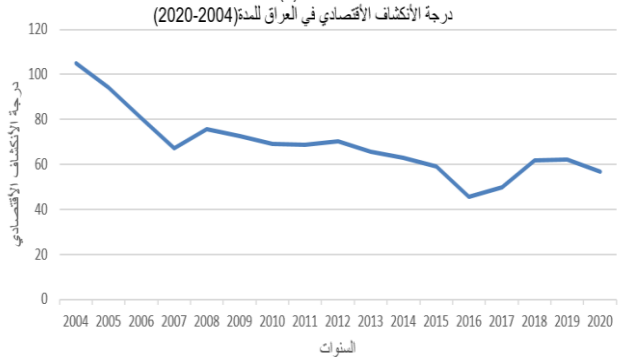

المصدر: الشكل من إعداد الباحث إستناداً الى الجدول(9)

لذلك وإنطلاقاً من هذه الحقيقة وما نتج عن تطبيق مبدأ تحرير التجارة الخارجية بالشكل الذي تم إتباعه في العراق منذ سنة 2004، خلق إختلالاً هيكلياً مثبطاً للنمو القطاعي ومعوقاً حقيقياً للتنمية بما أفرزه من آثار إقتصادية سلبية، يقع في مقدمتها الأغراق السلعي الأجنبي للسوق المحلية، وتزايد الميل للأستهلاك دون الأدخار، والحساسية الشديدة للأقتصاد الوطني تجاه الأزمات العالمية، مما يعرقل أية جهود تنموية ممكنة وبالأخص التخطيط الأقتصادي. (صالح و الموسوي، 2018، 416)

الأستنتاجات والمقترحات

أولاً: الأستنتاجات

من خلال البحث فقد تم التوصل الى أهم الأستنتاجات الآتية:

1- حقق العراق خلال مدة البحث فائضاً في ميزانه التجاري وبمعدل (16190.3) مليون دولار سنوياً، أي أن نسبة تغطية الصادرات للأستيرادات بلغت (137.15%) خلال مدة البحث. لكن الملاحظ أن هذا الفائض في الميزان التجاري للعراق لم يحرّك عجلة الأقتصاد، كون العراق بلد نفطي وذو إقتصاد ريعي أحادي الجانب يعتمد بشكل أساسي على إنتاج وتصدير النفط الخام والذي يستخدم الجزء الأكبر من عائداته في تمويل الموازنة التشغيلية، دون إستثمارها في تنمية وتطويرالقطاعات المنتجة للسلع والخدمات مثل القطاع الزراعي والصناعي والسياحي.

2- أن قطاع التصدير في العراق يعاني من إختلالات هيكلية والتي أدت الى إنخفاض القدرة التنافسية لصادراته السلعية، وبروز ظاهرة تركز الصادرات في الهيكل السلعي، وعدم تنوعها السلعي وهو إنعكاس مباشر للخلل في الهيكل السلعي والخدمي.

3- يتميز التوزيع الجغرافي للصادرات العراقية حسب الشركاء التجاريين للمدة (2004-2020) بالتنوع النسبي، حيث تستحوذ الصادرات العراقية الى الدول

الآسيوية على المرتبة الأولى، حيث بلغت(43.9%) من إجمالي الصادرات العراقية، تليها الصادرات الى دول الأمريكيتين بالمرتبة الثانية وبمتوسط نسبة (30.6%) من إجمالي الصادرات العراقية، لتأتي بعدها الصادرات الى دول أوروبا بالمرتبة الثالثة وبمتوسط نسبة (20.8%) من إجمالي الصادرات العراقية، ثم الصادرات الى الدول العربية بالمرتبة الرابعة وبمتوسط نسبة (3.8%) من إجمالي الصادرات العراقية، وأخيراً تأتي الصادرات الى بقية دول العالم وبمتوسط نسبة (0.9%) من إجمالي الصادرات العراقية خلال مدة البحث.

4- يتميز الهيكل السلعي للأستيرادات العراقية بمساهمة جميع أنواع السلع بنسب متفاوتة، أي أن هذا الهيكل يتميز بالتنوع "على عكس الهيكل السلعي للصادرات والذي يتميز بالتركز الشديد" وهو مؤشر سلبي لأداء الأقتصاد العراقي وعدم قدرته على تحقيق حالة الأكتفاء الذاتي لأية مجموعة سلعية، على الرغم من توفر الأمكانات والموارد الأقتصادية التي تؤهله لتحقيق الأكتفاء الذاتي في البعض منها، بل وحتى تحقيق فائض فيها بغية تصديرها الى الخارج، وبما يسهم في تطوير وتنويع الأقتصاد العراقي.

5- يتميزالتوزيع الجغرافي للأستيرادات العراقية حسب الشركاء التجاريين للمدة (2004-2020) بالتنوع النسبي، حيث تحتل مجموعة الدول الآسيوية المرتبة الأولى وبمتوسط نسبة مساهمة (35.3%) في إجمالي إستيرادات العراق خلال مدة البحث. تليها مجموعة دول أوروبا بالمرتبة الثانية وبمتوسط نسبة مساهمة بلغ (27.2%). تليها مجموعة الدول العربية وبفارق ضئيل عن دول أوروبا بالمركز الثالث، حيث بلغ متوسط نسبة مساهمتها (26.9%). لتأتي دول الأمريكيتين بالمرتبة الرابعة وبمتوسط نسبة مساهمة (9.9%)، وبقية دول العالم تأتي بالمرتبة الأخيرة وبمتوسط نسبة مساهمة (0.7%) من إجمالي إستيرادات العراق خلال مدة البحث.

6- على مستوى الدول فإن هناك أربع دول تعد من الشركاء التجاريين الرئيسيين للعراق من حيث الأستيرادات، وهي كل من تركيا والصين وإيران والولايات المتحدة الأمريكية، بحيث بلغ متوسط نسبة مساهمة كل منها (17.0%) و (15.2%) و (14.6%) و (7.6%) على التوالي خلال مدة البحث، أي أن هذه الدول الأربع ساهمت بحوالي (54.4%) من إجمالي إستيرادات العراق خلال تلك المدة.

7- بلغ متوسط درجة الأنكشاف الأقتصادي في العراق خلال مدة البحث (68.67%)، وهذه النسبة أعلى بكثير عن النسبة المقبولة والمقدرة ب(45%). مما يعني أن العراق من الدول الأكثر إنكشافا في العالم، مما يؤشرتبعية الأقتصاد العراقي للخارج، لأنه يعتمد بشكل رئيسي على الصادرات النفطية في تجارته الخارجية وبنسبة (99.4%) كونه إقتصاد ريعي أحادي الجانب.

ثانياً: المقترحات

في ضوء الأستنتاجات التي توصل اليها البحث يمكن تقديم المقترحات الآتية:

1- ضرورة العمل الجاد على تقليل درجة الأنكشاف الأقتصادي للعراق وتبعيته للخارج من خلال تخفيض مساهمة التجارة الخارجية في الناتج المحلي الأجمالي، ولا يتأتى ذلك إلاّ من خلال تنمية و تطوير قطاعات الأنتاج المحلية لتنويع الأقتصاد العراقي.

2- العمل على توفير البيئة الأستثمارية بكل عناصرها السياسية والاقتصادية والقانونية، من أجل جذب الأستثمارات الأجنبية المباشرة و التي ستؤدي الى إقامة صناعات ومشاريع إقتصادية حديثة وذات تكنولوجيا متطورة، والتي تتمتع منتجاتها بقدرة عالية على منافسة المنتجات الأجنبية في الأسواق المحلية و الدولية.

3- دراسة جميع الشركات والصناعات الحكومية المتوقفة عن العمل أو الخاسرة منذ سنوات عديدة، بغية إعادة تأهيلها و تشغيلها وفقاً للمعايير الأقتصادية مع تطبيق معايير الجودة لرفع جودة منتجاتها، وذلك من خلال الألتزام بالمواصفات القياسية العالمية، وبيع وتصفية المشاريع التي لا يمكن إعادة تشغيلها وفقاً لتلك المعايير. كل ذلك بغية التخفيف عن كاهل الموازنة العامة للدولة، الى جانب تنويع الأقتصاد العراقي مما سينعكس إيجاباً علي الهيكل السلعي للصادرات والأستيرادات معاً.

4- الأهتمام بتنمية و تطوير القطاع الزراعي، من خلال رفع حصتها من التخصيصات المالية في الموازنات الأستثمارية السنوية، من أجل الأستغلال الأمثل للأمكانات والموارد المتاحة، لزيادة الأنتاج المحلي من المنتجات الزراعية لأحلالها محل المنتجات المستوردة، وتصدير الفائض منها الى الخارج وذلك لتنويع الأقتصاد العراقي وإبعاده عن الصفة الريعية أحادية الجانب.

5- إقامة الصناعات النفطية التحويلية والبتروكيمياوية، من أجل الأستغلال الأمثل للثروة النفطية ورفع القيمة المضافة لها،بدلاً من تصديرها بشكل خام الى الأسواق العالمية. والذي سينعكس إيجاباً على تصحيح الهيكل السلعي لكل من الصادرات والأستيرادات بإتجاه تنويع هيكل الصادرات وتركّز هيكل الأستيرادات.

المصادر والمراجع

أولاً: المصادر باللغة العربية

- البنك المركزي العراقي ، المديرية العامة للإحصاء والأبحاث، التقارير الأقتصادية السنوية للسنوات (2004-2020) . http://www.cbi.iq
- البنك المركزي العراقي ، إحصاءات التجارة الخارجية .http://www.cbi.iq
- البنك المركزي العراقي ، إحصاءات القطاع الحقيقي .http://www.cbi.iq
- الجميل، جمال جويدان، (2006)، التجارة الدولية،مركز الكتاب الأكاديمي،عمان.
- الخياط، د.عدمان حسي،(2020)، فخ الأستيرادات ومتطلبات إصلاح عمليات الأستيراد في العراق،مركز الدراسات الأستراتيجية، جامعة كربلاء، 8يوليو. http://kerbalacss.uokerbala.edu.iq
- الزبون،عطا الله علي،(2015) ،التجارة الخارجية، دار اليازوري للنشر والتوزيع ،عمان.
- السريتي، السيد محمد أحمد، (2009)، إقتصاديات التجارة الخارجية،ط1 ،مؤسسة رؤية للطباعة والنشروالتوزيع، الأسكندرية.
- الفتلاوي، كاظم علاوي كاظم و شاكر، أسعد رحيم، (2016)، العلاقة بين التجارة الخارجية والنمو الأقتصادي في العراق للمدة 1980-2013، مجلة الغري للعلوم الأقتصادية والأدارية، المجلد3، العدد40.
- بريهي، فارس كريم و كشيش، ميس عبد الأمير، (2017)، الأختلال الهيكلي للميزان التجاري العراقي للمدة(1994-2014) –دراسة تحليلية، مجلة العلوم الأقتصادية و الأدارية، المجلد23، العدد101 .
- جبيل، جبار عبد، (2018)، تحليل تجارة العراق الخارجية (غير النفطية) مع دول الجوار للمدة (2003-2015) –دراسة في الجغرافية الأقتصادية -،مجلة كلية التربية الأساسية للعلوم التربوية والنسانية، جامعة بابل، العدد 37، شباط.
- جيدل، رشيدة و دردوري، د.لحسن، (2021)، محددات توازن الميزان التجاري في الجزائر خلال الفترة 2000-2019 ،مجلة البحوث الأقتصادية المتقدمة، المجلد6، العدد 1.
- حاجي، فطيمة، (2017)، المدخل الى تمويل التجارة الخارجية ، ديوان المطبوعات الجامعية، الجزائر.

- حشيش، عادل أحمد، (2000)، العلاقات الأقتصادية الدولية ،الدار الجامعية الجديدة، الأسكندرية.
- حلس، مازن أحمد محمد، (2016)، فجوة التجارة الخارجية في الأقتصاد الفلسطيني وكيفية الحد من تعاظمها،رسالة ماجستير، كلية الأقتصاد والعلوم الأدارية، جامعة الأزهر-غزة.
- داود، حسام علي وآخرون، (2002)، إقتصاديات التجارة الخارجية ،دار المسيرة للنشر والتوزيع والطباعة،عمان.
- زهير، شوشان، (2015/2014)، تقلبات أسعار الصرف آثارها على الميزان التجاري – دراسة قياسية لحالة الجزائر (1990-2014)، رسالة ماجستير، كلية العلوم الأقتصادية والعلوم التجارية وعلوم التسيير،جامعة أم البواقي.
- سليمان، د.سرحان أحمد، (2016)، التحليل الاقتصادي للتجارة الخارجية الغذائية العربية ومؤشرات كفاءتها، المجلة المصرية للأقتصاد الزراعي، المجلد26، العدد 3، سبتمبر.
- صالح، لورنس يحيى و الموسوي، محمد طاهر نوري، (2018)، الأختلالات الهيكلية و أثرها على النمو القطاعي والتشغيل في الأقتصاد العراقي للمدة 2003-2015 : دراسة تحليلية، مجلة العلوم الأقتصادية والأدارية، المجلد 24، العدد 101.
- ساموبلسن، بول و نوردهاوس، وليام، (2001)، الأقتصاد، ترجمة عبد الله، هشام ، ط2، الدار الأهلية للنشر والتوزيع، عمان.
- شقيري، نوري موسى وآخرون، (2015)، التمويل الدولي ونظريات التجارة الخارجية، ط2، دار المسيرة للنشر والتوزيع، عمان.
- صندوق الأمم المتحدة للطفولة (اليونيسيف) ووزارة التخطيط، (2017)، فقرالأطفال في العراق(تحليل إتجاهات فقر الأطفال والتوصيات بشأن سياسات الأستراتيجية الوطنية للتخفيف من الفقر2017-2020)، بغداد.
- عابي، وليد، (2018-2019)، البيئة وتحرير التجارة الخارجية في إطار المنظمة العالمية للتجارة – دراسة حالة الجزائر، أطروحة دكتوراه، كلية العلوم الأقتصادية والتجارية وعلوم التسيير، جامعة فرحات عباس-سطيف.
- عبد الرزاق، فوزي، (2016)، إستراتيجيات التجارة الخارجية، زمزم ناشرون وموزعون،عمان.
- عبد العظيم، د.حمدي، (2000)، إقتصاديات التجارة الدولية ، ط3، دارالنهضة للطباعة والنشر، عمان.
- لوصيف، فيصل، (2014/2013)، أثرسياسات التجارة الخارجية على التنمية الأقتصادية المستدامة في الجزائر خلال الفترة 1970-2012، رسالة ماجستير، كلية العلوم الأقتصادية والتجارية وعلوم التسيير، جامعة سطيف1.
- مصحب، جاسم محمد، (2014)، تحليل الشراكات التجارية للعراق 2003-2013، مجلة العلوم السياسية،العدد 48،تموز.
- وزارة التخطيط،الجهاز المركزي للأحصاء، مديرية إحصاءات التجارة، تقارير الأستيرادات للسنوات (2014-2020).

ثانياً: المصادر باللغة الأنكليزية:

-G.V.Vijayasri, (2013), The Importance of International Trade in The World, International Journal of Marketing ,Financial Services &Management Research, Vol.2,No.9, September.
-OPEC, (2005), Annual Report 2004, Vienna, Austria. https://www.opec.org
-OPEC, (2009), Annual Report 2008, Vienna, Austria. https://www.opec.org
-OPEC, (2010), Annual Report 2009, Vienna, Austria. https://www.opec.org
-OPEC, (2014), Annual Report 2013, Vienna, Austria. https://www.opec.org
-OPEC, (2017), Annual Report 2016, Vienna,Austria. https://www.opec.org
-OPEC, (2018), Annual Report 2017, Vienna, Austria. https://www.opec.org
-OPEC, (2020), Annual Report 2019, Vienna, Austria. https://www.opec.org
-OPEC, (2021), Annual Report 2020, Vienna, Austria. https://www.opec.org
-https://www. rudaw.net/ arabi/middle east/Iraq.

Psychoanalytic Conceptualization of Archetypes: A Jungian Reading of Kit Anderson's Five Sisters: A Modern Novel of Kurdish Women

Araz Ahmed Mohammed

Department of English, College of Languages, University of Human Development, Sulaimani, Kurdistan Regional of Iraq.

***Abstract*— This study proposes a psychoanalytic reading of Kit Anderson's *Five Sisters: A Modern Novel of Kurdish Women* based on Carl Gustav Jung's (1875-1961) major theories of archetypes which are the persona, the shadow, and the self discussed in *Structure and Dynamics of the Psyche*. While hospitality, honor killings, political persecution and resistance are displayed in the novel as general archetypal images that are used to label Kurds with, Anderson's primary purpose in crafting characters, themes, and settings is the universal nature of suffering. The five sisters are engulfed by horrendous conditions, which produce a wide range of causes that push the novelist to exhibit various forms of the persona, the realization of the shadow, and the (dis)integration of the self. In order to create a world where the self prevails, the novel proposes two prospects: the dismantlement of tribal mentality and the liberation of women through education. The implication is that although Anderson presents a village in which clan mentality rules, the novel altogether is a plane that needs a pilot and runaway lights on either side to work through and to land.**

Keywords: **Archetype, Kit Anderson, Kurdistan, Carl Gustav Jung, Psychology, The Persona, The Self, The Shadow.**

I. INTRODUCTION

It is hardly incorrect to assume that the main inspiration for the production of *Five Sisters: A Modern Novel of Kurdish Women* is Kit Anderson's four-year-experience living among the Kurds in Turkey. The narration is harnessed by the novelist's firsthand experiences and knowledge of Kurdish political struggles, historical wars, and cultural assimilation in Turkey. The story of the five sisters is an imaginative undertaking that "may be realist but not realistic" (Eagleton 182). Integrating her personal experiences with Kurds as well as learning from archetypical images of Kurds inherited from media worldwide, Anderson ensures readers globally understand the story and the struggles of women within male-dominated settings. By providing details into the Kurds' ways of life, she touches upon her own personal journey as a mother raising her four daughters and overseeing her nine grandchildren. The mother symbol is "archetypal and refers to a place of origin, to nature, that which passively creates, hence to substance and matter, to material nature, the lower body (womb) and the vegetative functions. It connotes also the unconscious, natural and instinctive life, the physiological realm, the body in which we dwell or are contained" (Jung, *Modern Man in Search of a Soul* 24). Anderson, moreover, projects into the narration events, characters, and symbols that are in line with the collective unconscious portrayals of the Kurds. This projection is essential for two major reasons. First, for the deliverance of the artistic, universal message of the novelist. Second, for accessing the collective human psyche as Jungian studies go beyond the representation of personal psyche. Based on Jung's perceptions of the functions of human psyche, universal archetypal symbols and images transcend an individual writer's psychic structure.

To produce archetypical ideas through which traces of the collective unconscious can be realized, the paper organizes, outlines, and applies Jung's major psychoanalytical conceptualization of archetypes. The application of the persona, discussions of tribal mentality and aspects of village life show how characters' psyches are drawn. Although archetypes are common, they are not static. They are patterns that exist across different cultures, but they can stand different interpretations and manifest themselves only through "their ability to organize images and ideas, and this is always an unconscious process which cannot be detected until afterwards" (Jung, *Structure and Dynamics* 231). Witnessing on the ground the miseries of Kurds stirs or rather disturbs Anderson's unconscious to feel the responsibility to highlight their painful life. Tyson writes that "literature, and indeed all art forms, are largely products of unconscious forces at work in the author, in the reader, or in society as a whole" (Tyson 36). The existence of sorrow needs no proof and hence should in Jung's terms need to be talked about "not as my sorrow, but as the sorrow of the world; not as a personal isolating pain, but a pain without bitterness that unites all humanity" (Jung, *Structure and Dynamics* 150). Everything archetypal, as Jung argues, represents "a set of variations on a ground theme" (Jung, *Structure and Dynamics* 213) that is transcendent. Thus, sorrow and pain are universal

Journal of University of Human Development
Volume 8 No. 4(2022); DOI: 10.21928/juhd.v8n4y2022.pp13-22
Regular research paper: Received 20 June 2022; Accepted 26 July 2022; Published 19 September 2022
Corresponding author's e-mail: araz.mohammed@uhd.edu.iq
Copyright © 2022 Araz Ahmed Mohammed. This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License (CC BY-NC-ND 4.0)

themes and concerns that need no language, no racial affiliation, no ethical connection, no political or religious doctrine to understand and to possibly heal.

No scholarly work is available on the novel. Therefore, the paper is a claim to fill in that gap. It is not only Anderson's actual experience living among the Kurds that help in the deliverance of the novel, but also the unconscious delicate fantasies resulting from inherited universal sorrow and pleasure: the sorrow of witnessing crime and the pleasure of providing a cure. The paper claims that the pain and oppression imposed on Kurds, especially Kurds living in Turkish Kurdistan, have imprinted themselves on Anderson's mind confirming Jung's argument of the universal, yet elusive nature of the archetypes. Anderson's physical presence among Kurds helps transform the misery, anguish, struggle, and complex identities of Kurds into a universal, humane question.

The study combines an interpretive, literary, cultural, and most significantly psychoanalytical method and approach in order to discuss the status of Kurds. Although Kurds are situated away or are classified differently from Turks, Persians, and Arabs, they share borders and inhabit territories that have profound effect on the construction of identities, the persona, the shadow, and the self. Anderson's drive in constructing the novel is threefold. The first is to draw the attention of a global readership to the miseries of Kurds, which is a call for attention to a forgotten world. The second is to give a platform particularly to Kurdish females to represent their hobbies, desires, visions, and potentials and share them with the world. The third purpose is to differentiate her individual unconsciousness from that of the majority in the hope of validating her characters' voices and most meaningfully emancipate herself from the burden of responsibility as a human being who has witnessed firsthand the calamities brought upon Kurds against their will. Our answers to the questions asked by life "must consist, not in talk and mediation, but in right action and in right conduct. Life ultimately means taking the responsibility to find the right answer to its problems and to fulfill the tasks which it constantly sets for each individual" (Frankl 85). Anderson's extensive conscious knowledge of Kurds depends on archetypical premises which cannot be totally controlled only by observation or inaction. The act of crafting the novel can be considered as the integration of the shadows. The story reconfirms the existence of Kurds and gives some hope for a better future if not for the Kurdish question then for the status and role of women.

Whereas secrets and fears, success and failures are examined to reveal the hidden visions and dreams of the characters, their collective unconscious are felt in various forms of images, dreams, patterns of thinking, symbols, and archetypes. When we want to examine "man's faculty to produce symbols, dreams prove to be the most basic and accessible material for this purpose" (Jung, *Man and His Symbols* 32). The study argues that Anderson's personal feelings are charged with those of female Kurds who are strained to endure political assimilation, social hardship, individual and feminine struggle and patriarchal exploitation. The significance of the research is the conformation of Anderson's conscious understanding and a promotion for the recognition of Kurdish people's right to live and be accepted as human beings.

II. THE PSYCHE

In Jung's psychoanalytical model, the psyche is considered as a dark site in which spiritual and instinctual energy flow simultaneously to form a potential. The psyche "is made of processes whose energy springs from the equilibration of all kinds of opposites. The spirit / instinct antithesis is only one of the commonest formulations" (Jung, *Structure and Dynamics* 207). The psyche is divided into two major parts: first, the outer world which consists of the consciousness and its major components which are the persona and ego. The conscious seems to stream "into us from outside in the form of sense-perceptions. We see, hear, taste, and smell the world, and so are conscious of the world" (Jung, *Structure and Dynamics* 140). Second, the inner world which consists of the unconscious and its major components which are the shadow and anima/animus. The unconscious is "the storehouse of those painful experiences and emotions, those wounds, fears, guilty desires, and unresolved conflicts we do not want to know about because we feel we will be overwhelmed by them" (Tyson 12). Whereas the self lies in the center of the model representing totality of one's personality, archetypes which are "ideas and images" (Jung, *Structure and Dynamics* 227) can be considered as extensions of the psyche and they only represent themselves when they become unconscious.

III. THE PERSONA CONSTRUCTION

The persona is the construction and projection of multiple social images and public facets in various settings to look friendly, acceptable, and to fulfill widespread expectations of society. "The persona is that which in reality one is not, but which oneself as well as others think one is" (Jung, *The Archetypes* 123) Persona construction is an attempt to avoid being considered as unwanted and unwelcomed. The creation of the persona is predominant in big families especially in those families that are related by blood, tribal affiliation, religious doctrine, and political interest. Children who live in big families usually identify with the male figures more than with the female figures. They are more likely to be inspired by those who exercise power and are working outside so that they can be accepted and adapt socially. The major families in the novel are big, imposing social demands upon the members to conform to the rules that are embedded within the tribal conventions. Observing the affairs of the house and daily interactions between father and mother, children are expected to learn and abide by the commands of the male members without being taught through a script. Children in big families improvise by relying on their own creative minds although their imagination is hampered by strict unwritten tribal guidelines.

Burhan and Aysel have twelve children out of whom six are males and six are females. Being born and raised in pastoral and agricultural societies, the children have to depend on collective

work to function and survive. The structure of Kurdish society is known to be patriarchal and hierarchal in which males exert physical power in order to rule rather than to negotiate or compromise. Ruya, in her family and as a guerrilla fighter on the mountains, attempts to live up to what is expected of her socially and politically. In order to be functional in the social matrix, Ruya and her siblings are required to contribute to the organization and duties of the household. To accomplish national responsibility, Ruya, Songul, and two brothers, Aden and Magnat, choose to join the resistance fighting for preserving "customs, language, and homeland" (Anderson 41). On the one hand, this would prevent them from feeling regretful, disposable, cowardly, weak or being accused of harboring anti-national tendencies. These labels are embedded within the collective unconscious of Kurds. Additionally, Ruya's instincts and cognitive potential seem to be encouraged by the narrator's desire and existing knowledge of the Kurds to let her roam. On the other hand, behind the perilous journeys into the mountains and unfamiliar cities is the hope for a better tomorrow and the proclivity to acquire individual independence, which is the realization of the personal unconscious.

Ruya's personal life and family history confined her in the village. This confinement and the practice of family and village customs stifled her consciousness. Family, Tyson argues, is very important in psychoanalytic studies because "we are a product of the role we are given in the family-complex" (13). The restriction suspends her potential and pushes her wishes to the dark closet and becomes unconscious. Jung states that the personal unconscious "consists firstly of all those contents that became unconscious either because they lost their intensity and were forgotten or because consciousness was withdrawn from them (repression), which never had sufficient intensity to reach consciousness but somehow entered the psyche" (Jung, *Structure and Dynamics* pp. 151-152). Ruya is capable of putting up with the burden of sticking to clan codes, but that comes with a heavy price as she gets raped. In order for her and her youngest sister, Sakina, to connect with the psychic inner world and to avoid being constantly fragmented, they have to withdraw from the outer world.

Sakina's success as a medical student and doctor, with financial support from an anonymous benefactor, despite cultural assimilation, social degradation, and political oppression, is what Jung calls "the reemergence of the hero from the monster's belly with the help of a bird, which happens at the moments of sunrise" (Jung, *Structure and Dynamics* 37). Sakina's entrapment could indicate transitory regression, but the recommencement of progression could only be achieved when the monster is confronted and defeated. Although regression is the "forgetting or ignoring of unresolved conflicts, unadmitted desires, or traumatic past events, so that they are forced out of conscious awareness into the realm of the unconscious" (Barry 92), it is a fundamental prerequisite for a successful achievement of individuation. The individuation process is a "relatively rare occurrence, which is experienced only by those who have gone through the wearisome but, if the unconscious is to be integrated, indispensible business of coming to terms with the unconscious components of the personality" (Jung, *Structure and Dynamics* 223). The persona creation is fluid and elastic based on the personal and collective roles required to play. While the representation of the superficial layer of our personality formulates peculiar identities that conflate with who we really are, one of the ramifications of over-identification with the persona is the limitation it brings with itself. Although Sakina and Ruya could not preserve the structure of their family in the village as their family is shattered due to multiple political, social, financial, and ethnic complications, their personal endeavors and advancement indicate the construction and the realization of a persona that is neither fixed nor doomed.

The village is depicted as antithetical to the progress of women. "In the village things never changed. It was especially unsafe for girls to have ideas or want anything to change. Her [Ruya's] grandmother told her girls should not ask for anything, even from Allah in prayer" (Anderson 58). Ruya's transformation is only almost complete when she makes use of interchangeable energy. The more Sakina and Ruya separate themselves from the norms of the village, the more secure and more independent they become. Their psyche is calmer and their sense of comfort is hardly disturbed as they get far away from home and as the story progresses. The psychological adaptation is brought about as a result of an advance in their personal endeavors to migrate and relocate. Similarly, when Alev, who becomes a third wife of a much older man, relocates to another place, she finds it less suffocating and more accommodating. This relocation is a necessary requirement for the formation of an unconscious that is less repressed and more functional.

Whereas Ruya's migration and success are concurrent with Sakina's medical achievement, Aliye's deadly marriage and fatal death are indicative of entrenched tribal maladies that need to be cured in and outside of the village. The village symbolizes backwardness and it is associated with violence and bad luck, especially for women. In Kurdish culture and collective imagination, earth is considered as woman. Woman is nature. When Aysel, Ruya's mother, is sick and her disease is incurable, her desperate ailment and death at a Turkish-run hospital metaphorically represent the condition of a village that need to change. Anderson astutely inspires Aysel's children to grow both emotionally and physically and to stop being attached and too dependent on the mother/village. They need to learn to explore the world on their own and become independent to survive. Anderson, in this scene, dismantles the archetypal symbolic aspect of one's traditional attachment to land and she argues that the physical presence of the land/mother is not enough to live with respect and dignity.

On the contrary, migration and traveling provide the opportunity of harnessing wisdom, experience, and knowledge. This could be the reason Anderson's main characters relocate. Although physical and moral risks are involved while travelling, particularly for women from conservative families, the fascination and the lure of exploration outweighs the danger. Ruya's journey could be seen as an attempt to translate her circumstances into achieving individuation. Her self-

realization is achieved when she over-stretches herself and goes beyond what is forced upon her in creating a specific kind of social persona. To surpass village mentality and bring substantial change to her persona, strong individual effort and energy are required. Jung states: "the greater the tension between the pairs of opposites, the greater will be the energy that comes from them: and the greater the energy, the stronger will be its constellating, attracting power" (Jung, *Structure and Dynamics* 26). Whereas the village norms entrap women even if they are passionate about reading and education, travelling is appealing to the mind as it offers a rich source of learning and inspiration; it provides being exposed to exotic cultures and landscapes. In Anderson's estimation, education and travelling are sources of self-definition and they facilitate the successful process of individuation.

The village becomes nightmarish for girls who are either deprived of school, "condemned to a lifetime of housework and child bearing" (Anderson 202), raped and killed for honor, betrothed to an older man to become a second or third wife, forced into child marriage or all of those horrendous events together. Aliye, who is an avid reader and is Ruya's younger sister, resorts to books and her imagination to find refuge in a hostile world divided by social conventions, financial embargos, and political oppression. It is expected that she will further her way, but her life ends tragically. Village customs embolden the polarization of certain traditions such as child marriage that manufactures more violence in the long run. Children, especially girls like Aliye, are trained early to tightly hyper identify with preserving ancestral norms and conventional morality and not reading books.

The village itself is introduced as having "small brown houses and crooked stone streets" (Anderson 17) displaying the necessity of a departure from it. Aliye feels "trapped and restless in their small village" (Anderson 56) and helpless, "like the dry rubble blown by the wind" (Anderson 59). Sikacsu is where Ruya gets raped by two soldiers. Aliye's husband, Omar, makes her feel exposed and naked, rapes her, calls her a stupid village girl, beats her and scars her face. "Bitterness flooded through her... she felt more of an object than ever, a dummy playing a role for the crowds" (Anderson 137). She protests against Omer's continuous physical and emotional abuse, but Omer flatly tells her that she is his wife and he owns her, stating "I have the right to do whatever I want" (Anderson 166). Likewise, Esra, Ruya's friend, gets raped and as a result takes poison to safeguard her family's reputation.

> There was a fixed role for women in her village, and that was to marry and have many children. A woman who dressed or acted differently from the others was considered to be damaging her family's honor. She might even be killed for bringing shame on her family, if she went away to school or work. A few like her sister, Ruya and Songul, had run away from the village, but most were afraid to. Aliye knew she was also afraid, so she hid herself in dreams most of the time. (Anderson 57)

Anderson considers the only truthful way to go forward in life and to battle retrograde principles is education, but children from the village are confused as they are exposed to different teachings. Their teachers tell them they are mountain Turks, but guerrillas who come to the village tell them they should be proud to be Kurds. When the guerrillas enter the village for recruiting, the narrator introduces them to the villagers as "strangers" (Anderson 16). The sense of disconnection implied in these scenes embodies Anderson's proclivity to deprive Ruya and other young people of the village from welcoming or adopting a political persona. Ruya's political endeavors for national independence and social recognition do not serve her. Those years that Ruya spent in her village, Sicaksu, were very "strict" (Anderson viii) and on the mountains were "hard times back then, with much suffering. So many had died" (Anderson vii).

The novelist's lenses are more concerned with highlighting arranged marriages, patriarchal persecution, female subjugation, and honor killings, than with Turkey's cultural assimilation policies and political cruelty. The first reason for this tendency is marriage makes girls "fear the separation…new brides were often kept confined in their new houses for long months at a time…although marriage was inevitable for a Kurdish girl, this leaving home and going to strangers was so painful" (Anderson 88). They wished to go to sleep and never to wake up. The second reason is as Malcolm Gladwell argues "culture of honor tends to take root in highlands and other marginal fertile lands" (193). National sovereignty and independence are sidelined. The focus is oftentimes on social problems such as poverty, ignorance, rape, abusive relationships, the commodification of women, and feudal family rulings as well as the culture of dowry, charity, hospitality, and wedding ceremonies. One of the fundamental reasons Anderson concentrates on the value of education is because people's self-worth in tribal societies who live on rocky mountains is bound with family bonds and herd mentality that can cause the thrashing of one's individual pursuits.

Anderson dismantles the village completely. The village norms, including the culture of honor, are relatively ripped to pieces. The five sisters are separated. Sakina and Ruya are not confined to the duty of the household, demolishing the idea which restricts women to only raise chickens for their eggs and ducks for their meat, to only process wool from sheep and milk the cow, to only preserve fruit and weave the garments, to only get pregnant and sacrifice their whole lives for nurturing children. Women are not only seen as the source of suffering and death, but also as resilient humans that can defy being shackled. On the one hand, Aliye's punishment and murder by her brother indicates that traditions we inherit from our ancestors do matter as they play a role in the formation of mindsets. On the other hand, her death shows educational errors in typical Kurdish families and the necessity of change through education.

Ruya and Sakina are rewarded both financially and status-wise once they consider other options to go forward. The novelist traces the causes of backwardness in Kurdish society due to parents being oblivious of the transformative power of education. Ruya's grandmother and people her age "scolded" (Anderson 3) fathers who allowed their daughters to attend schools. Education for them is something inherently shameful.

The village standards and the burdens of being a Kurd under the rulings of the Turkish State ultimately cut off potentials of the psyche. Education is bound with creativity and freedom, but they are prevented from earning it and enjoying it. Hence, that creative aspect is relegated to the unconscious to be hidden. It is this very internal split that the narrator works on to bring to the surface so that education is validated and ego-preservation is solved. Sakina chooses education instead of the "narrow paths through the mountains" (Anderson 39) or being married from an early age. Ruya is successful only when she abandons the mountains and the village habits.

> She [Ruya] realized that she felt better than she had ever felt before, and she saw that the women surrounding her all shone with health and confidence in a way she thought was beautiful. She began to realize that her previous life, the life of a village woman, made women weak and fearful and old before their time. She discovered inside herself a growing passion to free her sisters, and all women, from the virtual slavery that was the lot of Kurdish village women. (Anderson 49)

Both male and female characters are trapped in the village. Their egos are choked and their personas are sabotaged. When the ego is suffocated, the person convinces themself to do whatever is possible to find a venue in order to present something special. The person does not care much about the consequences of certain actions. All that matters is to vent the frustration. Whereas the false ego does not have high purposes as it enjoys making use of low resolution and cheap skills, real ego "comes from acting out your dharma for the highest purposes" (Shetty 176). When a person constructs an unhealthy self-image, pretension, misjudgment, selfishness replace responsibility and a meaningful life. A meaningful life is only possible when we make of choices that are not based on the proclivity to impress others.

However, for Burhan and Aysel's children life decisions and personal choices get complicated because they live in an oppressive environment. And this probably is the reason some of their children try their utmost to impress others. Their choices are counterproductive and they end up being miserable. Their ego craves recognition. When Ruya and Songul, a younger sister, join the recruits, they find out that it is not only them but also other girls from neighboring villages who joined the resistance are suffering from similar abuses. Ruya "sometimes felt secretly that the enemy was as much their own village culture as it was the Turkish State" (Anderson 49). Even though Songul is determined to join the freedom fighters and rejects her father's will to stay, she as well as two of her brothers, Aden and Magnat, are killed in the mountains. Similarly, boys of the village and male characters in general are either killed in military skirmishes, get into car accidents and die or remain handicapped, abandon their wives, get into clan fights, beat and disgrace women or keep them as dishonored prisoners, remain jobless, or are forced to join either Turkish military or go to the mountains. Likewise, the physical and psychological conditions of the five sisters in the family, in the villages, and in the mountains do not allow a successful transformation and construction of the persona because village life and mentality entrap them.

The persona refers to a socially constructed mask which allows ego to attempt to adapt itself in various religious, tribal, political, and cultural settings even though this conscious adaptation does not necessarily achieve the desired result. Female characters obtain development in the novel not through politics or reserving village rules which imposes certain kinds of persona, but because of their engagement in education and migration. Ruya abandons the mountains after spending some time as a guerrilla fighter and migrates to America. Sakina becomes a doctor. These transformations confirm the importance of pursuing the power of knowledge and not weapons. Hence, the proclivity to enhance the Kurdish question as a political right is relegated.

Although the collective unconscious representations of the Kurds are shaped by the political primordial images Kurds are known for worldwide, the novel does not concentrate on the issues of nation-building. Attempting to adapt to society's expectations, the persona hinders the culmination of self-education and individuation. The persona acts as a predicament between the self and human reality. Society's expectations of Ruya and Sakina force a kind of pretense. Avoiding being embarrassed or punished, children develop a tendency to imitate and harness certain acts that would bring them acceptance but not proper individuation. When the persona is repressed, passivity becomes a norm and emotions get stifled. Emotional outbursts are predicted when opportunities offer themselves.

Consciously trying to either impress or conceal, an individual/actor realizes that the performance of the persona does not match with who a person really is. Morality, hence, is compromised. The persona is not who we are, but rather how we act, improvise, and oftentimes desperately want to impress others so that they can accept us. The persona is the publicized, distorted, misleading side of the conscious manifestation of who we are not. The process of putting on masks to achieve a purpose, avoid being rejected, or attain a goal starts from childhood. This could be the main reason Anderson supports the education of children. The loss of sense follows once children fail to harness a parent's love and society's acceptance. When a person is exposed to certain tribal, social, and political teaching for too long that rewards imitation, the person starts to become the thing s/he is trained to be and not who s/he authentically is. Anderson's insistence on education rather than politics to encourage Kurds might be an attempt to present Kurdish females as individuals who have the capacity to become educators and doctors. This shift is essential from the novelist's perspective because in order for women to avoid being stranded within the confines of the household, they have to be active in public life and create the persona that works for them best.

IV. THE SHADOW REALIZATION

The concept of the shadow has originated from Jung's psychoanalytical observations and theories of the human psyche. The shadow lies in the center of the unconscious part

of the psyche. It is a psychological blind spot that is home to the repressed and subliminal part of the persona. It is located in the unconscious mind that aims at obfuscating what we consider as the incompatible nature of the conscious. Anderson encounters her shadow releasing her anger at the cruelties that Kurds are exposed to and at the same time creating characters she resonates with because certain repressed traits of the personality never completely leave us. It is worth considering that Jung highlights two types of shadow: the personal shadow which refers to the dark side of an individual and the collective shadow which is the dark side of society. Anderson also becomes the voice for the voiceless Kurdish women and girls who are insistently oppressed by both social restrictions put upon them against their wills and various other forms of threats that thwart the construction of their identity.

The shadow is the "growing awareness of the inferior part of the personality, which should not be twisted into an intellectual activity, for it has far more the meaning of a suffering and a passion that implicate the whole man" (Jung, *Structure and Dynamics* 208). When Salih kills Aliye, his own sister, it is not only Aliye who has died but also those traits, attachments of Salih's personality that he cannot cope with as a result of being scared or terrified by society's judgment. His misjudgment backfires. Killing brings more suffering as it is an act that distracts Salih from learning and prevents himself from an opportunity to treat his anima healthily. Salih's action signifies the failure of the government and the failure of the village mindset. Salih- who is brought up in an oppressive and tribal environment- kills his anima denying himself a chance to develop his mentality and to change. The feminine aspects that are nested in men are called the anima. In other words, Salih kills his own mother/nature. "Just as the character of a man's anima is shaped by his mother, so the animus is basically influenced by a woman's father. The father endows his daughter's animus with the special coloring of unarguable , incontestably "true " convictions-- convictions that never include the personal reality of the woman herself as she actually is" (Jung, *Man and His Symbols* 189).

Whereas the animus is the masculine traits in women, the anima is the woman within. Both are situated near the shadow part of the unconscious. Both are cultivated while growing up and are heavily influenced by various authoritative figures. The impact of cultural conventions and heritage is also inevitable in the formulation of a functional anima/animus. The integration of the feminine characteristics such as empathy, protection, endurance, politeness, and generosity, and the masculine features such as discipline, assertiveness, adventurous, guidance, and leadership, help in the process of refining one's journey. Denying the recognition and the realization of these typical archetypes or attempting to disintegrate common, observable anima/animus traits cause the projection and the manifestation of a sense of inferiority. Whichever part of the personality that is refused by the persona will be relegated to the shadow as the shadow provides a temporal secure place for protection.

Hoping to mystify and conceal destructive and unfulfilled thoughts and traits of what we really are socially, we tend to put on masks to beautify our persona. When the beautification of the persona is rejected, people feel offended especially when they do not have power to immediately retaliate. Thus, the desire to avenge is transferred to the unconscious. Similarly, a brother who confiscates the assertiveness of his sister might actually be relegating his own inclinations to be assertive. To be more precise, he lacks audacity to confront his boss to ask for the increase in his salary and promotion even though he deserves both. The repression of the shadow results from our dislike of some traits that we either hate or like but in both cases we are scared to express. Retaining both masculine and feminine conscience is a necessary step towards a healthy adulthood and a self-affirming life.

The shadow defends as well as oppresses. It defends whenever there are judgments that degrade and it oppresses whenever there is threat. Being scared of certain mischievousness or adventures which are considered as unacceptable, we tend to oppress. The shadow is the pushing away of the unmet needs to the dark side of the psyche in order to endure certain traumatic experiences. These traumas become the personalities that split off and fragment the persona. Shame, for instance, is a part of psyche that is invalid or at least unwanted. The negative side of the shadow is the place for the accumulation of low resolution habits. Threatening memories from a broken marriage, dark childhood reminiscences, feelings of unworthiness due to disagreements with a partner or manager, wrong decisions, and strenuous relationships in which one is cheated on. These are unfortunate circumstances that make progress through life complicated. The effects of these complicated experiences drag people down if they are not dealt with successfully. The shadow is compressed as harmful experiences get compiled. Carrying around those suppressed tenets of the psyche will eventually turn into malevolent, resentment, and a desire to take revenge. Suppression is essential in the novel because there is a desire to supersede it; hence, these opposites create energy and that is what the novelist and the reader unconsciously need in order to continue reading- so the whereabouts of the characters are revealed. Similarly, for the Kurdish question to remain relevant and alive and the novel to function, they should be projected onto others unconsciously. The narration is to recognize in this conflict the power of storytelling and the rightful demands of the Kurds which should not be neglected. The visionary representation of various conflicts, characters, and settings speak to a greater whole of the novelist and the collective unconscious of human psyche in which the shadow is located.

The novelist chooses education as a major archetype and as a way forward for the characters because obviously education provides a need for validation and a mental growth. Anderson's emphasis on education is to turn herself as a mother who not only wishes the best for her children but also shoulders the responsibility to be the guide to walk the characters through peril and to possibly reach a safe spot. Anderson does care about the condition of Kurdish people. "Care and concern imply another aspect of love; that of responsibility. Today responsibility is often meant to denote duty, something imposed upon one from the outside. But responsibility, in its true sense,

is an entirely voluntary act; it is my response to the needs, expressed or unexpressed, of another human being. To be responsible means to be able and ready to respond" (Fromm 26). It is basically a lack of education and proper parenting due to big families and oppression that the characters are either killed or migrate.

The transformation of the main characters into various versions of themselves allows the story and the readers to linger. Even though a lot of bad choices are made and that certain characters' lives are chaotic, Anderson does not sound judgmental as she brings the past and the future to the present to integrate the pain so that the support that is needed for restoration and resolve is achieved. Anderson walks Ruya from her past self to the current self to free her from the burdens and unresolved brutalities of her childhood and adolescence. The narrator showcases Ruya's resilience that outweighs doubts society has about women. Henceforth, insecurities about females imbedded because of cultural limitations are brought to the surface. Even though Anderson hyper identifies with the plights of Kurds and discards their backward viewpoint regarding the status of women, she does not seem to be interested in thoroughly shaming village life as she maintains her composure and does not lose her artistic skills weaving the narrative structure.

Dedicating major chunks of the narration to highlight the complication of being a female in a Kurdish family and constantly struggling to survive in a torn land, Anderson interweaves the story of five sisters into the matrix of the novel hoping to bring the cause of women to the forefront. However, she does not seem to be oblivious in highlighting deep-rooted tribal mentalities that a few of her female characters are adopting due to being brainwashed or fearful. Shahrazadahe, Omar's mother, is associated with dominance as she is indifferent to understanding her daughter-in-law's pain. She blames Aliye for not preserving the family's reputation. Shahrazadahe accuses Aliye of being cold during the gathering. The real pleasure in life for women according to Shahrazadahe is to conceive children. It is typically expected from women to please their husbands and raise children.

> A man has physical appetites that women do not share, but it can be pleasant for us, too. More important, this is the means by which we conceive children, and that is our real pleasure in life. If you please Omer, so that he likes to come to you and doesn't go elsewhere for his satisfaction, then you will soon have a baby on the way. When you have born him a son, he will value you as a person and take pride in you as his wife. You will have standing in the family and in the community. You must take pains to please him in every way so that he gives you many children. Do you understand? (Anderson 149)

Anderson's attempt is to make readers internalize emotional fear Kurds live with daily as a result of being exposed to bombardments and torture. The fate and destiny of the five sisters, at the beginning, are shown to end in almost the same way taking into account their family's meager conditions. Events, routines and immediate realities of everyday life are repeated while they are still in the village. However, Ruya and Sakina's successful journey demonstrate Anderson's desires to replace rustic activities with medical experimentation, trade, and travelling.

V. THE SELF CREATION

> 'No matter how dark the nights are, the sun always rises in the morning, regardless of who was able to sleep and who couldn't, and regardless of who wants the darkness to continue and who prays for it to evaporate. Green shoots appear in the fields in defiance of sorrow and pain.' (Brifkani 248)

The shadow and the persona are various impoverished representations of the self. The onset of the process of creating the self involves a journey towards within. The self is the archetype of wholeness which is achieved, realized, derived from the integration of the shadow and the persona. The self transcends the dichotomy of good versus evil, light versus darkness, or angel versus Satan. "The self is not deemed exclusively "good" and "spiritual"; consequently its shadow turns out to be much less black. A further result is that the opposites of "good" and "spiritual" need no longer be separated from the whole" (Jung, *AION* 63). It can be both at the same time as it is aware of the limitations as well as strengths of an individual. The memories of death in the family, the news of their younger sister Aliye being killed by their brother Salih are relentlessly harrowing. But Sakina's and Ruya's adversity make them stronger and add to the quality of their life.

Ruya does not completely leave her life behind as she comes back to her birthplace after many years. She takes untrodden territories and that is exactly where Anderson plants the seeds of hope in order to harness individuation and a successful integration of the self. Ruya's return to her homeland, despite her knowledge of the tradition which is created by collective norms, is a stimulation that her character needs for the integration of the opposite poles and further advancement. The completion of the self is to be found only when there is a balance between the conscious and the unconscious. The self is not prejudiced against a certain archetype but accepts both traits to cultivate wholeness. "The self embraces both masculine and feminine…and depicted as a composite whole in mandalas that are drawn spontaneously by patients" (Jung, *AION* 64) The cultivation of the self means a person is aware and knows and accepts both their evil and goodness, but they tend to choose the good.

Although both Cansu, the village farm, and Sikacsu are filled with massive violence and that Ruya and Sakina like other characters are restrained, the only pathway for them to witness a different outcome and the creation of a true self is to go beyond the social, political, and gender limitations. In one scene, Sakina is socially degraded and is told she cannot stay at university, but her determination to carry on makes her stand strong. She consistently avoids running her life on autopilot. Also, Ruya's interpretation of the realities of her life turns into a blessing as she does not surrender in her worst days. The challenges escalate her vision to look inside in order to prove the ownership of her life. Her movements light her way up

which awakens her endless compassion for a new beginning, even though the story as a whole throbs with bloodshed and murder. While Ruya is raped in her village farm and witnesses the death of her family members on the mountain, she does not surrender to suicidal thoughts. She rather, albeit with heavy heart, carries on; as a result, the reader is inspired. Despite physical and emotional tragedies of her family, she bears them as if she is meant to ascend. The novel could not have been made if Ruya and Sakina were weakened. In order for the novel to be remembered, the characters need to be strong enough to rise and achieve an intact self.

One of the self-transformation processes suggested throughout the narration is to focus on education which helps development within. The novel is an imaginative meditation on the ideas of destiny and free will. Out of the twelve siblings, only two transform and make it to be successful. In an exchange with Ibrahim who gets engaged with Sakina, she says: "Life is so short in the East. My mother and father, three of my brothers and two of my sisters are dead" (Anderson 211). Alev becomes the third wife to a man who is much older than her. The novel gives sufficient opportunities to the main characters to switch roles and grow and embody different duties. The story furthers the thought that actions bring change and not being crippled with feelings of doom. Education is activity and energy and when this inherent power is made use of, internal and external change are predicted. We are no longer exploited, neither socially nor politically. It is not negative relationships that cause the deterioration of the capacity to cope with the hardships of life but over-attachment to a tribal mentality that considers education as a barricade for girls to have a respectful life. Lack of education entails exploitation and misrepresentation. Education provides an opportunity to be in touch with oneself, to be in harmony with people. This attachment to the true self is itself an act of transcending the false ego and the restrictions it creates. "Egotism often masks, then transforms into, low self-esteem. In both circumstances, we are too wrapped up in ourselves and how other perceive us" (Shetty 181). A true self brings one to resonate with valid values than with resentment, judgmental mentality, and malevolence.

Even though several female characters end up experiencing heart-wrenching deaths, women are not engaged in trade and business, and women's status are identified by their relationship to males, Anderson does not allow her characters to thoroughly surrender. Ruya, as an archetypical representation of Kurdish females, has to endure the killing of his brothers and sisters, has to bear being deprived from attending school, has to tolerate harsh conditions of life in the village and on the mountainous areas, and has to stand being worried not to marry at an early age. These dangerous experiences add to the creation of a self that helps in becoming her own hero and to rescue herself. Failing to liberate her brothers and parents does not undermine her inspiring journey through threatening places to achieve an intact self. Her return and to a degree her desperation to reconnect with family, after spending years abroad, provides emotional relief and a successful integration of the positive dimensions of the culture of hospitality and warm family gatherings.

Although being accustomed to life far away from home, Ruya finds it difficult for a while to reinstate herself after her return. A sense of belonging to certain cultures and being brought up in a place called home become integral parts of the human psyche. Emotional and physical attachment to home are best captured by Malala Yousafzai, the youngest Nobel Prize laureate, in *We are Displaced* where she states, "I am grateful to the United Kingdom for the warm welcome my family and I have received. But not a day goes by when I don't miss my home. I miss my friends and the taste of Pakistani tea that has been boiled with milk on a stove and sweetened with sugar (46). The smell of the soil, the taste of home-made food by mother, breathtaking scenes of the valley and the mountains, family gatherings, the memories of waiting for the father to come home after work, sibling quarrels and competitions, the sound of local music – these are all major parts of one's psyche and upbringing that they will never forget. Ruya's return is not only an act of resistance against political imprisonment and patriarchy resulting from being born in a traditional village, but it is more an act that is based on the memories, moments, people, images, places, events, and experiences that are grounded in her heart and are essential for creating a self that is functional.

The novel is a marriage between pain and a proclivity to surpass the pain. Pain is inevitable. The novel is a painful, traumatic narrative not to only remove a clannish thorn in the body but also to work around it to soothe the suffering of the lingering effects that are hurtful both emotionally and physically. Growing up in various traumatized settings, Anderson's characters create empathy as well as journeys in which they are scarred for their whole lives.

> No one had happy memories of Cansu, Sakina thought. Her memories were of too little food, and terribly hard work, and mother dying, and Alev, Ruya and Aliye going away, and Kadir being found dead and then Ridvan being hurt so badly. Then father and Hassan being murdered. Lastly, Salih, whom she loved especially because he read stories to her and talked to her about interesting things, had killed Aliye and was going to be in prison for years and years. (Anderson 200)

The real effects of the thorn that is pended in the memory is the internalization of the fear, the malevolence, and the resentment which construct everlasting identification with certain emotional, traumatic events. Ruya's return to her hometown is an attempt to reframe the story of her life as well as the manifestation of the power of women to not only stick to or hold on to those moments in which one became scarred. Ruya needs to create a life one wishes they had. Even though the novel starts with her returning home showcasing the scenes of crumpled mountains which set the tone of pain and hardship, her attempt is to wear a set of clothes that would allow her not to numb the fear of the thorn but to feel comfortable wearing it.

The novel combines both suffering and hope, but none sounds right at least for Aliye whose husband rapes, bruises, beats, and degrades her. She thinks of suicide but regrets it. For her, "hope has died, but the will to live had not" (Anderson 160). Although Aliye is killed by Salih, her younger brother, for running away from her husband and bringing shame to the

family, Omer, Sakina and Ruya do not discredit the amount of burden they shouldered when they were young and that is where light appears to augment their potential. They do not brush over the suffering even if the suffering is attached or imbedded; they rather personify womanhood harboring notions of resilience and attempting to prove destiny wrong. Sakina comes from an almost broken village that practices ideas of patriarchy. She has ambition to further her way through education, but the education system is as broken as clinging to masculine principles. Her determination with the support of her aunt enables her to stand still and she eventually becomes a doctor. Anderson is an emphatic witness who listens to and writes about the sufferings the Kurds go through. She humanizes her characters and makes them relevant not only because they are politically and culturally landlocked but also it is because, as Jordan B. Peterson argues, since we are born human "we are guaranteed a good dose of suffering" (xvii). Undoubtedly, wicked politicians and corrupt social systems cause pain, but one of Anderson's main purposes crafting the novel is to confirm that pain is real, that relationships are necessary, that aging brings wisdom, and more meaningfully that in the depths of human psyche there is a need for education, for further progress.

CONCLUSION

Archetypes are universal modes of thinking, patterns of thought, images, and dreams that have certain characteristic features in common. This commonality facilitates the process of transmitting knowledge and wisdom across generations. It builds bridges to communicate, share human intelligence, and learn from each other's pain and success stories. The present paper investigated psychoanalytic conceptualizations of archetypes in Kit Anderson's *Five Sisters: A Modern Novel of Kurdish Women* in order to familiarize readers with not only the universal nature of suffering, but also certain character's determination and audacity to go beyond a tortured past. Anderson's vision provided implications that were consistent with Jung's theories of archetypes. Jung's theoretical outline of archetypes suited Anderson's depiction of characters who were exposed to certain kinds of emotional and physical pain that are universal. Some pains have the potential to reawaken reader's empathy to show solidarity with certain characters they admire.

This research drew on a fictional work to represent to readers the universal nature of archetypes so that they can find their own ways if they confront similar circumstances. Ruya spends most of her youth in places surrounded by fear, terror, and death, but Anderson gives opportunities to Ruya to travel, to become, to focus on the future by virtue of her own grit. That is where a glimpse of meaning and hope is found. Jung's central focus is on the philosophy of becoming rather than the philosophy of having become.

The novel confronts women subjugation as the major characters are not stuck. The novel begins with conflicting flashbacks in which Ruya "shivered, recalling countless nights in icy caves. Then, with a rush of love, she remembered the clean cold air…the pain of fallen companions and the loneliness of night watches" (Anderson vii). Anderson creates different types of characters reflecting the diverse nature of life and humans, but those characters who shine are the ones who equate their self-worth with their very existence despite restrictions by outside forces.

Ruya has to detach herself from the village to bring internal change. She recalls those harsh moments in which she fought as a guerrilla against the Turkish army, but she does not forget to mention and remember the joy of finding Anwer's love. "Love is the ultimate and the highest goal to which man can aspire" (Frankl 49). Anderson chooses to empower her major characters with what happened to them even though some of the events in their life are agonizing. Major characters do not have a lot of options in front of them as fear, rage, sense of abandonment, uncertainty, disillusionment, guilt are predominant. The main characters are vulnerable but not weak. The novel immerses us with tragic death, but the story is not devoured by despair. This aspect of the novel substantiates Jung's philosophy of becoming. Ruya and Sakina are forward-looking; they have a well-developed sense of education and independence.

The novelist's unconscious is charged with both the harsh realities of the Kurds and with the successful female individual stories. This approach allows the novelist to plant the seeds of light that permits the main characters to work through, that lets the novel to be read by a global readership, that potentially warms the hearts. *Five Sisters* is a spiritual as well as physical journey of a typical Kurdish family in which the most intriguing motive is the transformative power of education and travelling. People worldwide have a strong desire for education and to be educated. Sakina's successful journey could motivate readers to take the same path. Her story could be interpreted as an example of archetype that would allow readers to conceive a glimmer of light.

The story is set in a small Kurdish village in which time has stopped because events and experiences have been repeated and are the same. The earth, the mountains, the animals, and the weather do not add anything of importance or memorable to the daily routines of the villagers. They all suggest a monotonous and rough life where men and women get battered and exhausted. Sikacsu is located on the border representing no man's land. Life in it is short and torturous. Hence, Anderson justifies its destruction.

The creation of intense dramatic scenes about murder, rape, forced marriage, and clan rule makes it difficult for the narrator(s)/Anderson to bond with village life. This is another justification for the total demolition of Sikacsu. Although archetypical images of Kurds are repetitive and that scenes of violence and torture are devouring throughout, what makes the novel captivating is its endeavor to humanize the main characters in their search for preserving their responsibilities, elevating their souls, and upholding their relationships.

WORKS CITED

Anderson, Kit. *Five Sisters: A Modern Novel of Kurdish Women*. 1st Ed. 2012. Print.

Barry, Peter. *Beginning Theory: An Introduction to Literary and Cultural Theory*. Manchester, UK: Manchester University Press, 2009. Print.

Brifkani, Zaid. *The Mountains We Carry*. 1st Ed. 2021. Print.

Eagleton, Terry. *How to Read Literature*, New Haven: Yale University Press, 2013.

Frankl, Viktor E. *Man's Search for Meaning: An Introduction to Logotherapy*. New York: Simon & Schuster, 1984. Print.

Fromm, Erich. *The Art of Loving*. New York: Perennial Library, 1989. Print.

Gladwell, Malcolm. *Outliers: The Story of Success*. Little, Brown and Company, 2008, New York.

Jung, C G, and Marie-Luise . Franz. *Man and His Symbols*. New York: Dell Pub. Co, 1964. Print.

Jung, C G. Aion; *Researches into the Phenomenology of the Self*. 1959. Print.

Jung, C. G. (Gerhard Adler & R. F. C. Hull, Trans.). Collected works of C. G. Jung: Vol. 8. *Structure and Dynamics of the Psych*. Princeton University Press, 1969. Print.

Jung, C. G. *The Archetypes and the Collective Unconscious*. Translated by R. F. C. Hull, 2nd ed., Routledge, 1991.

Jung, C. G., and W. S. Dell. *Modern Man in Search of a Soul*. Translated by W. S. Dell and Cary F. Baynes, Harcourt Publishers Group, 1955.

Peterson, Jordan B, Norman Doidge, and Sciver E. Van. *12 Rules for Life: An Antidote to Chaos*. 2018. Print.

Shetty, Jay. *Think Like a Monk: Train Your Mind for Peace and Purpose Every Day*. Simon and Schuster, 2020.

Tyson, Lois. *Critical Theory Today: A User-Friendly Guide*. New York: Routledge, 2006. Print.

Yousafzai, Malala. *We are Displaced: My Journey and Stories from Refugee Girls around the World*. Weidenfeld & Nicolson, 2019..

A Pragmatic Analysis of the Speech Act of Warning by Kurdish EFL Learners in Social Contexts

Mohsin Hama Saeed Qadir

Department of English, College of Languages, University of Sulaimani, Sulaimani, Kurdistan Region – Iraq.

***Abstract*— Language is considered as a social behavioral phenomenon for human beings. It is the essential tool for communicative interaction among people. Humans use language to convey their thoughts, feelings, and wishes to others. Language is enriched by the speakers who use language for a specific purpose in a specific situation to convey meanings that help the language user to transmit information. Moreover, situational meanings are delivered by different forms of language use that occur in various contexts.**

In this paper, the speech act of warning has been examined to identify ten social situations applied on EFL Kurdish senior students at the English department. The research method adopted is a qualitative and a quantitative approach to analyze the data. The selected situation consists of 5 options introduced to the selected participants to select the suitable answer for warning strategies according to their knowledge and experience. The analysis focuses on two aspects: firstly, identifying the warning strategies that are expressed explicatory or implicitly and secondly on examining the verbal and nonverbal warning speech act. Austin (1962) and Searle (1971)'s theoretical framework of Warning speech act have been used in the analysis of the data. The results and findings of the analysis show that Kurdish EFL participants can competently interact with the implicit and explicit speech act of warning in the selected social situations, as well as that warning strategy can impact the participants' verbal, non-verbal communicative skills in their reactions.

Other findings show that Kurdish EFL participants use directness in expressing warning strategies in some situations, as well as indirectness in others. In the latter, the Kurdish participants develop politeness strategies in their answers to different situations in order to maintain a positive face to the addressees and help them not to face embarrassment..

***Index Terms*— Warning strategies, Verbal and Non-Verbal, Explicit, Implicit Warning.**

I. INTRODUCTION

Human behavior is influenced by language. Language is the main tools for human communicative interaction. Devito (2015) defines communication as "the process by which we assign and express meaning in order to achieve shared understanding." Communication requires a diverse set of skills including intrapersonal and interpersonal listening, observing, speaking, questioning, analyzing, and assessing. These skills are developmental in nature and can be applied to all aspects of life, including home, school, community, work, and beyond.

It is worthy to be noted that sentences can serve a variety of purposes. A single sentence can express a variety of functions. A simple declarative sentence like 'This is my book', for example, can be interpreted as a statement, an interrogative, an exclamatory sentence, or an order. Another utterance: "I'll see you in two hours," for example, can be interpreted to convey the speech acts of warning, promise, or prediction. In this sentence, three functions can be noticed. When we say, "Watch out, the ground is muddy," we are performing the speech act of warning someone to be aware for the muddy grounds when he or she is crossing. The following sentence "I'll see you in two hours" can be different from the above-mentioned sentences in their interpretation of their speech acts of warning, promise, or prediction. This is based on the speaker's use of the same words in order to convey his or her message to the addressees. The above-mentioned sentences exhibit information about the addresser's and addressee's identities, the speaker's aim in using the speech, and the context in which the sentence occurred.

In this paper, the researcher examines some warning strategies given to the Kurdish EFL learners in the selected situation to identify whether the warning strategy is expressed explicitly, implicitly, verbally and nonverbally. In analyzing the speech act of warning for Kurdish EFL learners, the following research questions are addresses:

1. How can Kurdish learners interact with implicit and explicit warning speech act strategies in selected social situations?
2. How does the addresser express and comprehend warnings in specific social contexts?
3. Does the verbal and nonverbal warning speech act strategy influence the reaction of Kurdish EFL learners?

The aim of this study is to investigate warning strategy in Kurdish social situations. In the next section, the previous studies of warning speech act strategy will be introduced.

Journal of University of Human Development
Volume 8 No. 4(2022); DOI: 10.21928/juhd.v8n4y2022.pp23-32
Regular research paper: Received 25 July 2022; Accepted 5 September 2022; Published 20 September 2022;
Corresponding author's e-mail: mohsin.saeed@univsul.edu.iq
Copyright ©2022 Mohsin Hama Saeed Qadir. This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License (CC BY-NC-ND 4.0)

II. Literature Review

Speech Act Theory is a crucial theoretical paradigm that has influenced the direction of linguistic investigation in this area (Austin, 1962). According to Austin, statements can be divided into three levels: locutionary, illocutionary, and perlocutionary acts. According to Austin, the illocutionary acts that the "power" of the below two statements and their performative acts express the warning strategy:

1. “Don´t run with scissors.”
2. “I warn you, don´t run with scissors.”

The first utterance when expressed in a specific context has the power of a warning. which could be stated in a performative act neither true nor false. While the second utterance has a power too which is explicitly convey a warning due to the presence of the verb 'warn'. When addressees hear the above statements, they recognize them as a warning rather than behaving in any particular way in response to the warning strategy.

According to Allwood (1977), the conventional content of the words used in the situation often recognize the utterances of a certain type of action whether implicit and explicit warnings. The following are some of his examples:

(1) There is a bull in the meadow. (Implied Performative)
(2) I warn you there is a bull in the meadow. (Explicit Performative)

The lexical content of warning, together with the indicative form of utterance (2) above leads one to believe that the second utterance is a *warning* rather than a *promise*. This means that no specific warning norms are required except that the lexical conventions connect the speech act of warning to its content.

Speech acts, according to Korta (2007), are communicative acts carried out through oral or written use of language. Korta emphasizes that a single speech act can be expressed in a variety of ways; for example, he claims that the following utterances all express the same functions, namely, warning: "I bet that there's a dangerous animal there," "I guarantee that there’s a dangerous animal there," and "I warn you that there's a dangerous animal there." The adjective *dangerous* is frequently used to describe a warning speech act.

Opinions vary among researchers regarding the distinctions between direct and indirect speech acts for expressing *warning* and *threatening*. According to Holtgraves (1999), indirect speech acts are harder to understand than direct speech and indirect speech takes much longer to respond to than direct speech, since it requires more mental processes to realize and understand. Teachers can utilize politeness strategies like indirect speech forms to facilitate a face-threatening situation.

As an example, Austin (1962) utilizes the speech act of warning: that can have the effect of deterrence, and saying something to dissuade can have the effect of alerting or even alarming.

Warning strategies can be seen in statements conveying danger, watching out and watching up. However, the majority of research that has systematically evaluated variances in the wording of warnings has focused on individual's signal words like danger, warning, and caution. Some signal words have been proven to represent distinct levels of risk when delivered individually. The speech act of danger for example, is frequently ranked higher than Warning or Caution, yet perceptions of Warning and Caution are nearly identical (Wogalter & Silver, 1995).

Nicoloff (1989) makes a distinction between threatening and warning. The former is cooperative, and the latter is a uncooperative. Warning is an act of collaboration where the addresser alerts the addressee to be on guard against potential danger whereas threats are acts of aggression. Furthermore, Austin distinguishes between threatening and warning (cited in Recanati, 1987) when categorizing threats as perlocutionary and warning as illocutionary.

One distinction Austin makes in relation to Speech act of warning is that between implicit performatives and explicit performatives. The intended illocutionary force of the imperative 'Don't do it', for example, is implicit, as what the speaker has in mind by saying, it is not specifically indicated. Due to the implicit nature of the clause, 'Don't do it' can be, depending on the paralinguistic or kinesics cues given by the speaker, and on the power or status relationship between the speaker and hearer, a warning, a command, a request or an advice (1962).

According to Nicoloff (1989), "Informing, ordering, warning, undertaking, i.e., utterances with a specific (conventional) force" are examples of illocutionary activities. "What we bring about or achieve by speaking something, such as convincing, persuading, discouraging, and even, say, shocking or misleading," according to perlocutionary acts. Austin focuses on illocutionary activities claiming that this is where we can locate the "power" of a sentence and see how it is performed. "Don't run with scissors," for example, has the power of a warning when delivered in a specific situation. In the next section, the types of warning strategies are introduced.

A. *Warning Strategies*

According to Merriam-Webster's dictionary. warning is defined as "something (such as an action or a statement) that tells someone about possible danger or trouble. Warning strategies have been classified into four main strategies: requesting, alerting, threatening, and advising" (2022) explained below in detail.

1) Requesting

Requesting can be performed by forming both imperative and declarative sentences as shown below"

Declarative sentences are sentences in which a subject is present and precedes the verb. They are primarily associated with statements (Quirk and Greenbaum, 1990). The following examples are imperative sentences:

a- Please be careful, there is some wires are bare.
b- Watch out! some wires are bare.

Utterances (a) and (b) above refer to the same situation which alert the addressee in a polite way by using implicit warning and the word 'please' in (a) and explicit warning in (b). The first utterance (a) often expresses the harshness of a direct request. While the second utterance expresses the cautions of the warner by using the expression “watch out”.

Imperative sentences refer to a sentence which is in the form of a command as in the example of Pick up the book!

Imperative sentences do not always have the function of an order, as in "Look what you’ve done now!" (Richards, 2010). In the below two utterances:

a- Don't sit! it is wet.
b- Hey, do not sit, there is water! It's dirty now.

The imperative sentences have been used in the negative forms to signify requesting that may function as a warning. Utterance (a) is a direct request which appears to convey a threatening speech act and the power of the Warner's tone is clearly appearing in the use of the emphatic 'do' in the negative form that tends to be a command, while in the utterance (b), the warner asks the warnee to avoid sitting because the place is wet and dirty.

2) Alert

An alert is a warning to prepare for an action against serious danger. For example, in the utterance: "Watch up your steps", the speaker is clearly giving an alert to the hearer to be more cautious with his/her steps without mentioning the reasons behind this alert which may be interpreted as an insult that embarrasses the addressee.

3) Threatening

According to Brown and Levinson (1987), positive and negative face universally exists in human culture. A face-threatening act is an act that inherently damages the face of the addressee or the speaker by acting in opposition to the wants and desires of the other. The following utterances are the samples for the answers of the question raised in Situation (1) that are shown to the selected EFL Kurdish participants.

a. Try to wake up earlier in order to be on time; otherwise, you will be punished.

b. This will be the last warning for you; I hope you do not repeat it again.

Utterances (a) and (b) are uttered by the selected participants for the first question in Situation 1 (section 4, p.8). They directly indicate that they dislike some aspects of the hearer's personal attributes (hearer's punctuality). Requesting expressed by threatening refers to the speakers' beliefs that the hearer can do this request; otherwise, the hearer will be punished. While threatening someone verbally can be analyzed, as the speaker saying something to an addressee in order that the addressee thinks that the speaker is going to cause harm to the addressee with the purpose of frightening the addressee and thereby getting the addressee to do what the speaker wishes. This finding is also supported by (Nicoloff, 1989).

4) Advising

Advising is another strategy used for expressing warning. The proper example can be seen in Situation 1, option (C) in the questionnaire (in the Appendix):

I will advise him/her in a proper manner and will explain the disadvantages when he/she comes late to the class.

III. Methodology

The research methods adopted in this paper is a qualitative and quantitative approach for analyzing the speech act of warning of EFL Kurdish learners in Kurdish social contexts. In the below sections, the selected participants, data collection, data analysis and discussion about certain previous work.

A. The Participants

In this study, thirty native EFL Kurdish university students have been selected as the research population. The participants are senior students who were selected at the university level because they are assumed to have learned the appropriate sociolinguistic or social communication principles that represent their cultures' norms. The participants are not only required to follow any rules, but also to express their reactions to gain realistic responses. Kurdish participants are asked to choose the appropriate answer according to their knowledge and experience in their mother tongue to identify the warning strategy in their responses to the Questionnaire. The chosen participants are students from English department at the university of Sulaimani. They have good English backgrounds to choose the verbal and non-verbal communication skills that make the English examples to be prioritized over Kurdish transliterated examples to be written in the analysis. The examples are taken from Kurdish social contexts. The utterances are originally Kurdish, for ease of understanding, the given Kurdish utterances have been translated into English to be used in the analysis. This is due to the high level of the EFL learners' skills of the English language that the researcher finds that the English versions of the given situations are sufficient for the analysis rather than giving the original Kurdish transliterated versions.

B. Data Collection

The data for this study has been collected through a questionnaire. The researcher has raised ten situations and has given them to the participants who were asked how they would choose and respond to those specific situations. The participant's responses to the selected tenth situations are collected and then analyzed in detail.

C. Data Analysis

Four types of warning strategies including requesting, alerting, threatening, and advising have been identified. In examining the data, the researcher offers two general aspects. Each aspect will be examined in the light of the warner's and warnee's viewpoints. to discover how many Kurdish participants use the warning strategy verbally or non-verbally, as well as expressing the warning explicitly or implicitly.

D. Questionnaire

In this section, the questionnaire includes ten questions that consist of five options in the form of multiple-choice items given in the selected Situations (1-10) have been introduced in the Appendix. Some instructions about the steps of data collection and analysis given too by the researcher in the Appendix.

IV. Analysis of Warning Strategies to the EFL Kurdish Learners

In this section, the given questions in Situations (1-10) shown in the Appendix have been answered by the EFL learners. The below bar charts include the questions given in the Situations and the chosen answers by the thirty EFL learners.

Situation: 1

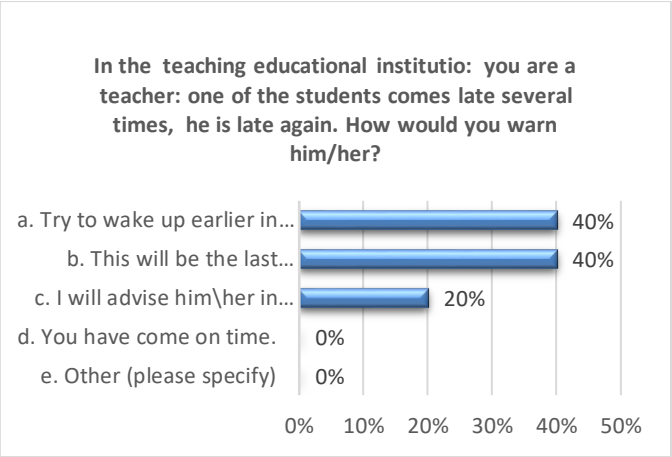

Answer Choices	Responses	
a. Try to wake up earlier in order to be on time; otherwise, you will be punished.	40.00%	12
b. This will be the last warning for you; I hope do not repeat it again.	40.00%	12
c. I will advise him\her in proper manner and explain the disadvantages when he\she comes late to the class.	20.00%	6
d. You have come on time.	0.00%	0
e. Other (please specify)	0.00%	0
TOTAL		30

The result of Situation 1 indicates that 12 participants have chosen option (a) which illustrate warning and threating speech act strategies which are not explicitly expressed. Another 12 participants have chosen (b) which indicate that the warning act has been explicitly expressed by the linguistic word 'warning', 6 participants have chosen (c) that signifies the warning speech act expressed by the verb 'advice', options (d) and (e) have not been selected by any participants.

Situation: 2

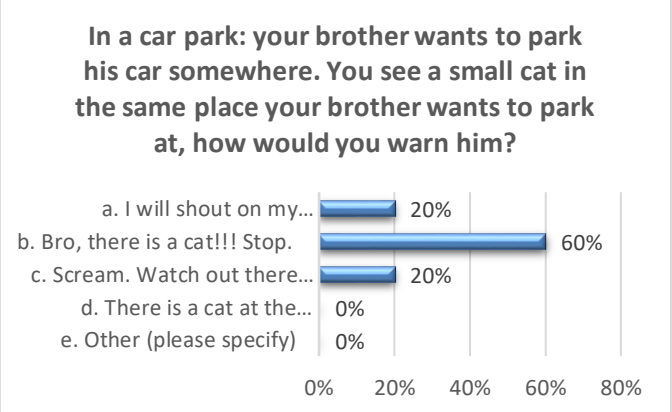

Answer Choices	Responses	
a. I will shout on my brother, hey there is a cat.	20.00%	6
b. Bro, there is a cat!!! Stop.	60.00%	18
c. Scream. Watch out there is a cat!	20.00%	6
d. There is a cat at the parking place, I think you should park somewhere else.	0.00%	0
e. Other (please specify)	0.00%	0
TOTAL		30

The result of Situation 2 indicates that 18 participants have chosen (b) which indicates that the warning act has been overtly expressed by the verb 'stop' used in the imperative statement which is a command. Six participants have chosen option (a) which illustrates warning speech act which is explicitly expressed by the verb 'shout' signifying that the speaker seriously concerns about the cat's life. Another 6 participants have chosen (c) that signifies the nonverbal, warning speech act of 'Scream' to notify the addressee about the cat. Options (d) and (e) have not been selected by any participants.

Situation: 3

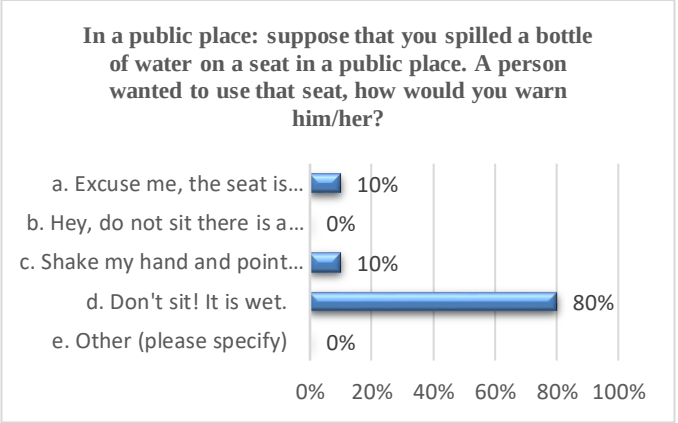

Answer Choices	Responses	
a. Excuse me, the seat is not clear.	10.00%	3
b. Hey, do not sit there is a water! It's dirty now.	0.00%	0
c. Shake my hand and point to the seat.	10.00%	3
d. Excuse me; the seat is very dirty; some water was spilled.	80.00%	24
e. Other (please specify)	0.00%	0
TOTAL		30

The result of Situation 3 illustrates that 24 participants has chosen (d) which indicates a polite warning speech act that has been overtly expressed by the polite phrase 'Excuse me', as well

as explaining the reason why the speaker is claiming that. Three participants have chosen option (a) which illustrates a polite indirect warning which is expressed by the phrase ' Excuse me'. Another 3 participants have chosen a non-verbal signal expressed by the lexical items 'shake hand' and 'point to' the seat' which are warning gestures to warn the addressee that the seat is not clean. Options (b) and (e) have not been selected by any participants.

Situation: 4

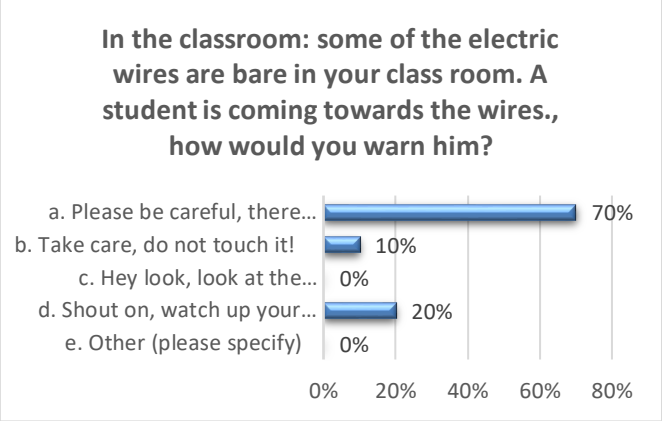

Answer Choices	Responses	
a. Please be careful; some wires are bare.	70.00%	21
b. Take care, do not touch it!	10.00%	3
c. Hey look, look at the wires!	0.00%	0
d. Watch up your steps.	20.00%	6
e. Other (please specify)	0.00%	0
TOTAL		30

The result of Situation 4 indicates that 21 participants have chosen option (a) which illustrates a warning speech act which is explicitly expressed verbally by the lexical item ‘please’ signifying that the speaker politely concerns about the hearer's safety. Three participants have chosen (b) which indicates that the warning act has been overtly expressed by the imperative phrases 'take care' s and ‘do not touch it’ signifying that the former conveys concern and the latter expresses confirmation by the addresser in order that the addressee avoid touching the wires. Six participants have chosen (d) to signify the warning speech act used by the addresser carries a nervous tone giving the impression of nuisance boredom. Options (c) and (e) have not been selected by any participants.

Situation: 5

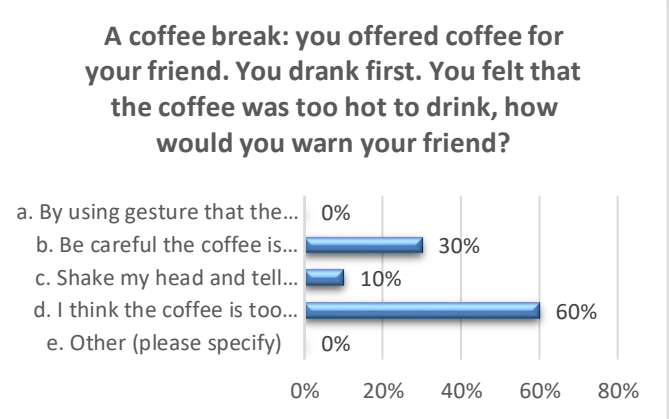

Answer Choices	Responses	
a. By using gesture that the coffee is hot.	0.00%	0
b. Be careful the coffee is very hot.	30.00%	9
c. Shake my head to notify him/her not to drink.	10.00%	3
d. I think the coffee is too hot to drink.	60.00%	18
e. Other (please specify)	0.00%	0
TOTAL		30

The result of Situation 5 indicates that 18 participants have chosen option (d) which illustrates a verbal warning speech act which is explicitly expressed by the cognitive verb ‘think’ signifying that the addresser presents his cautious neutrally about the proposition that 'the coffee is too hot to drink'. Three other participants have chosen (c) which is expressed by the non-verbal signal 'shake my head' to express a non-verbal warning speech act to notify the addressee to be aware not to drink.

Nine participants have chosen (b) which signifies that the warning act has been overtly expressed by the imperative statement using a verbal expression: 'be careful' signifying that the addresser is rather direct and cautious. Options (a) and (e) have not been selected by any participants.

Situation: 6

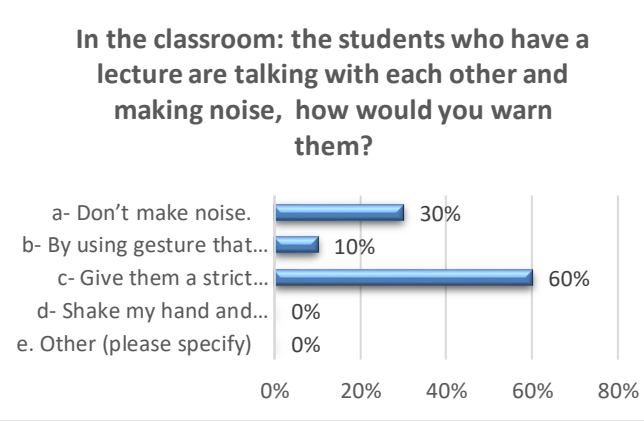

Answer Choices	Responses	
a- Don't make noise.	30.00%	9
b- Using gesture to avoid making noise	10.00%	3
c- Give them a strict warning using the university rules.	60.00%	18
d- Shake my hand and point them not to make noise.	0.00%	0
e. Other (please specify)	0.00%	0
TOTAL		30

The results of Situation 6 indicates that 18 participants have chosen option (c) which indicates an explicit warning speech act which is expressed verbally by the imperative statement 'give them a strict warning' to warn the students to follow the university regulation. Nine participants have chosen (a) to express a verbal warning speech act expressed by the imperative statement 'don't make noise' to make an order that the students must be quite during lectures. Three participants have chosen option (b) to express a nonverbal gesture to warn the students for being quiet. This warning is nonverbal. Options (d) and (e) have not been chosen by any participants.

Situation: 7

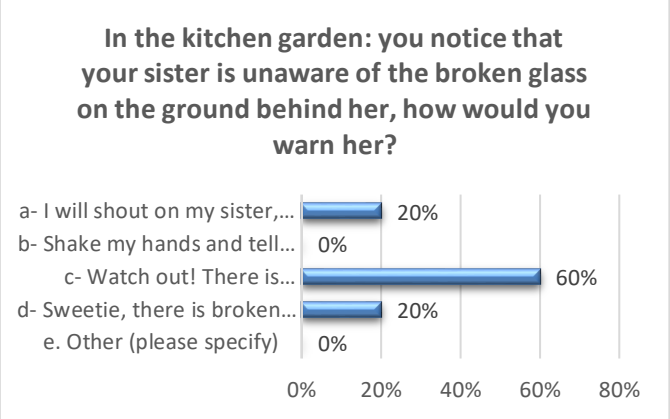

Answer Choices	Responses	
a- I will shout on my sister, hey there is broken glass everywhere.	20.00%	6
b- Shake hands and tell her not to go.	0.00%	0
c- Watch out! There is broken glass everywhere!	60.00%	18
d- Sweetie, there is broken glass everywhere.	20.00%	6
e. Other (please specify)	0.00%	0
TOTAL		30

The result of Situation 7 indicates that 18 participants have chosen option (c) which illustrates a verbal warning speech act which is explicitly expressed by the imperative statement 'watch out' to strongly confirm that a broken glass is everywhere. Six participants have chosen (a) to express a nonverbal warning 'shouting' to warn the addressee about a broken glass. Another six participants have chosen a polite indirect language to warn the addressee about the broken glass. This warning is verbal. Options (b) and (e) have not been selected by any participants.

Situation: 8

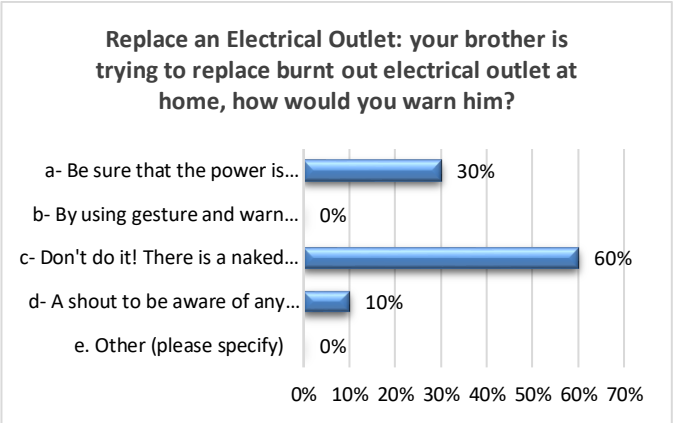

Answer Choices	Responses	
a- Make certain that the power is disconnected.	30.00%	9
b- By using gesture and warn him that it's dangerous.	0.00%	0
c- Watch out! There is a naked wire behind the outlet!	60.00%	18
d- A shout to warn that a wire is naked.	10.00%	3
e. Other (please specify)	0.00%	0
TOTAL		30

The result of Situation 8 indicates that 18 participants have chosen option (c) by the imperative statement 'watch out' to express a verbal warning to warn the addressee that 'there is a naked wire behind the outlet'. Nine participants have chosen (a) which is expressed by a giving an advice to be 'certain' to warn the addressee to check the disconnection of the power of the wire. Three participants have chosen a non-verbal signal expressed by the lexical item 'shout' which is a nonverbal warning direct gesture to confirm the danger of the naked wire. Options (b) and (e) have not been selected by any participants.

Situation: 9

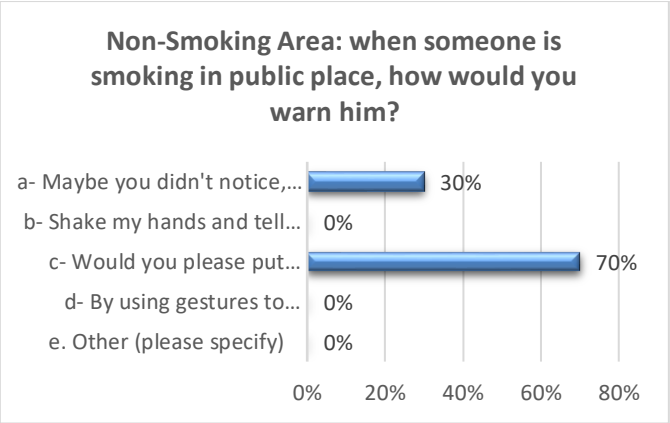

Answer Choices	Responses	
a- Maybe you didn't notice, but this is a no-smoking area.	30.00%	9
b- Shake my hands and tell him/her not allowed.	0.00%	0
c- Would you please put your cigarette out?	70.00%	21
d- By using gestures to warn him/her not to smoke.	0.00%	0
e. Other (please specify)	0.00%	0
TOTAL		30

The result of Situation 9 indicates that 21 participants have chosen option (c) which illustrates a verbal warning speech act which is explicitly expressed by the polite statement 'would you please' to ask the addressee to 'put your cigarette out'' to express a warning in the form of polite requesting. Nine participants have chosen (a) to express a probable nonverbal warning 'may be' to address the listener that smoking is not allowed in this area. Options (b), (d) and (e) have not been selected by any participants.

Situation: 10

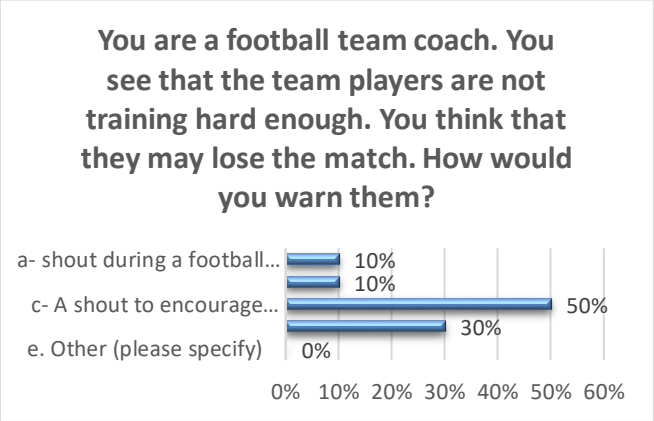

Answer Choices	Responses	
a- shout during a football match to warn a team-n that a player of the other team is right behind. Of call to pass the ball quickly.	10.00%	3
b- Shake hands and tell them to be aware.	10.00%	3
c- A shout to encourage players to play a long ba the penalty area.	50.00%	15
d- By using different hand gestures and hand pos to communicate their ideas during the game.	30.00%	9
e. Other (please specify)	0.00%	0
TOTAL		30

The result of Situation 10 indicates that 15 participants have chosen option (c) which illustrates a nonverbal warning speech act which is expressed by the noun 'shout' to encourage the player to send ' a long ball into the penalty area'. The addresser knows that the players are not well-trained because of this, the coach guides the players to score a goal. Nine participants have chosen (d) to express a nonverbal warning 'hand gesture' to warn the players to exchange ideas for supporting each other to win the match. Three participants have chosen (a)

a nonverbal warning speech act which is expressed by the verb 'shout' to warn the team-mates 'to pass the ball quickly'

This warning is nonverbal. Another three participants have chosen a nonverbal signal gesture used by the addresser (a team coach) to warn the team-player and be cautious in their performance. Option (e) has not been selected by any participants.

V. Findings and Conclusion

In this paper, the speech act of warning has been examined to identify ten social situations applied to 30 EFL Kurdish senior students at the English department. The research method adopted is a qualitative and a quantitative approach to analyze the data. The selected situation consists of 5 options introduced to the participants to choose the suitable answer for warning strategies according to their knowledge and experience. The analysis focuses on two aspects: firstly, on identifying the warning strategies that are expressed explicitly or implicitly and secondly on examining the verbal and nonverbal warning speech act. The results of the analysis show that Kurdish EFL participants can competently interact with the implicit and explicit warning speech act strategy in the selected social situations, as well as that warning strategy can impact the participants' verbal, non-verbal communicative skills in their reactions.

The following findings have been drawn from the analysis of warning strategies:

1. In Situation 1, twenty-first participants have used a verbal warning speech act which is explicitly expressed by the polite statement 'would you please'. Twelve participants have chosen option (a) which illustrate warning and threating speech act strategies which are not explicitly expressed. Another 12 participants have chosen (b) which indicate that the warning act has been explicitly expressed by the linguistic word 'warning'.

2. In Situation 2, eighteen participants have chosen (b) which indicates that the warning act has been overtly expressed by the verb ‘stop’ used in the imperative statement which is a command. Six participants have chosen option (a) which illustrates warning speech act which is explicitly expressed by the verb ‘shout’ signifying that the speaker seriously concerns about the cat’s life. Another 6 participants have chosen (c) that signifies the nonverbal, warning speech act of 'Scream' to notify the addressee about the cat.

3. In Situation 3, twenty-four participants have chosen (d) which indicates a polite warning speech act that has been overtly expressed by the polite phrase 'Excuse me', as well as explaining the reason why the speaker is claiming that. Three other participants have chosen option (a) which illustrates a polite indirect warning which is expressed by the phrase ' Excuse me'. Another 3 participants have chosen a non-verbal signal cue expressed by the lexical items 'shake hand' and 'point to' the seat' which are warning gestures to warn the addressee that the seat is not clean.

4. In Situation 4, twenty-first participants have chosen option (a) which illustrates a warning speech act which is explicitly expressed verbally by the lexical item ‘please’ signifying that the speaker politely concerns about the hearer's safety. Three participants have chosen (b) which indicates that the warning act has been overtly expressed by the imperative phrases 'take care' s and ‘do not touch it’ signifying that the former conveys concern and the latter expresses confirmation by the addresser in order that the addressee avoid touching the wires. Six participants have chosen (d) to signify the warning speech act used by the addresser

5. In Situation 5, eighteen participants have chosen option (d) which illustrates a verbal warning speech act which is explicitly expressed by the cognitive verb ‘think’ signifying that the addresser presents his cautious neutrally about the proposition that 'the coffee is too hot to drink'. Three other participants have chosen (c) which is expressed by the non-verbal signal 'shake my head' to express a non-verbal warning speech act to notify the addressee to be aware not to drink.

6. In Situation 6, eighteen participants have chosen option (c) which indicates an explicit warning speech act which is expressed verbally by the imperative statement 'give them a strict warning' to warn the students to follow the university regulation. Nine participants have chosen (a) to express a verbal warning speech act expressed by the imperative statement 'don't make noise' to make an order that the students must be quite during lectures. Three participants have chosen option (b) to express a nonverbal gesture to warn the students for being quiet. This warning is nonverbal. Nine participants have chosen (b) which signifies that the warning act has been overtly expressed by the imperative statement using a verbal expression: 'be careful' signifying that the addresser is rather direct and cautious.

7. In Situation 7, eighteen participants have chosen option (c) which illustrates a verbal warning speech act which is explicitly expressed by the imperative statement 'watch out' to strongly confirm that a broken glass is everywhere. Six participants have chosen (a) to express a nonverbal warning 'shouting' to warn the addressee about a broken glass. Another six participants have chosen a polite indirect language to warn the addressee about the broken glass. This warning is verbal.

8. In Situation 8, eighteen participants have chosen option (c) by the imperative statement 'watch out' to express a verbal warning to warn the addressee that 'there is a naked wire behind the outlet'. Nine participants have chosen (a) which is expressed by a giving an advice to be 'certain' to warn the addressee to check the disconnection of the power of the wire. Three participants have chosen a non-verbal signal expressed by the lexical item 'shout' which is a nonverbal warning direct gesture to confirm the danger of the naked wire.

9. In Situation 9, twenty-first participants have chosen option (c) which illustrates a verbal warning speech act which is explicitly expressed by the polite statement 'would you please' to ask the addressee to 'put your cigarette out'' to express a warning in the form of polite requesting. Nine participants have chosen (a) to express a probable nonverbal warning 'may be' to address the listener that smoking is not allowed in this area.

10. In Situation 10, fifteen participants have chosen option (c) which illustrates a nonverbal warning speech act which is expressed by the noun 'shout' to encourage the player to send ' a long ball into the penalty area'. The addresser knows that the players are not well-trained because of this, the coach guides the players to score a goal. Nine participants have chosen (d) to express a nonverbal warning 'hand gesture' to warn the players to exchange ideas for supporting each other to win the match. Three participants have chosen (a) a nonverbal warning speech act which is expressed by the verb 'shout' to warn the team-mates 'to pass the ball quickly' Another three participants have chosen a nonverbal signal gesture used by the addresser (a team coach) to warn the team-player and be cautious in their performance.

REFERENCES

Allwood, J. (1977). A critical look at speech act theory. In Dahl (Ed.), Logic, pragmatics, and grammar (pp. 53-69). Lund: Studentlittera tur.

Austin, J.L. (1962). How to do things with words. London: Oxford University Press.

Brown, P., & Levinson, S. (1987). Politeness: Some universals in language usage. Cambridge: Cambridge University Press.

Baker, W., & Bricker, R. H. (2010). The effects of direct and indirect speech acts on native English and ESL speakers’ perception of teacher written feedback. System, 38, 75–84. http://dx.doi.org/10.1016/j.system.2009.12.007

Devito, J. (2015). Human Communication: The basic Course. 13th edition. Pearson Education, Inc.

Holtgraves, T. (1999). Comprehending indirect replies: When and how are their conveyed meanings activated? Journal of Memory and Language, 41(4), 519–540.

Jack C. Richards, Schmidt (2010). Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics. 4th edition.

Korta, K. & Perry, J. (2007a). How to say things with words. In Savas L. Tsohatzidis (ed.), John Searle's philosophy of language: Force, meaning, and thought, 169–189. Cambridge University Press.

Mills, S. (2003). Gender and politeness. Cambridge: Cambridge University Press. 270 pp., ISBN Hb 0 521 81084 1, Pb 0 521 00919 7

Nicoloff, F. (1989). 'Threats and Illocutions,' Journal of Pragmatics, 13 (1989): 501-522.

QUIRK, R., GREENBAUM, S. (1990) A Student's Grammar of the English Language, Harlow: Longman, Ltd.

Recanati, F. (1987b). Contextual dependence and definite descriptions. Proceedings of the Aris-totelian Society 87: 57-73.

Searle, J. (1971). What is a speech act? In The philosophy of language. Edited by John Searle. Oxford: Oxford University Press.

Wogalter, M. S., & Silver, N. C. (1995). Warning signal words: Connoted strength and understandability by children, elders, and non-native English speakers. Ergonomics, 38(11), 2188–2206.

Semantic analysis of English performative verbs (with the collaboration of Kenneth Mac Queen) http://www.uqtr.ca/~vandervk/english_performative_verbs_ch6.pdf

A theoretical review of the speech act of suggesting: Towards a Taxonomy for its use in FLT1 http://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/5216/1/RAEI_18_08.pdf

Jerrold Sadck. Speech Acts http://semantics.uchicago.edu/kennedy/classes/f07/pragmatics/sadock.pdf

Further pragmatic considerations: Speech acts and the cooperative principle. http://courses.nus.edu.sg/course/ellibst/lsl23.html

http://sskkii.gu.se/jens/publications/docs001-050/012.pdf

http://www.merriam-webster.com/dictionary/warning

http://plato.stanford.edu/entries/pragmatics/

APPENDIX

This appendix contains the questions raised in the Situations given in the questionnaire which includes 10 questions that consist of five options in the form of multiple-choice items given in the selected Situations (1-10). Some instructions about the steps of data collection and the analysis given too by the researcher.

Dear participants,

The researcher is conducting a study entitled A Pragmatic Analysis of the Speech Acts of Warning in Kurdish Social Contexts. I kindly appreciate your participation by answering these questions carefully and accurately. This research is intended for an educational use only, and the information you provide will be kept confidential.

Thank you.

The Researcher

General Information

Sex: male female
Age

Instruction: read the following situations carefully and then choose what you believe to be the intended warning speech act conveyed by the given utterance appeared in the multiple-choice items. Please circle the correct letter of the correct answer:

Situation 1: In the teaching educational institution, one of the students comes late several times. He is late again, how would you warn him/her by the following choices?

a. Try to wake up earlier in order to be on time; otherwise, you will be punished.
b. This will be the last warning for you; I hope you do not repeat it again.
c. I will advise him\her in proper manner and explain the disadvantages when he\she comes late to the class.
d. You have come on time.
e. Other (please specify) (…….……).

To write down your answer just select the letter (a, b, c, d or e)

Answer	

Situation 2: In a car park: your brother wants to park his car somewhere, you see a small cat in the same place your brother wants to park at, how would you warn him?

a. I will shout on my brother, hey there is a cat.
b. Bro, there is a cat!!! Stop.
c. Scream. Watch out there is a cat!
d. There is a cat at the parking place, I think you should park somewhere else.
e. Other (please specify) (…….……).

To write down your answer just select the letter (a, b, c, d or e)

Answer	

Situation 3: In a public place: suppose that you spilled a bottle of water on a seat in a public place. A person wanted to use that seat; how would you warn him/her?

a. Excuse me, the seat is not clear.
b. Hey, do not sit, there is a water! It's dirty now.
c. Shake hand and point to the seat.

d. Excuse me; the seat is very dirty; some water was spilled.
e. Other (please specify) (…….……).

To write down your answer just select the letter (a, b, c, d or e)

Answer	

Situation 4: In the classroom: some of the electric wires are bare in your classroom. A student is coming towards the wires, how would you warn him?

a. Please be careful, there is some wires are bare.
b. Take care, do not touch it!
c. Hey look, look at the wires!
d. Watch up your steps.
e. Other (please specify) (…….……).

To write down your answer just select the letter (a, b, c, d or e)

Answer	

Situation 5: A coffee break: you offered coffee for your friend. You drank first, you felt that the coffee was too hot to drink, how would you warn your friend?

a. Using gesture that the coffee is hot.
b. Be careful the coffee is very hot.
c. Shake my head and tell him\her not to drink.
d. I think the coffee is too hot to drink.
e. Other (please specify) (…….……).

To write down your answer just select the letter (a, b, c, d or e)

Answer	

Situation 6: In the classroom: the students who have a lecture are talking with each other and making noise, how would you warn them?

a- Don't make noise.
b- By using gesture that making noise not allowed.
c- Give them a strict warning using the university rules.
d- Shake my hand and point them not to make noise.
e- Other (please specify) (…….……).
To write down your answer just select the letter (a, b, c, d or e)

Answer	

Situation 7: In the kitchen garden: you notice that your sister is unaware of the broken glass on the ground behind her, how would you warn her?

a- I will shout on my sister, hey there is broken glass everywhere.
b- Shake hands and tell her not to go.
c- Watch out! There is broken glass everywhere!
d- Sweetie, there is broken glass everywhere.
e- Other (please specify) (…….……).
To write down your answer just select the letter (a, b, c, d or e)

Answer	

Situation 8: Replace an Electrical Outlet: your brother is trying to replace burnt out electrical outlet at home, how would you warn him?

a- Be sure that the power is disconnected.
b- By using gesture and warn him that it's dangerous.
c- Watch out! There is a naked wire behind the outlet!
d- A shout to be aware of any danger.
e- Other (please specify) (…….……).
To write down your answer just select the letter (a, b, c, d or e)

Answer	

Situation 9: Non-Smoking Area: when someone is smoking in public place, how would you warn him?

a- Maybe you didn't notice, but this is a no-smoking area.
b- Shake my hands and tell him/her not allowed.
c- Would you please put your cigarette out?
d- By using gestures to warn him/her not to smoke.
e- Other (please specify) (…….……).
To write down your answer just select the letter (a, b, c, d or e)

Answer	

Situation 10: you are a football team coach. you see that the team players are not training hard enough. You think that they may lose the match, how would you warn them?

a- shout during a football match to warn a team-mate that a player of the other team is right behind. Often a call to pass the ball quickly.
b- Shake hands and tell them to be aware.
c- A shout to encourage players to play a long ball into the penalty area.
d- By using different hand gestures and hand positions to communicate their ideas during the game.
e- Other (please specify) (…….……).
To write down your answer just select the letter (a, b, c, d or e)

Answer	

فكرة العدول التشريعي وأثره في الأمن القانوني

دانا عبدالكريم سعيد و دانەر أبوبكر مجيد

قسم القانون، كلية القانون، جامعة السليمانية، السليمانية، اقليم كوردستان، العراق.

المستخلص- البحث عبارة عن محاولة بيان موضوع العدول أو التعديل في النصوص القانونية من قبل المشرع، ولا شك أن التعديل ولاسيما التعديل المفاجئ والمباغت أو المتكرر بغير ضرورة سيؤثر في فكرة الإستقرار القانوني ومبدأ اليقين القانوني وفكرة التوقع المشروع ويؤدي في النهاية إلى التأثير في مبدأ الأمن القانوني في المجتمع، لأن مبدأ الأمن القانوني يهدف إلى التأمين دون مفاجأة، وكذلك هذا المبدأ يقضي بأن كل شخص له الحق في استقرار وثبات القاعدة القانونية، وأن يكون في مأمن من التعديلات المفاجئة التي يمكنها أن تؤثر في استقرار العلاقات القانونية، فلا يجوز إصدار قوانين تلغي أو تعدل أو تنشرع مراكز قانونية جديدة بتشريع جديد يباغت أصحاب المراكز القانونية التي استقرت في ظل تشريع سابق مخالفاً بذلك التوقعات والأحكام القانونية التي بنيت عليها الحقوق بأنواعها، وعلى خلاف ذلك يعد التشريع سببا لإثارة الفوضى وعدم الإستقرار، إذ كثرة التعديلات والمراجعات المستمرة في النصوص القانونية تؤدي إلى وقوع حالة عدم الإستقرار القانوني، ويفهم من ذلك عدم وجود توافق بين فكرتي العدول التشريعي والأمن القانوني، لذلك يجب على المشرع مراعاة جملة من المبادئ عند تفسير القواعد القانونية أو سنها أو تعديلها أو إلغائها، من أجل مواكبة التطورات الحاصلة في المجتمع أو لإصلاح النصوص القانونية وتصحيحها، وفي الوقت نفسه حماية مبدأ الأمن القانوني، وعليه من أجل الإحاطة بتفاصيل فكرة العدول التشريعي وأثرها في مبدأ الأمن القانوني، بدأنا هذا البحث بعرض مفهوم التشريع ومراحل سنه، كذلك مفهوم العدول التشريعي وصوره، ومن ثم أوضحنا فيه تأثير هذه الفكرة في الأمن القانوني، ونتكلم أيضاً عن أهم الحلول المطروحة لتخفيف التعارض بين فكرة العدول التشريعي ومبدأ الأمن القانوني.

الكلمات الدالة- العدول، الإلغاء، التشريعي، أثر، الأمن، القانوني.

المقدمة

أولاً- تعريف الموضوع:

ان القانون الذي يصدره المشرع قد يشوبه الخطأ والقصور لأنه من اعمال البشر وهو يستمد هذه الصفة من طبيعة البشر التي يشوبها الخطأ والقصور، والمفترض ان يقوم المشرع بتصحيح الخاطئ من أحكامه، ولمواكبة التطور الذي يحصل في المجتمع، وهذا ما قد يدفع المشرع في حالات وظروف مختلفة إلى العدول عن حكمه السابق والتراجع عنه وتبني حكم جديد لتطوير ما يحتاج منه الى تطوير، ومن ناحية اخرى قد تكون الدولة في ظروف استثنائية كحالة الحرب مثلاً، فتجعل الأحكام القانونية السابقة غير منسجمة مع الظرف الاستثنائي، إذ لا يمكن معه ان تطبق الاحكام السابقة نفسها، وكذلك في بعض الأحيان تلجأ الدولة إلى هذه الوسيلة لحماية حقوق الأفراد وحرياتهم، ولكن في الوقت نفسه ستؤثر هذه الفكرة في مبدأ الأمن القانوني وتهدد الاستقرار القانوني في المجتمع، أي لا يوجد توافق بين فكرة العدول ومبدأ الأمن القانوني، لأن من متطلبات مبدأ الأمن القانوني تحقيق الاستقرار في المراكز القانونية للأفراد، وحماية حقوقهم المكتسبة، وعدم تحول القانون الى مصدر قلق أو خوف لدى المخاطبين به، واستبعاد خطر عدم الاستقرار وانعكاسات التغيير المفاجئ للقاعدة القانونية، وإحترام الثقة المشروعة للأفراد، ولكن فكرة العدول يشكل خطراً حقيقياً على هذا المبدأ، وعلى وجه الخصوص حالات إفراط المشرع في العدول عن الأحكام السابقة، وكذلك التعديلات المفاجئة والمباغتة أو التغييرات غير الضرورية، لذا يجب على المشرع أن يوازن بين متطلبات التطور، فالحياة القانونية في تطور مستمر تبعا لتطور الحياة، وهذا يقتضي بالضرورة التعديل والتغيير في القواعد القانونية، وبين حق الأفراد في ضمان الإستقرار لمراكزهم القانونية دون أن يؤثر عدوله في الأوضاع التي استقرت في ظل القانون ودون أن يغل يد المشرع في أداء مهماته، وبتعبير أخر فإن العدول التشريعي يجب أن يكون بالحد الذي لا يغيب معه إحترام حقوق الأفراد ومراكزهم المستقرة، ويكون في حالات محدودة بالشكل الذي تقتضي بالضرورة الاستجابة لمتطلبات التغيير، فضلاً عن أنه بدون منح الصلاحية للمشرع من تعديل أحكامه لا يتمكن من جعل القانون ملائماً مع تطور المجتمع، لذلك يجب عليه ان يراعي جملة من الشروط والمستلزمات عند استخدام سلطته في تغيير أحكامه السابقة، من أجل إستقرار العلاقات والتصرفات القانونية، وحتى يكون الأفراد في مأمن من المفاجأة القانونية التي تهدد تعاملاتهم وتؤثر في مراكزهم القانونية.

ثانياً- أهمية البحث:

تكمن أهمية البحث في العدول التشريعي وأثره في الأمن القانوني في كون البحث من الموضوعات المهمة والفعالة وذات الصلة بحياة المجتمع، ويتمثل في إلتزام المشرع في إصدار الحكم القانوني السليم وذي الجودة العالية، وفي سبيل عدم إفراط المشرع في العدول عن حكمه السابق والابقاء على حكمه لمدة زمنية طويلة، لتكون عند الناس صورة واضحة عن القانون وآلية التعامل معه، لأن كثرة التدخل في إستخدام وسيلة العدول تؤثر في

مجلة جامعة التنمية البشرية

المجلد 8، العدد 4(2022) ؛ عدد الصفحات (17)؛ معرف الكائن الرقمي: 10.21928/juhd.v8n4y2022.pp33-49

ورقة بحث منتظمة: أُستلم البحث في 1 حزيران 2022؛ قُبل في 29 حزيران 2022؛ نُشرت في 25 أيلول 2022؛

البريد الإلكتروني للمؤلف : dana.saeed@univsul.edu.iq, danar.abubakr@gmail.com

حقوق الطبع والنشر ©2022 دانا عبدالكريم سعيد و دانەر أبوبكر مجيد. هذه مقالة الوصول اليها مفتوح موزعة تحت رخصة المشاع الإبداعي النسبية - CC BY-NC-ND 4.0

مبدأ الأمن القانوني في المجتمع، ويترتب عليها شيوع عدم الثقة بالقوانين، وكذلك يتناول أهم الضوابط والمبادئ التي يجب على المشرع الإلتزام بها عند ممارسة العمل في وضع التشريعات من قبل المشرع ، لأن وجود هذه الضوابط والمبادئ يؤدي إلى حماية الأفراد من مخاطر القانون وتدعيم الثقة بين الحكام والمحكومين، وكذلك إلى إقتراب التشريع من معايير الجودة التشريعية حتى لا يثير المشكلات عند التطبيق في الواقع العملي.

عليه فإن هذا البحث يتصدى لأهم الحلول المطروحة للتوازن بين فكرة العدول ومبدأ الأمن القانوني، بشكل يحقق ثبات واستقرار المعاملات والمراكز القانونية للأشخاص والهيئات، وهذا للإستفادة منه من قبل المشرع في ممارسة مهماته في هذا الصدد.

ثالثاً- إشكالية البحث:

تبرز مشكلة البحث عندما يسن المشرع قواعد قانونية جديدة مخالف القواعد القانونية السابقة، ولا شك أن هذا له تأثير مباشر في مبدأ الأمن القانوني وعلى وجه الخصوص كثرة التعديلات والمراجعات المستمرة والمفاجئة للأحكام القانونية التي تؤدي إلى وقوع حالة عدم الإستقرار القانوني، وعدم الشفافية في تطبيق القاعدة القانونية، وتؤثر في الثقة المشروعة للمواطن، نظراً لعدم إمكانية الوصول للقانون بشكل جيد حتى من قبل المختصين ورجال القانون، وخلق حالة التضارب والتنازع بين أحكام القوانين التي تثقل كاهل القضاء عند التطبيق.

رابعاً- نطاق البحث:

إن نطاق العدول التشريعي المقصود في هذا البحث هو عدول السلطة التشريعية عن التشريع السابق واستبداله بقواعد جديدة أو الاستغناء عنه كلية أو الاستغناء عنه دون أن يحل مكانه نص أخر، لذا نحصر البحث في فكرة العدول التشريعي في التشريعات العادية فقط، وذلك لوجود الثغرات والمشكلات فيها ولإيجاد سبل مواجهتها، ولإنسجام النصوص القانونية مع متطلبات مبدأ الأمن القانوني أيضاً.

خامساً- منهج البحث:

إن الاسلوب المتبع في كتابة هذا البحث هو الاسلوب الوصفي والتحليلي، وذلك من خلال عرض مفهوم فكرة العدول التشريعي، ثم القيام بتحليل النصوص الدستورية والقانونية ذات الصلة بالموضوع، للتعرف على مدى التزام المشرع بمبدأ الأمن القانوني أو إخلاله به حين استخدام سلطته في العدول عن المبدأ وحكم قرره في بعض أحكامه السابقة، بهدف الوصول إلى التنظيم القانوني السليم لتحقيق وضمان مبدأ الأمن القانوني.

سادساً- هيكلية البحث:

لغرض دراسة العدول التشريعي وأثره في الأمن القانوني، سنقسم هذا البحث إلى مبحثين: نبين في المبحث الأول، ماهية فكرة العدول التشريعي من خلال مطلبين: يتناول المطلب الأول، مفهوم التشريع ومراحل سنه، والمطلب الثاني، مفهوم فكرة العدول التشريعي، وأما المبحث الثاني: فقد خصص لدراسة أثر فكرة العدول التشريعي في مبدأ الأمن القانوني، والذي يحتوي على مطلبين: يتضمن المطلب الأول: أسباب فكرة العدول التشريعي وأثاره، والمطلب الثاني يدرس الحلول المطروحة للتوازن بين العدول التشريعي ومبدأ الأمن القانوني.

ونختم بحثنا بالتوصل إلى أهم الإستنتاجات وتقديم بعض المقترحات.

المبحث الأول

ماهية فكرة العدول التشريعي

كما هو معلوم ان المصدر الأول من بين جميع المصادر الرسمية للقانون هو التشريع، والتشريع عبارة عن مجموعة القواعد القانونية التي تصدر في شكل مكتوب من قبل السلطة التي تملك حق إصدارها بموجب الدستور، ويجب أن تتوفر في التشريع جملة من خصائص معينة حتى يعد تشريعاً بالمعنى الصحيح، ولابد لكي يتم وجوده وتكونه من أن يمر بعدة مراحل هي مرحلة الإقتراح والمناقشة والتصويت والتصديق والإصدار وأخيراً مرحلة النشر، وكذلك فالتشريع صالح للتطبيق في كل زمان ومكان، إلا أن هذا لا تقصد به صفة الدوام، فقد تطرأ ظروف معينة تجبر المشرع على التدخل لإصلاح هذه الظروف، أي أن قواعد التشريع لا تستقر على حال واحدة، بل تلحقها يد التغيير بإلغاء أو إضافة، ويتدخل المشرع لتعديل القانون السابق واستبداله بقواعد جديدة أو الاستغناء عنه كلية دون أن تحل مكانها قاعدة أخرى، فالعدول التشريعي يعني إلغاء التشريع أو تعديله أو إعادة النظر فيه، وهو إنهاء العمل به بالنسبة للمستقبل دون أن يكون للإلغاء أي أثر رجعي منعاً من إلحاق الضرر بالحقوق المكتسبة في ظل نفاذه، ويقضي المبدأ القانوني بأنه لا يجوز إلغاء نص تشريعي أو تعديله إلا بتشريع لاحق ينص صراحة على هذا التعديل أو الإلغاء، أو يشتمل على نص يتعارض مع نص التشريع القديم، أو ينظم من جديد الموضوع الذي سبق أن قرر قواعده ذلك التشريع.

وعليه ونظراً لأهمية هذه المسألة في مجال التطبيق الواقعي، سنركز على مفهوم التشريع ومراحل سنه وخصائصه، ونقف على مفهوم فكرة العدول التشريعي وأنواعه أيضاً، من خلال المطلبين الأتيين:

المطلب الأول: مفهوم التشريع ومراحل سنه

المطلب الثاني: مفهوم فكرة العدول التشريعي

المطلب الأول

مفهوم التشريع ومراحل سنه

إن الفرد لا يمكن أن يعيش إلا في ظل وسط اجتماعي، وأن العيش في الجماعة يقتضي وضع قواعد تحد من حريات أفراد ورغباتهم المطلقة وتعمل على التوفيق بين مصالحهم المتعارضة، وذلك بوضع ضوابط تحكم سلوك الأفراد ويتعين عليهم احترامها والخضوع لها، فالتشريع يضمن استقرار النظام في المجتمع واستمراره، وتمر عملية سن التشريع بعدة مراحل تبدأ بمرحلة اقتراح القوانين ثم مناقشتها والتصويت عليها ومرحلة التصديق وإصدار القوانين وفي النهاية مرحلة نشر القوانين، حتى يصبح التشريع نافذاً، وعليه سوف يتم تقسيم هذا المطلب إلى فرعين، نتناول في الفرع الأول تعريف التشريع كأهم مصدر من مصادر القانون وتحديد خصائصه، ونتناول في الفرع الثاني المراحل الأساسية في سن التشريع.

الفرع الأول

تعريف التشريع وخصائصه

أولاً- تعريف التشريع:

يعد التشريع اليوم المصدر الأساسي للقانون، وقد عرف الفقهاء التشريع بمعناه العام بتعريفات عديدة تتفق في المعنى وإن تباينت في الألفاظ، فقد ذهب البعض إلى أن

التشريع هو "سن الأحكام القانونية على صورة نصوص مكتوبة يلتزم الأفراد بالخضوع لأحكامها" (البزاز، 1958، ص 175).

وعرف البعض الأخر التشريع بأنه "مجموعة من القواعد التي تنظم علاقات الأفراد في المجتمع وتقترن بجزاء يوقع على من يخالفها" (قاسم، 2006، ص 29).

وذهب البعض الأخر إلى ان التشريع يتمثل في "قواعد قانونية تضعها هيئة مختصة بذلك في الدولة، وفقا للإجراءات المقررة في الدستور" (لطفي، 1990- 1991، ص 61).

وجاء في تعريف أخر أنه "مجموعة من قواعد السلوك الملزمة التي تنظم نشاط الأفراد في المجتمع وعلاقاتهم فيه، والتي تتولى تنفيذها وكفالة احترامها السلطة العليا في المجتمع وذلك بما لها قوة جبر وإلزام" (سعد و منصور، 1995، ص 17).

وعرفه البعض الأخر بأنه "وضع القواعد القانونية في صورة مكتوبة بواسطة السلطة المختصة بذلك" (الصدة، 1965، ص 83).

ويرى البعض الأخر أن التشريع يعني "مجموعة من قواعد السلوك العامة المجردة، المنظمة للعلاقات الاجتماعية بين الأشخاص والمقترفة بجزاء مادي تفرضه السلطة العامة على من يخالفها" (البكري و البشير، 2015، ص 23).

وتم تعريفه أيضاً بأنه "هو جملة النصوص المصادق عليها من طرف مجلس النواب، والمختوم عليها من قبل رئيس الجمهورية" (بقيق، 2002، ص 179).

عليه يمكننا ان نعرف التشريع بأنه قيام السلطة المختصة في الدولة بوضع القواعد العامة المجردة والجبرية في صورة مكتوبة، وبألفاظ محددة، بهدف تنظيم شؤون الحياة في المجتمع، وذلك على وفق الاختصاصات والإجراءات المنصوص عليها في الدستور.

وأن التشريع بهذا المعنى السابقة يشتمل على عنصرين، العنصر الأول هو سن الأحكام والقواعد القانونية العامة والمجردة، والعنصر الثاني أن يكون هذا الإصدار صادراً من قبل الهيأة التي لها الحق الدستوري في ممارسة الإختصاصات التشريعية.

ثانياً- خصائص التشريع:

بناء على ما سبق ذكره يتضح لنا أن القاعدة التشريعية تتميز بخصائص متعددة من حيث مضمونها ومصدرها وشكلها، فتتمتع بصفة العموم والتجريد من حيث مضمونها، وتصدر من سلطة مختصة من حيث مصدرها، ومن حيث شكلها يتم التعبير عنها في صورة مكتوبة، وفيما يأتي عرض وجيز لهذه الخصائص:

1- التشريع يضع قاعدة عامة مجردة: إن كل قاعدة قانونية تهدف إلى اقامة النظام والإستقرار والعدل في المجتمع، وهذا لا يمكن إدراكه إلا إذا أتسع ليشمل جميع ما يواجهه من فروض ويطبيق على مختلف الحالات الفردية التي يستحيل حصرها وتوجد في الحاضر وفي المستقبل (البزاز، 1958، ص 178)، أي لا يعتبر تشريعاً ما يصدر عن سلطة عامة مختصة في الدولة خاصاً بشخص معين أو متعلقاً برابطة أو واقعة معينة بنفسها(البكري و البشير، 2015، ص 35 -36)، كذلك لا يميز التشريع بين شخص وشخص أو بين واقعة وواقعة، وألا يقصد إلى شخص معين أو إلى واقعة بنفسها، فهذا هو الذي يجعل التشريع عاماً ومجرداً (السنهوري، 1950، ص 40).

في ضوء ما تقدم، تصدر السلطة التشريعية قرارات لا تعد تشريعات، وعلى الرغم من صدور هذه القرارات من قبل السلطة التشريعية بالطريقة نفسها التي تتبع في وضع التشريعات من حيث الشكل فإنها، مادامت لا تتوفر لها صفة العموم والتجريد اللازمة لوجود القاعدة القانونية، يقال إنها تشريعات من الناحية الشكلية وحدها دون الناحية الموضوعية (السلطان، 1981، ص 88).

ونحن نرى أن العمومية والتجريد يحميان مبدأ سيادة القانون مادامت القواعد القانونية توضع لجميع الناس في الدولة، وتطبق على جميع الأشخاص والسلطات والمؤسسات والكيانات العامة والخاصة، دون فرق بينهم.

2- يصدر التشريع في نصوص مكتوبة: أي قواعد التشريع المكتوبة (طليس، 2010، ص83)، وهذا يحقق قدرا كبيراً من الثقة والأمن والإستقرار والثبات في المعاملات، ويمكن التأكد من وجود القاعدة القانونية بسهولة ويسهل على الأفراد معرفة حقوقهم وواجباتهم علما أن صدورها في صورة مكتوبة عن سلطة مختصة يؤدي إلى تحقيق قدر كبير من التحديد والوضوح، وهذا يؤدي بالنتيجة إلى تلافي الكثير من الغموض والإبهام والاضطراب عند تطبيق القانون (علي، 1997، ص 87)، وبذلك يتميز عن العرف الذي يقال له القانون غير المكتوب، فيكون مصدراً للمعنى دون اللفظ، الأمر الذي قد يحيطه بشيء من الغموض والابهام (الصده، 1965، ص 84)، كتابة التشريع تسمح للقانون بالتطور ومسايرة حاجات المجتمع أيضاً، لأن المشرع يستطيع تعديل التشريع المكتوب أو إلغاءه وإصدار تشريع جديد بعبارات مكتوبة تتفق مع المستجدات وحاجات المجتمع.

3- **يصدر التشريع من سلطة مختصة بوضعه:** تعد السلطة التشريعية السلطة الوحيدة في الدولة في وضع القوانين وتعديلها والغائها (البزاز، 1958، ص 178)، إلا أنه في حالات محددة قد تناط هذه المهمة بغير السلطة التشريعية، كرئيس الدولة أو الحكومة، وتكون المبررات لهذا عملية أو دستورية أو سياسية، قد تلجأ السلطة التشريعية إلى تفويض السلطة التنفيذية بجزء من صلاحياتها على الرغم من وجودها وانعقادها، وذلك بسبب عجزها عن مواجهة بعض الظروف عن طريق سن تشريعات لها بالطريق التشريعي المعتاد، وهذا ما يسمى بالتفويض التشريعي، أما الظروف الطارئة فهي اطار يمنح السلطة التنفيذية مكنة التشريع بموجب محددات دستورية في حال عدم وجود السلطة التشريعية كوجود عطلة تشريعية مثلاً، إذ ليس من الحكمة أن ينتظر انعقاد السلطة التشريعية لسن تشريع يعالج حالة طارئة (حمزة، 2022، ص197)، أي لا تكون القاعدة التشريعية بطريقة تلقائية داخل المجتمع، بل لابد من تدخل إرادة واعية تتولى وضعها والالتزام بها، وتتمثل هذه الارادة في السلطة التشريعية، وبعد ظهور مبدأ الفصل بين السلطات يعد وضع القواعد القانونية من اختصاص السلطة التشريعية، إذ يمنحها سلطة عامة ذات سيادة الاختصاص بوضع التشريعات، وتعد هذه القواعد تعبيراً عن إرادة الشعب لأن المجلس الذي يتولى وضعها يتم انتخابه عن طريق الشعب (منصور، 2006، ص 208 -209).

ثالثاً- أهمية التشريع:

يتميز التشريع بجملة من المزايا التي يفضل بها على غيره من المصادر الرسمية للقانون وهذه المزايا هي:

1- السهولة والسرعة في إصدار التشريع وتعديله وإلغائه، من قبل السلطة التشريعية المختصة حسب متطلبات الأحوال وظروفها ، وبذلك يصبح في إمكانه سن قانون ملائم للمجتمع ونسخ قانون غير ملائم له بسهولة وسرعة عن طريق التشريع (الداودي، 2004، ص 100 -101)، إضافة إلى سرعة الحل والحسم للمشكلات التي تعترض حياة الأفراد ومعاملاتهم، بخلاف العرف الذي يحتاج إلى مدة طويلة من الزمن حتى ينشأ ويستقر في وجدان الأفراد ويسود التعامل.

2- سهولة معرفته والرجوع إليه وتحديد زمن ابتدائه وزواله، طالما يصدر في نصوص مكتوبة، إذ يكون من السهل الرجوع إلى الوثائق والمستندات التي تتضمن هذه النصوص لمعرفته وتحديد تأريخه.

3- التشريع يساعد على حماية حقوق وحريات الأفراد وتحديدها (الناصري، 1999، ص 64)، طالما أنه يصدر في وثيقة مكتوبة والتعرف كذلك على ما يترتب عليه من حقوق وواجبات وطريقة ممارسة هذه الحقوق وأداء تلك الواجبات (الحولي، 2017، ص 63)، كذلك يقتضي سن التشريع عادة اتخاذ العديد من الإجراءات والشكليات وهذا يمثل بطبيعته ضمانات فعالة للحقوق والحريات (عاشور، 2018، ص 78 -79)، ويعد ضابطاً صحيحا أيضاً يسير بموجبه القضاة أنفسهم إضافة إلى خضوع الناس للتشريع لأنه مستمد من رغباتهم ومحقق لحاجاتهم.

4- التشريع يساعد على توحيد النظام القانوني في الدولة الواحدة، ووضع قواعد قانونية عامة تطبق على جميع المواطنين دون استثناء في مختلف مناطقهم وأنحائهم (راضي، 2018، ص 122)، وبذلك يكون عاملاً لتحقيق الوحدة القانونية في الدولة وتنمية التضامن بين أفرادها.

5- التشريع له أثر مهم في تطور المجتمع: لأن وضعه من قبل سلطة مختصة وسرعة سنه وإسهام الإرادة العاقلة الواعية في تكوينه عوامل تجعله أداة مهمة لإصلاح المجتمع والأخذ بيده في طريق التطور السريع (البكري و البشير، 2015، ص 85).

الفرع الثاني

مراحل سن التشريع

يبين دستور كل دولة الهيئة التي تختص بسن التشريع، وهذه الهيئة هي السلطة التشريعية (البرلمان أو مجلس الشعب أو مجلس النواب)، ومع ذلك هناك سلطات أخرى تختص بإصدار التشريع، فالدستور وهو التشريع الأساسي يصدر عن السلطة التأسيسية وهي أعلى من السلطة التشريعية، واللوائح والقرارات بقوانين تصدر عن السلطة التنفيذية، وهي غير مختصة أصلاً بإصدار التشريع (عمران، 2002، ص 46).

وتجدر الإشارة إلى أن عبارة (السلطة التشريعية) تستخدم للدلالة على وظيفة الدولة في إصدار القوانين، وتستعمل للدلالة على الهيئة التي تمارس هذه الوظيفة (الصده، 1965، ص 87).

إن عملية سن التشريع تمر بمجموعة مراحل منذ تولد فكرة القانون إلى أن تصبح الفكرة قاعدة قانونية نافذة وملزمة، وهي مرحلة إقتراح القوانين ومرحلة مناقشة القوانين والتصويت عليها ومرحلة التصديق وإصدار القوانين ونشرها، لذا نتناول في هذا الفرع بيان المراحل الأساسية التي يمر بها مشروع القانون:

أولاً- مرحلة الاقتراح: وهي المرحلة الأولى لسن التشريع العادي، ويعد اقتراح القوانين أصل الاعمال الأساسية للتشريع، ومن دونه لا يتحقق أي وجود قانوني لمشروع القانون (جاسم، 2019، ص84)، وفق المادة (122) من الدستور المصري لعام 2014 المعدل أعطي حق اقتراح القوانين لكل من رئيس الجمهورية ومجلس الوزراء، ولكل عضو في مجلس النواب، أما مشروع القانون فيقدم من قبل الحكومة او عشر أعضاء البرلمان.

والدستور العراقي لسنة 2005 حدد الجهة المختصة بالمبادرة التشريعية، إذ نص في المادة (60/أولاً) على أن مشروعات القوانين تقدم من قبل السلطة التنفذية المتمثلة في رئيس الجمهورية ومجلس الوزراء، وفي الفقرة (ثانياً) من المادة نفسها نص على أن مقترحات القوانين تقدم من عشرة من أعضاء مجلس النواب أو إحدى لجانه المختصة.

ثانياً- مرحلة المناقشة والتصويت: تعد مرحلة مناقشة مشروعات القوانين والتصويت عليه من اختصاص السلطة التشريعية حصراً، إذ بعد نظر اللجنة النوعية المختصة في مشروع القانون المقدم، تضع تقريراً عنه تبين فيه وجهة نظرها بشأنه، ويطرح بعد ذلك من خلال جلسات البرلمان لأخذ أراء الأعضاء حوله، ويتم ذلك عن طريق مناقشته مادة بمادة(جبر وعبد الصادق، ص 101)، وفي أغلب الدساتير أحيلت إجراءات وآلية المناقشة والتصويت عليه إلى اللوائح والأنظمة الداخلية لتنظيم ذلك الأمر(الهيتي، 2007، ص 67)، أما الإجراءات والشكليات المطلوبة في التصويت فغالباً ينص عليها في الدساتير سواء من حيث الأغلبية المطلوبة لصحة انعقاد المجلس، أو آلية التصويت على مشروع القوانين(جاسم، 2019، ص 86)، إذ بموجب المادة (39) من الدستور الفرنسي لعام 1958 المعدل تلتزم الحكومة بأخذ رأي مجلس الدولة في مشروعات القوانين قبل التداول بشانها في مجلس الوزراء، وتنص المادة (21) من قانون مجلس الدولة الفرنسي الصادر في عام 1945 على وجوب عرض مشروعات القوانين التي تقترحها الحكومة وكذا مشروعات الأوامر واللوائح على مجلس الدولة لإبداء الرأي فيها (أحمد، 2015 /2016، ص34)، وكذلك الدستور المصري لعام 2014 قد طلب في المادة (190) منه أن تكون بمراجعة مشروعات القوانين وصياغتها من قبل مجلس الدولة، ولكن في العراق لا يوجد مثل هذا النص في دستور عام 2005، فقط بموجب المادة (5) من قانون مجلس الدولة رقم (65) لسنة 1979 المعدل، يقوم مجلس الدولة بإعداد وصياغة مشروعات التشريعات المتعلقة بالوزارات أو الجهات غير المرتبطة بالوزارة، لذا ندعو المشرع الدستوري العراقي بإتباع المنهج نفسه المتبع في فرنسا ومصر في هذا الشأن، من أجل إلزام مجلس الدولة بمراجعة وإعادة النظر في مشروعات القوانين وصياغتها، وذلك لأن هذا المجلس هو الجهة المختصة وله الخبرة في مجال صياغة التشريعات، والجهة المكلفة ببيان مدى التوافق وعدم التعارض بين التشريعات فيما بينهم وبينهم وبين الدستور، وهذا ما يسهم في خلق الأمن القانوني في الدولة، ويحقق الإستقرار والثبات والوضوح للنصوص القانونية أيضاً.

ونصت المادة (121) في الدستور المصري أيضاً على أن لا يكون إنعقاد مجلس النواب صحيحاً، ولا تتخذ قراراته، إلا بحضور أغلبية أعضائه، وحددت المادة نفسها ضرورة استحصال أغلبية خاصة بخلاف الأغلبية المطلوبة في إصدار القوانين العادية وهي الأغلبية المطلقة للحاضرين، وبما لا يقل عن ثلث عدد أعضائه لإصدار القوانين المكملة، التي عدت بموجبها القوانين المنظمة للانتخابات الرئاسية، والنيابية، والمحلية، والاحزاب السياسية، والسلطة القضائية، والمتعلقة بالجهات والهيئات القضائية، والمنظمة للحقوق والحريات الواردة في الدستور مكملة لها، وإذا رفض المجلس مشروع القانون او المقترح بقانون، فإنه لا يجوز تقديمه ثانية في دور الانعقاد نفسه بموجب المادة (122)، أما كيفية مناقشة مشروعات القوانين فنصت المادة (165) من اللائحة الداخلية لمجلس النواب المصري القانون رقم (1) لسنة 2016 على أنه: "يناقش المجلس مشروعات القوانين في مداولة واحدة ومع ذلك يجوز أن تجري المداولة ثانية طبقاً للأحكام الواردة في هذه اللائحة، ونصت المادة (167) على أنه "ينتقل المجلس بعد الموافقة على المشروع من حيث المبدأ إلى مناقشة مواده مادة مادة بعد تلاوة كل منها، ويؤخذ الرأي في كل مادة على حدة، ثم يؤخذ الرأي على المشروع في مجموعه" ونصت المادة (170) على أنه: "إذا قرر المجلس حكماً في إحدى المواد من شأنه إجراء تعديل في مادة سبق أن وافق عليها، فللمجلس أن يعود لمناقشة تلك المادة، وكذلك تجوز للمجلس إعادة المناقشة في مادة سبق إقرارها إذا أبديت أسباب جديدة، قبل انتهاء المداولة في المشروع، وذلك بناء على طلب الحكومة، أو رئيس اللجنة، أو مقررها، أو عشرة من أعضاء المجلس".

ولكن الدستور العراقي لسنة 2005 نص على مجموعة من الإجراءات الواجب اتباعها عند إصدار التشريع، منها أن نصاب جلسات المجلس يتحقق بحضور الأغلبية المطلقة

لعدد أعضائه، في حين تتخذ قرارات المجلس بالأغلبية البسيطة ما لم تنص على خلاف ذلك (دستور جمهورية العراق،2005، المادة 59/أولاً، ثانياً)، أما النظام الداخلي لمجلس النواب فقد حدد كيفية مناقشة القوانين في المواد (132)، و(133)، و(134)، و(135)، و(136).

ثالثاً: مرحلة التصديق وإصدار القوانين: إن إقرار السلطة االتشريعية لمشروع القانون لا يعني أنه قد أصبح نهائياً، وانما ينبغي ارسال مشروع القانون بعد إقراره إلى السلطة التنفيذية، المتمثلة في رئيس الدولة للموافقة عليه قبل إصداره، فإذا وافق عليه أسبغ عليه صفة القانون، أما إذا رفض مشروع القانون، فلا يعد هذا الرفض مطلقاً، وإنما يكون اعتراضاً توقيفياً مؤقتاً، يمكن للبرلمان تجاوزه إذا أعيد إقرار القانون مرة ثانية بأغلبية خاصة يحددها الدستور(الجزائري، 2014، ص 104).

والمشرع الدستوري المصري قد ألزم مجلس النواب برفع مشروع القانون إلى رئيس الجمهورية للتصديق عليه وإصداره، فإذا اعترض عليه يرد مشروع القانون المعترض عليه إلى مجلس النواب خلال ثلاثين يوماً من إبلاغ المجلس، فإذا لم يرد في ذلك الميعاد عد قانوناً وأصدر، أما إذا رد في الميعاد المتقدم وأقره المجلس بأغلبية ثلثي أعضائه في المرة الثانية، فيعد قانوناً ويصدر (دستور جمهورية مصر، 2014، المادة 123).

أما بالنسبة للمشرع الدستوري العراقي فقد ألزم برفع مشروع القانون إلى رئيس الجمهورية للموافقة عليه وإصداره خلال خمسة عشر يوماً، فإذا لم يصادق عليه خلال تلك المدة يعد مصادقا عليه (دستور جمهورية العراق، 2005، المادة 73/ثالثاً).

رابعاً- مرحلة النشر: ان أخر مرحلة من مراحل سن التشريع هو نشر القانون في الجريدة الرسمية، ولا يعتبر القانون نافذاً ولا يطبق على الأفراد إلا بعد أن يصدر وينشر، فإذا ما قام البرلمان بسن قانون معين فذلك لا يعني أنه قد أصبح نافذاً إلا بعد نشره في الجريدة الرسمية(الصراف و حزبون، 2001، ص45).

وينشر في الجريدة الرسمية كل قانون له بعد دستوري، فقد نصت المادة (129) من الدستور العراقي لسنة 2005 على انه: تنشر القوانين في الجريدة الرسمية، ويعمل بها من تأريخ نشرها، ما لم ينص على خلاف ذلك، وأكد ذلك نص الفقرة (الثانية /أ) من المادة (4) الداعي إلى : إصدار الجريدة الرسمية باللغتين.

وبصدد فكرة النشر الالكتروني للجريدة الرسمية (استعمال التقنيات الحديثة) وتحقيق العلم بالقانون، فقد ثار جدل فقهي حول مدى الإعتداد بالنشر الالكتروني للقوانين وتطبيق مبدأ الجهل بالقانون لا يعتبر عذراً، إذ يرى البعض وهم الرافضون لحجية النشر الالكتروني للقوانين أن استعمال الوسائل الالكترونية من جرائد يومية ووسائل سمعية بصرية لا يقوم مقام النشر في الجريدة الرسمية، على الرغم من ان وسيلة نشر القوانين في الجريدة الرسمية غير كافية لتحقق علم الجميع به، ويرى غيرهم وهم القائلون بحجية النشر الالكتروني، ان السماح باعمال مبدأ الجهل بالقانون لا يعد عذراً من تأريخ نشره في الموقع الالكتروني للجريدة الرسمية، ويعد كافياً لتحقق علم الأفراد به، فالمهم أن تصل القاعدة القانونية الى الفرد(كريمة، ص 6)، وأجاز المشرع الفرنسي حجية المحررات الالكترونية كوسيلة من وسائل النشر بجانب النشر في الجريدة الرسمية بموجب المرسوم رقم (973) في 2005، وعلى وفق شروط يلزم توفرها للاعتماد على ذلك(مجيد، 2021، ص 15).

وفيما يتعلق بموقف التشريعات العراقية، فلم ينظم فكرة (النشر الالكتروني للقوانين) (قانون النشر في الجريدة الرسمية رقم 78، 1977. و قانون النشر في الجريدة الرسمية رقم 4، 1999 الصادر عن برلمان كوردستان)، وعليه ندعو المشرع العراقي الإتحادي والكوردستاني إلى تعديل قانون النشر في الجريدة الرسمية رقم (78) لسنة 1977 المعدل، وقانون النشر في الجريدة الرسمية رقم (4) لسنة 1999 الصادر عن برلمان كوردستان، والأخذ بحجية النشر الالكتروني للقوانين بجانب النشر في الجريدة الرسمية، وذلك بما يتلاءم مع التطور الكبير في التكنولوجيا، وبهدف توفير فرص أكثر لإمكانية الوصول الى التشريعات الجديدة الصادرة، ومن ثم تحقيق اليقين القانوني.

المطلب الثاني

مفهوم فكرة العدول التشريعي

العدول التشريعي من وجهة نظر فقهية، يعني قيام المشرع بنسخ التشريع ونفي حكمه وإنهاء العمل به سواء أكان بصورة كلية أو بصورة جزئية، ومادامت القاعدة القانونية من صنع العقل البشري فلا مانع من تعديلها أو إلغائها أو إعادة النظر فيها إذا ظهر قصورها أو عدم فائدتها، أي أن المشرع يستطيع أن يسن ما يشاء من التشريعات حين تدعو الضرورة ويستطيع إلغاء التشريعات التي يرى أنها لم تعد ملائمة، والتشريع إما أن يلغى دون أن يعقبه تشريع جديد يحل محله في التطبيق، وذلك كأغلب التشريعات التي تصدر خلال الظروف الإستثنائية، كظروف الحرب، وتلغى بانتهاء هذه الظروف، وإما أن يستبدل بالتشريع الملغي تشريع جديد يحل محله في التطبيق، والإلغاء يمكن أن يكون صريحاً وأن يكون ضمنياً، وإما أن يكون عاماً يشمل جميع أحكام التشريع السابق، أو جزئياً يقتصر على بعض هذه الأحكام دون بعضها الأخر، ومن هذا يتضح لنا أن دراسة هذا المطلب تقتضي أن نتحدث أولاً عن إلغاء القاعدة القانونية، ثم نبحث بعد ذلك صور إلغاء التشريع، وعلى أساس ذلك قسمنا هذا المطلب الى فرعين، نخصص الفرع الأول لبيان مفهوم الإلغاء التشريعي، ونتكلم في الفرع الثاني عن صور الإلغاء التشريعي.

الفرع الأول

الإلغاء التشريعي

الأصل ان القاعدة القانونية إذا صدرت صحيحة وأصبحت نافذة تظل سارية ويعمل بها إلى أن تلغى، فالتطورات المختلفة في الحياة قد تؤدي إلى عدم تجاوب القانون الذي أصدرته السلطة التشريعية مع الشعور العام لدى المواطنين في الدولة، ولهذا تتعرض القوانين للتغيير بالتبديل والتعديل أو الإلغاء(الداودي، 2004، ص 221)، وبتعبير أخر ان القاعدة القانونية لها بداية ونهاية، ليست موضوعة لتكون مؤبدة، لأن القاعدة القانونية تعبير عن رغبات الجماعة واحتياجاتها، ولما كانت هذه الرغبات عرضة للتغيير والتبديل فكذلك القانون، فما يصلح لمجتمع من المجتمعات من قواعد قانونية في وقت السلم قد لا يصلح في وقت الحرب، وما يصلح له في وقت الانتعاش الاقتصادي قد لا يكون ملائماً في وقت الأزمات الاقتصادية وما كان يصلح في القرون الماضية لم يعد يصلح في الوقت الحالي، وعندما يتبين للسلطة القائمة على التشريع بأن قاعدة قانونية معينة أصبحت غير ملائمة للمجتمع فحينئذ يجب عليها تعديلها أو إلغاؤها وإحلال ما يناسب محلها(المعداوي، 2007/ 2008، ص 190)، لذلك يعين الإلغاء حداً زمنياً لتطبيق القانون(أوبير، 2010، ص 73).

ويقصد بإلغاء التشريع وقف العمل به وتجريد قوته الملزمة، والإلغاء بهذا المعنى قد يكون بقصد إحلال قانون أخر محل القانون السابق، وقد يكون بغرض الاستغناء عن القانون دون إحلال قانون أخر محله(علي، 1997، ص 157).

لقد عرف إلغاء التشريع بتعريفات عدة، فقد ذهب البعض إلى تعريفه بأنه "نسخ التشريع واعدامه عن طريق مصدر من مصادر القانون القادرة على إنشاء قواعد قانونية مساوية في الدرجة للتشريع الذي تم إلغاؤه"(عبد السلام، 2002/ 2003، ص 408).

وقيل في تعريفه أيضاً بأنه "إبطال العمل به برفع قوته الملزمة، سواء كان ذلك باستبدال نصوص أخرى بنصوصه، أو بإبطال مفعوله دون سن تشريع جديد"(باشا، أبو ستيت، 1950، ص 251).

ويرى البعض أن إلغاء التشريع "يعني تجريد القاعدة القانونية من كل قوة ملزمة، سواء بإصدار تشريع أخر بدلاً منه أو بدون إصدار تشريع أخر، وسواء كانت القاعدة الملغاة قاعدة تشريعية أو قاعدة عرفية"(حجازي، ص239).

ويعرف البعض الأخر إلغاء التشريع بأنه "إنهاء العمل بالأحكام التي تضمنتها قواعده، إما لأنها لم تعد صالحة في معالجة المواضيع التي تناولتها، أو لأن المشرع أوجد أحكاما أخرى أفضل منها في معالجتها"(واصل، 2011- 2012، ص 157).

ويذهب أخرون أن إلغاء التشريع هو "إزالة قوته الملزمة بإزالة القانون ذاته أو إحلال قانون أخر محله، فبعد الإلغاء ينتهي مفعول القانون إذ لا وجود له بعد الأن"(الشاوي، 2011، ص 124).

وذهب البعض الأخر إلى أن إلغاء التشريع هو "رفع حكم قانوني بحكم قانوني أخر متأخر عنه بما يترتب عليه وقف العمل بالتشريع الأول ورفع قوته الملزمة"(أبو السعود و منصور، 2003، ص 140).

وعرفه البعض الأخر بأنه "إنهاء العمل به، ورفع قوته الملزمة، بشكل لا يصبح سارياً ابتداء من هذا الوقت"(جبر و عبد الصادق، ص 178).

عليه يمكننا أن نعرف إلغاء التشريع بأنه قيام المشرع بالعدول عن حكم أو مبدأ قانوني أقره في أحكامه السابقة سواء كان لصالح مبدأ جديد مكانه أو الاستغناء عنه دون أن يحل مكانه نص أخر.

إن هذه التعريفات السابقة تدور جميعها حول مفهوم واحد وهو إنهاء سريان كل نص تشريعي والعدول عنه، من قبل السلطة نفسها التي سنته أو سلطة أعلى منها، بسبب انتفاء المصلحة من العمل بهذا التشريع، وذلك عن طريق استبدال نصوص أخرى بنصوصه أو بالاقتصار على وقف مفعوله دون سن تشريع جديد، وبعد ذلك لا يتعين على الأشخاص اتباعه ولا يطبقه القاضي في احكامه.

وإستناداً إلى مبدأ التدرج التشريعي فإن كل قاعدة قانونية مرتبطة بالقاعدة التي تعلوها في نظام الهرم القانوني، إذ يجب خضوع القاعدة الدنيا للقاعدة العليا من حيث الشكل والموضوع، أي يكون صدورها من السلطة التي حددتها القاعدة الأسمى وباتباع الإجراءات التي بينتها، وأن تكون متفقة في مضمونها مع مضمون القاعدة العليا، وإن هذا الارتباط الموجود بين القواعد القانونية داخل النظام القانوني في الدولة يحقق نظام الدولة القانونية، لأن كل قاعدة تتولد عن قاعدة قانونية أعلى منها مرتبة (عبدالرحمن، 2018، ص 16)، لذا إن السلطة التي تملك حق إلغاء التشريع هي السلطة نفسها التي سنته، أو سلطة أعلى منها، أي لا يمكن إلغاء قاعدة تشريعية إلا بقاعدة تشريعية تساويها في القوة أو أعلى منها، فالدستور يلغى بتشريع دستوري، والتشريع العادي يلغى بتشريع عادي أو بنص دستوري من باب أولى، واللائحة تلغى بلائحة وبتشريع عادي أو بتشريع دستوري والعكس غير صحيح(الزقرد، ص 166)، إذ لا يجوز إلغاء التشريع بالعرف أو بأنظمة أو بتعليمات، وهذا يعني أن التشريع لا يمكن العدول عنه إلا بتشريع مماثل له في الدرجة نفسها أو أعلى منه.

والجدير بالذكر هنا هو أن اهمال التشريع وعدم استعماله مدة طويلة لا يؤدي إلى إلغائه، فعدم تطبيق التشريع مدة طويلة قد يكون بمنزلة عرف سلبي بعدم الاستعمال، والعرف لا يملك إلغاء التشريع لأنه أعلى مرتبة من العرف(أبو الصعود ومنصور، 2003، ص 143)، أي أن التشريع (المصدر الأعلى) لا يلغى بالأعراف (المصدر الأدنى).

وفكرة العدول التشريعي تختلف عن فكرة إبطال التشريع أيضاً، فالعدول التشريعي يكون واردا على تشريع صدر صحيحا في إنشائه، والإلغاء لا يكون إلا بالنسبة للمستقبل فقط، ويلغى التشريع بقاعدة قانونية من نفس درجتها، أما إبطال التشريع فقد يرد على تشريع غير صحيح (معيب) في تكوينه، ولا يقتصر على إنهاء القوة الملزمة بالنسبة للمستقبل، بل يتعدى ذلك إلى الماضي، فهو يعدم وجود القانون منذ ولادته بحيث يعتبر كأن لم يكن أصلا، ولا يحتاج إلى صدور قاعدة قانونية جديدة تلغيه ولا يقصد بالإلغاء الاستثناء لأن الأخير قاصر على استبعاد بعض الأحكام من التشريع فقط مع بقاء سائرها(عبدالسلام، 2002/ 2003، ص 409)، والإبطال أيضاً يؤدي إلى فراغ تشريعي لأنه لا يتوقف على تغيير الحكم الباطل بحكم صحيح، أما الإلغاء فيستوجب تغيير حكم سابق بحكم جديد، أي أنه يتوقف على إحلال الحكم اللاحق محل الحكم السابق(الشرفي و المرغني، 1993، ص 379).

ونهاية الغاية من الإلغاء التشريعي هي أمر تقتضية طبيعة الأشياء باعتبار أن قواعد القانون لابد أن تستجيب لكل تطور في الواقع الاجتماعي المتغير على الدوام، فيزول التشريع السابق ويحل محله التشريع اللاحق(يوسف، 2013، ص 61)، أي أن حكمة الإلغاء هي انتفاء المصلحة من العمل بتشريع معين، لأن التشريع يهدف إلى تحقيق المصالح، فإذا ثبت ان المصالح لا تتحقق في ظل تشريع معين، يعمد المشرع إلى إلغائه ونسخه، والإلغاء لا يقتصر على القانون المكتوب الذي يستمد قوته من التشريع فقط، بل قد يمتد إلى القواعد القانونية الأخرى كالعرف، ولكن أهمية إلغاء العملية لا تبرز إلا بالنسبة للتشريع(الداودي، 2004، ص 221).

الفرع الثاني

صور الإلغاء التشريعي

يتم الإلغاء بتشريع لاحق ينص على الإلغاء صراحة أو يدل عليه ضمناً، بأن يشتمل على نص يتعارض مع التشريع القديم أو ينظم من جديد الموضوع الذي سبق أن قرر قواعده، لذلك يتم العدول التشريعي بطرق متعددة، ومن حيث الطريقة التي تتبع ينقسم الإلغاء إلى إلغاء صريح وإلغاء ضمني، وهذا ما سنحاول بيانه فيما يأتي:

أولاً- الإلغاء الصريح: يكون الإلغاء صريحاً إذا صدرت قاعدة قانونية جديدة تقضي صراحة بهذا الإلغاء، ولا يكون ذلك إلا بواسطة قاعدة تشريعية تنص صراحة بهذا الإلغاء(فرج، 1993، ص 311 -312)، بأن يقول يلغى القانون رقم كذا الصادر بتأريخ كذا ويستعاض عنه بهذا القانون أو يستبدل القانون السابق بالقانون الجديد(الصراف و حزبون، 2001، ص 103).

ومثال ما نصت عليه المواد (1) و(2) و(3) و(4) من القانون رقم (25) لسنة 2021 "التعديل الأول (الأمر رقم 30 لسنة 2005)" قانون المحكمة الاتحادية العليا من إلغاء بعض المواد من قانون المحكمة الاتحادية العليا وإحلال بعض المواد الأخرى محلها، وأيضاً نصت المادة (1) من القانون رقم (19) لسنة 2021 قانون التعديل الأول لقانون وزارة المالية والاقتصاد لإقليم كوردستان –العراق رقم (5) لسنة 2010 على إلغاء المادة (الخامسة عشرة) من قانون وزارة المالية والاقتصاد لإقليم كوردستان –العراق رقم (5) لسنة 2010.

وكذلك يحدث الإلغاء الصريح في صورة أخرى وهي في حالة أن يصدر قانون يتضمن نصا يقضي بأن العمل به ينتهي بإنتهاء مدة معينة، أو بتحقيق واقعة معينة(الزقرد، ص 167)، مثل ذلك القوانين التي تصدر في أثناء الحرب وينص فيها على أن يعمل بها مدة قيام الحرب فقط، ففي هذه الحالة تنتهي تلك القوانين بإنتهاء الحرب.

ولا يشترط أن يشتمل النص الناسخ على بديل للحكم المنسوخ، بل قد يقتصر الأمر على إلغاء الحكم القائم فيعود الحال إلى ما كان عليه الأمر قبل الحكم الملغى(أبو السعود و منصور، 2003، ص 144).

وفي بعض الأحيان ينص في القانون الجديد على أن لا يعمل بأي نص مخالف لأحكام هذا القانون، مثال ما نصت عليه المادة (2) من القانون رقم (14) لسنة 2009 قانون تعديل قانون الخدمة المدنية رقم (24) لسنة 1960 المعدل: "لا يعمل بأي نص يتعارض وأحكام هذا القانون"، إذا نص في التشريع على إلغاء ما يخالفه من قواعد فإن الإلغاء يشمل جميع ما يخالف هذا التشريع من قواعد، سواء كانت قواعد تشريعية أو غير تشريعية(الصده، 1965، ص 185)، ولكنها في معظم القوانين الجديدة لا تحدد النصوص المخالفة بدقة.

ثانياً- الإلغاء الضمني: في هذه الصورة من صور الإلغاء لا يصرح بإلغاء القاعدة السابقة، بل يكفي صدور تشريع جديد يتضمن أحكاماً تتعارض مع أحكام التشريع النافذ، إذ لا يمكن الجمع بينهما في التطبيق، فيعد التشريع النافذ ملغى في الحدود التي تتعارض فيها أحكامه مع التشريع الجديد(يوسف، 2013، ص 62)، أي لا يقول النص الجديد شيئاً عن النص السابق غير أنه ينص على أحكام تتعارض كلياً أو جزئياً، مع أحكام هذا الأخير.

فالقاعدة أن التشريع الجديد ينسخ التشريع السابق فيما يقع بينهما من تعارض، ذلك أن إرادة المشرع تكون واضحة في إلغاء القاعدة القانونية السابقة عن طريق القاعدة الجديدة، فتشريع المشرع حكماً معارضاً لحكم شرعه من قبل ولا يمكن الجمع بينهما هو عدول منه عن حكمه السابق دون حاجة إلى التصريح بذلك(أبو السعود و منصور، 2003، ص 144).

والإلغاء الضمني يتحقق في هاتين الصورتين:

1- **التعارض بين القديم والجديد:** ويكون بصدور قاعدة جديدة تتعارض مع قاعدة سابقة عليها، بشكل لا يمكن تطبيق القاعدتين معاً في وقت واحد، ويستنتج ضمناً من ذلك أن القاعدة الجديدة قد ألغت القاعدة القديمة(فرج، 1993، ص 313).

وقد يكون التعارض بين القاعدتين كلياً، كما قد يكون جزئياً، فإذا كان التعارض تاماً بين القاعدة القديمة والقاعدة الجديدة، بشكل يستحيل معه الجمع بينهما، فإن التشريع الجديد اللاحق يعد ناسخاً للتشريع السابق(الداودي، 2004، ص 223).

ويكون التعارض جزئياً، حين تحذف بعض نصوص القانون فقط دون البعض الأخر، وفي الأغلب أن الإلغاء الجزئي يعني إلغاء القانون في بعض نصوصه وإعادة صياغتها ويمكن أن تضاف للقانون مواد أو نصوص أخرى وهذا هو تعديل القانون(الشاوي، 2011، ص 125).

والمثال على هذه الصورة تعارض المادة (37/ثالثاً) المتعلقة بالموظف المتغيب عن وظيفته من قانون تعديل قانون الخدمة المدنية رقم (1) لسنة 1999 التي نصت على أنه "يعد الموظف المنقطع عن وظيفته مستقيلا إذا زادت مدة انقطاعه على عشرة أيام ولم يبد معذرة مشروعة تبرز هذا الانقطاع"، مع المادة (الأولى) من القانون رقم (1) لسنة 2002 الصادر عن برلمان كوردستان التي نصت على أنه " إذا انقطع الموظف عن دائرته بدون عذر مشروع لمدة ثلاثين يوماً خلال السنة التقويمية سواء كان الانقطاع بصورة مستمرة أو منقطعة يعتبر مستقيلاً"، إذ لم ينص القانون الأخير على إلغاء المادة (37/ثالثاً) من القانون الأول صراحة، لذلك تعد هذه المادة ملغاة ضمناً.

والجدير بالذكر أنه لا توجد مشكلة في التعارض بين القانون القديم والقانون الجديد سواء كان تعارضاً تاماً أو كلياً أو كان تعارضاً جزئياً، إذا كان الحكم الجديد والحكم السابق في النوع نفسه، أي يكون أحكاماً في صنف نفسه أو نوع واحد، وفي هذه الحالة يؤدي هذا النوع من التعارض إلى إلغاء النص السابق بالنص اللاحق، ولكن المشكلة تتمثل في حالة قد يكون التعارض بين حكم عام قديم وبين حكم خاص جديد أو بالعكس، وقد اتفق الفقه على ضوابط لحل هذه الصور على النحو الأتي:

أ- التعارض بين حكم سابق عام وحكم جديد خاص: وهو أن يكون التعارض قائماً بين قواعد قانونية سابقة تضمن حكماً عاماً وبين قواعد قانونية جديدة تضمن حكماً خاصاً(كبيرة، 1969، ص 318)، وفي هذه الحالة لا تلغى القاعدة الجديدة من قبل القاعدة السابقة العامة إلا ما جاء بشأنه فقط، أي أن القانون السابق يلغى فقط بالنسبة لهذا الحكم الخاص، وتظل القاعدة السابقة قائمة بالنسبة لبقية قواعده أو أحكامه، فالقاعدة الخاصة تلغي القاعدة العامة في حدود ما تعارضت فيه معها فقط، وأن القاعدتين يعمل بهما معاً كل في نطاقه، القاعدة الجديدة فيما خصصت له، والقاعدة السابقة فيما يبقى لها من اختصاص(قاسم، 2006، ص 342 -343).

فمثلاً إذا كان القانون يضع أحكاماً عامة لمركز الموظفين في الدولة، وصدر قانون جديد ينظم مركز طائفة معينة منهم، كأعضاء هيئة التدريس في الجامعات فإن القواعد السابقة ذات الأحكام العامة تظل سارية، وينسخ منها بالنسبة لأعضاء هيئة التدريس ما يكون متعارضاً من أحكام القواعد الجديدة الخاصة بهم، وأيضاً في حالة عدم تنظيم وضع معين في القانون الجديد، يرجع إلى الأحكام العامة القديمة.

ب- التعارض بين حكم سابق خاص وحكم جديد عام: على خلاف الصورة السابقة، فإن التعارض يقوم وفي هذه الصورة بين قاعدة قانونية سابقة تشتمل على حكم خاص وبين قاعدة جديدة تتضمن حكماً عاماً، في هذه الحالة لا يترتب على القاعدة الجديدة ذات الأحكام العامة إلغاء القاعدة السابقة ذات الأحكام الخاصة بل يظل الحكم سارياً، ويعد استثناء على الحكم العام الجديد(سعد و منصور، 1995، ص 114).

ففي المثال السابق، كل تعديل في قواعد قانون الموظفين بصفة عامة لا يمتد ولا يؤثر في أحكام القوانين الخاصة، فالقانون الجديد المتضمن أحكاماً عامة لا يلغي القوانين الخاصة الموجودة وقت صدوره وإنما تبقى قائمة كاستثناء من الأحكام العامة للقانون الجديد، وإذا أراد المشرع أن يحقق الإلغاء في مثل هذه الحالة فهو ينص صراحة في القانون الجديد على إلغاء كل النصوص السابقة العامة والخاصة التي تتعارض مع أحكامه.

2- **تنظيم الموضوع نفسه من جديد:** وهذا هو الصورة الثانية من صور الإلغاء الضمني، وهي أن ينظم القانون الجديد الموضوع الذي سبق أن نظمه قانون قديم، أي أعاد المشرع في التشريع الجديد تنظيم كل الموضوع الذي نظمه بتشريع سابق دون أن ينص في التشريع اللاحق على إلغاء القانون السابق، وفي هذه الحالة تحل قواعد القانون الجديد اللاحق محل قواعد التشريع السابق(الداودي، 2004، ص 225)، لأن إعادة تنظيم الموضوع السابق كله بتشريع جديد يدل على أن المشرع قصد الرجوع عن التنظيم السابق حتى لو كانت بعض القواعد السابقة لا تتعارض مع القواعد الجديدة(فرج، 1993، ص 319)، ومع ذلك لم ينص المشرع صراحة في التشريع الجديد على هذا الإلغاء للتشريع السابق.

وهذه الصورة الثانية لها أهمية خاصة إلى جانب الصورة الأولى، لأن التشريع السابق يلغى كلية، دون اعتبار لما كانت بعض قواعده تتعارض أو لا تتعارض مع التشريع الجديد،

وذلك على الخلاف من الصورة الأولى، إذ لا يلغى من التشريع السابق إلا ماكان متعارضا من أحكامه مع التشريع الجديد.

وهذه الصورة من صور إلغاء التشريع ليست مألوفة، لأن القانون الجديد يتضمن غالباً نصاً يقرر إلغاء القانون القديم، لذلك يصعب إيجاد أمثلة عملية على هذه الصورة.

وبدورنا نطالب المشرع بإستعمال الإلغاء الصريح في حالة العدول أو إعادة النظر في التشريعات، وذلك لأن المفروض أن يكون النظام القانوني السليم خالياً من التعارض والتناقض، ولا يجوز وجود قاعدة تأمر بالقيام بعمل معين وأخرى تمنع القيام به، وهذا يحدث حالة الشك والتأويل لدى المخاطبين والجهات المعنية بتطبيق القانون، لذلك يجب أن يكون النظام القانوني مترابطا وخالياً من التناقض والتعارض.

المبحث الثاني

أثر فكرة العدول التشريعي في مبدأ الأمن القانوني

سبق أن ذكرنا أن المقصد الأول من وراء وجود القانون هو نشر الأمن والإستقرار داخل المجتمع، ولكن التعديلات المفاجئة للتشريعات أو كثرة إلى التعديل أو الإلغاء في القواعد القانونية تؤثر في مبدأ اليقين القانوني والإستقرار القانوني التي يتوقف عليها مبدأ الأمن القانوني، وقد يعد هذا إحدى العلل التي تصيب التشريع، وتهدد مبدأ الأمن القانوني مباشرة، وتشكل عقبة للوصول إلى جميع التغييرات والتعديلات في القوانين والإحاطة بها، ويمكن إرجاع هذه الوضعية لعدة أسباب، أهمها عدم مواكبة التطور الحاصل في المجتمع، والقصور التشريعي، والأسباب السياسية، أوتغيير نطام الحكم، وظهور المصالح الفئوية، وعدم جودة النصوص القانونية، والإخلال بالضوابط المادية في صياغة النصوص القانونية المتمثلة في الوضوح، والدقة، فإذا وقع مساس بهذه المعايير عند صياغة القواعد القانونية وسنها، فمن دون شك يترتب عليه عدم جودة النصوص، ويؤدي الى كثرة اللجوء الى التعديل أو الإلغاء في النصوص القانونية أيضاً، وهذا في النتيجة سيؤثر في مبدأ الأمن القانوني في المجتمع، وذلك يحتاج إلى دراسة من أجل إيجاد معالجة لتخفيف هذا التعارض بين فكرة العدول التشريعي ومبدأ الأمن القانوني.

وعليه نظراً لأهمية هذه المسألة في مجال التطبيق الواقعي، نتكلم عن أهم الأسباب التي تؤدي إلى كثرة العدول التشريعي، ونتوقف أيضاً على أثر العدول التشريعي في مبدأ الأمن القانوني، بهدف إيجاد الحلول لها ومعالجتها من خلال المطلبين الأتيين:

المطلب الأول

أسباب فكرة العدول التشريعي وأثاره

إن كثرة التعديلات والإلغاء التي تطرأ على القوانين، تؤدي إلى صعوبة المعرفة القانونية لدى المواطنين وكذلك لدى رجال القانون المختصين، وتشكل انعداما كبيرا لمبدأ الأمن القانوني، لذا نحاول بيان أهم الأسباب التي تؤدي إلى دفع المشرع إلى العدول عن التشريع السابق، ثم نتناول أثر هذا العدول في مبدأ الأمن القانوني من خلال تقسيم هذا المطلب إلى الفرعين الأتيين:

الفرع الأول: أسباب فكرة العدول التشريعي

الفرع الثاني: أثار فكرة العدول التشريعي

الفرع الأول

أسباب فكرة العدول التشريعي

إن كثرة مجالات الحياة البشرية والمؤسساتية وتعددها أدت إلى كثرة التعديلات والمراجعات في التشريعات والقواعد المنظمة لها، لذلك تعددت أسباب العدول التشريعي نظراً لتعدد العوامل المساعدة لذلك، وأدى هذا بالنتيجة إلى الإخلال بالإستقرار والثبات الواجب في المعاملات، من ثم بمبدأ الأمن القانوني، وسنوضح أهم الأسباب فيما يأتي:

أولاً- السرعة في اصدار التشريع:

يمكن أن تؤدي السرعة في سن التشريع إلى عدم الدقة والوضوح وتعيب صياغته على نحو يثير الكثير من الصعوبات عند تطبيقه، وهذا لا يتفق مع مقتضيات الواقع ومتطلبات الجماعة، ويزيد الأمر تعقيداً تعدد محاولات التعديل والإلغاء(منصور، 2006، ص 33)، أي أن المشرع يحاول معالجة هذه الحالة عن طريق العدول أو الرجوع عن القواعد القانونية التي قررها سابقاً.

ثانياً- عدم ملاءمة التشريع لظروف المجتمع الحقيقية:

إن أحد أسباب التغيير أو التعديل أو الإلغاء في النصوص القانونية يرجع إلى حالة الجمود وعدم مواكبة التطور الحاصل في المجتمع(ياسين و الشمري، 2018، ص 214)، فالتشريع هو من وضع سلطة عامة مختصة، وليس نابعاً من قلب المجتمع، لذلك قد يصدر التشريع بعيداً عن رغبات المجتمع ومصالحه(أبو عبي وأخرين، 2020 -2021، ص 53)، وعن تبديل وتغيير الظروف والمعطيات التي على اساسها وضعت القاعدة القانونية، وهذا ما يؤدي إلى عدم ملاءمة وعدم مواكبة ظروف المجتمع الحقيقية، وبالنتيجة يؤدي الى دفع المشرع إلى العدول عن القاعدة القانونية التي قررتها سابقاً، لأن حركة المجتمع متنوعة ودائمة التجدد، ولما كان الأمر كذلك، فالقانون باعتباره يوائم المجتمع، فهو في النهاية يتجدد ويتغير بتغير المجتمع وتجدده، فالقاعدة القانونية والموافقة والمواكبة لشروط المجتمع اليوم، لا يكون كذلك غدا لذا يلزم الأمر تعديل القاعدة القانونية بأخرى أو إلغاءه مواكبة للحياة في صيرورتها.

ثالثاً- القصور التشريعي:

أن المقصود بقصور التشريع هو "عدم وجود قاعدة قانونية، أو وجودها ولكنها غير كاملة، لحل مسألة يفترض فيها انها يجب ان تنظم بقاعدة قانونية"(السوداني، 2012، ص 108)، بمعنى أخر هو "الحالة التي لا يجد القاضي في نصوص القانون المكتوب قاعدة ليطبقها على النزاع المعروض عليه"(حسون، 2015، ص 9).

والجدير بالإشارة أنه يستخدم عدة مصطلحات للدلالة على القصور التشريعي، مثل (الفراغ التشريعي، أو النقص التشريعي).

وبناء على ما تقدم، إن القاعدة القانونية بعد صدورها ومضي مدة زمنية على نفاذها، قد تصبح غير قادرة على مواجهة المتطلبات والمسائل التي من أجلها يصدرها المشرع، وهذا ما يوجب تدخل المشرع لسد القصور(فيصل، 2019، ص 7)، وذلك عن طريق العدول والتعديل في النصوص المقصورة وإصدار نصوص جديدة بما يعالج جميع مفردات الواقعة المعروضة أمام القاضي.

رابعاً- عدم إلمام المكلف بصياغة وتشريع الأصول العامة لسياسة التشريع:

من المعلوم أن القانون لم يشترط على من يتقدم بالترشيح ليكون عضواً في السلطة التشريعية أن يكون من بين ذوي الإختصاص القانوني ولدية معرفة بعملية التشريع، وينتج من ذلك أن المشرعين قليلو الخبرة في مجال التشريع من جهة(مراد، 2021، ص 90)، ومن جهة أخرى ليس هناك تنسيق بين البرلمان والخبراء والمختصين في حقل القانون كفقهاء القانون والقضاة والمحامين، لغرض الإستفادة من الخبرات المتراكمة النظرية والتطبيقية، فالاكاديمي المتخصص في مجال القانون أكثر معرفة في المبادئ العامة للقانون، والتي يمكن أن تساعد البرلمان على تخطي الأخطاء الفاحشة التي يمكن أن توصف بها القوانين(نعمة، 2014، ص 71)، وينتج عن ذلك أحياناً اثار سلبية تكمن في إصدار التشريعات أو تعديلها أو إلغائها بصورة غير منتجة وضعيفة لا تساهم في حل مشكلات المجتمع وتؤدي إلى خلق حالة كثرة اللجوء إلى العدول والتعديلات والمراجعات المستمرة في النصوص القانونية.

خامساً- التغيير الأيديولوجي والسياسي (النظام السياسي):

ان الإستقرار السياسي ينعكس في الإستقرار القانوني، فكلما مرت الدولة بأزمات سياسية حادة أو عميقة، تقابلها حتما تحولات جذرية في الايديولوجية السياسية(سامية، 2018، ص 444)، فيتحول نظام الحكم من النظام الإشتراكي إلى النظام الرأسمالي أو النظام الإقتصادي، ويتحول من نظام الحزب الواحد إلى نظام التعددية الحزبية، ولاشك أن ذلك التغيير يؤدي إلى إعادة النظر والتغيير في الكثير من النصوص القانونية لكي يتلاءم مع النظام السياسي السائد في الدولة، ويتحقق هذا على وجه الخصوص في حالة تغيير السلطة، إذ يحاول الحزب الحاكم الجديد التغيير في النصوص القانونية السابقة بما يلائم أيديولوجيته وبرنامجه.

سادساً- الغموض في النصوص القانونية:

يتمثل الغموض في حالة لا تدل صيغة النص على المعنى أو الحكم المراد منه، بل يتوقف فهم هذا المعنى أو الحكم على أمر خارج عن عبارة النص(فرج، 2019، ص 67)، بينما يجب أن تكون القواعد القانونية واضحة ويفهمها عامة الناس بسهولة ويسر (لخذاري، 1971، ص 231)، وهو ما يجعل المشرع يتدخل لإزالة هذا الغموض أو تفسيره ، بقصد تحديد معنى ومغزى هذا النص عن طريق التعديل أو الإلغاء.

سابعاً- الأسباب السياسية:

إن السلطة السياسية هي التي تضع التشريع(الحسن، 1971، ص 236)، لذلك يلجأ السياسيون عادة لاستغلال تغيير القانون بإعتباره الأداة الأسهل والأسرع والأقل تكلفه(نبيل، 2021، ص 13)، إذ يلجأ السياسيون أو الأحزاب والتيارات السياسية إلى تعديل القواعد القانونية بصورة مستمرة بهدف تحقيق مصالحهم ورغباتهم سواء كانت سياسية او شخصية، ولاشك أن هذه التعديلات والتغييرات بغير ضرورة تؤدي إلى الإخلال بمبدأ الأمن القانوني في المجتمع.

تاسعاً- ظهور المصالح الفئوية في المجتمع:

من العوامل التي تخلق ظاهرة التضخم التشريعي المصالح والمطالب الفئوية، إذ إن كل فئة من فئات المجتمع كالأطباء والمعلمين والمهندسين وغيرها غدت تطلب أن يكون لها تشريعاً خاصاً (فرج، 2019، ص 101)، وتطلب بصورة دائمة وتضغط للتعديل والتغيير في أحكام تشريعاتها الخاصة بحسب رغباتها وتغيير ظروفها، وفي بعض الأحيان يذهب المشرع إلى تلبية هذه الطلبات، وذلك تترتب عليه كثرة إصدار القواعد القانونية وتعديلها أو إلغائها، لأن هذا التدخل من قبل المشرع كثيراً ما يكون تحت تأثير جماعات الضغط ويتسم بصفة الإستعجال تلبية للرأي العام، دون تدعيمها بأبحاث سابقة ودراسات معمقة دارجة في السياسة التشريعية للدولة.

الفرع الثاني

أثار فكرة العدول التشريعي

على الرغم من أن العدول التشريعي له دور مهم في مواجهة الظروف المستجدة وإصلاح القوانين وحماية الحقوق والحريات العامة، فعلى سبيل المثال استناداً إلى قرار المحكمة الاتحادية العليا (قرار المحكمة الاتحادية العليا، رقم 4/اتحادية/2007، 2007/7/2)، أصدر مجلس النواب العراقي القانون رقم (5) لسنة 2008، الذي سمي بقانون التعديل الأول لقانون إنضباط موظفي الدولة والقطاع العام رقم (14) لسنة 1991(حمه كريم و سعيد، 2016، ص 238)، إذ قبل تعديل القانون المذكور للموظف المعاقب بعقوبات التوبيخ وإنقاص الراتب وتنزيل الدرجة والفصل والعزل، الطعن في قرار العقوبة لدى مجلس الإنضباط العام (قانون إنضباط موظفي الدولة والقطاع العام، رقم 14، 1991، المادة 11، الفقرة رابعاً)، والذي تم تغيير اسم (مجلس الانضباط العام) إلى محكمة قضاء الموظفين بموجب قانون رقم (17) لسنة 2013 التعديل الخامس لقانون مجلس الدولة رقم (65) لسنة 1979 المعدل، أي ليس للموظف الذي تفرض عليه عقوبة لفت النظر أو الإنذار أو قطع الراتب بموجب المادة (8) من القانون المذكور أن يقدم طعناً بقرار فرضها، ولكن بعد صدور التعديل المذكور الذي حذف الفقرتين (رابعاً وخامساً) من المادة (11) من القانون أصبحت جميع العقوبات المنصوص عليها في المادة (8) غير باتة ويستطيع الموظف المعاقب بأي منها الاعتراض أمام مجلس الإنضباط العام، ويلاحظ أن هذا التعديل يحمي حق الموظف في الطعن في قرار فرض العقوبة عليه.

ولكن في الوقت نفسه أن الافراط في إستخدام وسيلة العدول التشريعي يؤدي إلى الإخلال بمبدأ الأمن القانوني، إذ يشكل خطراً على مبدأ اليقين القانوني وفكرة الإستقرار القانوني وصعوبة فهم القانون من قبل المخاطبين، لذا نقف على أثار هذه الفكرة في هذا الفرع، على النحو الأتي:

أولاً- الإخلال بمبدأ اليقين القانوني:

الإلغاء الضمني هو خطاب قانوني غير دقيق، فقد يؤدي إلى عدم قدرة المخاطبين به سواء كانوا مواطنين أو قضاة على معرفة الأحكام التي تحكم موضوعا معينا بدقة كبيرة، لأنه نوع من الإستحالة أن يبحث في الكم الهائل من النصوص، وهو ما يمس منظومة الحقوق والواجبات، ومع ذلك يستوجب تدارك الأمر من خلال تحديد القوانين الملغاة بدقة(نبيل، 2021، ص 12).

ويؤدي هذا أيضاً إلى ظهور عدة مشكلات من أبرزها المشاكل التي تعترض الجهات المختصة بتنفيذ القوانين، وخصوصاً التي تتعلق بتحديد الأحكام القديمة النافذة والملغاة نتيجة لصدور نصوص جديدة، وكذلك يؤدي إلى تعدد التفسيرات لنص قانوني واحد بسبب الأخطاء التي ترتكبها الجهات التنفيذية مرارا في النص التشريعي سواء عن طريق المخالفة المباشرة لأحكام بتجاهل وجودها تجاهلاً كليا أو جزئياً، أو عن طريق إصدار

نصوص تنظيمية لتنفيذ النص التشريعي غير النص التشريعي الواجب التطبيق، أو حالة إغفال النصوص التشريعية الموجودة وعدم تطبيقها عند اتخاذ القرارات التنفيذية (نوال، 2018، ص108)، وغالباً تحدث هذه الحالة نتيجة عدم التيقن من وجود قاعدة قانونية بسبب كثرة التعديلات أو الإلغاء التي تؤدي إلى سن قاعدة قانونية جديدة أو معدلة أو مكملة لقاعدة قانونية أخرى، وهذا ما يطرح البحث في تحديد كل النصوص المعدلة والملغاة بهدف تحديد النصوص الواجبة التطبيق.

ثانيا- الإخلال بفكرة الإستقرار القانوني:

معلوم أن الهدف الأساسي من القانون هو تحقيق الأمن والإستقرار في المجتمع كغاية أساسية يراد الوصول إليها من خلال سن التشريعات، ويعد الإستقرار في القواعد القانونية من الأهداف الرئيسية للنظام القانوني كله، ويشترط في التشريعات بجميع أنواعها وأشكالها نوع من الثبات والإستقرار والإبتعاد عن التعديل الدائم للنصوص القانونية، وألا يكون تعديل القانون وتطوره ميدانا لعدم التوقع والمفاجأت (ربي، 2018، ص 200)، فالديمومة هي الأصل في تشريع القوانين، والإستقرار لا يعني الجمود وعدم التعديل بل هو ما يوجب على المشرع أن يضع التشريعات بعد الدراسة المعمقة من طرف الخبراء والمختصين حتى يتجنب الزيادة في التعديل(فرج، 2019، ص 104)، والتغيير والتطور لا يعني بالضرورة عدم إستقرار القاعدة القانونية إلا إذا زاد عن حده المطلوب، أي أن المقصود بالإستقرار القانوني هو ذلك الإستقرار القابل للتطور، شريطة ان يكون هذا التطور والتغيير ضرورياً ودقيقاً(أحمد، 2021، ص 2486)، لكن الخطر الحقيقي يقع حينما تتم معاملة التشريع معاملة لا تحقق استقرارا تشريعيا ولا أمنا قانونيا، فقد يتم تعديل التشريع نفسه أو النص نفسه عدة مرات وفي مدة ذمنية قصيرة لا تتعدى أحيانا دورة إنتخابية واحدة (خالد)، كما هو الحال بالنسبة للتشريعات الانتخابية أو الإجرائية أو المالية (العكيلي، 2019، ص55)، لذلك ان التعديل المتكرر أو غير الضروري أو المفاجئ في التشريع يؤدي إلى فقدان الثقة المشروعة في الدولة وقوانينها، ويحدث هزة في المراكز القانونية المستقرة وفي النتيجة ينتج عنه انعدام مبدأ الأمن القانوني.

وأيضاً وضع التشريع أو تعديله أو إلغاؤه وتطبيقه بصورة مفاجئة ومباغتة على الأفراد يخل بالثقة والتوقع المشروع للأفراد (السنتريسي، 2018، ص 102)، لذا يجب على المشرع ان يتدرج في سن التشريع أو الغائه أو تعديله بما يحقق توقعهم المشروع، وأن ينص المشرع للقاعدة القانونية على تدابير انتقالية أيضاً تمكن الأفراد من الانتقال من نظام قانوني قديم إلى نظام قانوني جديد، وبهذا لن يتفاجأ الأفراد بالقاعدة القانونية الجديدة(عمر وعبدالله، 2019، ص354 -355)، وذلك لأن فكرة التوقع المشروع تقتضي التزام السلطات المختصة بعدم التغيير المفاجئ للقاعدة القانونية، وعدم مفاجأة الأفراد بإصدار هذه السلطات قواعد قانونية جديدة لتنظيم علاقات لم تنظم من قبل على نحو لم يتوقعه الأفراد ومن شأنها زعزعة الطمأنينة أو العصف بها.

على أساس ما تقدم يتبين لنا أن الإستقرار التشريعي لا يعني جمود التشريع وعدم قدرته على التطور مع تغير ظروف المجتمع، وإنما يعني قدرة التشريع على البقاء أطول مدة ممكنة لقدرته على المواكبة مع التغيرات اللاحقة والمستقبلية، وهذا ما يحقق مبدأ الأمن القانوني، من خلال اطمئنان المخاطبين بالتشريع على حقوقهم المكتسبة، و عدم مفاجأتهم بما يصدره من قوانين تخالف توقعاتهم المشروعة.

ويلاحظ بشكل واضح على التشريعات التي صدرت في ظل الدستور العراقي لسنة 2005 عدم الإستقرار التشريعي نتيجة لعدم استيعابه لمتطلبات واقع تطبيقه (كريم، 2021، ص 777)، والأمثلة على ذلك عديدة فقانون التقاعد الموحد رقم (27) لسنة 2006 الذي شرع لم ينفذ إلا بعد تعديله بموجب قانون التعديل الأول رقم (69) لسنة 2007، ثم صدر قانون جديد للتقاعد رقم (9) لسنة 2014 وتم تعديله بموجب القانون رقم (26) لسنة 2019 التعديل الأول لقانون التقاعد الموحد رقم (9) لسنة 2014، وما يزال محلا للتعديل.

ومن الأمثلة الأخرى قانون الخدمة الجامعية رقم (23) لسنة 2008 الذي تم تعديله بموجب قانون التعديل الأول لقانون الخدمة الجامعية رقم (32) لسنة 2012، وتم تشريع تعديل ثاني لكن المحكمة الإتحادية العليا ألغته بموجب قرارها رقم (2/اتحادية /2013) في 2013/5/6، ثم اعيدت محاولة التعديل بموجب القانون رقم (1) لسنة 2014 قانون التعديل الثاني لقانون الخدمة الجامعية رقم (23) لسنة 2008، وأخيراً تم تعديل أحكام تقاعد موظف الخدمة الجامعية بموجب قانون التقاعد الموحد رقم (9) لسنة 2014، وتم تعديلها مرة أخرى بموجب القانون رقم (26) لسنة 2019 التعديل الأول لقانون التقاعد الموحد رقم (9) لسنة 2014.

ومن الأمثلة الأخرى قانون مجلس الخدمة العامة الاتحادي رقم (4) لسنة 2009 الذي تم تعديله بموجب قانون رقم (8) لسنة 2015 قانون التعديل الأول لقانون مجلس الخدمة العامة الاتحادي رقم (4) لسنة 2009، لكن المجلس لم يباشر مهماته إلى الوقت الحالي.

ومن الأمثلة الأخرى قانون المحافظات لاقليم كوردستان –العراق رقم (3) لسنة 2009، الذي تم تعديله بموجب القانون رقم (2) لسنة 2019 قانون التعديل الأول للقانون رقم (3) لسنة 2009 (قانون المحافظات لاقليم كوردستان –العراق)، وقد يلاحظ أن هذا التعديل غير ضروري، ولا يحقق المصلحة العامة، لأنه وفقاً للقانون القديم كان انتخاب المحافظ من بين أعضاء المجلس، بينما بموجب هذا التعديل يتم اختيار المحافظ من داخل مجلس المحافظة أو خارجه، وهذا يخل بحق الناخبين وأصواتهم، وكذلك تمديد عمر المجالس المحلية وفق هذا القانون لا ينسجم مع المبادئ الديموقراطية، لأن هذه المجالس هي مجالس نيابية تنتخب لمدة معينة، ويجب انتهاء ولايتها بانتهاء هذه المدة، لغرض تمكين الشعب من الرقابة عليهم من خلال تجديد الثقة للصالحين منهم وعدم تجديدها لغيرهم.

ومن خلال ما تقدم، يتضح لنا أن عدم توفر جودة النصوص التشريعية وعدم انسجامها مع بعضها البعض ومع مقتضيات واقعها، يشكل الخطر الحقيقي على الإستقرار القانوني ومن ثم على مبدأ الأمن القانوني، ويجعل التكرار في العدول أو اعادة النظر أو المراجعة في التشريعات، وفي ما يقتضي من المشرع أن يعالج عدم الإستقرار في التشريعات من خلال تشخيص اسبابه وعدم التسرع في تعديلها أو إلغائها إلا بعد الإحاطة بموضوعاتها وأخذ الاحتياطات اللازمة للتنبؤ بالظروف المحيطة بتطبيقه في المستقبل، وكان من الأجدر أن يتم العدول في التشريعات حينئذ لمرة واحدة والابقاء على التشريعات لمدة زمنية طويلة لتتكون عند الأفراد صورة واضحة عن القانون ومعالمه وألية التعامل معه.

المطلب الثاني

الحلول المطروحة للتوازن بين العدول التشريعي ومبدأ الأمن القانوني

تناولنا في المطلب السابق أسباب فكرة العدول التشريعي، وكذلك اثار هذه الفكرة في مبدأ الأمن القانوني، وسنحاول في هذا المطلب بيان أهم الوسائل الضرورية لتحقيق مبدأ الأمن القانوني في حالة تدخل المشرع للعدول أو إعادة النظر أو المراجعة في التشريعات، وذلك عن طريق دراسة المبادئ الواجب اتباعها من قبل المشرع عند

استعمال سلطته في العدول أو التعديل أو إلغاء النصوص القانونية، حتى يكون الأفراد في مأمن من مخاطر التشريع ومن ثم تتزايد نسبة الأمن القانوني، وكذلك نتكلم عن دور الصياغة التشريعية في تحقيق الأمن القانوني، اضافه إلى ذلك الإعتماد على تفسير التشريع، في سبيل معالجة عدم جودة النصوص القانونية، وتخفيف ظاهرة العدول التشريعي غير الضروري أو المفاجئ في القواعد القانونية، لذا نخصص هذا المطلب لبحث موضوع تخفيف اثار فكرة العدول التشريعي في مبدأ الأمن القانوني، وعلى فق التقسيم الأتي:

الفرع الأول: الإلتزام بمعايير الجودة في التشريع

الفرع الثاني: دور الصياغة التشريعية في تحقيق مبدأ الأمن القانوني

الفرع الثالث: دور تفسير التشريع في تحقيق مبدأ الأمن القانوني

الفرع الأول

الإلتزام بمعايير الجودة في التشريع

لا يمكن الحجر على ممارسة السلطة التشريعية لإختصاصها وسلطتها في مجال التشريع، فالتطور السياسي والإجتماعي والإقتصادي يستتبعه دائما تطور تشريعي، إلا أن هذا التطور يجب ان يتم وفق مبادئ وأصول ثابتة، فلا يجوز أن يتضمن القانون الجديد أحكاماً من شأنها المساس بمراكز قانونية أقرها القانون الملغى أو ذلك الذي تم تعديله (راضي، 2019، ص 11) لذلك هناك العديد من المعايير والشروط الواجب اتباعها عند إصدار النصوص التشريعية، من أجل إيصال الغرض المقصود من القانون، وهو تحقيق غايات المشرع من جهة وحاجات الأفراد والمجتمع من جهة أخرى، إذ إن الصياغة القانونية هي فن وعلم له أساليبه ومنهجيته، فمن دون هذه الأساليب لن تتحقق الغاية من التشريع فضلاً عن عدم مكنة المخاطب بالقاعدة القانونية من فهم غاية التشريع وإدراكها (حمزة، 2022، ص 125)، وهذا يتطلب مراعاة عدد من الشروط والمستلزمات، عند إصدار النصوص القانونية أو تعديلها لتحقق مبدأ الأمن القانوني، وندرج تلك المراعاة فيما يأتي:

أولاً- مراعاة المبادئ الدستورية في التشريع: إن القاعدة الدستورية طبقاً لمبدأ الهرم التشريعي تأخذ في قمة النظام القانوني في الدولة، لذلك يجب أن تكون التشريعات اللاحقة بمنزلة تفعيل حقيقي لمضامين النصوص الدستورية، فتلك التشريعات ما هي إلا الروح التي تبث في نصوص الدستور، إذ إن الأخير يعد ميتاً إن لم تكن هناك نصوص تشريعية تفعله على أرض الواقع (حمزة، 2022، ص 125)، لذلك تجب مراعاة المبادئ الدستورية بهدف تحقيق التوافق والإنسجام بين الدستور وبين التشريع، تحقيقاً لمبدأ الأمن القانوني والإستقرار التشريعي (صيام، ص 35).

ثانياً- وجود الدافع التشريعي: وهذا ما يعني التيقن من وجود الأسباب التي استوجبت إصدار تشريع جديد أو مراجعته، من أجل تدارك ما ناله من قصور، والاعتماد على الدوافع القانونية والواقعية، من أجل تكوين صورة واضحة حوله، ويساهم هذا المعيار في تعزيز الجودة التشريعية و تحقيق الإستقرار التشريعي بشكل إيجابي (احميطوش، 2017 -2018، ص 32).

ثالثا- قابلية تطبيق التشريع من الناحية المالية والزمنية: أي لا يكون التشريع مكلفا للخزينة أو الأفراد، وكذلك يكون التشريع نفسه ذا نظرة مستقبلية، بصورة يكون مواكبا لمدة زمنية مقبلة طويلة نسبيا، وهذا ما سيحقق استقرارا وأمنا قانونيا داخل الدولة (خالد).

رابعاً- دراسة أثر التشريع: أي التعرف على تأثير التطبيق المتوقع للتشريع قبل وضعه موضع التنفيذ أو الإحاطة بأبعاد التشريع وجوانبه إحاطة شاملة لتصنيف المزايا والتكاليف المحتملة لتطبيقه، وتقوم دراسة أثر التشريع على بعض أليات، منها: تحديد المشكلة، أي تحديد الأسباب الفعلية للمشكلة المطلوب معالجتها، وكذلك تحديد الأهداف، أي تحديد الأهداف المطلوب تحقيقها لمعالجة المشكلة، وأيضاً جمع البيانات وإجراء المشاورات، وذلك عن طريق القيام بالبحوث والدراسات، وعقد الإجتماعات وإجراء المشاورات مع الجهات المعنية، للحصول على إجابات واضحة ومحددة للاستفسارات المطروحة لحل المشكلة، وكذلك تحديد الخيارات البديلة، أي تحليل البدائل المقترحة للوصول إلى الأهداف التي تم تحديدها لحل المشكلة، وأخيراً التنفيذ، من خلاله يتم اختيار البديل الأفضل لحل المشكلة، وتحديد الأداة التشريعية المناسبة لمعالجتها، سواء عن طريق إصدار تشريع جديد أو تعديل تشريع قائم (احميطوش، 2017 -2018، ص 26- 29).

خامساً- تعزيز الحقوق والحريات وحمايتها: كما لم تكن التشريعات إلا وسيلة لتنظيم وتقنين ممارسة الحقوق والحريات (منشورات مجلس النواب المملكة العربية، العدد 1، 2020، ص 22)، فإنها تعد الركيزة الأساسية للحقوق والحريات الأساسية، فتوفير الأمن والثقة والاطمئنان في التشريع يعد من باب تحقيق الأهداف الدستورية العامة للدولة (فهيمة، 2017 -2018، ص 195)، لذلك يجب على المشرع عندما يصدر تشريعا أو يعدله أن يراعي حماية الحقوق والحريات الأساسية للإنسان دون إهدارها أو الانتقاص منها، حتى يتجنب مطالب التعديل والتغيير في النصوص القانونية بصورة دائمة.

سادساً- الدقة والوضوح في التشريع: يقضي هذا أن يكون القانون دقيقاً بالقدر الكافي لتمكين المخاطب به من معرفة حقوقه وإلتزاماته في حالة محددة، وهذا الوضوح يتضمن جانبين: الجانب اللغوي المتعلق بصياغة النص بما يمكن المخاطبين به من فهمه دون عناء كبير، والجانب القانوني المتعلق بدقة النص وعدم تعارضه مع نصوص أخرى بما يمكن من تطبيقه بسهولة، كما اعتبر المجلس الدستوري الفرنسي في قرار له سنة 2005 أن (مبدأ وضوح التشريع يقتضي اعتماد أحكام محددة ولا لبس فيها، (محمد، 2020، ص 4- 5)، وهذا يساعد على دوام النصوص التشريعية في العمل، دون الحاجة إلى تفكير في العدول عنها سواء بتعديلها أو إلغائها، لأن وضوح النص القانوني من أهم تطبيقات مبدأ الأمن القانوني وهو فكرة التوقع المشروع.

وللزيادة على ما تطرقنا إليه لغرض تخفيف التعارض بين فكرة العدول التشريعي ومبدأ الأمن القانوني، نرى ان النائب البرلماني يقع عليه واجب أخلاقي عند القيام بمهامه في مناقشة مشروعات القوانين وإقرارها داخل البرلمان فيجب عليه أن يتخلى عن الولاء السياسي أو الحزبي أو الشخصي، وهذه الواجبات الأخلاقية تتمثل في الإطلاع على نص مشروع القانون والمذكرة الإيضاحية من أجل الإلمام بكافة الحقائق والجوانب المتعلقة بالقانون والأثار المترتبة عليه، ويتثبت من العبارات والكلمات المستخدمة في كونها بسيطة وواضحة ومتفقة مع قواعد اللغة، ومن الواجب عليه أيضاً أن يتيقن من قواعد مشروع القانون في كونها حيادية وعامة ومجردة وخالية من أي لبس وغموض، أو تتعارض مع أي تشريع أخر من مرتبتها أو أعلى منها، أو أنها تتضمن اعتداء أو مساساً بالحقوق والحريات العامة (بربر، 2021، ص 62).

الفرع الثاني

دور الصياغة التشريعية في تحقيق مبدأ الأمن القانوني

إن التشريع الجيد هو التشريع الذي يأتي نتيجة دراسة علمية مسبقة، بشكل لا تكون أحكامه متعارضة مع نصوص تشريعات أخرى، فالصياغة الجيدة تؤثر ايجابياً في استقرار حياة الأفراد من نواحيها القانونية والاجتماعية والسياسية والاقتصادية كافة (مجيد، 2021، ص 161).

وتعرف الصياغة التشريعية بأنها "عملية نقل وايصال الخطاب والأفكار والغايات المقصودة من خلال الألفاظ والعبارات الدقيقة الخاصة باللغة القانونية، ما يحقق الأثار المقصودة منها. أي أنها عملية نقل المعطيات والحاجات والضوابط الإجتماعية بشكل منظم إلى نصوص قانونية محكمة" (العجرش، 2017، ص 16).

بمعنى أنها "أداة لتحويل المادة الأولية التي تكون منها القاعدة القانونية إلى قواعد منضبطة محددة وعملية صالحة للتطبيق الفعلي على نحو يحقق الغاية التي يفصح عنها جوهرها" (نصراوين، 2017، ص 385).

وهي "طريقة التعبير عن مضمون القاعدة النظامية عند سنها، من جهة تحديدها ومرونتها نسبية كانت أو مطلقة، بما يحقق الهدف من فرضها" (الصغير، 2017، ص 40).

تكمن أهمية الصياغة القانونية في كونها أداة الصائغ القانوني الذي يستطيع من خلالها ايصال الهدف المقصود من القانون عن طريق فهم إرادة المشرع وتفسيرها، والتنفيذ الامثل لأحكام القانون، ومعرفة متطلبات القانون من الحقوق والالتزامات، وعلاج ظاهرة اجتماعية أو مهنية بلغة قانونية، وابراز الغرض المنشود من الصياغة القانونية (حسين، 2017، ص 241).

وتقسم الصياغة التشريعية من حيث الأسلوب إلى صياغة جامدة تقيد سلطة القاضي التقديرية، أو صياغة مرنة تمنح السلطة التقديرية للقاضي، وهي في كل ذلك تؤثر في مضمون القاعدة القانونية وفحواها، وهي أيضاً أسلوب جمع بين الصياغة الجامدة والمرنة، وسنوضحها فيما يأتي:

أولاً- الصياغة الجامدة:

الصياغة الجامدة هي التي تحدد تحديداً كاملاً الحكم القانوني أو ما يخضع له من أشخاص ووقائع على نحو لا يترك مجالا للتقدير سواء للمخاطبين بالنص أو بالنسبة للقاضي الذي يطبق النص على الوقائع (الصفو، 2015، ص 62)، إذ تقوم الصياغة الجامدة على أساس حرمان القاضي من سلطة التقدير عند تطبيق القاعدة القانونية، ولا تأخذ بعين الاعتبار ما يميز كل حالة من الحالات التي تطبق عليها تلك القاعدة القانونية من ظروف وملابسات، وتتضمن حلا ثابتا لا يتغير مهما اختلفت الظروف والملابسات، لذا يجب على القاضي تطبيق الحل أو الحكم بمجرد توفر الفرضية (نصراوين، 2017، ص 392). ومن مثال الصياغة الجامدة ما نص عليه في المادة (106) من القانون المدني العراقي رقم (40) لسنة 1951 على أن (سن الرشد هي ثماني عشرة سنة كاملة).

تتمتع الصياغة الجامدة بعدة مزايا تتمثل في سهولة تطبيق النصوص القانونية من قبل القاضي وتحقيق الإستقرار الإجتماعي إذ لا مجال للشك حول كيفية تطبيق القاعدة القانونية (خالد و عمر، 2016، ص 25)، وسرعة الفصل في المنازعات، وكذلك فسح المجال أمام الأفراد للتمكن من معرفة مركزه القانوني معرفة أكيدة بعيداً عن خشية المفاجأة، ومع ذلك فإنه يعاب على الصياغة الجامدة ببعض العيوب، أهمها الجمود وعدم المرونة وعدم ملاحقة التطورات والتغيرات في الحياة، ولا تراعي الفروقات الفردية لكل حالة (فرج، 2019، ص 63).

ثانياً- الصياغة المرنة:

الصياغة المرنة هي التعبير عن حكم المشرع بعبارات عامة ذات معنى واسع تسمح بتحديد خيارات الحلول بحسب أحوال وظروف كل قضية مطروحة أمام القاضي، فتلك الصياغة لا تعبر عن صورة ثابتة محددة ولا تقتصر على وضع حل واحد ومحدد يطبق على التصرف أو الواقعة، وإنما تعطي مجالا تسمح بالاستجابة للمتغيرات من الظروف والتنوع من الملابسات (الشمري و اسماعيل، 2019، ص 187)، أي تكون الصياغة مرنة عندما يسمح المشرع بنوع من السلطة التقديرية للقاضي ليتعامل مع كل واقعة مطروحة أمامه حسب ظروف وملابسات تلك الواقعة، ومن أمثلة الصياغة المرنة استخدام لفظ (للقاضي أو ذكر أمثلة أو عبارات عامة).

إن الصياغة المرنة تحقق عدة مزايا تتمثل في مساعدتها القضاء على وضع حلول لكل حالة على حدة، فهي بذلك وسيلة لتحقيق العدالة، وكذلك تساعد على مواكبة التطور والمتغيرات الجديدة المستحدثة التي لم تكن متوقعة وقت وضع النص التشريعي، مع ذلك فإن هذه الصياغة قد تصيبها بعض العيوب التي تتمثل في أن السلطة التقديرية الممنوحة للقاضي في القواعد القانونية المرنة قد تؤدي إلى تسلط القاضي، أي تعد سبباً في جعل القاضي متحكماً ومتسلطاً بقانون يعرف الناس فيه حقوقهم وواجباتهم، ويسهل بذلك طريق الفساد (محمد، 2020، ص 34)، وإضافة إلى ذلك قد تؤدي إلى صعوبة معرفة الأفراد بحكم القاعدة القانونية سلفاً.

ثالثاً- الصياغة المختلطة:

هي الصياغة التي يتم من خلالها تحديد الفكرة التي تتناولها القاعدة القانونية عن طريق المزج بين الصياغتين الجامدة والمرنة في الوقت نفسه (المصدر نفسه، ص 34)، فقد يلجأ المشرع إلى الجمع بين الصياغتين لتحقيق مزايا كل منها وتجنب عيوبها أو تخفيفها (فرج، 2019، ص 65)، لان الواقع أن التشريع بحاجة إلى نوعين من الصياغة في الوقت نفسه، فالأصل أن تكون القواعد القانونية منضبطة ومستقرة ومحددة، إلا أنه توجد حالات كثيرة لابد ان تضاغ فيها تلك القواعد بصورة مرنة تتجاوب مع الظروف المتغيرة وما قد يستجد من وقائع (نصراوين، 2017، ص 395)، وبهذا تغني عن تكرار تعديل النص القانوني أو إلغائه، كونه يمكن أن يتأقلم مع التطورات والمستجدات، لذلك من الضروري الجمع بين الصياغتين الجامدة والمرنة، لمعالجة الموضوعات على وفق ما تتطلبه الحاجة لنوع الصياغة لتحقيق القدر المستطاع من الإستقرار والأمن القانوني في المجتمع، بالإضافة إلى ذلك يجب مراعاة قواعد المنطق في الصياغة، فالمنهج التشريعي الناجح والملائم هو الذي يكون إلى حد ما قريب من الواقع وفي نفس الوقت لا يتجاهل القواعد الأولية في المنطق والعقل.

الفرع الثالث

دور تفسير التشريع في تحقيق مبدأ الأمن القانوني

إن القاعدة القانونية هي تعبير عن إرادة المشرع ومادامت القواعد القانونية عبارة عن نصوص مكتوبة بعبارات وألفاظ فإنه من الصعب في بعض الأحيان معرفة المعنى الحقيقي

لهذه القاعدة أو تلك فيستدعي ذلك التوضيح والبيان والتفسير، أي إعطاء المعنى السليم للقاعدة القانونية وتحديد قصد المشرع منها.

التفسير لغةً يعني البيان والتوضيح لكشف المراد من النص (ياسين و الشمري، 2018، ص 213)، لذلك إن المقصود بالتفسير هو "توضيح ما أبهم من ألفاضه، وتكميل ما اقتضب من نصوصه، وتخريج ما نقص من أحكامه والتوفيق بين أجزائه المتناقضة" (الهلالي، 2004، ص 9).

وعرفه بعض أخر بأنه "الاستدلال على ما تتضمنه القواعد القانونية من حكم وتحديد المعاني التي تتضمنه حتى يمكن تطبيقها في الظروف الواقعية" (فرج، 1993، ص 153).

الا ان البعض يرى ان تفسير التشريع هو "تحديد المعنى الحقيقي لمضمون القاعدة التي وضعها المشرع" (الشمري، 2002، ص 52).

ان التفسير للنصوص القانونية يهدف إلى تحقيق أمرين (شيحا، 2016، ص 105)، أحداهما: إزالة النصوص القانونية من الغموض أو اللبس أو التعارض بينها، فإذا كان الأصل أن ترد النصوص القانونية واضحة في معناها ومرادها، فإنه قد يحدث أن يكتنف تلك النصوص نوع من الغموض والإبهام، فتكون قابلة لتأويلات شتى، أو قد تتعارض النصوص فيما بينها، لذلك تسعى عملية التفسير إلى رفع هذا الغموض وتجلية المعنى الذي قصده المشرع أو لإزالة ما قد يكون هناك من تعارض بين النصوص، أما الهدف الثاني من التفسير فهو الكشف عن الخلفيات والغايات الحقيقية وراء النصوص القانونية، بهدف إصلاح العيوب في النصوص القانونية وسد أي نقص أو فراغ في القواعد القانونية لمواكبة التطورات والتغييرات السياسية والاجتماعية والاقتصادية في المجتمع.

أنواع التفسير:

يتنوع تفسير التشريع بتنوع الجهة التي يقوم بها، ومن هذه الجهات التفسير التشريعي الذي يصدر عن المشرع نفسه، والتفسير القضائي الذي يقوم به القضاء، والتفسير الفقهي الذي يصدر عن الفقه، وأخيراً التفسير الإداري الذي تقوم به الإدارة، سنوضح كل الأنواع أكثر فيما يأتي:

1- **التفسير التشريعي**: إن المقصود بالتفسير التشريعي هو التفسير الذي يضعه المشرع لبيان وتفسير المعنى المقصود من التشريع السابق، بسبب ما اكتنفه من غموض أو صادفه من خلاف عند التطبيق (الحولي، 2017، ص 19)، ويسمى بالقانون التفسيري الذي يكون ملزماً للمحاكم منذ تأريخ صدور القانون المراد تفسيره بأثر رجعي، أي يجب اتباعه في جميع القضايا التي يطبق فيها القانون الأصلي.

2- **التفسير القضائي**: وهو التفسير الذي يقوم به القاضي في المحاكم بمناسبة النظر في قضية مطروحة أمامه، وهذا التفسير غير ملزم فهو لا يقيد قاضياً أخر، وكذلك لا يقيد القاضي نفسه عندما ينظر في قضية أخرى (خلف و الشاوي، ص 39).

3- **التفسير الفقهي**: وهو التفسير الذي يصدر عن الفقهاء أو ذوي الاختصاص في القانون، وبقصد ونية الوصول إلى الحكم االذي قصده المشرع في النص من خلال تناولهم نصوص القانون بالبحث والنقد والتفسير والشرح ضمن مؤلفاتهم وبحوثهم (الداودي، 2004، ص 216)، وهذا النوع من التفسير غير ملزم للمحاكم أو لأي جهة أخرى، ولكن الفائدة منه أنه يمكن توجيه المشرع لإستكمال مافي التشريع من نقص وغموض، لأنه أقرب من الصواب مادام صادرا من قبل العلماء المختصين أو أساتذة القانون (فرج، 2019، ص 42).

4- **التفسير الإداري**: هذا النوع من التفسير يتحقق عندما تقوم الجهات الإدارية بتفسير النصوص القانونية في أثناء عملية التنفيذ (علي، 2020، ص 736)، و يتمثل عادة في البلاغات والتعليمات التي تصدرها الإدارات العامة المختصة لموظفيها فتفسر لهم فيها أحكام التشريعات التي يكلفون بتطبيقها وتبين كيفية هذا التطبيق، وهذا التفسير غير ملزم إلا بالنسبة للموظفين الذين صدر لهم.

في ضوء ذلك، يمكن القول إنه من الأجدر اللجوء إلى وسيلة تفسير التشريع بدلاً من وسيلة العدول التشريعي، لمعالجة بعض العيوب في النصوص القانونية، وعلى وجه الخصوص لإصلاح حالات الغموض والإبهام أو النقص أو السكوت أو التعارض والتناقض بين النصوص القانونية وبيانها وإيضاحها ، وكذلك سد الثغرات والنقص في القواعد القانونية، وتوضيح غايات ومرامي المشرع من وراء تشريع النص، وهذا في النهاية يؤدي إلى حماية القانون من التعديل، إذ يستطيع المشرع والقاضي ان يلجأ الى عملية التفسير من أجل حفظ القانون، لأن المشرع لا يتمكن من مواجهة كل الاحتمالات التي تثار بعد صدور القانون، لذا ندعو المشرع إلى عدم الإسراف في إستخدام وسيلة العدول التشريعي بغير ضرورة، أي لا يستعمل هذه الوسيلة لكل صغيرة وكبيرة، مادام يستطيع ان يحقق أهداف فكرة العدول التشريعي عن طريق عملية التفسير، وفي الوقت نفسه يتجنب الأثار السلبية لهذه الفكرة في مبدأ الأمن القانوني، ويساهم في تطوير واستقرار القانون وتحقيق العدالة أيضاً، وهذا من الأمور المهمة التي تكفل نجاح القانون.

الخاتمة

وفي ختام البحث يمكن عرض أهم الإستنتاجات المستخلصة والتوصيات التي يراها الباحث:

أولاً- الإستنتاجات:

1- إن فكرة العدول التشريعي تفترض تجريد القاعدة القانونية من كل قوة ملزمة سواء بإصدار تشريع أخر بدلاً منه أو بدون إصدار تشريع أخر، بتعبير أخر إنهاء سريان القاعدة القانونية ومنع العمل بها ابتداء من هذا الإنهاء، ولأصل أن القاعدة القانونية إذا صدرت صحيحة وصارت نافذة، فهي سارية معمول بها حتى يحصل تعديلها أو إلغاؤها قانوناً، ويترتب عن ذلك إما إحلال قاعدة قانونية جديدة محلها وإما الاستغناء عنها بعدم استبدال غيرها.

2- العدول التشريعي قد يكون صريحاً وقد يكون ضمنياً، الإلغاء الصريح حين يتضمن التشريع الجديد نصاً يقضي بإلغاء التشريع السابق أو إلغاء بعض مواده، وهذا الإلغاء هو أبسط أنواع الإلغاء، أما الإلغاء الضمني فيقع في حالة أن يشمل التشريع اللاحق على نص يتعارض مع نص التشريع القديم، أو في حالة أن ينظم التشريع اللاحق من جديد الموضوع الذي سبق أن قرر قواعده التشريع القديم، وكذلك إما أن يكون عاماً بحيث يشمل جميع أحكام التشريع السابق، أو جزئياً بحيث يقتصر على بعض هذه الأحكام دون بعضها الأخر.

3- يتمتع العدول التشريعي بأهمية بالنسبة لمواكبة تطور الحياة من جميع النواحي، عن طريق تعديل النصوص القانونية أو إلغائها بما يلائم مع الظروف السائدة في المجتمع، وكذلك يعد وسيلة مهمة لسد القصور في التشريع ولتصحيح الأحكام القانونية الخاطئة أيضاً، وذلك عن طريق تعديل النصوص المقصورة أو الخاطئة أو إلغائها وإصدار نصوص جديدة بما يعالج هذا القصور والخطأ، كما يعد وسيلة

لحماية حقوق الأفراد وحرياتهم عن طريق تعديل النصوص القانونية أو إلغائها والتي تنتقص من حقوق الأفراد وحرياتهم.

4- إذا كان العدول عن الأحكام القانونية ضرورياً لتلبية حاجات المجتمع المتطورة، فإن ذلك يجب أن لا يكون على حساب حق الأفراد في أمنهم القانوني، لذا يترتب عليهم الإفراط في استخدام فكرة العدول في كل صغيرة وكبيرة ففي ظاهرة تحول القانون إلى مصدر قلق وخوف، ومن ثم ينتج عن ذلك إنعدام مبدأ الأمن القانوني، متمثلاً بعدم جودة النصوص القانونية وعدم فعاليتها والتضخم التشريعي، لذا من الضروري أن تجسد الأحكام القانونية نوعاً من الثبات والإستقرار والابتعاد عن التعديل الدائم لهذه الأحكام، لأن سن تشريع وتعديله أو إلغائه أو تطبيقه بصورة مفاجئة ومباغتة على الأفراد يخل بالثقة والتوقع المشروع للأفراد، لذا ينبغي للسلطة المختصة بالتشريع عند سن التشريع وتعديله أو إلغائه، إحترام التوقعات المشروعة للأفراد والإبتعاد عن التعديل الدائم في هذه الأحكام، ضمانا لمبدأ اليقين القانوني وفكرة الإستقرار القانوني، وفي النتيجة تحقيق مبدأ الأمن القانوني.

5- توجد عدة أسباب وراء كثرة اللجوء إلى إستعمال فكرة العدول، أهمها عدم ملاءمة الأحكام القانونية مع الظروف المستجدة في المجتمع، والقصور في التشريع أو الغموض أو الخطأ فيها، كذلك تغيير النظام السياسي أو الأسباب السياسية، وظهور المصالح والمطالب الفئوية في المجتمع.

6- توجد عدة وسائل وأليات لتخفيف التعارض بين فكرة العدول التشريعي ومبدأ الأمن القانوني، منها الإلتزام بمعايير الجودة في التشريع، الذي يتمثل بمراعاة جملة من الشروط والمستلزمات عند إصدار النصوص القانونية أو العدول عنها، منها: مراعاة المبادئ الدستورية في التشريع، ووجود الدافع التشريعي، وقابلية تطبيق التشريع من الناحية المالية والزمنية، ودراسة أثر التشريع، والدقة والوضوح، وضرورة حماية الحقوق والحريات عندما يعدل عن التشريع السابق.

7- إن عملية صياغة النصوص القانونية علم وفن ويجب على القائمين بالتشريع أن يتوفر فيهم مهارة وإتقان عالية لسنها وإختيار الصياغة الملائمة لكل قاعدة قانونية، إذ يتوقف الاختيار أو المفاضلة بين الصياغة الجامدة والمرنة على كيفية تحقيق غرض القاعدة القانونية بأمثل طريقة.

8- يعد تفسير التشريع آلية فعالة لمواجهة بعض العيوب في النصوص القانونية، التي تتمثل في الغموض أو النقص أو السكوت أو التعارض والتناقض، وسد الثغرات والنقص، وتوضيح غايات التشريع من وراء المشرع، وهذا من أجل حماية القانون من التعديلات المتكررة، وتجنب الأثر السلبي للعدول التشريعي في مبدأ الأمن القانوني.

ثانياً- التوصيات:

1- ندعو المشرع الدستوري العراقي الى اعتبار الأمن القانوني مبدأ من مبادئ الدستور أو حقاً أساسياً من حقوق الإنسان واعطائه القيمة الدستورية له، ومع ذلك نوصي للقضاءين الدستوري والإداري بالتدخل للاعتراف بهذا المبدأ، وذلك بسبب اهميته في حماية حقوق الأفراد وضمان حد أدنى من ثبات المراكز القانونية والعلاقات القانونية، والإقرار الصريح بدستورية المبدأ فيلزم السلطات العامة الثلاث بعدم مخالفته.

2- ضرورة إنشاء مركز وطني متخصص في تقديم الإستشارات وإعداد الدراسات القانونية، وتقييم أداء النصوص القانونية أيضاً، ويكون على مرحلتين، الأولى تختص بدراسة مدى الأخذ بعين الاعتبار معايير الجودة في التشريع و عدة عوامل مرتبطة بحسن تطبيق القاعدة القانونية، أما الثانية فمرتبطة بضرورة مواكبة النصوص القانونية لتطور الحياة والإنسجام بين مختلف القواعد القانونية، وأثار العدول المفاجئ للقوانين.

3- ندعو المشرع الدستوري العراقي إلى النص على إلزام مجلس الدولة بمراجعة مشروعات القوانين وصياغتها قبل صدورها من قبل مجلس النواب، وذلك لأن مجلس الدولة هو الجهة المختصة وله الخبرة في مجال صياغة التشريعات، والجهة المكلفة ببيان مدى التوافق وعدم التعارض بين التشريعات فيما بينهم وبينهم وبين الدستور، وهذا ما يسهم في خلق الأمن القانوني في الدولة، ويحقق الإستقرار والثبات والوضوح للنصوص القانونية أيضاً.

4- ندعو المشرع أن يتبنى مبدأ التعويض لمن يخسر بسبب إلغاء النصوص الواردة في القوانين أو الأنظمة المخالفة للدستور، أو بسبب عدول المحكمة عن أحكامه السابقة، ضماناً للحقوق التي اكتسبها الأفراد عند نفاذ القانون المحكوم بعدم دستوريته، أو عند نفاذ الأحكام القضائية السابقة.

5- ندعو المشرع بإستعمال وسيلة الإلغاء الصريح في حالة العدول أو إعادة النظر في التشريعات، وذلك لأن المفروض أن يكون النظام القانوني السليم خالياً من التعارض والتناقض، ولا يجوز وجود قاعدة تأمر بالقيام بعمل معين وأخرى تمنع القيام به، وهذا يحدث حالة الشك والتأويل لدى المخاطبين والجهات المعنية بتطبيق القانون، لذلك يجب أن يكون النظام القانوني مترابطا وخالياً من التناقض والتعارض.

6- ندعو المشرع إلى تعزيز دوره التشريعي في ضمان كفاءة التشريعات الصادرة عنه لتحقيق الإستقرار في التشريعات النافذة، والاهتمام بموضوع الصياغة التشريعية والتدريب عليها من خلال تشكيل لجان تعد لهذا الغرض وذلك قبل اصدار أي قانون، من أجل أن تكون صياغة التشريعات صياغة قانونية واضحة، وبعيداً عن الغموض والنقص والخطأ والتعارض أو التنازع، والابتعاد عن إجراء التعديلات بشكل متكرر للتشريعات، من أجل الأبقاء على التشريعات لمدة زمنية طويلة،

المصادر والمراجع

أولاً- الكتب:

د. أحمد السعيد الزقرد، المدخل للعلوم القانونية، الكتاب الأول (نظرية القانون)، كلية الحقوق، جامعة المنصورة.

أحمد عبد الحسيب عبد الفتاح السنتريسي،(2018)، العدالة التشريعية في ضوء فكرة التوقع المشروع، دار الفكر الجامعي، الاسكندرية، الطبعة الأولى.

د. السيد محمد السيد عمران، (2002)، الأسس العامة في القانون (المدخل إلى القانون –نظرية الالتزام)، منشورات الحلبي الحقوقية، لبنان، بيروت.

د. أنور سلطان، (1981)، المدخل لعلم القانون، مكتبة كريدية اخوان، بيروت.

د. بوشعيب أو عبي و د. عبد الغني بلغمي و د. سعيد الله عبد اللطيف و دة. نادية النحلي و د. أحمد الأمراني و د. صلاح الدين دكداك، (2020 -2021)، محاضرات في المدخل لدراسة القانون، كلية الشريعة، جامعة سيدي محمد بن عبد الله بفاس.

د. توفيق حسن فرج، (1993)، المدخل للعلوم القانونية، القسم الأول، النظرية العامة للقانون، الدار الجامعية للطباعة، الاسكندرية.

جان –لوك أوبير، (2010)، مدخل إلى علم القانون، دار ومكتبة الهلال، بيروت، الطبعة الأولى.

د. حسن كيرة، (1969)، المدخل الى القانون، منشأة المعارف بالاسكندرية.
د. رمضان محمد أبو السعود و د. محمد حسين منصور، (2003)، المدخل إلى القانون (الكتاب الأول القاعدة القانونية الكتاب الثاني نظرية الحق)، منشورات الحلبي الحقوقية.
د. زانا رؤوف حمه كريم و د. دانا عبدالكريم سعيد، (2016)، المبادئ العامة في القانون الإداري، الكتاب الأول، الطبعة الأولى.
د. سعيد سعد عبدالسلام، (2002 /2003)، المدخل في نظرية القانون، كلية الحقوق، جامعة المنوفية، الطبعة الأولى.
د. سعيد سليمان جبر و محمد سامي عبد الصادق، المدخل للعلوم القانونية، كلية التجارة، جامعة القاهرة، القاهرة، الطبعة الأولى.
د. سليمان الناصري، (1999)، المدخل لدراسة القانون (دراسة مقارنة)، دار وائل للطباعة والنشر، عمان، الطبعة الأولى.
د. صالح طليس، (2010)، المنهجية في دراسة القانون، منشورات زين الحقوقية، الطبعة الأولى.
د. عباس الصراف و د. جورج حزبون، (2001)، المدخل إلى علم القانون، الدار العلمية الدولية ودار الثقافة للنشر والتوزيع، عمان، الطبعة الأولى.
د. عبد الباقي البكري و زهير البشير، (2015)، المدخل لدراسة القانون، دار السنهوري، بغداد.
د. عبد الحي حجازي، محاضرات في المدخل لدراسة العلوم القانونية، مكتبة عبد الله وهب عابدين، مصر.
عبدالرحمن البزاز، (1958)، مبادئ أصول القانون، مطبعة العالي، بغداد، الطبعة الثانية.
د. عبد الرزاق أحمد السنهوري باشا و د. أحمد حشمت أبو ستيت، (1950)، أصول القانون أو المدخل لدراسة القانون، مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر، القاهرة.
د. عبد المنعم فرج الصده، (1965)، أصول القانون، القسم الأول، شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده بمصر.
د. علي حسن خلف و د. سلطان عبد القادر الشاوي، المبادئ العامة في القانون العقوبات، الناشر العاتك لصناعة الكتاب، القاهرة.
د. علي مجيد العكيلي، (2019)، مبدأ الأمن القانوني بين النص الدستوري والواقع العملي، دار مركز العربي للنشر والتوزيع، القاهرة،.
د. غالب علي الداودي، (2004)، المدخل إلى علم القانون، دار وائل للطباعة والنشر، عمان، الطبعة السابعة.
د. مازن ليلو راضي، (2018)، حماية الأمن القانوني في النظم القانونية المعاصرة، المركز العربي للدراسات والبحوث العلمية، مصر –القاهرة، الطبعة الأولى.
د. مالك دوهان الحسن، (1971)، المدخل لدراسة القانون، مطبعة دار السلام، بغداد.
د. محمد أحمد المعداوي، (2007 /2008)، المدخل للعلوم القانونية (نظرية القانون)، كلية الحقوق، جامعة بنها.
د. محمد أحمد شحاتة حسين، (2017)، الصياغة القانونية لغة وفناً، الناشر المكتب الجامعي الحديث، الطبعة الثانية.
محمد الشرفي و علي المرغني، (1993)، مدخل لدراسة القانون، المركز القومي البيداغوجي، تونس.
محمد بقيق، (2002)، مدخل عام لدراسة القانون (مفهوم القانون –أساس القانون –مصدر القانون)، مركز النشر الجامعي.
د. محمد حسام محمود لطفى، (1990 -1991)، المدخل لدراسة القانون في ضوء أراء الفقه وأحكام القضاء، دار الثقافة للطباعة والنشر، القاهرة.
د. محمد حسن قاسم، (2006)، المدخل لدراسة القانون (القاعدة القانونية –نظرية الحق)، الجزء الأول (القاعدة القانونية)، منشورات الحلبي الحقوقية، الطبعة الأولى.
د. محمد حسين منصور، (2006)، مبادئ القانون، دار الجامعة الجديدة، الاسكندرية.
د. محمد سامر عاشور، (2018)، مدخل إلى علم القانون، منشورات جامعة الافتراضية السورية.
د. محمد صغير بن محمد الصغير، (2017)، ضوابط في صياغة وسن القوانين (دراسة مقارنة)، دار الألوكة للنشر، الرياض، الطبعة الأولى.
د. محمد فلسطين حمزة، (2022)، مظاهر الأمن القانوني في قضاء مجلس الدولة (دراسة مقارنة)، المركز العربي للنشر والتوزيع، القاهرة، الطبعة الأولى.
د. محمد واصل، (2011 -2012)، المدخل إلى علم القانون، منشورات جامعة دمشق، كلية الحقوق.
د. منذر الشاوي، (2011)، مدخل في فلسفة القانون، الذاكرة للنشر والتوزيع، بغداد، الطبعة الأولى.
د. نبيل ابراهيم سعد و د. محمد حسين منصور، (1995)، مبادئ القانون (المدخل إلى القانون –نظرية الإلتزامات)، دار النهضة العربية للطباعة والنشر، بيروت.
د. نعمان عطا الله الهيتي، (2007)، تشريع القوانين (دراسة دستورية مقارنة)، دار رسلان للطباعة والنشر والتوزيع، سوريا، دمشق، الطبعة الأولى.
د. يوسف حسن يوسف، (2013)، مدخل لعلم القانون، الطبعة الأولى، المركز القومي للإصدارات القانونية، القاهرة، الطبعة الأولى.
يحيى قاسم علي، (1997)، المدخل لدراسة العلوم القانونية (نظرية القانون، نظرية الحق)، كوميت للتوزيع، القاهرة، الطبعة الأولى.

ثانياً- الأطاريح والرسائل:

أ- الأطاريح:

بلحمزي فهيمة، (2017 -2018)، الأمن القانوني للحقوق والحريات الدستورية، أطروحة دكتوراه، كلية الحقوق والعلوم السياسية، جامعة عبد الحميد ابن باديس –مستغانم-.
شالاو صباح عبدالرحمن، (2018)، تدرج القواعد الدستورية (دراسة تحليلية مقارنة للدساتير العراقية)، أطروحة دكتوراه، كلية القانون، جامعة السليمانية.
د. كاظم عبد الله حسين الشمري، (2002)، تفسير النصوص الجزائية (دراسة مقارنة بالفقه الإسلامي)، أطروحة دكتوراه، كلية القانون، جامعة بغداد.
علي هادي عطية مطر الهلالي، (2004)، تفسير قوانين ضرائب المباشرة، أطروحة دكتوراه، كلية القانون، جامعة بغداد،.
مروج هادي الجزائري، (2014)، استقلال السلطة التشريعية (دراسة مقارنة)، أطروحة دكتوراه، كلية القانون، جامعة بغداد.

ب- الرسائل:

الاء حسن عيدان جاسم، (2019)، الحدود الدستورية لسلطة المشرع في تنظيم الحقوق والحريات العامة (دراسة مقارنة)، رسالة ماجستير، كلية القانون، جامعة بغداد،.
أمنة فارس حامد عبد الكريم العجرش، (2017)، المعايير الصياغة التشريعية (دراسة مقارنة)، رسالة ماجستير، كلية القانون، جامعة بابل.
حاكم أحمد، (2015 /2016)، دور مجلس الدولة في العملية التشريعية (دراسة مقارنة)، رسالة ماجستير، كلية الحقوق والعلوم السياسية، جامعة أبي بكر بلقايد –تلسمان-.
سيروان عثمان فرج، (2019)، الأمن القانوني الجنائي (دراسة تحليلية)، رسالة ماجستير، كلية القانون، جامعة السليمانية.
سيف الدين احميطوش، (2017 -2018)، أليات تعزيز جودة التشريع، رسالة ماجستير، كلية العلوم القانونية والاقتصادية والاجتماعية السويسي الرباط، جامعة محمد الخامس بالرباط، المغرب.
علي خضر عبد الزهرة حسون، (2015)، القصور التشريعي في مواجهة جرائم الفساد المالي والإداري في العراق، رسالة ماجستير، معهد العلمين للدراسات العليا.
محمد كمال خميس الحولي، (2017)، تفسير النصوص القانونية في التشريع الفلسطيني (دراسة تحليلية مقارنة في ضوء النظم القانونية وأحكام الشريعة الإسلامية)، رسالة ماجستير، كلية الشريعة والقانون، جامعة الإسلامية –غزة.

مريم عبد الحسين رشيد مجيد، (2021)، دور الإدارة والقضاء الإداري في حماية مبدأ الأمن القانوني (دراسة مقارنة)، رسالة ماجستير، كلية القانون، جامعة الكوفة.
محمد جاسم محمد، (2020)، الصياغة التشريعية بين لغة القانون وقانون اللغة، رسالة ماجستير، كلية الحقوق، جامعة الشرق الأوسط.

ثالثاً- البحوث والدوريات:

د. أحمد عبيس نعمة، (2014)، التشريع السليم ومعوقات العملية التشريعية في العراق، مجلة الكوفة للعلوم القانونية والسياسية، المجلد 7، العدد 18.
د. إسلام إبراهيم شيحا، (2016)، التفسير الدستوري للحقوق والحريات الدستورية في ضوء قواعد القانون الدولي لحقوق الإنسان، مجلة كلية الحقوق للبحوث القانونية والاقتصادية، جامعة الاسكندرية، العدد الأول.
د. إسماعيل جابو ربي، (2018)، أسس فكرة الأمن القانوني وعناصرها، مجلة تحولات، العدد الثاني، جوان.
إيرادين نوال، (2018)، تأثير تضخم التشريع على الأمن القانوني، مجلة دفاتر البحوث العلمية، العدد الثالث العشر، ديسمبر.
بن عودة حسكر مراد، (2021)، محددات النص الجنائي وأثرها على تحقيق فكرة الأمن القانوني، مجلة القانون العام الجزائري والمقارن، المجلد السابع، العدد 2، نوفمبر.
د. جمال عبدكاظم الحاج ياسين و علي شمران حميد الشمري، (2018)، وسائل تطور النصوص القانونية، مجلة أهل البيت عليهم السلام، العدد 22.
جودة التشريع ودورها في تحقيق الأمن القانوني، (2020)، بحث منشور في منشورات مجلس النواب المملكة المغربية، سلسلة الأوراق البحثية الموجزة في العدد 1، دار أبي رقراق للطباعة والنشر.
د. حيدر غازي فيصل، (2019)، القصور التشريعي في قانون أصول المحاكمات الجزائية العراقي، مجلة القانون المقارن، العدد 73.
خادم نبيل، (2021)، تأثير تضخم التشريعات العقارية على الأمن القانوني، مجلة القانون العقاري والبيئية، المجلد 9، العدد 2.
د. سعد جبار السوداني، (2012)، القصور في الصياغة التشريعية، مجلة الحقوق، جامعة المستنصرية، المجلد الرابع، السنة السادسة، العدد 18.
د. شورش حسن عمر و د. خاموش عمر عبدالله، (2019)، دور العدالة التشريعية في تحقيق الأمن القانوني (دراسة تحليلية)، مجلة الأكاديمية للبحوث القانونية والسياسية، المجلد الثالث، العدد الثاني.
د. عبد الحق لخذاري، (2016)، مبدأ الأمن القانوني ودوره في حماية حقوق الإنسان، مجلة الحقيقة للعلوم الانسانية والاجتماعية، العدد 37.
د. عبد الرزاق السنهوري، (1952)، مخالفة التشريع للدستور والانحراف في استعمال السلطة، مجلة مجلس الدولة المصري في ثلاثين عاماً 1950 -1980، السنة الثالثة.
عثمان ياسين علي، (2020)، إتجاه المحكمة الاتحادية العليا في تفسير النصوص الدستورية (دراسة تحليلية تطبيقية)، مجلة قەڵای زانست العلمية، الجامعة اللبنانية الفرنسية، المجلد 5، العدد 2، أربيل، ربيع.
قمر الدين عبد الرحمن السماني الشيخ برير، (2021)، اختيار النائب البرلماني وأثره على جودة التشريعات، المجلة الدولية للدراسات القانونية والفقهية المقارنة، المجلد الثاني، العدد الأول، نيسان.
د.كاظم عبد الله حسين الشمري و شاكر نوري اسماعيل، (2019)، أصول الصياغة التشريعية للقاعدة الاجرائية الجزائية، مجلة العلوم القانونية، كلية القانون، جامعة بغداد، المجلد 34، العدد 5.
د.كمال سامية، (2018)، التضخم التشريعي عائق أمام الاستثمار الأجنبي (مستجدات قانون رقم 16. 09 المواجهة هذا العائق)، مجلة صوت القانون، المجلد الخامس، العدد 2، أكتوبر.
د. ليث كمال نصراوين (2017)، متطلبات الصياغة التشريعية الجيدة وأثرها على الإصلاح القانوني، مجلة كلية القانون الكويتية العالمية، العدد 2، الجزء الأول.
د. مازن ليلو راضي، (2019)، من الأمن القانوني إلى التوقع المشروع (دراسة في تطور مبادئ القضاء الإداري)، مجلة كلية الحقوق، جامعة النهرين، المجلد 21، العدد1.
م. محمد سالم كريم، (2021)، الأمن القانوني معيار للمراجعة التشريعية، مجلة واسط للعلوم الانسانية، المجلد 17، العدد 47.
د. نواف حازم خالد و سركوت سليمان عمر، الأجتهادات الفقهية في تقسيمات الصياغة التشريعية، مجلة جامعة تكريت للحقوق، المجلد 3، العدد 29، السنة 8، اذار 2016.
د. نوفل علي عبدالله الصفو، (2015)، أساليب الصياغة القانونية للنصوص الجنائية، مجلة الشريعة والقانون، جامعة الامارات العربية المتحدة، العدد 62، السنة التاسعة والعشرون.
هيشور أحمد، (2021)، الاجتهاد القضائي ومقتضيات الأمن القانوني، مجلة الدراسات القانونية المقارنة، المجلد 7، العدد 1.

رابعاً- الدساتير والتشريعات:

أ- الدساتير والتشريعات العراقية:

دستور جمهورية العراق لسنة 2005.
القانون المدني العراقي رقم (40) لسنة 1951.
قانون النشر في الجريدة الرسمية رقم (78) لسنة 1977.
قانون مجلس شورى الدولة رقم (65) لسنة 1979، المنشور في جريدة الوقائع العراقية العدد (2714) لسنة 1979.
قانون إنضباط موظفي الدولة والقطاع العام رقم (14) لسنة 1991، المنشور في جريدة الوقائع العراقية العدد (3356) لسنة 1991.
قانون النشر في الجريدة الرسمية رقم (4) لسنة 1999.
قانون تعديل قانون الخدمة المدنية رقم (1) لسنة 1999.
القانون رقم (1) لسنة 2002 الصادر عن برلمان كوردستان، المنشور في جريدة الوقائع العراقية العدد (27) لسنة 2002.
قانون التقاعد الموحد رقم (27) لسنة 2006 المنشور في جريدة الوقائع العراقية العدد (4015) لسنة 2006.
قانون التعديل الأول رقم (69) لسنة 2007 المنشور في الوقائع العراقية العدد (4056) لسنة 2007.
النظام الداخلي لمجلس النواب لسنة 2007، المنشور في جريدة الوقائع العراقية العدد (4032) لسنة 2007.
القانون رقم (5) لسنة 2008، قانون التعديل الأول لقانون إنضباط موظفي الدولة والقطاع العام رقم (14) لسنة 1991، المنشور في جريدة الوقائع العراقية الصادرة بالعدد 4061 في تأريخ 2008/2/14.
قانون الخدمة الجامعية رقم (23) لسنة 2008 المنشور في جريدة الوقائع العراقية رقم (4074) لسنة 2008.
القانون رقم (14) لسنة 2009 قانون تعديل قانون الخدمة المدنية رقم (24) لسنة 1960 المعدل.
قانون مجلس الخدمة العامة الاتحادي رقم (4) لسنة 2009 المنشور في جريدة الوقائع العراقية رقم (4116) لسنة 2009.
قانون المحافظات لاقليم كوردستان –العراق رقم (3) لسنة 2009.
قانون التعديل الأول لقانون الخدمة الجامعية رقم (32) لسنة 2012 المنشور في جريدة الوقائع العراقية رقم (4238) لسنة 2012.
القانون رقم (17) لسنة 2013 التعديل الخامس لقانون مجلس الدولة رقم (65) لسنة 1979 المعدل، والمنشور في جريدة الوقائع العراقية في العدد (4283) لسنة 2013.
قانون التقاعد رقم (9) لسنة 2014 المنشور في جريدة الوقائع العراقية بالرقم (4314) لسنة 2014.
القانون رقم (1) لسنة 2014 قانون التعديل الثاني لقانون الخدمة الجامعية رقم (23) لسنة 2008 المنشور في جريدة الوقائع العراقية العدد (4308) لسنة 2014.

القانون رقم (8) لسنة 2015 قانون التعديل الأول لقانون مجلس الخدمة العامة الاتحادي رقم (4) لسنة 2009 المنشور في جريدة الوقائع العراقية العدد (4363) لسنة 2015.
القانون رقم (26) لسنة 2019 التعديل الأول لقانون التقاعد الموحد رقم (9) لسنة 2014 المنشور في جريدة الوقائع العراقية بالعدد (4566) لسنة 2019.
القانون رقم (26) لسنة 2019 التعديل الأول لقانون التقاعد الموحد رقم (9) لسنة 2014 المنشور في جريدة الوقائع العراقية العدد (4566) لسنة 2019.
القانون رقم (2) لسنة 2019 قانون التعديل الأول للقانون رقم (3) لسنة 2009 (قانون المحافظات لإقليم كوردستان –العراق).
القانون رقم (25) لسنة 2021 التعديل الأول (الأمر رقم 30 لسنة 2005) قانون محكمة الاتحادية العليا.
القانون رقم (19) لسنة 2021 قانون التعديل الأول لقانون وزارة المالية والاقتصاد لإقليم كوردستان –العراق رقم (5) لسنة 2010.

ب- الدساتير والتشريعات الأجنبية:

دستور فرنسا لعام 1958 المعدل.
دستور جمهورية مصر لعام 2014 المعدل.
اللائحة الداخلية لمجلس النواب المصري قانون رقم (1) لسنة 2016، المنشور في الجريدة الرسمية، العدد 14، مكرر (ب) في تأريخ 2016/4/13.

خامساً- القرارات القضائية:

قرار المحكمة الاتحادية العليا رقم (4/اتحادية/2007) بتأريخ 2007/7/2، متاح على موقع الالكتروني الرسمي للمحكمة الاتحادية العليا: https://www.iraqidevelopers.com/iraqfsc/.
قرار المحكمة الاتحادية العليا رقم (2 /اتحادية /2013) في تأريخ 6 /5 /2013، متاح على موقع الالكتروني الرسمي للمحكمة الاتحادية العليا: https://www.iraqfsc.iq/krarat/1/2013/2_fed_2013.pdf.

سادساً- المواقع الألكترونية:

د. أيت عودية بلخير محمد، دور المؤسسة التشريعية في إحلال الأمن القانوني للمجتمع، الملتقى الوطني الموسوم ب" المؤسسة والمجتمع في الجزائر: مقاربات اجتماعية إنسانية"، كلية العلوم الإنسانية والاجتماعية، جامعة غرداية، 2020/3/3، منشور على موقع اللألكتروني: https://www.researchgate.net/publication .
د. سري محمود صيام، المعايير الحاكمة لجودة صناعة التشريع، بحث منشور على موقع الألكتروني: https://www.lloc.gov.bh/QTopics.
كريم كريمة، تأثير استعمال التقنيات الحديثة في تحقيق الأمن القانوني، بحث منشور على موقع الالكتروني:https://manifest.univ-ouargla.dz / .
مشعل بني خالد، التعديلات التشريعية المتعاقبة وأثرها على الأمن والاستقرار القانوني، مقال منشور على موقع اللألكتروني: https://www.ammonnews.net/article/592112.

القوات غير النظامية في العهد الملكي: وتاثيرها في الامن المجتمعي العراقي

رشيد عمارة الزيدي و ريناس ابو بكرعلي

كلية العلوم السياسية، جامعة السليمانية ، السليمانية، اقليم كوردستان، العراق

المستخلص- لم تكن القوات غير النظامية في العراق بالامر المستحدث؛ إنما عرف العراق هذا النوع من القوات قبل تاسيس الدولة العراقية عام 1920، أذ أستعانت القوات البريطانية في غزوها للعراق عام 1914 بهذا النوع من القوات؛ من أجل تسهيل مهمة أحتلالها للعراق؛ ومن ثم مساعدتها في جمع المعلومات والاستطلاع؛ فضلا عن محاولة أستدباب الامن في العراق؛ لاسيما بعد أن قام العراقيون بثورتهم ضد الاحتلال البريطاني والتي تعرف بالثورة العراقية الكبرى عام 1920 .

وشكلت هذه القوات تحدياً واضحاً للأمن المجتمعي العراقي وعلى مختلف المستويات السياسية والثقافية وحتى الامنية من خلال تحديها ومواجهتها لتشكيل وتوسع الجيش العراقي، فضلاً عن وقوفها الى جانب المحتل ضد الحركات الوطنية؛ لاسيما في ثلاثينيات وأربعينيات القرن العشرين.

ولم يقتصر هذا النوع من القوات على القوات البريطانية وإنما سعى بعض ساسة العراق في العهد الملكي تاسيس قوات مشابهة لها لدعم استمرار النظام السياسي؛ كما حدث في تجربة الفتوة في عهد صالح جبر .

والملاحظ ان هذه القوات وبسبب انعكاساتها السلبية على الأمن المجتمعي العراقي داخليا وخارجيا قد انتهت هذه التجارب من القوى التي شكلتها سواء البريطانيين او حتى الحكم الوطني؛ مما يدلل على فشل الاستفادة من هذه التجارب.

الكلمات الدالة- القوات غير النظامية،العهد الملكي،الامن المجتمعي

المقدمة

تعد قضية القوات غير النظامية من قضايا التي جذبت أهتمام المفكرين والكتاب منذ حقب زمنية بعيدة، وعرفت جدل واسع، وآراء مختلفة حول جدوى وجود مثل هذه القوات، وتفاعلاتها المختلفة؛ لاسيما وأنها أظهرت قدرة وأمكانية فائقتين في دعم وأسناد الكثير من الانظمة السياسية في مختلف دول العالم؛ سواء كانت متقدمة أم دون ذلك، وبغض النظر عن نوعية النظام السياسي ديمقراطيا كان ام دكتاتوريا، علمانيا ام دينيا.

ويعد العراق من الدول التي عرفت أشكالاً متعددة من القوات غيرالنظامية، تنوعت بتنوع الانظمة السياسية التي مرت في تاريخ العراق الحديث، ولكنها تجربة مختلفة في معطياتها وظروفها، فضلا عن فاعليتها.

ويعد بداية تاسيس الدولة العراقية بعد الاحتلال البريطاني له عام 1918، وما رافقه من بداية تأسيس الدولة العراقية الحديثة، والتي عرفت(بالعهد الملكي)؛ اذ شكلت الحقبة الاولى لتأسيس القوات غير النظامية منذ أن بدأت القوات البريطانية إحتلالها للعراق، ثم نقلت هذه التجربة من قوات الاحتلال البريطاني الى الحكم الوطني وفق إطر جديدة، وقد ومارست هذه القوات تاثيراً كبيراً على الأمن المجتمعي في العراق؛ لاسيما في مرحلة حساسة أنتقل فيها المجتمع من إحتلال دولة أسلامية الى دول أجنبية .

من هنا تأت اهمية دراسة هذه القوات، وفي هذه الحقبة التاريخية من تاريخ العراق الحديث؛ اذ تعد التجربة الاولى التي ألقت بضلالها على تأسيس الدولة وترسيخ نظامها السياسي من جهة، وعلى التكوين الاجتماعي العراقي وأمنه من جهة أخرى.

والملاحظ ان هذه التجربة لم يقتصر تاثيرها على الوضع الداخلي العراقي وحسب؛ وانما أنتقل تاثيره سلباً وإيجاباً على الوضع الأمني العراقي في بعده الأقليمي والدولي.ومن خلال ذلك جاءت أهمية البحث في هذا الموضوع، فضلا عن ما تمثله من أهمية في النقاط الاتية:

1. كونها من الدراسات القليلة التي تتناول قضية القوات غير النظامية .
2. تركيزها على طبيعة القوات غير النظامية في العهد الملكي، الذي يمثل التجربة الأولى في حكم العراق الحديث .
3. دراسة تأثيرها على الأمن المجتمعي في هذه الحقبة.

إشكالية البحث:

وبناء على الأهمية لدراسة هذه القوات ينطلق البحث من أشكالية مفادها"ما طبيعة العلاقة بين وجود القوات غير النظامية والأمن المجتمعي العراقي في حقبة العهد الملكي، التي تعد بداية تاسيس الدولة العراقية الحديثة"؛ فضلا عن هذا التساؤل الرئيس هناك مجموعة من التساؤلات الفرعية، التي يمكن إيجازها بما ياتي:

1. كيف تأسست القوات غير النظامية في العراق الحديث؟

مجلة جامعة التنمية البشرية

المجلد 8، العدد 4(2022) ؛ عدد الصفحات (7)؛ معرف الكائن الرقمي: 10.21928/juhd.v8n4y2022.pp50-56

ورقة بحث منتظمة: أُستلم البحث في 30 أيار 2022؛ قُبل في 29 حزيران 2022؛ نُشرت في 2 تشرين الأول 2022؛

البريد الإلكتروني للمؤلف : rashid.gaffurry@univsul.edu.iq

حقوق الطبع والنشر ©2022 رشيد عمارة الزيدي و ريناس ابو بكرعلي. هذه مقالة الوصول اليها مفتوح موزعة تحت رخصة المشاع الإبداعي النسبية - CC BY-NC-ND 4.0

2. ما طبيعة ومكونات هذه القوات في حقبة العهد الملكي؟
3. ما تاثيرات القوات غير النظامية على الأمن المجتمعي الداخلي العراقي؟
4. هل مارست هذه القوات تاثيرا على الامن المجتمعي العراقي اقليميا ودولياً؟

فرضية البحث:

للأجابة على التساؤلات السالفة تنطلق الدراسة من فرضية مفادها"إن تجربة القوات غير النظامية في العراق تجربة رافقت الاحتلال البريطاني للعراق، وأخذت أطر عراقية فيما بعد، مارست تاثيراً كبيراً على الأمن المجتمعي العراقي في أبعاده الداخلية والأقليمية والدولية سلباً وإيجاباً؛ بيد إن أبعادها السلبية أكثر من إيجابياتها، وهو ما أنعكس على مستقبل وجودها".

منهجية البحث:

من أجل وصول الى النتائج العلمية في هذا الموضوع، أعتمد البحث على المنهج التأريخي لدراسة القوات غير النظامية في العهد الملكي، ومن ثم أستعانة الباحثة بالمنهج التحليل الوصفي لوصف القوات غير النظامية؛ فضلا عن الأستفادة من مقتربات مدرسة كوبنهاجن للدراسات الأمنية في تحليل العلاقة بين القوات غير النظامية والامن المجتمعي العراقي.

نطاق البحث:

يتحدد نطاق البحث في مستويين وهما:

المستوى الزماني: وذلك بدراسة القوات غير النظامية في حقبة زمنية تتراوح بين بداية الاحتلال و تاسيس الدولة العراقية الى نهاية حقبة العهد الملكي عام 1958.

المستوى المكاني: تحديد الدراسة في الدولة العراقية.

هيكلية البحث:

واستنادا الى الفرضية والمنهجية فقد تم تقسيم البحث على مبحثين, فضلا عن المقدمة والخاتمة, تناول المبحث الاول :القوات غير النظامية في العهد الملكي وينقسم على مطلبين ,خصص المطلب الاول: للاحتلال البريطاني للعراق والقوات غير النظامية, وخصص المطلب الثاني للقوات غير النظامية بعد تاسيس الدولة العراقية .

اما المبحث الثاني فقد تناول :تاثيرالقوات غير النظامية على الامن المجتمعي العراقي في مطلبين , خصص المطلب الاول: لتاثير القوات غير النظامية على الامن المجتمعي في تاسيس الدولة العراقية والانتداب البريطاني،وبينما خصص المطلب الثاني: لتاثير القوات غير النظامية على الامن المجتمعي في العهد الملكي.

المبحث الاول:
القوات غير النظامية في العهد الملكي العراقي

عرف العراق الحديث ،ومنذ بداية تشكيله نوع من القوات غير النظامية سابقة لتأسيس الدولة العراقية ،وهو ما سيتم التطرق له في الفروع الاتية:

المطلب الاول:
الاحتلال البريطاني للعراق والقوات غير النظامية

دأب البريطانيون في إحتلالهم للمستعمرات على تشكيل قوات من السكان المحليين؛ لأغراض تحقيق الامن الداخلي في المستعمرات الجديدة، وتجربتهم عريقة في إنشاء وحدات قتالية كبيرة تتمتع بمهارات وقدرات قتالية مميزة؛ بحسب ما يتمتع به سكان المستعمرات من مهارات وقدرات قتالية، وخاضت بهم الحروب لخدمة مصالح الأمبروطورية البريطانية في أنحاء العالم، وهناك العديد من الشواهد في أفريقيا، وفي ماليزيا، وأمريكا الاتينية، ولعل الجيش الهندي - البريطاني خير مثال على ذلك؛ أذ إن قوات هذا الجيش غالبية عناصره كانوا من سكان شبه القارة الهندية،وقاتل في مناطق أمتدت من شمال افريقيا وجنوبها حتى جنوب شرق آسيا (براوان، 1932،ص 11).

ويعد العراق من الدول التي تم أحتلالها من هذه القوات ،أثر اندلاع الحرب العالمية الاولى عام 1914، ودخول الامبروطورية العثمانية الحرب الى جانب المانيا ضد بريطانيا وفرنسا ،وكانت الفرقة (d) نسبة الى قائدها(ديلايمن) ،هي التي باشرت باحتلال مناطق رأس الخليج العربي، وتألفت من وحدات هندية بقيادة بريطانية،وتم إنزالها بتاريخ السادس من تشرين الثاني1914 في البصرة ،والسيطره عليها في 22 تشرين الثاني 1914 ،دون معارك تذكر ،ثم الانتقال لاحتلال العراق باكمله في 1918 (براوان، ص ص -13 12).

وقد عرف العراق أول تجربة لتشكيل القوات غير النظامية، أثناء الأحتلال البريطاني عام 1915، التي عرفت باسماء عدة آخرها(قوات الليفي-LIVES)، التي شكلتها قوات الأحتلال البريطاني من العراقيين لمساعدة القوات البريطانية في حقبة أحتلالها للعراق، والملاحظ إن هذه القوات أتخذت تسميات عدة ،وأجري عليها أكثر من عشرة تعديلات، ففي البداية كانت تسمية هذه القوات بانها عبارة عن قوة خيالة أعتراضية تسمى (خيالة المنتفك)، ثم تغير أسمها الى كشافة العرب،وكان واجبها الاستطلاع للطوابير العسكرية الهندية البريطانية، ثم أنشا الضابط البريطاني السياسي في الناصرية هاملتون قوة سميت الحرس السياسي في اذار 1916، ثم أنشأ قوة جديدة بأسم (قوة ليفي دجلة الثالثة)، وفي حزيران من العام نفسه تم دمج قوة الخيالة العرب مع الحرس السياسي بأسم قوة حرس خيالة الناصرية، وفي عام 1918 تم تأسيس قوة شبانه الحلة(قوة ليفي الفرات الثانية) بأمرت الرائد بويل، ومع نهاية 1918 تحول أسمها الى (الشبانه)وهو اسم مستخدم من وقت العثمانيين، وفي عام 1919 حول أسمها الى المليشيا، وفي شهر تموز الغيت كل التسميات واصبحت تسمى(قوات الليفي) واستمرت حتى 12 اب 1919؛ اذ تم تحويلها الى قوات الليفي العرب والاكراد. (براون،ص ص 15-19) ،وأختلفت الاراء حول تشكيلها؛ فهناك من يرى ومنهم (ليورا لوكيتز)في كتابه (العراق والبحث عن الهوية الوطنية) " إن هذه القوات جاءت بعد بروز المشكلة الآشورية في العراق عام 1915 ، حين قام الاتراك بطرد الاثوريين من مناطقهم في جبال هكاري على أثر أنتفاضتهم وبتحريض من بريطانيا، ويعتقد إنه تم تشكيل قوات الليفي بقرار من مؤتمر القاهرة عام 1921 وكانت هذه القوات تتشكل معضمها من الاثوريين منظمين بوحدات عسكرية على غرار الجيش الهندي"(لوكيتز ،2004 ،ص ص 44-45).

وهذا الراي لا تدعمه الوقائع؛ لان قوات الليفي تم تشكيلها عام 1915، اي قبل إنعقاد مؤتمر القاهرة الذي عقد عام 1921، فضلا عن إن دخول الاثوريين الى قوات الليفي جاء بوقت متاخر بعد تشكيل الجيش العراقي، وأغلب عناصر الليفي في بداية الأمر كانت من العرب والأكراد والتركمان؛ من هنا فان الضرورة تقتضي البحث في خلفيات تأسيس هذه القوات.

فقد ذكر العميد كيلبرت براون في تاسيس قوات الليفي"إنها تأسست في منطقة قبلية تمكن ولاول مرة (الرائد البريطاني آيدي)، وهو ضابط أستخبارات بارع منسوب الى الجيش الهندي البرطاني، ومنسب الى لواء المنتفك من تجنيد 40 من الخيالة العرب من ابناء العشائر المحيطة في منطقة الناصرية، وكانت هذه البداية في استخدام السكان

المحليين لقاء أجر لتنفيذ واجبات تحت إشراف ضباط بريطانيين"(براون، ص 15). وذلك للقيام بمهام الحراسة، وبعد أحتلال العراق توسعت مهماتها ، وأضيفت اليها جمع الواردات، ومرافقة السجناء، وتدمير القلاع، اثر التطورات العسكرية التي دخلت بها بريطانيا، في عام 1917 باحتلال بغداد زادت من أعداد الليفي وقسمت على صنفين: المشاة والخيالة، وأستمر توسعها حتى نهاية الحرب، ليبلغ بحدود 20 الف مجند في جميع مدن العراق(ياسين، 2012 ، ص ص139-140).

وتبدو هذه الاحصائية فيها مبالغة كبيرة، اذ تشير المصادر الى ان قوات الليفي وحتى عقد مؤتمر القاهرة 1921، الذي أتخذ فيه قرار تقليص هذه القوات أو النقل قسم منها الى الجيش العراقي، لم تبلغ سوى 6199 شخص من العرب، والكورد، والتركمان، ثم أضيف اليها من 2000-3000 من الاثوريين؛ ألامر الذي يعني إنها لم تتجاوز 10000 شخص (براون،1932، ص 15)؛ وربما الزيادة الحقيقية لأعداد قوات الليفي بعد تشكيل الجيش العراقي، وأقتصار هذه القوات على الاثوريين، وهو ما سيتم التطرق اليه في الفرع القادم.

ويمكن توضيح أعداد هذه القوات في هذه المرحلة من خلال الجدول الاتي:

الجدول رقم (١)

عديد قوات الليفي خلال(1915-1920)

السنة	عدد القوات
1915	40
1916	250
1917	900
1918	5467
1919	4861
1920	6199

(براون،ص ص 15-20)

وتجدر الاشارة الى إن هذه القوات شملت كل مناطق الولايات الثلاث (البصرة ،وبغداد ،والموصل) ،والتي شكل منها فيما بعد العراق الحديث، وقسمت هذه القوات على قوتين: الاولى قوات الفرات وتضم خمس مجموعات وزعت على (الرمادي،والحلة ،وابي صخير، والديوانية، والناصرية)، والثانية: قوات دجلة ووزعت على(سامراء، والكوت، وقلعة صالح، والقرنه، ومناطق اخرى متفرقة مثل: البصرة، وبعقوبة ،وخانقين، كركوك، وسليمانية، ودير الزور)(بيل ،1971 ص 325).

اما تركيبتها القتالية والسكانية، ففي البداية كانت هذه القوة (قوة خيالة أعتراضية) ؛إلا إنها سرعان ما أصبحت قوة مختلطة ضمت الصنوف كافة ،أما من الناحية السكانية إنها كانت في البداية قوة عناصرها في الغالب من العرب ،وهم يشكلون غالبية سكان البلاد لتصبح مع الايام قوة تتالف من عناصر خليطة من (العرب ،والتركمان، وألاكراد،

وقد اشار سي جي ادموندز في كتابه كرد وترك وعرب "أن بريطانيا عينت ضباطاً لتدريب

قوة عسكرية كوردية بأسم (ليفي السليمانية)،(ينظر ادموندز، كورد وترك وعرب،ص 63)، وألازيديين، وآلاثوريين)؛ إلا إنها في النهاية أصبحت قوة عناصرها وبشكل تام من آلاثوريين (براون، ص15).

وقد استخدمتهم بريطانيا لحماية خطوط قواتها ،وتحقيق الامن الداخلي، وواجبات الاستطلاع للقوات العسكرية الهندية – البريطانية، وحماية الضباط البريطانين،وجمع الضرائب ،وتنفيذ عمليات القبض على المطلوبين،فضلا عن المشاركة في الاعمال القتالية مع الجيش البريطاني (براون،ص ص 13-15).

ولا يقتصر الامر على تشكيلات القوات البريطانية (قوات الليفي)،فان طبيعة المجتمع العراقي في ذلك الوقت، كانت العشيرة الوحدة الاجتماعية الرئيسة في المجتمع ، ومنها تنشا كل الفعاليات الاجتماعية، وعلى مختلف المستويات ومنها الجانب الامني- العسكري، وكل فرد كان جنديا في العشيرة، ويخضع الى أشراف(الزلم) هم الاتباع المسلحون للشيخ الحاكم، في هذا المجال يشار بأن رؤساء البو محمد أوجدوا في أنفسهم قي النصف الاول من القرن التاسع عشر قوة مسلحة ثابتة، وإنهم زودوا هذه القوة بمساعدة أثنين من حدادي بغداد بواحد وعشرين مدفعا، ومنعوا الفلاحين ورجال العشائر الاخرى الخاضعة لسيطرتهم من حمل السلاح. (حنا بطاطو ، 1995، ص 96)، وكانت الاحلاف العشائرية في أوج قوتها ،وتشكل عنصر الضبط الاجتماعي بين العشائر المختلفة، وفي حالة الطوارى تتسبب في هيات جماعية، والسياق ذاته ينطبق على المجتمع الكوردي، فان أهل كوردستان كانوا ينقسمون على رجال عشائر محاربين وطبقة من الفلاحيين غير العشائريين الادنى منزلة تسمى (غوران) أو رعية(حنا بطاطو، ص96)

ويبدو ان هذه القوات هي قوات غير نظامية، من حيث التعريف؛ لكنها تتمايز عنها بأنها لاترتبط بالنظام السياسي؛ وإنما ترتبط بالعشيرة فقط؛ ومن ثم لايمكن التوسع بها أو الخوض بتفاصيلها؛لانها خارج نطاق البحث.

يتضح مما تقدم إن هذه القوات غير النظامية (الليفي) تم تشكيلها من أجل مساعدة القوات البريطانية في مهمة تحقيق أهدافها ومصالحها في العراق، مقابل أجور معينة، مستغلة حالة الفقر والجوع، والتدهور الاقتصادي الذي تمر به القبائل العراقية، وبكل مكوناتها العرقية من عرب وكورد وتركمان؛ وذلك لتسهل عليها مهمة تقسيم المكونات العراقية ، حسب مقتضيات مصلحتها.

المطلب الثاني:
القوات غير النظامية بعد تاسيس الدولة العراقية

ابتداءاً إن قرار تشكيل الجيش العراقي، يُعدُّ أحدى العمليات الرئيسة لبناء الدولة العراقية الجديد؛لاسيما بعد أن تحولت أستراتيجية بريطانية في إدارة الحكم في العراق من الحكم المباشر إلى الحكم غير المباشر ،وهذه الاستراتيجية فرضتها تطورات الأحداث بعد قيام الثورة العراقية الكبرى عام 1920؛ أذ واجهت بريطانيا صعوبات عدة لعل من أبرزها: الخسائر الكبيرة التي تكبدتها بريطانيا في الأرواح؛ فضلاً عن التكلفة المادية الكبيرة. وتمهيداً لذلك قرر عقد مؤتمر القاهرة بحضور الممثلين البريطانيين في بلدان الشرق الأوسط ومن ضمنهم العراق للمذاكرة في أفضل السبل لتخفيض النفقات البريطانية فيه وتعيين مستقبل الحكم فيه، وعقد المؤتمر في 12 آذار 1921 برئاسة ونستون تشرشل، ونوقشت مسائل كثيرة أهمها علاقة الدولة العراقية الجديدة من حيث النفقات ببريطانيا،وكيفية تشكيل قوات الدفاع العراقية ونوعها وشكلها لتتمتع بمسؤوليات دفاعية أوسع بدلاً من القوات البريطانية (الحسني 2000، ،ص ص35-36) .

واستجابة لذلك سارع (السيد بريسي كوكس) إلى تشكيل حكومة مؤقته ذات طبيعة انتقالية برئاسة السيد عبد الرحمن النقيب وتضمنت وزارة للدفاع التي اسندت إلى الفريق جعفر العسكري،الذي عمل على استدعاء رفاقه المشتتين في سوريا والحجاز، وأولئك الذين انسحبوا مع الجيش العثماني من العراق ،أو أولئك الذين تركوا الجيش العثماني وبقوا في العراق(الخطاب ،1979،ص25).

وهكذا تمت الخطوة الأولى لتنظيم الجيش العراقي ،تم جاءت الخطوة الثانية من خلال المعاهدة العراقية البريطانية لعام 1922،وتضمنت المادة السابعة من المعاهدة تعهد بريطانيا بتقديم الامدادات والمساعدة للقوات العراقية (المعاهدة العراقية –البريطانية، 1922).وتهدف من ذلك الابقاء على الجيش دون القوة المطلوبة والمؤلفة على أساس تطوعي بحت، بحيث لم يكن فاعلاً إلاَّ جزئياً، وتم توسيع عدد المجندين محلياً بقيادة ضباط بريطانيين، وهم أرخص كلفة بكثير من أستقدام قوات بريطانية أو هندية، بالمقابل أدرك الملك فيصل وضباطه هدف بريطانيا فسعى الى تقوية الجيش من خلال تنفيذ فكرة التجنيد الأجباري، فمبدأ التجنيد يهدف من خلاله تهديد سلطة المشايخ والاغوات المدعومة من الانكليز من خلال حرمانهم من أفضل رجالهم، وازالة الخطوط الحادة التي تفصل بين العشائر ، وهي التي كانت تشكل جوهر القوات غير النظامية(قوات الليفي)(بطاطو، ص ص 116-119).

بالمقابل أتخذ في مؤتمر القاهرة بعض المقررات بشأن قوات الليفي العراقية، وكذلك ما تضمنته فيما بعد بنود المعاهدة العراقية البريطانية لعام 1922؛ اذ حصل تغير سريع في التركيبة العرقية والدينية لهذه القوات، وقرر البرطانيون أن يكون(الاثوريون) العمود الفقري لهذه القوات مبررين ذلك بأن العرب سيكونون مطلوبين للألتحاق الى الجيش العراقي الجديد؛ لاسيما وإنهم أثبتوا إنهم مقاتلون جيدون من خلال المعارك التي خاضوها ضد الاكراد في مناطق كلي زاخو والعمادية ومندان، وكذلك قتالهم ضد العشائر العربية خلال ثورة العشرين في منطقة بعقوبة(براون، ص 20).

وتشير بعض المصادر الى إن الاثوريين قدموا الى العراق في الحرب العالمية الاولى؛ أذ هاجم الروس أراضي الدولة العثمانية وسيطروا على ولاية وان في نيسان 1915، وما لبث الروس أن أغروا الاثوريين النساطره بالتمرد على العثمانيين، اللذين حشدو قواتهم النظامية وغير النظامية من الاكراد لمواجهة الاثوريين؛ مما أضطر وا الى النزوح الى سهل سلماس في اذربيجان الايرانية، وفي عام 1918 ،وبسبب الهجمات العثمانية من جهة وكره الايرانيين لهم اضطروا للنزوح الى منطقة كرمنشاه- قزوين التي كانت تحت الحماية البريطانية، ثم جلبهم الانكليز الى العراق في بعقوبة لمدة ثلاث سنين: (عبدالله، 2007، ص 60)؛ بيد ان ذلك لايعني ان كل الاثورين في العراق هم من تلك الطائفة؛ وانما هناك اعداد منهم من سكنة العراق وخاصة ولاية الموصل، وان كان هناك اختلاف حول اصلهم من بقية الاثوريين ام من الكورد ام من العرب(الحيدري، 1977،ص 22)

يلاحظ من خلال ما تقدم إن كلا الأرادتين البريطانية والملكية العراقية، كانتا تتصارعان بشان القوات العسكرية في العراق الجديد بشقيها (النظامي وغير النظامي) ؛ فالانكليز كانوا مؤسسين وداعمين للقوات غير النظامية(قوات الليفي)؛ بينما الملك فيصل كان راغبا في تقوية القوات النظامية (الجيش العراقي الجديد)؛ لذ سمح الانكليز للملك أن يكون اقوى عسكرياً من أيٍّ رئيس عشيرة منفرداً، وأبقائه أضعف من بعض أو كل رؤساء العشائر مجتمعين وهو ما دفع الملك فيصل في اذار عام 1933 ان يشتكي في مذكرة أكد فيها " ان الحكومة أضعف من الشعب بكثير ولو كانت البلاد خالية من السلاح لهان الأمر؛ لكنه يوجد في هذه المملكة ما يزيد عن (100000)بندقية؛ في حين ان الحكومة لا تملك غير(15000) بندقية "(الحسني، ،ص 316)، وتشير بعض المصادر ان الملك فيصل في عام 1933 بعد ان حصل على استقلال العراق الكامل،كانت لدية مخاوف من ضعف الجيش العراقي؛ فتم توسيع أعداد الجيش العراقي من (12000) عام (1933) إلى (15000) (ليام اندرسون وغاريث ستانسفيلد، 2005 ،ص53)، وهذه المخاوف لدى الملك فيصل دفعت به الى الأسراع لاستكمال وتطوير وحدات الجيش العراقي الجديد، التي وصلت هدفها بعد وفاة الملك في ثلاثينيات القرن العشرين، على حساب القوات غير النظامية (قوات الليفي)؛ لاسيما بعد (احداث النساطرة الاثورين)، عندما قام الاثورين وبتحريض تارة من البريطانيين، وتارة اخرى من الفرنسيين في سوريا ، بالتمرد على الحكومة العراقية، ووضع الخطط لمحاصرة الجيش العراقي يوم 4 اب 1933؛ ولكن تدخل القبائل العربية(شمر) والقبائل الكوردية (الدوسكية) أحبط خطتهم فتقدم الجيش العراقي وحاصر المسلحين وتمكن من القضاء على حركتهم خلال يومي الخامس والسادس من اب، وتمكن الجيش العراقي في 7 اب من تطهير جبل بيخير واستمرت العمليات حتى يوم 11اب؛ أذ سلم معظم الاثوريين أنفسهم للقوات الحكومية.(الحيدري ، ص ص 358-362) عام 1933 وهكذا اضحت المؤسسة العسكرية تحظى بنفوذ سياسي اكبر من بقية المؤسسات الحكومية ،ومركز استقطاب القوى المحلية(القوات غير النظامية)؛ لاسيما بعد ان انقسمت القوى السياسية التقليدية على نفسها وتُعدِّدت مواقفها بعيدا عن الروح الوطنية (الخطاب،ص ص156-160)

وبعد استقلال العراق عام 1932، واستمراراً بالعمل بالاتفاقية العراقية البريطانية لعام 1930 ،أبقت بريطانيا على قوات الليفي وعناصرها جميعا من الاثوريين، وتم تكليفهم بمهام حراسة معسكرات القوة الجوية البريطانية ،ويكون تدريبهم وتجهيزهم وأوامرهم من البريطانيين وليس من الحكومة العراقية، وفي احداث مايس 1941وقف هؤلاء الى صف القوات البريطانية التي شنت الحرب على العراق وأطاحت بحكومة رشيد عالي الكيلاني(الخطاب ، ص ص37-38)

وفي عام 1955 انتهت رسميا اتفاقية عام 1930،وتم تسليم القاعدتين الجويتين (الحبانية والشعيبة) الى العراق، أما قوات حماية القواعد الجوية التي عناصرها من الليفي الاثوري؛ فقد تم الاتفاق مع الحكومة البريطانية على ان يستوعب الجيش العراقي بمن يرغب الالتحاق اليه من هؤلاء ،فضلا عن بناء مجمع سكني جديد لهم في بغداد في منطقة الدورة، التي خطط لها ان تكون المركز الصناعي للعراق مستقبلا(براون ، ص38).

وتجدر الاشارة الى ان القوات غير النظامية في العهد الملكي لم تقتصر على قوات الليفي؛ انما هناك تجارب اخرى ، وان كانت بسيطة ومحدودة ،ولعل من ابرزها (نظام الفتوة)،الذي صدر في 7 تشرين الثاني 1935(النظام رقم 50 لسنة 1935)في عهد وزارة ياسين الهاشمي، وقد وسع نظام الفتوة بحيث يكون الزاميا لا اختياريا ،ويشمل طلاب الكليات والمدارس الثانوية،وموظفي وزارة المعارف كافة باستثناء مديرية الاثار القديمة، ثم صدر نظام الفتوة للمره الثانية عندما كان صالح جبر وزيرا للمعارف عام 1938 (صفوت، ،2016 ،ص ، 115)، واقترن التدريب العسكري لمواد الدراسة، من أجل أحياء الروح العسكرية بالتماثل مع ما كان سائدا في المانيا؛ اذ نص منهج الوزارة السعيدية الثالثة (من25-2-1938الى-6-4-1939) على تعميم التدريب العسكري في المدارس وبث روح الجندية في الشباب وتنظيم المؤسسات المساعدة في الجيش، في الاتجاه نفسه تاسست جمعية الجوالاتي كانت تدعو الى تقوية القدرات العسكرية وحث الشبيبة على الانظمام الى الجيش (الناصري، 2000،ص 94)، وبقي نظام الفتوة نافذا حتى سنة 1941 وقيام حركة رشيد عالي الكيلاني ،وبعد فشلها سيطر على وزارة المعارف خبراء برطانيون خلال الحرب االعالمية الثانية ، الغي نظام الفتوة ،الذي عد تقليدا لمنظمات الشبيبة النازية (الناصري،ص ص114-117).

وخلال حركة مايس 1941 شهد العراق نوع اخر من القوات غيرالنظامية، عرفت باسم (كتائب الشباب)؛ أذ تشكل في العراق كتائب من الشباب وطلاب المدارس والمعاهد العالية للدفاع عن الثورة، وحفظ الامن الداخلي، وتقديم الدعم لابناء القوات المسلحة العراقية. وبعد نشوب الحرب بين القوات البريطانية والجيش العراقي بقيادة العقداء الاربع، برز دور كتائب الشباب، وحتى بعد سقوط العاصمة بغداد بيد القوات

البريطانية، وتوجهت الحكومة وقادة الجيش الى ايران بأستثناء(العقيد يونس السبعاوي)، الذي اصر على البقاء والمقاومة، فاعلن عن نفسه حاكما عسكريا، واصدر الاوامر بتوزيع السلاح على كتائب الشباب، وحفر الخنادق حول بغداد ،استعدادا لمواجهة القوات البريطانية، الا ان السبعاوي بعد فترة أقتنع بعدم جدوى المقاومة والتحق برفاقه، وتوقف القتال يوم 30 مايس والعودة الى بنود معاهدة 1930؛ وبذلك أنتهت تجربة كتائب الشباب بانتهاء المعركة (مجموعة مولفين، 1983، ص ص 700-701).

وبناء على ما تقدم فقد انتهت التجربة الاولى للقوات غير النظامية في العراق عن طريق الدمج (قوات الليفي) مع الجيش العراقي لمن يرغب بذلك، وهي الوسيلة الاكثر نجاعة في معالجة مشكلة القوات غير النظامية في معظم الدول، ودون ان تترك مضاعفات انسانية، أو تخلق معظلة أمنية داخل منظومة الأمن المجتمعي، وعن طريق الحل كما حدث مع قوات الفتوة وقوات كتائب الشباب بعد حركة مايس 1941.

المبحث الثاني:
تأثير القوات غير النظامية على الامن المجتمعي العراقي في العهد الملكي

إن دراسة تاثير القوات غير النظامية في العهد الملكي على الأمن المجتمعي العراقي، ومعرفة مدى التاثير في البنية الاجتماعية العراقية، تحتاج الى دراسة ذلك في مطلبين اساسين، وكما ياتي:

المطلب الاول:
تاثير القوات غير النظامية على الامن المجتمعي في تاسيس الدولة العراقية و الانتداب البريطاني.

ان تشكيل القوات غير النظامية في العراق كان من تخطيط وتنفيذ القوات البريطانية ،وكان الهدف منها حماية القوات البريطانية من جهة وحماية مصالحها من جهة اخرى،ولم تاخذ بحساباتها مصالح وامن المجتمع العراقي ؛الامر الذي ولد ردود فعل وأنكاسات عدة، يمكن دراسة ابرزها وكما ياتي:

اولا: تشكلت هذ القوات في بداية الامر من بعض عشائر الفرات الاوسط ،وسميت (خيالة المنتفك) ،ومهمتها حماية الامن الداخلي، وكانت تعمل بمثابة قوات مرتزقة بيد الاحتلال البريطاني ،وهو ما صرحت به المس بيل علانة في وصفها هذه القوات بانها" هم الجنود المرتزقة اللذين يستخدمون لاغراض عسكرية وشبه عسكرية"(بيل، 1971، ص 58)،وهذه المهام العسكرية أوجدت شرخا بين العشائر العراقية؛ لاسيما تلك التي وقفت بالضد من الاحتلال البريطاني للعراق .

ثانيا: سبق انخراط الاثوريين في قوات الليفي، أن وقفوا مع الروس ،في حملتهم العسكرية لاحتلال العمادية ،وراوندوز، وقاتلوا سكان المنطقة من القبائل الكوردية ،ولم يخطر في بالهم؛ انهم بعد وقت قصير يتحتم عليهم العيش فيما بينهم ،واستمرت تضحياتهم لصالح الروس لغاية انسحابهم من الاراضي العراقية عام 1917، وكانوا يقومون بمهمة حماية مؤخرة الجيوش الروسية المنسحبة ،ودخلوا في أزمة أمنية مجتمعية أقليمية؛اذ وقف الايرانين، والاتراك، والكورد ضد الاثورين المتحالفين مع الروس ،وطالبوا بسحب أسلحة الاثوريين، اللذين رفضوا ذلك، وقاتلوا القبائل الكوردية الموجودة في المنطقة، والمدعومه من السلطات الايرانية والتركية(براون ،1932،ص 27).

وشكل الاثورين بداية الازمة المجتمعية الاقليمية ،عندما هاجمت الجيوش العثمانية أذربيجان الإيرانية في صيف 1918؛اذ أصبح آثوريي إيران مع الآثوريين النازحين من الأناضول الشرقية،اللذين تعرضوا لهجمات عثمانية مباشرة ،فضلاً عن العداوة التي يكنها الإيرانيون لهم؛ مما اضطرهم الى النزوح مرة ثانية إلى منطقة كرمنشاه - قزوين ،التي كانت حينذاك تحت الحماية البريطانية ،وكان الآثوريون قد فقدوا في الحرب أكثر من نصف قواتهم وكانوا يأملون من حلفائهم البريطانيين المساعدة في تمكينهم من العودة إلى مواطنهم السابقة كما هدفوا الى (تأسيس حكم ذاتي) تحت الحماية البريطانية(عبد الله ، 2007، ص60).

وتمكن البريطانيون والفرنسيون من إنقاذ الاثوريين من غضب قبائل المنطقة ،وقدموا(للمار شمعون بنيامين- الزعيم الروحي للاثورين) مختلف الوعود ،وطلبوا منه التعاون مع بعض القبائل في المنطقة من الارمن والكورد بقيادة زعيمهم (سمكو اغا) ،وتشكيل تحالف مشترك ضد الاتراك؛ بيد ان هذا التحالف لم يقم؛ بل أن الزعيم (سمكواغا) قام عام 1918 بقتل (المار شمعون بنيامين)؛ الامر الذي تسبب في وقوع معارك عنيفة بين الطرفين خسر خلالها الاثورين الكثير؛ خصوصا وان الكورد كانوا يحظون بتاييد الاتراك والايرانيين (براون، ص ص 27-28).

ولحل مشكلة الاثوريين قدم الكولونيل ليجمن الحاكم السياسي في الموصل مشروعاً لتوطين الآثوريين في منطقة العمادية لخصه ويلسون بقوله : "ان اقتراح ليجمن تضمن إخراج الأكراد المسلمين الذين ثاروا مرتين وقتلوا الكابتن ويلي واللفتنت ماكدونالد وإعطاء أراضيهم للاثوريين " وأضاف "ولو طبقنا هذا الحل لتهيأت لنا فرصة لانصاف الطائفة الاثورية ولتمكنا من حل مشكلة من أصعب مشكلات الاقليات الدينية في كردستان وهذا يعني إسكان الآثوريين الدخلاء على حساب الأكراد أهل المنطقة الأصليين (Wilson, 1933,p p.39-40).

ومن الاسباب التي دعت البريطانيين الى تاييد هذا المشروع سببين أساسيين وهما (الحيدري ، ص ص 111-112)

1. تقليل الانفاق البريطاني على الاثوريين،وايجاد حل لمشكلتهم
2. مشاعر الحقد ضد الاكراد بعد ثوراتهم عام 1919،فبداوا يخططون لاخراجهم واسكان الاثوريين بدلا عنهم.

يتضح مما تقدم ان القوات غير النظامية الاثورية ،قبل تشكيل الليفي قد سببت ازمة امنية اجتماعية أقليمية في المنطقة عموما، وليس في العراق وحسب؛ وانما في ايران وتركيا، واضحت هناك ازمة دينية مسيحية أسلامية في المنطقة. وهو ما يعكس الاثر السلبي على الامن المجتمعي الأقليمي والدولي.

ثالثا:شكلت قوات الليفي احد عناصر الفرقة داخل المجتمع العراقي، لاسيما في احداث ثورة العشرين؛ أذ وقفت قوات الليفي مع قوات الاحتلال البريطاني ضد العشائر والقوى الوطنية التي ثارت ضد البريطانيين، وأستخدمتهم لقمع القوى والعشائر الثائرة ، وأهم المعارك لهم كانت في لواء ديالى؛ أذ كبدوا القبائل العربية خسائر كبيرة، ولم يمض وقت طويل حتى استعان بهم البريطانيون لمقاتلة الكورد الثائرين بقيادة الشخصية الوطنية الشيخ محمود الحفيد، (براون، 1932و ص30). وقد خلق حالة من التباعد بين العرب والكورد من جهة والاثوريين من جهة اخرى ،وهذا التباعد لن يخدم سوى البريطانيين.

رابعا: أحدثت هذه القوات أول شرخ أجتماعي بين المكومات العراقية الاجتماعية؛ اذ تم تشكيل قوات ليفي عربية واخرى كوردية وتركمانية كل حسب مناطق سكانهم ،؛ الامر الذي عمق من ازمة المكونات العراقي .

خامسا: ارتكبت هذه القوات العديد من المجازر خلال سنوات 1919و 1920 بحق ابناء المجتمع العراقي؛ لاسيما بحق العرب والكورد في(بعقوبه ،والموصل، وكركوك)؛ لاسيما من قوات الليفي الاثورية ،الامر الذي اثار الرعب في نفوس المواطنين العراقية ،وافقد ثقة العراقيين بهذ القوات (الحيدري، ص 10).

بالمقابل فان هذه القوات وعلى الرغم من الملاحظات السالفة حول اثرها السلبي على الامن المجتمعي محليا واقليميا ودوليا؛ فان لهذه القوات انعكاسات ايجابية على الامن المجتمعي في العراق من نواحي عدة لعل من ابرزهما ياتي:

1. ساهمت هذه القوات في تحقيق الامن والاستقرار اثناء الحرب العالمية الاولى ،وما تلاها من سياسة الانتداب البريطاني في العراق،
2. انها ساهمت في استقرار الكثير من العشائر العراقية ،لاسيما العربية والكوردية في مناطق خدمة هذه القوات
3. تغير بعض القيم والعادات الاجتماعية في منظومة هذه القوات عندما تخلوا عن زيهم العربي والكوردي ولبسوا اللباس المشابه للباس القوات البريطانية.

المطلب الثاني:
تاثير القوات غير النظامية على الامن المجتمعي في العهد الملكي

وبعد اعلان تتويج فيصل ملكا على العراق، واعلان قيام المملكة العراقية1921، شرع بتاسيس الجيش العراقي في 6 كانون الثاني العراقي عام 1921، و تقلص عديد القوات غير النظامية من العرب والكورد؛ بسبب نقل الاغلبية الى الجيش العراقي، واقتصرت على الاثوريين وبعض الكورد واستمر ذلك الى عام 1932 عندما حلت بريطانيا هذه القوات.وخلال هذه الفترة القت القوات غير النظامية تاثيرها على الامن المجتمعي العراقي ،ويمكن توضيح أبرز عناصر التاثير بما ياتي:

اولا:شكلت هذه القوات أحدى العقبات بين قادة الاحتلال والحكومة العراقية؛ لاسيما بعد تاسيس الجيش العراقي؛ أذ سعت القوات البريطانية الى تعزيز القوات غير النظامية؛ لاسيما قوات الليفي الاثوري؛ بينما سعت الحكومة العراقية الى تعزيز القوات العسكرية النظامية بعد تاسيس الجيش العراقي، أذ سعى الملك فيصل مواجهة السياسة البريطانيا الرامية الى إضعاف الجيش العراقي عن طريق تخفيض رواتب الجنود بحجة وجود ازمة مالية ،وتكمن غاية بريطانيا من هذا الاجراء هو عدم تشجيع الشباب على التطوع في صفوف الجيش العراقي ،فتخذ الملك إجراء مضاد بزيادة رواتب الجنود، والدعوة الى التجنيد الالزامي الذي عارضته بريطانيا (محمد ،1990،ص ص 222-223).

وحاول البريطانيون ان يستخدموا كبار رؤساء العشائر،اللذين يمتلكون قوة عسكرية؛ لكبح اي انحراف محتمل للملك عن الخط الذي رسموه، ففي عام 1928 عندما أعيد إحياء مشروع التجنيد الالزامي أعلن أحد رؤساء العشائر وهو(عبد العباس الفرهود) من بني ربيعة خلال اجتماع حضره النواب المشايخ " ان رجاله يعدون ثلاثة الاف ،وانه يفضل الذهاب الى ابن سعود عن ارسالهم للتجنيد ،اما الشيخ منشد الحبيب من الغزي انه سيفعل الشيء نفسه (بطاطو،1995، ص119).

ثانيا :استمرار تعميق الشرخ في العلاقة بين المسلمين والمسيحيين في العراق؛ لاسيما بعد حادثة تصادم السكان المحليين مع قوات الليفي الاثورية في الموصل عام 1923 ، على اثر شجار حدث بين جنود من قوات الليفي الاثورية وبائعين من اهالي الموصل في(سوق العتمة)؛ نجم عنه سقوط 18 شخصا بين جريح وقتيل من اهالي الموصل؛الامر الذي يفسر عمق ازمة الثقة بين الطرفين؛ وسبب الحادث برد فعل شعبي غاضب من الراي العام العراقي موجها الى بريطانيا؛ الامر الذي دفع البريطانيين الى سحب هذه القوات من الموصل الى كركوك، ولم يمض وقت طويل حتى جرت حادثة أخرى بين قوات الليفي بعض البائعين في سوق كركوك في مايس 1924، وتطور الحادث بسرعة؛ اذ هجمت قوات الليفي على الاهالي في كركوك، وباشروا باطلاق النار في شوارع المدينة، واستهدفوا المسلمين ونهب حوانيت الناس وبيوتهم، وخلف الحادث نحو 200 قتيل وجريح؛ فاضطرالبريطانيون الى سحب قوات الليفي الى جمجال؛ الامر الذي قاد الى شعور بعدم الثقة بين المكونيين المسيحي والاسلامي (الحيدري، ص ص180-200)

ثالثا: شكلت هذه القوات خطرا على الوحدة الوطنية العراقية ،اذ حاولت هذه القوات دعم مشروع الحركة الاثورية عام 1933، الذي حمل نوايا الى اقتطاع جزء من العراق، واقامة دولة اثورية في المناطق ذات الاغلبية الكوردية ،وحضي هذا الشمروع بدعم بريطاني انتقاما من المقاومة الكوردية لهم (الحيدري،1995،ص 10).

رابعا: ان وجود القوات غير النظامية المدعومة من بريطانيا قد زاد من عداء الجيش العراقي لسياسة بريطانيا في العراق، وقد ترتب على انتصار الجيش العراقي في احداث النساطره سنة 1933 (وهي تسمية تطلق على الاثوريين طوال القرون عديدة، حتى أختار لهم رئيس أساقفة كنتربري تسمية جديدة هي اسم (اشوريين) بمعنى اثوريين وذلك حين أوفد بعثة تبشيرية أنكليزية سنة 1886للتبشير بين النساطرة واقنعتهم بعدم لياقة التسمية النسطورية وان تسمية الاثوريين ترفع من منزلتهم التاريخية في الاوساط العالمية ،ومن بعد ذلك اخذ كل الباحثين والمبشرين من الانكليز يطلقون تسمية النسطوريين بالاثوريين.(احمد سوسة، ،2001، ص ص 196-170) .

ففي هذه السنة(1933) تعاظم في الجيش العراقي الروح المعادية لبريطانيا، التي كانت تستهين بقدرة الجيش العراقي وكفاءته وتضعه في مرتبة ثانية بعد قوات الليفي الاثوري (الخطاب، ص158). وذكرا ليام اندرسون و غاريث ستانسفيلد في كتابهما (عراق المستقبل)اصبحت هذه الحادثة رمزا للفخر الوطني والوحدة الوطنية ،لقد نصبت اقواس النصر على شرف الجيش في مدينة الموصل ،وتمتع الجيش بعرض عسكري وزينةهائلة في شوارع بغداد نتيجة لتصفية الجيش البطولية لتهديد الاثوريين (اندرسون، 2005 ، ص 60).

خامسا: ان البريطانيين استغلوا الاثوريين لتحقيق اهدافهم في تمزيق الوحدو الوطنية العراقية الناشئة حديثا، فعملوا على حصر القوات غير النظامية(قوات الليفي) بالعنصر الاثوري، وقامو بتدريبهم وتسليحهم لضرب الحركة الوطنية العراقية مقابل وعدهم بعودتهم الى الوطن الام في تركيا،اما الاثوريين وبدلا من ان يكيفوا انفسهم مع الموطن الجديد والتعايش مع سكانه، قد راهنوا على مستقبلهم مع البريطانيين مشجعين شبابهم للالتحاق في قوات الليفي بعد ان جرى اسكانهم في مناطق شمال الموصل، (براون، ،ص ص 32-33).

وتجلى هذا الموقف في استخدام قوات الليفي بضرب حركة مايس 1941؛ اذ اعترف ديفيد ب بيرلي(السكرتير التنفيذي للاتحاد القومي الاثوري)؛ بهذا الدور بقوله""ان الامبروطورية البريطانية وكل شعوب الحلفاء مدينون للاثوريين دينا ثقيلا، بعد انتصارهم في الحبانية مايس 1941، الذي منع تقدم الالمان في اسيا الصغرى، واوقف خطر

اتصالهم مع اليابان،عن طريق الخليج العربي، في الوقت الذي كانت فيه اليابان مستعدة للهجوم ؛لولا وقوف الاثوريين التاريخي في الحبانية لسيطرة رشيد عالي الكيلاني والنازيون على العراق، ولادى ذلك الى انقسام الحلفاء في وقت خطير قبل ان يجمعوا قوتهم ،ولفقدو منطقة النفط الحيوية، ومن المحتمل الحرب نفسها"(الحيدري ، ص10)

بالمقابل فان القوات غير المظامية قد ساهمت بتحقيق نوع من الاستقرار السياسي وعدم الفوضى في العراق في العهد الملكي؛ لاسيما وان طبيعة المجتمع العراقي، وتشكيل وحدة وطنية في العراق لم تتوضح معالمها بعد، وكانت القيم العشائرية والمناطقية هي السائدة، واستطاعت بريطانيا والحكومة العراقية منذ عام 1921 ألاعتماد على القوات غير النظامية في تثبيت ألامن في البلاد وعدم أنتشار الفوضى؛ فضلا عن المساهمة في إستقرار المؤسسات الحكومية الناشية؛ وبذلك ساهمت في أستقرار وأستمرار النظام السياسي الناشيء في العراق وحسب توجهات ومصالح بريطانيا.

الخاتمة

يتضح من خلال دراسة القوات غير النظامية وتاثيرها على الامن المجتمعي العراقي، ان هذه القوات هي من إبتكارات ألاحتلال البريطاني للعراق، أذ أستخدمت من أجل تسهيل مهمة الاحتلال ومعاونة القوات البريطانية في إستدباب ألامن وألاستقرار للعراق، ومن ثم أنتقلت هذه التجربة الى القوى السياسية الوطنية العراقية؛ لاسيما في ثلاثينيات وأربعينيات القرن العشرين في محاولة لأستتباب الحكم الوطني.

ويتضح ان كل تجربة من تجارب القوات غير النظامية كان لها أنعكاس على الامن المجتمعي العراقي، منها ماهو إيجابي وألاخر دون ذلك، وتعد تجربة قوات الليفي من أكثر التجارب تاثيراً في العهد الملكي؛ لما تركته من آثار على الوضع الداخلي العراقي، وما رافق ذلك من أمتدادات أقليمية؛ سواء على دول الجوار أم القوى الدولية انذاك.

وفي ضوء حسابات مغانم ومغارم القوات غير النظامية في فترة العهد الملكي؛ يمكن القول بان الردود والميزات السلبية كانت اكثر تاثيراً وفاعليةً من الجوانب الايجابية، وما يثبت صدق أستنتاجنا، ان هذه التجارب الثلاث التي عرفها العهد الملكي من(قوات الليفي، وكتائب الفتوة، وكتائب الشباب)، قد انتهت اما بالحل او الدمج مع القوات النظامية؛ الامر الذي يعزز بان هذه القوات ومهما أرتفع شانها؛ والخدمات التي تقدمها الى النظام السياسي؛ فانها تتعرض لضغوط أدت في النهاية الى انتهاء تجربتها.

قائمة المراجع

اولا: الوثائق

- نص المعاهدة العراقية –البريطانية في 10 تشرين الأول 1922

ثانيا الكتب العربية

احمد سوسة، (2001)، ملامح من التاريخ القديم ،المؤسسة العربية للدراسات والنشر ،بيروت،

ادموندز ،(2012) كورد وترك وعرب، ترجمة جرجيس فتح الله، دار اراس للطباعة اربيل.

حنا بطاطو، (1995)، العراق الطبقات الاجتماعية والحركات الثورية من العهد العثماني حتى قيام الجمهورية،الكتاب الأول، ترجمة: عفيف الرزاز،مؤسسة الابحاث العربية،بيروت،ط2

الخطاب، رجاء حسين حسني ، (1979)، تاسيس الجيش العراقي وتطور دوره السياسي من 1921-1941 جامعة بغداد،بغداد.

الحيدري، رياض رشيد ناجي ، (1977)، الاثوريين في العراق 1918-1936،مطبعة جبلاوي،القاهره.

ليام اندرسون وغاريث ستانسفيلد، (2005)، عراق المستقبل ،ترجمة رمزي بدر،دار الوراق،لندن.

ليورا لو كيتز، (2004)، العراق والبحث عن الهوية الوطنية،ترجمة دلشاد ميران،دار اراس للطباعة والنشر،اربيل.

كلبرث براوان (1932) ، قوات الليفي العراقية 1951-1932،المعهد الملكي البرطاني،لندن.

الحسني عبد الرزاق ، (2000)، تاريخ الوزارات العراقية،ج1،دار الشؤون الثقافية العامة ،بغداد،ط7،

الناصري عقيل ،الجيش والسلطة في العراق 1921-1958،دار الحصاد للنشر والتوزيع، دمشق.

علاء جاسم محمد، (1990)، الملك فيصل الاول:حياته ودوره السياسي،مكتبة اليقضة العربية،بغداد.

نجدت فتحي صفوت، (2016)، صالح جبر سيرة سياسية،دار الساقي، بيروت.

مس بيل، (1971)، فصول من تاريخ العراق القريب،ترجمة جعفر الخياط،بلا، بيروت.

مجموعة مولفين، (1983)، العراق في التاريخ،بلا بغداد.

ثالثا: البحوث والدراسات

1- عبد الله ،عمار يوسف ، (2007)، بريطانيا والاثورين 1918- 1933،كلية التربية جامعة كركوك،العدد1 ،المجلد 14

2-ياسين طه ياسين، (2012)، قوات الليفي :دراسة في الاستراتيجية البريطانية في العراق 1915-1920،مجلة اداب البصرة،العدد60 .

المراجع باللغة الانكليزية

A.Wilson, (1933). Mesopotamia 1917-1920,Aclash of loyalities, Oxford.

کۆزانیاری، جۆر و بوارەکانی

شاخەوان جەلال حاجی فەرەج[1] ، نیگار ستار جەعفەر[1,2]

[1] بەشی کوردی، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق.
[2] بەڕێوبەرایەتی پەروەردەی سلێمانی.

پوختە: ئەم توێژینەوەیە هەوڵدەدات (کۆزانیاری"Knowledge")، لە ڕوانگەی پەیپێبردنی پراگماتیکەوە، لەچێوەی (زانستی زمانی درکپێکردن " Cognitive Linguistics") دا، کە بنەمایە بۆ دروستبوونی (کۆزانیاری) بخاتەڕوو، بەوپێیەی (کۆزانیاری) لە جەوهەردا لە دنیابینی مرۆڤ و واتای بەکارهێنان (پراگماتیک)، کە مرۆڤ لە ڕێگەی ئەزموونکردنەوە شارەزایان دەبێت و بە ڕێگەی (بەچەمککردن) لە ئاوەزدا دادەکرێن پێکدێت ، لێرەشەوە مەرج نییە هەمیشە (کرۆک، ڕستە ناوەڕۆک "Proposition") یەک، وەک یەکەیەکی هەڵگری زانیاری ڕاستبێت، بەڵام کرۆکەکە بە تەنها نییە، بەڵکو چەندین زانیاری و لایەنی تر لەخۆ دەگرێت،کە دەبێتە هۆی بەرهەمهێنانی نیانییەک لە پرۆسەکانی درکپێکردندا،کە بریتیین لە (سەرنجدان، تێگەیشتن، فێربوون،بڕیاردان.....) و هۆکارە بۆ گەیشتن بە ڕاستەقینە، ئەمەش ئەوە ڕوونددەکاتەوە ،کۆزانیاری لە ڕێگەی هاوبەشپێکردن و کاری ڕێکخراوەیی و کۆمەڵدا پەرەدەسەنێت ،تەنها پشت بە مەرجی ڕاستی و پاساوەکەی نابەستێت، بەڵکو فێربوونی کردارێی و جێبەجێکردنی کارەکی پاساو، بەهۆی ئەزموونکردنەوە پێواژۆکانی درکپێکردن، بۆ گەشەکردن و بەرهەمهێنانی زیاتر ئاڕاستە دەکەن، لەمڕوانگەیەشەوە (زانستی زمانی درکپێکردن) گرنگی بە هەردوو لایەنی ئاوەزیی و ئەزموونکردن، کە بەهۆی پێنج هەستەکەوە بە دەستدێت دەدات، کە بنەمایە بۆ گەشەکردنی (درکپێکردنی کۆزانیاری) ئەمەش وادەکات بوارەکانی کۆزانیاری لە باری تایبەتیدا، بە شێوەیەکی دایناميکی، لە بوارێکەوە بۆ بوارێکی تر بگۆڕدرێت.

کلیلە ووشەکان: کۆزانیاری، درکپێکردن، ئەزموون، ڕستە ناوەڕۆک، دایناميکی کۆزانیاری.

پێشەکی

ئەم توێژینەوەیە، بە ناونیشانی(کۆزانیاری،جۆر و بوارەکانی) ناسێنراوە، شیکارکردنێکی درکپێکراوانەی نوێیە بۆ (کۆزانیاری)، توێژینەوەکە دەچێتە بواری (زانستی زمانی درکپێکردن)ەوە،کە لە بنەمادا وەک بەشێک لەنامەی ماستەر وەرگیراوە، مەبەستی توێژینەوەکە جیاواز لە هەموو ئەو کار و لێکۆڵینەوانەی،لەم بوارەدا کراون خستنەڕوو و ڕافەکردنی(کۆزانیاری) یە ، بە ڕوانگە و مۆدێلێکی نوێوە بە جۆرێک توێژینەوەکە هەوڵدەدات ورد و پوخت،لە ڕەهەندی پراگماتیکەوە (هاوبەشپێکردن، کاری ڕێکخراوەیی، ئەزموونکردن) وەک ئاڕاستەکەر و(درکپێکردنی کۆزانیاری) لە ئاوەزدا بناسێنێت، لەنوسینی ئەم توێژینەوەدا ڕێبازی (درکپێکراوی شیکراوەیی) پەیڕەوکراوە ،بەشێوەیەک بۆ گەیشتن بە ئەنجامی زانستی و ورد توێژینەوەکە بەسەرسێ بەشی سەرەکییدا دابەشکراوە : بەشی یەکەم بۆ (کۆزانیاری(چەمک و تێڕوانین)) تەرخانکراوە، تیایدا تیۆرییانە باسی چەمکی کۆزانیاری و چەندوچوونەکانی لە ڕوانگەی (بەراییەکانی کۆزانیاری) و (کۆزانیاری لە ڕوانگەی زانستی زمانی درکپێکردن)ەوە کراوە، بەشی دووەمی توێژینەوەکەش بۆ (جۆرەکانی کۆزانیاری) دانراوە،لەو چێوەیەدا کۆزانیاری بەسەر سێ جۆری سەرەکیدا دابەشکراوە، کە بریتیین لە: (کۆزانیاریی ئەزموونی) و (کۆزانیاریی کارامەیی) و (کۆزانیاریی بانگەشەیی)،هەرچی بەشی سێیەمیشە تایبەتە بە (بوارەکانی کۆزانیاری)، کە سێ بواری سەرەکی لەخۆدەگرێت،بەجۆرێک تیایدا بوارەکانی (کۆزانیاریی ئاوەزی) و (کۆزانیاریی سۆزداری) و (کۆزانیاریی گیانی) خراونەتە بەرباس و لێکۆڵینەوە، لەکۆتایشدا گرنگترین ئەنجامە بەدەستهاتووەکان و لیستی سەرچاوەکان خراونەتەڕوو.

١) کۆزانیاری (چەمک و تێڕوانین) :

لێکۆڵینەوە و باسکردنی کۆزانیاری بەر لە زمانەوانەکان جێگەی بایەخی فەیلەسوف و ژیرێژەکان بووە،بەوپێیەی مرۆڤ هەر لە سەرەتای دنیا بینیی و تێڕامانی، بۆ شتەکانی دەوروبەری وایکردووە پرسیارگەلێک لە هزر و ئاوەزیدا دروستبێت،کە بەشێکی بەهۆی پەیپێبردن و توانای ناوەکی و بایەلۆجی مرۆڤەوەیە و بەشەکەی دیکەشی، بەهۆی سەرنجدان و ئەزموونکردنەوەیەوە، لەسەر ئەم بنەمایەش کۆزانیاری پەیوەندیی پتەوی بە فرەیی بیرکردنەوەکانەوە هەیە،کە پەیکاڵە بە کارلێکی جەستە لەگەڵ کۆی شتەکانی دەوروبەریدا و دەبێتە جۆرێک لە زانین،بەمپێیە دەکرێت بڵێین کۆزانیاری کۆی هەموو زانینەکانی مرۆڤە لەسەر بابەتگەلی جۆراوجۆر،کە بەهۆی درکپێکردن، پەیپێبردن،بیر و هەستەکانەوە بەدەستدێت دەبێتە بنەمایەک بۆ چۆنیەتی پەیوەندیکردن

مجلة جامعة التنمية البشرية
المجلد 8، العدد 4(2022) ؛ عدد الصفحات (10)؛ معرف الكائن الرقمي: 10.21928/juhd.v8n4y2022.pp57-66
ورقة بحث منتظمة: أُستلم البحث في 26 حزيران 2022؛ قُبل في 26 تموز 2022؛ نُشرت في 5 تشرين الأول 2022؛
البريد الإلكتروني للمؤلف : nigarstat@gmail.com, shakhawan.faraj@univsul.edu.iq
حقوق الطبع والنشر ©2022 شاخەوان جەلال حاجی فەرەج، نیگار ستار جەعفەر. هذه مقالة الوصول اليها مفتوح موزعة تحت رخصة المشاع الإبداعي النسبية - CC BY-NC-ND 4.0

به دنیاوه،لەمڕوانگەیەشەوە چەمکی کۆزانیاری لە ڕوانگەی فەیلەسوف و ژیرێژەکانەوە ،وەک بەرایەک بۆ کۆزانیاری و کۆزانیاری لە ڕوانگەی زانستی زمانی درکپێکردنەوە لەم بەشەدا دەخەینەڕوو.

١/١) بەرایەکانی کۆزانیاری:

کۆزانیاری و زانین لەسەردەمی کۆنەوە بابەتی لێکۆڵینەوەی مرۆڤ بوون فەیلەسووفەکان ،کە بە (ئەفلاتون و ئەرستۆ) دەستپێدەکەن ئیپیستمۆلۆژیان وەک بیردۆزێکی زانین پەرەپێداوە زۆربەی تیۆرییەکان، لە دوو ڕوانگەی سەرەکییدا تێکەڵکراون ئەوانیش (ئاوەزگەرایی"Rationalism"و ئەزموونگەرایی"Empiricism") ن، دەتوانین بڵێین هەرچەندە هەردوو تیۆرییەکە لە کارکردنا جیاوازن، بەڵام هاوئاهەنگن لەوەی، کە ((زانین باوەڕێکی ڕاست و دروستە و لەلایەن مەرجی پاساو و سروشتی ڕاستییەوە سەلمێنداراوە)).(Pritchard,2014,23)،بەڵام ئەوان بەشێکن لە خستنەڕووی ئەو ڕێگایانەی،کە مرۆڤ دەتوانێت ڕاستیەکانی پێبدۆزێتەوە و پاساو بۆ بڕوا ڕاستەقینەکەی بهێنێتەوە، لە ڕوانگەی بیردۆزی ئاوەزگەراییەوە(بیتراند ڕەسڵ) لە ڕوونکردنەوەی پێگەی (ئەفلاتون)دا ئەوە دەردەخات،کە ((ئێمە بەر بیرکردنەوەی نەرم و زیر دەکەوین، بەڵام ئەوە ئەقڵە کە دادوەریدەکات،کە ئەو شتانە هەن و بوونیان هەیە،واتە تەنیا ئەقڵ دەتوانێت بگاتە بوون ئێمە ناتوانین بگەینە ڕاستی ئەگەر نەگەین بە بوون، ئێمە ناتوانین جیهانی ڕاستەقینە بە تەنیا لە ڕێگەی هەستەوە بزانین،چونکە هەستەکان دەتوانن مرۆڤ چەواشە بکەن، هەربۆیە کۆزانیاری لە بیرکردنەوە پێکدێت و لە هەست و تێگەیشتندا کۆزانیاری نییە)).(Russell,1945,152)،ئەم تێڕوانینەی ئەفلاتون و ڕەسڵ، لەسەر بنەمای تێگەشتنی بیرکارییانە بونیادنراوە، بەجۆرێک لە ڕەنگدانەوەی پەیوەندی نێوان دوو گۆڕاودا پێویستمان، بەهیچ تێگەیشتنێکی هەست بەخش نییە، تەنها پێویستیمان بە پڕۆسەیەکی ئاوەزی بۆ هێنا ئەبستراکتەکان هەیە،بەڵام ئەمە تەنیا بواریکی دیاریکراوی زانستە و ناکرێت لەسەر تەواوی بوونی مرۆڤ گشتگیر بکرێت هەر لەو ڕوانگەیەوە (ڕێنی دیکارت) ئاوەزمەندێتی کردە بنەمای فەلسەفەی مۆدێرن، بە یەکخستنی لە گەردونە چەمکییەکەیدا و دۆزینەوەی چەندین زانستی نوێ، بەجۆرێک ڕێبازێکی بەناوبانگی گومانکردن لە هەموو شتێک گەڕان بەدوای دڵنیایدا دامەزراند،لە ژێر دروشمی((من ناتوانم هیچیتر بکەم تا ئەو کاتەی،دڵنیابم فێربیووم، کە هیچ شتێک نییە لە جیهاندا دڵنیابێت)).(Descartes,1997,139) ، بە بەراوردی بیرکردنەوەکانی لە ئاوەز و ئەو زانیارییانەی لە سیستەمی هەستەوە دێن دیکارت گەیشتە ئەو ئەنجامەی ،کە بیرکردنەوە تەنها تایبەتمەندییە،کە هی ئەو(دیکارت)ە و ناتوانرێت لێی جیابکرێتەوە ، ئەقڵ(ئاوەز) و جەستە وەک دوو جیهانی جیاوازن، لە کاتێکدا هەستەکان لە تاقیکردنەوەیەکی متمانە پێکراودا شکست دێنن بیرکردنەوە دەیسەلمێنێت ئەو تایبەتمەندییە بێ وێنەییە دڵنیایە لە کۆتاییدا، ئەمەش واتادانە بە مەرجی ڕاستی و لەبەرچاونەگرتنی شارەزایی و ئەزموونی هەستیی و جەستەیی مرۆڤە لەگەڵ جیهانی دەوروبەردا، ئەم دوالیزمەی (ئاوەز و جەستە)یە کاریگەری لەسەر زانست و فەلسەفە و پەروەردە لە ئەورووپا و ئەمریکادا هەبوو، لە بەرانبەردا (ئەزمونگەرایی) وەک تێڕوانینێکی ڕکابەر بۆ (ئاوەزگەرایی) دەرکەوت، لەمڕوانگەیەوە (ئەرستۆ) پێیوابوو (بیرۆکە و فۆرمەکان ناتوانن ،لە ئامانجە فیزیکی و زانیارییە هەستییەکان جیابکرێنەوە، کۆزانیاری پێشەکی دروستنەکراوە و بە شێوەیەکی دیاریکراو نییە، لەڕێگەی بەستەرەی هەستان لەگەڵ جیهانی ڕاستەقینەدا دروستدەبێت، لە کۆتاییدا بە مێشکی ئێمە پڕۆسە دەکرێت) .(Pritchard,2014,70-72)،کەواتە(ئەزمونگەرایی)جەختی لەسەر ئەوە کردوەتەوە شتەکان لە دنیای دەرەوەدا بوونیان هەیە و هەستان گرنگترین سەرچاوەی زانینمانە، بە جۆرێک ئەوە هەستە لە سەرەتادا شتەکان لە دەوروبەرماندا ئەزموونەکات و دواتر لە لایەن ئاوەزەوە پڕۆسە دەکرێن،لەسەر بنەمای ئەم تێڕوانینانە زۆرێک لە فەیلەسووفە کۆنەکان هەوڵیاندا بۆشایی نێوان (ئاوەزگەرایی و ئەزموونگەرایی) بە بەرهەمهێنانی چوارچێوەی(چەمک"Concept")کۆتای پێبهێنن،بەشێوەیەک لە بەرانبەر دوالیزمی (ئەقڵ و جەستە)ی دیکارتدا، نەریتی فکری ژاپۆنی لەسەر بنەمای بودیزم و کۆنفۆشیۆسیزم،تێڕوانینێکی یەکپارچەیی بە سێ گریمانە،بۆ(ئاوەز و جەستە) دروستکرد ،بڕوانە (Nonaka,Takeuchi,1995,27):

١-یەکبوونی مرۆڤ و سروشت.
٢-یەکبوونی جەستە و ئەقڵ(ئاوەز).
٣- یەکبوونی خود و ئەوانیتر.

ئەم خەسڵەتانە بناغەی تێڕوانینی ژاپۆنییان، بۆ کۆزانیاری و کردەی بەڕێوەبردن دروستکردووە، واتە کۆزانیاری لە سیستەمی هەستدا ڕەگی هەیە و تەنیا لە قۆناغی کۆتایی پڕۆسەییدا، بۆ بەکارهێنانی لە بارودۆخێکی کۆنکرێتی و دیاریکراودا کراوەیە بەمێیە پەیوەندی لەگەڵ جیهانی ڕاستەقینەدا، لە ڕێگەی هەستەوەیە و پێویست بە تێهەڵچوونەوەی هیچ جیهانێکی هەمیشەیی یان میتافیزیکی ناکات،بۆ ئەوەی لە سروشتی کۆزانیاری تێبگەین،بەجۆرێک(ئەقڵ و جەستە دوو ڕاستی جیاوازنین بەڵکو یەکخراون، کەسایەتی خەڵک دروستدەکەن کۆزانیاری واتای حیکمەتە،لە ڕوانگەی کەسایەتییەوە بەدەستدێت و دەبێتە بنەمایەک، بۆ بە بەهاکردنی ئەزموونی کەسی و جەستەیی، بەسەر ئەبستراکتی ناراستەوخۆ و فیکریدا).(سەرچاوەی پێشوو، ٢٩)،بەمێیەبێت کۆزانیاری شتێکە، بە تێگەشتن لە چەمکەکان و زانیاری و ئەزموونکردنەوە بەدەستدێت،کە خۆی لە هۆشیاری کەسێک بۆ(شوێن،ڕووداو،ئایدیا،پرس) و دەوروبەرێک، لەگەڵ توانای بەکارهێنانی بۆ مەبەستێکی دیاریکراو دەنوێنێت،وەک پێشتر ئاماژەی پێکرا پێناسەی باو بۆ کۆزانیاری بریتییە، لە(باوەڕی ڕاست و دروستی پاساودار) بە وردبوونەوە و تێڕامان، لەم پێناسەیە سێ مەرجی بنەڕەتی تێدایە، کە بە ئەژمێری سێلایەنەی کۆزانیاری ناودەبرێت،بڕوانە(Neta,Pritchard,2009,2-5):

١-**مەرجی ڕاستەقینە**"Truth Condition": ئەگەر کەسێک (کرۆک، ڕستە ناوەڕۆک) یەک بزانێت دەبێت کرۆکەکە ڕاستبێت،ئەگەر کرۆکەکە ڕاست نەبێت ئەو کەسە نازانێت بانگهێشتکرنەکەی بۆچییە تا بزانرێت،بەپێی ئەم بنەمایەش مەرجی ڕاستی جیاوازی لە نێوان بۆچوون و کۆزانیاریدا دەکات، بەجۆرێک لە بۆچووندا مەرج

نییە مەرجی ڕاستەقینە بەدەستبێت، بەڵام لە کۆزانیاریدا مەرجی ڕاستەقینە بەدەستدێت.

٢-مەرجی باوەڕ"Belif Condition": دەبێت ئەو کەسە دەربارەی کرۆکەکە بزانێت ، ئینجا باوەڕی پێبکات ناتوانین شتێک، کە ڕاست نییە بیزانین، تا باوەڕی پێبکەین.

٣- مەرجی پاساو بۆ هێنانەوە"Justification Condition": ئەم مەرجە پێویستی، بە ڕێگایەکی کردارێی و پاساو هێنانەوە بۆ باوەڕێک هەیە،کە ڕاستە،یان ڕاست نییە پێکەوەبوونی ئەم مەرجانە مرۆڤ بەو ئەنجامە دەگەیەنێت، کە مەرجە پێویستەکان یەکەمیان زانینە بە ڕاست بۆ ئەو شتەی هەیە،دووەم ئەوەیە مرۆڤ لێی دڵنیابێت، سێیەم ئەوەیە دەبێت مرۆڤ مافی دڵنیابوونی هەبێت،مافی دڵنیابوونیش دەتوانرێت بە شێوازی جیاواز بەدەستبهێنرێت،کە پشتبەستووە بە کلتور و دەوروبەری وتن، ئەم مەرجانە بە شێوەی لۆژیکی کۆدەکرێنەوە،بە لەبەرچاوگرتنی(S)بۆ بابەتی یان زانینی(P) دەبێت، بە سەلێنەری بابەتەکە بزانێت بەمشێوەیە، بڕوانە (Gettier,1963,121):

S = بکەر، یان زانیار"Subject or Knower " .

P = کرۆک، یان ڕستە ناوەڕۆک"Proposition" .

P ڕاستە .

S باوەڕی بە P هەیە.

S پاساو دەهێنێتەوە بۆ باوەڕکەی ، کە P یە.

١) - ئارا : من دەزانم، ئاراس بکوژی ژنەکەیە.

لە نمونەی(١) دا،دەبێت ئەو ڕستە ناوەڕۆکەی (ئارا) دەیزانێت (ئاراس بکوژی ژنەکەیە) ڕاستبێت،چونکە ئەگەر ڕستە ناوەڕۆکەکە ڕاست نەبێت،ئەوا(ئارا) نازانێت چی دەڵێت بۆ ئەوەی بزانرێت، واتە دەبێت باوەڕ بکرێت بەوەی،کە(ئاراس) بکوژە،بۆ ئەوەی بزانرێت،دوابەدوای ئەم ئاڕاستەیە چەندین تێڕوانێنی جیاوازتر دێنە ئاراوە، لەمڕووەوە (گیتەر)چەند نموونەیەکی دژ دەخاتەڕوو بۆ ئەوەی نیشانیبدات،کە ئەم هاوکێشەیە (پێکهاتەی تەواو پێکناهێنێت،چونکە مەرج نییە ڕستە ناوەڕۆکەکە ڕاستبێت، لەگەڵ ئەوەشدا زانیارەکە پاساوی بۆ دەهێنێتەوە،واتە پاساو بۆ شتێک کە لە بنەڕەتدا هەڵەیە) .(سەرچاوەی پێشوو،١٢٢-١٢٣)،دوای ئەم بۆچونەی گیتەر چەندین بیروبۆچونی تر سەرهەڵدەدەن لیهرە(١٩٦٥) چوارەمین مەرج، بۆ چارەسەرکردنی ئەو کێشەیە دەناسێنێت، کە بریتییە لە ڕێزگرتنی پاساو،کە زۆر ئەبستراکتە ئەویش تەنها لە باری تایبەتییدا بەکاردەهێنرێت، بۆ ئەمەش بڕوانە نمونەی(٢):

٢) - ئاسمان سوورە.

بە وردبونەوە لە نمونەی(٢) ئەوە دەردەکەوێت،کە(سووری ئاسمان)، لە بنەڕەتدا ڕاست نییە بەوپێیەی،کە(ئاسمان شینە،نەک سوور) وەک ئەوەی(گیتەر) باسیدەکات ناتوانیت شتێک لە بنەڕەتدا هەڵەیە بیزانیت،بەڵام بە ڕێزگرتنی پاساو،لە باریکی تایبەتیدا دەکرێت ئاسمان سووربێت ئەویش ئەو بارە تایبەتییەیە،کە دەشێت(خۆڵبارین، یان مەبەست لە بوونی شەڕ)بێت دوای ئەو تێڕوانینانەی خرانەڕوو، تێڕوانینەکانی(تۆناکا و تاکیوچی)، لە سانی(١٩٩٥)دا بۆ کێشەی پاساو، لە پراکتیک و جێبەجێکردندا بووە بنەمای سەرهەڵدانی کۆزانیاریی ڕێکخراوەیی و بە کۆمەڵ بەمجۆرە پێناسەی کلاسیکی، لەلایەن ئەفلاتونەوە داڕێژراوە (کۆزانیاری باوەڕێکی ڕاست و دروستە) جیاوازییەک بەرچاو دروستدەکات، لە کاتێکدا لێکدانەوەی ئیپستیمۆلۆژیای ڕۆژئاوایی جەخت لەسەر ڕاستگۆیی وەک خەسڵەتی سەرەکی کۆزانیاری دەکاتەوە (تۆناکا و تاکیوچی) جەخت لەسەر باوەڕە پاساودارەکان دەکەنەوە، پێیانوایە (ئیپستیمۆلۆژیای نەریتی سروشتی ڕەها و نامرۆڤانەی کۆزانیاری باسدەکات،بەشێوەیەکی ئاسایی لە پێشنیاز و لۆژیکی فەرمییدا ،دژی ئەو دەورووبەرە کۆمەڵایەتی و ڕێکخراوەییەیە کۆزانیاریی نوێی تێبدا دروستدەبێت ئیمە کۆزانیاری، بە پرۆسەیەکی دایناميکی مرۆڤ دەزانین بۆ پاساو هێنانەوە، بە ئاڕاستەی ڕاستی).(Nonaka,Takeuchi,1995,58)، هەرچۆنێک بێت ئەم کارانە ئەوە دەردەخەن، کە لە پراکتیکدا دەبێت دەرکەوتنی کۆزانیاریی نوێ، بە پێوەرێکی سوودبەخش هەڵبسەنگێنرێت، نەک بە پێوەرێکی لۆژیکی کە پرۆسەی دیاریکردن دەگرێتەوە،بە جۆرێک چەمکە تازە دروستکراوەکان ئەوانەن زیاتر، وەک پێوەری پاساوی کردارێی کاردەکەن، بەمجۆرە ڕێبازی (تۆناکا و تاکیوچی) بە ڕوونی سروشتی کێشەکەی گۆڕی و لە جیاتی چارەسەرکردنی کێشەی ڕاستیی ڕەسەن،کە لەلایەن ئەفلاتونەوە داڕێژراوە چارەسەر بۆ چوارچێوەی ڕێکخراوەیی و کردارێی پەیوەست بە کۆزانیاری دەخەنەڕوو، بە جۆرێک چوارچێوەی ڕێکخراوەیی و فێربوونی تاک، بۆ بەدەستهێنانی کۆزانیاری پەیکاڵی یەکترێدەبن، بەشێوەیەک تاک دەبێتە هۆی فێربوونی ڕێکخراو و هۆکارێک دەبێت، بۆ گواستنەوە و ئاڵوگۆڕی کۆزانیاریی هاوبەش، هەروەها بە دەستهێنان و فێربوونی چەمکی ڕێکخراوەیی و کردارێی لەلایەن تاکەوە، لەڕێی خەملاندن و جێبەجێکردن و تێبینیکردنەوە دەبێت، بڕوانە (مۆدێلی یەکخستنی فێربوونی تاک) .(Winterton,Stringfellow,2006,23):

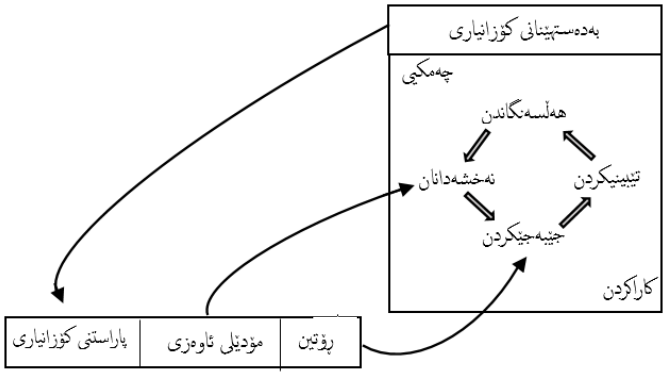

هێلکاری ژمارە (١)

(مۆدێلی یەکخستنی فێربوونی تاک)

کەوایە پرۆسەی بەدەستهێنانی کۆزانیاری پرۆسەیەکی دوولایەنەیە، بەجۆرێک لە هەندێک باردا فێربوونی چەمک دەبێتە هۆی فێربوونی کردارێی، یان بە پێچەوانەوە فێربوونی کردارێی دەبێتە هۆی فێربوونی چەمک، لەم تێگەیشتنەشەوە دەکرێت بڵێین (کۆزانیاری لە ئەنجامی کارلێکی نێوان زیرەکی (توانای فێربوون) و بارودۆخ (دەرفەت

بۆ فێربوون)،کە لە دەوروبەری کۆمەڵایەتی و کاری ڕێکخراوەییەوە بەدەستدێت بەرهەمدێت، بەجۆرێک بۆ هەردوو جۆری فێربوونەکە پڕۆسەی فێربوون و یادگەی چالاک ئاماژەن، بۆ ئەو پێکهاتانەی کاریگەرییان لەسەر کۆزانیاری هەیە) .(Winterton,Stringfellow,2006,25)، بەمپێیە پێویستە کۆزانیاری، وەک چەمکێکی کرداریی و ستراتیژی و جێبەجێکەرانە پێناسە بکرێت، نەک وەک چەمکێکی ئەبستراکت بۆ جیهانێک،کە زۆر دوورە لەوەی زەمینە بۆ مەرجە سەرەتاییەکانی کارکردنی ئەقڵانییەت و سەرنجدان، کە سروشتی مرۆڤە دەستەبەرکات پێناسە بکرێت ئەمەش، لە زانستی زمانی درکپێکردندا ڕوانگەیەکی پەیپێبردنی پڕاگماتیکییانەیە بۆ کۆزانیاری.

٢/١) کۆزانیاری لە ڕوانگەی زانستی زمانی درکپێکردنەوە:

زانستی زمانی درکپێکردن، لە ساڵانی حەفتاکان و سەرەتای ساڵانی هەشتاکانەوە وەک ڕێبازێکی نوێی لێکۆڵینەوەی زمان و ئاوەز و ئەزموونی کۆمەڵایەتی و کلتوری دەرکەوت ،چەق لێکۆڵینەوەی ئەم زانستە بریتییە لە (واتا و کردە چەمکییەکان)، لە ڕوانگەی ئەم زانستەوە پێویستە لێکۆڵینەوە لە (واتا) لەدەوروبەری بەکارهێنانیدا بکرێت، هەربۆیە (تیۆری بنەمایی بەکارهێنان"Usage based theory")ی کردە بنەمای لێکۆڵینەوەکانی و پێویایە واتای(زمانی/سیمانتیکی) واتایەکی ئەبستراکت و نمونەییە،کە لە بنەڕەتدا لەئەنجامی بەکارهێنانەوە سەرچاوەدەگرێت و ئەوەی لەم زانستەدا گرنگی پێدەدرێت بریتییە لە واتای بەکارهێنان(پڕاگماتیک)،کە بە واتای ڕاستەقینەی وشەکان دایدەنێت، ئەم بۆچوونەی زانستی زمانی درکپێکردن، لە بنەڕەتدا بەهەژموونبون و کاراکردنەوەی واتای پڕاگماتیکییە و هێنانەوەیەتی بۆ ناو جەرگەی زمانەوانی، زانستی زمانی درکپێکردن بە گشتی و تیۆری بنەمایی بەکارهێنان بەتایبەتی جەختت لەسەر ئەوە دەکەنەوە، کە بەکارهێنان سەرچاوەی ڕاستەوخۆی وەرگرتنی زانیاری مرۆڤە، لە ژینگە و دەوروبەرەوە بۆ نەخشاندن و شێوە دارشتنی کۆزانیاریی زمانی، لە فەرهەنگی ئاوەزیی ئاخێوەردا ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت،کە (کۆزانیاریی زمانی/توانست لە بەکارهێنانەوە دێتە کایەوە). (ئیبراهیم،٢٠١٩، ٨٤)، کەواتە ڕێکخستنی کۆزانیاریی زمانی ئاخێوەر بەرهەمی بەکارهێنانی زمانەکەیەتی لە دەوروبەردا،بەجۆرێک زۆر گران و ئەستەمە بەبێ شارەزایی بوون لە واتای دەوروبەر و بەکارهێنان، لە واتای(فەرهەنگی)ی وشەکان تێگەین، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە واتای ئاتێکی فەرهەنگی لە کاتی بەکارهێنانیدا، بەپێی ئەو دەوروبەرەی تیایدا بەکاردێت گۆڕانکاری بەسەردا دێت، ئەمەش وەرگرتنی ڕەهەندی کۆمەڵایەتی و پڕاگماتیکی زمانە و دەرهێنانی زمانە لە(مۆدۆلاریەتی)، کە واتای دەوروبەر و نازمانی پشتگوێ خستبوو، بە واتایەکێتر ئەوە ڕووندەکاتەوە کە چۆن دەوروبەری کۆمەڵایەتی و لایەنی پڕاگماتیکی دەتوانرێت، لە چێوەی درکپێکردنی زمانیدا یەکبخرێت و کارابکرێت، بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم بارەش نمونەی(٣)دەخەینەڕوو:

٣) آ- باوکی کچەکە مردووە.

ب- گەچەکە مردووە.

پ- بازاڕ مردووە.

لە نمونەی(٣)دا لە هەرسێ ڕستەی(آ، ب، پ)دا، وەک سێ دەوروبەری جیاوازی بەکارهێنانی وشەی(مردن) ئەوە دەردەکەوێت،کە ئەو کۆزانیارییەی لە هەریەک لە دەربڕاوەکاندا دەستدەکەوێت کۆزانیارییەکی جیاوازە بەجۆرێک، لە(آ٣) دا بە واتای (نەمانی کەسێک لە ژیاندا)، لە(٣ب) دا بە واتای ئەوەی کە(گەچەکە بە کەڵکی ئیشکردن نەماوە)، لە(٣پ) دا بە واتای ئەوەی کە(کار و کاسپی کەمبووەتەوە و بازاڕ ڕووی لە کزی کردووە)، کەواتە زانینی واتاکانی وشەیەک، پەیوەستە بە دەوروبەری بەکارهێنانی وشەکە و ئەزموون و چوارچێوەی کۆمەڵایەتی و کلتوری بۆ ئەو وشەیە، کۆی ئەم زانینانەش دەربارەی وشەیەک بریتیدەبێت، لە کۆزانیاری مرۆڤ بۆ وشەیەک کە لەسەر ئاستی چەمک هەڵدەگیرێت،کەواتە دروستەی چەمکی((کۆی گشتی ئەو زانینەیە،کە وشەیەک هەیەتی و لە ئاوەزدا هەڵگیراوە)).(حسێن، ٢٠٢١، ٩١) ئەمەش ئەو ڕاستییە دەردەخات،کە بەکارهێنانی وشەیەک لە دەوروبەر و بارودۆخە جیاوازەکاندا نمایندەی لایەنێکی چەمکێکی دیاریکراو دەکات نەک کۆی چەمکەکە، بەمشێوەیە زانستی زمانی درکپێکردن لێکۆڵینەوە لە زمان دەکات،بەوەی ڕەنگدانەوەی بەکارهێنان و ئەزموونی ئێمەیە لە دەوروبەردا،بەجۆرێک توانای ئێمە بۆ بەکارهێنانی زمان پەیوەندی نزیکی،بە توانا درکپێکراوەکانی دیکەی وەک (پۆلێنکردن، تێگەیشتن، سەرنجدان، بەچەمککردن، وێنە ئاوەزییەکان)ەوە هەیە،کە بە هۆکارە دەرەکییەکان کاریگەرن و بە ئامرازی زمانەوانی دەربڕاون، لەمڕووەشەوە دەکرێت بوترێت،کە((بەچەمککردن کردەیەکی ئاوەزییە،کە بنەماکەی شارەزاییە ئەزموونکراوەکانە،کە لەسەر ژێرخانی کلتوریانەی مرۆڤەکە و کۆمەڵەکەی خۆی بونیاد ناوە)).(قادر،٢٠١٧، ٤٢٠) ،بەپێی ئەم تێڕوانینەبێت واتای نازمانی (پڕاگماتیک)، کە لە دەوروبەری بەکارهێنان و ئەزموونکردنەوە، بەهۆی هەستەکانی مرۆڤەوە بەدەستدێت دەبێتە بنەمایەک بۆ واتای زمانی(سیمانتیک)، کەواتە واتای زمانی وشەیەک لە بەکارهێنانی وشەکەوە، کە دەکاتە واتای نازمانی وشەکە هەڵهێنجراوە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت،کە هیچ یەکێک لە پێکهاتە زمانییەکان بەشێوەی زگماکی، لە هزر و ئاوەزی مرۆڤەکاندا بونیان نییە،بەڵکو لە بەکارهێنانی بەردەوامی زمان لە ئەنجامی ئەزموونەکانەوە دەبنە کۆزانیاریی زمانی لێرەشەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی،کە((مرۆڤ کاتێک، کە شارەزایی لە واتای نازمانی وشەیەکدا پەیدادەکات ئەو کاتە دەتوانێت، لە ئاوەزدا نواندنی بۆ بکات و هەڵیبگرێت،ئەمەش واتای زمانی وشەکە دەگەیەنێت)).(سەچاوەی پێشوو ،٤٣٢)،لێرەوە دەتوانین بڵێین واتای زمانی خودی واتای نازمانی دەگرێتەوە،لەم تێگەیشتنەشەوەیە کە زانستی زمانی درکپێکردن جیاوازی لە نێوان واتای(زمانی و نازمانی)دا ناکات و هەردووکیان بە نواندنی چەمکی یەکەیەکی زمانی دادەنێت،لەم بنەمایەشەوە دەردەکەوێت، کە واتای زمانی نواندنی ئەبستراکتانەی واتای نازمانییە، ئەمەش دەرخەری ڕۆڵ و گرنگی پەیپێبردنی پڕاگماتیکییانەیە لە واتای زمانیدا، کە ئاخێوەر و بەکارهێنەری زمان بەکاریدەهێنێت و پەیڕەوی دەکات، هەربۆیە تیۆرییە پڕاگماتیکییەکان ئامانجییان پەسندکردنی کاریگەری بەکارهێنانی چەمکەکانە، لە دەوروبەری ئەرکێکی پڕاکتیکی و شێوازی بەشداریکردن لە گەڵ کەسانی تردا،لە ڕێگەی گونجان و بەشکردنی ئەزموونەکان، لەگەڵ ئەزموونی ئەوانیتردا لە دەوروبەری ئەرکە هاوبەشەکاندا، بەوپێیەش کۆزانیاری ڕەنگدانەوەی

بەشداریکردنی مرۆڤە، لەگەڵ ڕووداو و بابەتە وەرگیراوەکانی ئەو واقیعەی لە دەوروبەرێکی دیاریکراودا لەبەردەستدایە، هەربۆیە لە ڕوانگەی زانستی زمانی درکپێکردنەوە (کۆزانیاری دروستبوویەکی دەرئەنجامی کارکردن و کارلێکردنی ئاوەز و ئەزموونە جەستەییەکانی مرۆڤە بەهۆی هەستەکانەوە،کە لەڕێی زمانەوە پڕۆسە دەکرێن و لە ئاوەزدا دادەکرێن، بەمێژەش کۆی بوونمان(ئاوەزیی، جەستەیی)بەشداری لە بەچەمککردنی کۆزانیاریدا دەکەن).(Tsoukas,Mylonopoulos,2004,6)،کەواتە بە سەیرکردنی دەوروبەر و ئەزموون و هاوبەشیکردن، وەک سیستەمێکی کۆزانیاری وامان لێدەکات بزانین شوێنی تێگەیشتنی تاک زیاد لەوەی پەیوەستبێت بە ئاوەزەوە، بە بار و دەوروبەری بەکارهێنان و پراکتیکردنەوە پەیوەستە،کە لە ڕێگەی ئەزموونکردن و سود وەرگرتن، لە کۆمەڵێک بەها و چەمکی درکپێکراو و پەسنکراوی دەوروبەرێکی کۆمەڵایەتی بەدەستدێت،بەمشێوەیە هاوبەشییێکردن و بەشکردنی کۆزانیاری،لە دەوروبەرە جیاوازەکاندا و کۆکردنەوەی ئەزموونی تاکەکان و کۆدکردنی لە چەمکەکاندا ، بەشێوەیەکی داینامیکی دەبێتە هۆی نوێکردنەوەی کۆگای گەنجکردنی چەمکە لەسەرهێڵ و تازە دروستکراوەکان،کە ڕێگە بۆ داهێنانی چەمکی دەکاتەوە، لەمڕوانگەیەشەوە جۆرەکانی کۆزانیاری لە ڕوانگەی ئەزموون و هاوبەشییێکردنەوە دەخەینەڕوو.

٢) جۆرەکانی کۆزانیاری"Kinds of knowledge" :

بە تێڕوانین لە سروشتی کۆزانیاری ئەوە ڕوونەدەبێتەوە، کە تێکەڵەیەکە لە (پێڕەوی ئاوەز، ئەزموون، زانیاری هاوبەشییێکراو،کە لە ڕێی هەستەکانەوە بەدەستدێن و پەیکاڵە لەگەڵ مەودای بیرکردنەوە و کاری ڕێکخراوەیی و توانای تاک بۆ تێگەیشتن)، لەمڕوانگەیەوە (دۆمبرۆسکی، ڕۆتنبێرگ، بیک) سێ جۆر کۆزانیاری دیاریدەکەن، هەرسێ جۆرەکە لە پەیوەندی ڕاستەوخۆ و بەردەوامدان، بەڵام هەریەکەیان تایبەتمەندی تایبەتی خۆیانیان هەیە، بڕوانە(Dombrowski, et...all ,2013):

١/٢) کۆزانیاریی ئەزموونی "Experiential knowledge" : ئەزموونکردنی کۆزانیاری ئەو شتەیە،کە لە پەیوەندی ڕاستەوخۆ لەگەڵ ژینگەدا لە ڕێگەی پێڕەوی هەستەوە دەستدەکەوێت و دواتر لە ڕێگەی زمانەوە پڕۆسە دەکرێت و لە ئاوەزدا دادەکرێت بۆ نمونە، ئەگەر بمانەوێت بزانین (بەفر) چییە، ئەوا دەبێت بڕۆین بۆ ئەو شوێنەی(بەفر) هەیە دەستی لێبدەین،تامی بکەین، بەمجۆرە ئەزموونکردنی بەفرمان بۆ دروستدەبێت، لەمڕووەوە کۆزانیاریی ئەزموونی دەبێتە پێوەرێک بۆ کەسایەتی، بەوپێیەی، تەنها لە ڕێگەی پەیوەندی ڕاستەوخۆی سیستەمی هەستەوەریی مرۆڤەوە بەدەستدەهێنرێت، کەواتە ((ئەزموونی هەستی ئیلهام لە شارەزایی هەستەوەرەکانەوە وەردەگرێت و بەرجەستەی دەکات و دەبێتە درکپێکردن، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت، کە لە شارەزایی هەستییەوە درکپێکردن دێتەبوون)).(غەریب،٢٠١٦، ٢٧)، بەمپێیەبێت ئەمجۆرە ئەزموونە لە پەیێبردنی هەستییەوە دادەڕێژرێت،وەک (ئەرستۆ) ئاماژەی پێدەکات کۆزانیاری پێشەکی دروستنەکراوە و بە شێوەیەکی دیاریکراو نییە، لە ڕێگەی بەستەرەی هەستمان لەگەڵ جیهانی ڕاستەقینەدا دروستدەبێت و لەسەر بنەمای تێگەیشتن و ڕەنگدانەوەیە، هەروەک لە ڕستەی(١٣ و ٣ب) دا دەخرێتەڕوو:

٣) ١- ئاوی کانی سازگارە.

ب- دەنگی دەهۆڵ لە دوور خۆشە.

لە نمونەی(٣)دا،بەهۆی ئەزموونکردنی مرۆڤ لە ڕێی یەکێک لە هەستەوەرەکانییەوە پاشان پەیدابوونی شارەزایی سەبارەت بە ئەنجامەکەی(ئاوی کانی، دەنگی دەهۆڵ) کاریگەری تەواو،لەسەر هەستەوەرەکان دادەنێت، زمانیش وەک هۆکاری دەربڕینی ئەم کاریگەرییە،کە لەسەر ئەزموون بونیادنراوە قسەکەران دەربڕینەکانی وەک نمونەی (٣) دەردەبڕن، لێرەشەوە دەکرێت بڵێین بەوپێیەی کاریگەرییە دەرەکییەکان لەسەر لەشی مرۆڤ، بەهۆی هەستەکانەوە دروستدەبێت،کەواتە دەکرێت چەند کەسێک پێکەوە ،کە هەمان ئەزموونیان هەیە، کۆزانیاری جیاواز پەیدابکەن،بەمشێوەیە (ڕەنگدانەوەی ئەزموونێکی زیندوو ،بە واتای تەواوکردنی ئەزموونی هاوشێوە، لە پێکهاتەی کۆزانیاریی پێشوودا، هەربۆیە شارەزایی و ئەزموونەکان کاریگەری لەسەر لێکدانەوەکان بەجێدەهێڵن، بەمجۆر بە بیرکردنەوە لە هەڵەکان دەتوانرێت ئاستی ئەزموونەکان باشتر بکرێت).(Dombrowski,et...all ,2013,38)، لێرەوە لەسەر بنەمای ئەو تێڕوانینای خرانەڕوو دەکرێت بوترێت، جەستەی مرۆڤ کاریگەری تەواوی لەسەر شارەزایی مرۆڤ دەربارەی جیهانی دەوروبەر هەیە، بەمپێیەش کۆزانیاریی ئەزموونی بەهۆی کارلێکێکی بەهێز لە نێوان کۆزانیاریی گیانی و سۆزداری لە لایەک و کۆزانیاریی ئاوەزی لە لایەکیترەوە دروستدەبێت، چونکە ئەمجۆرە کۆزانیارییە دەرئەنجامی بەشداری چالاکانەی جەستە و مێشکی مرۆڤە.

٢/٢) کۆزانیاریی کارامەیی "Skill knowledge": واتە زانین دەربارەی چۆنێیەتی ئەنجامدانی شتێک (زانین - چۆن) کردارێکی ئاڕاستەکراوە، بە ئەنجامدانی ئەرکێکی دیاریکراو و فێربوونی دەستاندەکەوێت، پەیوەندی لەگەڵ ئەزموونەکان هەیە و یارمەتیدەرە بۆ بەستێنانی شارەزایی و دەبێتە جۆرێک لە کۆزانیاریی گەنجکراو، وەک شێوازی فێربوونی (مەڵەکردن، ژەنینی پیانۆ، پاسکیل سواری)، یان ئەنجامدانی چەندین چالاکی دیکەی هاوشێوە، هەروەها فێربوون، بە ئاگایی بۆ ئەنجامدانی ڕێکارێکی دیاریکراو، یان بۆ پەیڕەوکردنی وەک نووسین و خوێندنەوە، بەپێی قسەی کلیین (ئەزموونێکی واتادار ڕێگەمان پێدەدات شێوازەکان بناسین و مۆدێلی ئاوەزی دروستبکەین،بەمجۆرە سەرنجڕاکێشترین ڕێگا بۆ باشترکردنی کارامەیی هەستەکان ئەوەیە بنکەی ئەزموونەکەت بەهێز بکەیت، بە ئەزموونکردنی ژیانی ڕاستەقینە بەشێوەیەکی سروشتی، کە واتادارترین جۆری ئەزموونگەرییە) .(Klein,2003,36) ،کەواتە ئەزموونکردن ڕۆڵی گرنگ،لە بەدەستهێنانی شارەزایی دەبینێت و دەبێتە جۆرێک لە زیرەکی و توانا بەوپێیەی،کە دەکرێت ئەمجۆرە کۆزانیارییە بۆ هەرجۆرە ئەرکێک، یان چالاکییەک پەرەپێبدرێت، لەوانە (بیرکردنەوە و بڕیاردان)،کە خۆی لە پڕۆسەی بە چەمککردندا دەبینێتەوە بەمجۆرەش((یەکێک لە تایبەتمەندییە بنەڕەتییەکان توانای

مرۆڤە، بۆ پرۆسەی بە چەمککردن و دارشتنی چەمکییانە، خواستی مرۆڤە بۆ ڕێکخستنی چەمکەکان، هەروەها مەودا پەیوەندیدارەکان بە ئەزموونە ناوەکی و قوڵەکان لە ناو چەمکەکاندا،کە لە شارەزاییە هەستییەکانەوە دێت)). (غەریب ،٢٠١٦، ٢٨) ،ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت،کە مرۆڤ خاوەنی توانایەکی ناوەکییە، ئەم توانایەش لەسەر بنەمای ئەزموونکردن،کە لەڕێی (ڕووداوەکان، هەستەکان، بارودۆخەکان) ەوە بەدەستیدەهێنێت تەواودەکرێت،لەمڕووەوە ئەزموون و شارەزایی تاکی کورد سەبارەت، بە هەندێک ڕووداو و دیاردەی کۆمەڵایەتی دەبێتە هۆی دارشتنی چەمکییانەی ئەم دیاردانە، بۆ ڕوونکردنەوەی زیاتر با لە نمونەی ژمارە(٤) بڕوانین:

٤) ا - ژن بە ژن.
ب- گەورە بە بچوک.
پ- سوڵحی عەشایەری.

نمونەی(٤) ئەوە ڕوونەدەکاتەوە، کە شارەزایی تاکی کورد، لەسەر بنەمای ئەزموونکردنی دیاردەکانی(ژن بە ژن،گەورە بە بچوک،سوڵحی عەشایەری) بەدەستهاتووە، بە جۆرێک هەندێک لە دیاردەکان خاوەنی ئەزموونی تاڵ و هەندێکیشیان خاوەن ئەزموونێکی باشن و وەک چەمک لە ئاوەزدا ناسێنراون و قسەکەران لە دەوروبەر و بارودۆخی جیاوازدا دەریاندەبڕن، بەمپێیە ئەزموونکردن و شارەزایی ڕێگە بە کارامەیی و زیرەکییەکی تەواو کرداری دەدات و دەبێتە بنەمای پەیێبردن و درکپێکردنی مرۆڤ، لەسەر ئەم بنەمایەش چەندین جۆری توانا و زیرەکی لەمرۆڤدا بەدیدەکرێت لەوانەش بروانە (Dombrowski, et...all ,2013,41-42):

١-زیرەکی زمانەوانی .
٢- زیرەکی میوزیکی .
٣-زیرەکی لۆژیکی/بیرکاری
٤-زیرەکی جەستەیی/جوواڵەیی .
٥-زیرەکی توانای وێناکردنی ئاوەزیی.
٦-زیرەکی ناوەکی و تێگەشتنی خودیی .
٧-زیرەکی تێوان کەسی(تێگەشتن لەوانیتر).
٨-زیرەکی سروشتی(پەیوەستە بەسروشت و پۆلکردنی فۆرمە سروشتییەکان).

٣/٢) کۆزانیاری بانگەشەیی "knowledge claims" : ئێمە چی دەزانین،یان وا بیردەکەینەوە چی دەزانین؟ ئێمە نازانین چەندە دەزانین، هەر بۆیە بە ئەزموونبونی هەموو کۆزانیارییە ئاشکراکان(ئاوەزییەکان) و نائاشکرا و بیدەنگەکان(سۆزداری، گیانی)یەکان بە شێوەی غەریزەیی و نائاگایی، هەروەها دەرکەوتنی ئەم کۆزانیارییانە لە کاتی پێویست و دەوروبەرێکی دیاریکراودا شیانی زانینمان بۆ دەکەن، بانگەشەی کۆزانینیش ئەوەیە، ئێمە بە شێوەیەکی ئاشکرا، بە بەکارهێنانی زمانێکی سروشتی یان هێمایی کۆزانیارییەکە دەردەبڕین، کەواتە زمان پێکهاتەیەکی بنەڕەتییە، لە گۆڕینی ئەزموونی نائاگایی و غەریزەیی بۆ کۆزانیاریی ئاشکرا، بەمجۆرە هەرتاکێک بە زانینی ئاشکراوە دەچێتە چوارچێوەی ئاڵوگۆڕی نێوان کۆزانیاریی کەسیی و هاوبەش، لەمڕوانگەیەوە (لەبەرئەوەی بیرۆکەکان لەڕێی زمانەوە دەردەبڕین و دەنوێترێن، دەکرێت لێکۆڵینەوە و گفتوگۆیان لەسەربکرێت، پرسیاریان لەبارەوە بکرێت، هەڵبسەنگێنرین، پاشگەزبکرێنەوە، بڵاوبکرێنەوە، بگوازرێنەوە، بەمپێیە کۆزانیاریی بانگەشەی ئەوە دەکات، کە ئێمە لەیەکتر فێربین و زانیاری هاوبەش بونیاد بنێین).(Dombrowski,et...al,2013,44) ،کەواتە کۆزانیاریی ئاوەزی و ئاشکرا دەتوانرێت، بە بەکارهێنانی هەر زمانێکی سروشتی، یان هێمایی شێوە دارشتنی بۆ بکرێت و لە چوارچێوەیەکی کۆمەڵایەتییدا بگوازرێتەوە و هاوبەشی پێبکرێت،بەمپێیەش ئەو کەسەی بانگەشەی کۆزانیارییەک دەکات باوەڕی وایە، کۆزانیارییەکەی ڕاستە و لە کاتی پێویستدا بانگی دەکاتەوە، بۆ ئەوەی هەڵسەنگاندن و گفتوگۆی لە بارەوە بکرێت، با لەم دەربڕاوانەی نمونەی(٥) بڕوانین:

٥) آ- ئاکارەکان پێیان دەڵێن چی ڕاستە، یان چی هەڵەیە.
ب- ئاین هەمیشە یارمەتیدەرە بۆ باوەڕبوون بە هێزێکی باڵاتر.

بە تێڕوانین لە دەربڕاوەکانی نمونەی(٥)دا، بۆمان دەردەکەوێت ئەو کەسەی، کە ئەم کۆزانیارییانە لە چێوەی دەربڕاوێکی زمانیدا بەکاردەهێنێت باوەڕی، بە کۆزانیارییەکانی هەیە و لە ڕێگەی کردەی پەیوەندیکردنەوە، لە دەوروبەرێکی دیاریکراودا دەیخاتە نێو ئەزموونی گوێگر و هاوبەشییێدەکات، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت ئاڵوگۆڕکردنی کۆزانیاری و تێکەڵکردنی ئەزموونەکان لە ڕێگەی پەیوەندیکردن، یان هاوبەشییێکردنی کۆزانیاری، بەهۆی زمانەوە پرۆسەیەکە دەبێتە هۆی گۆڕین و دەرخستنی کۆزانیاریی نائاشکرا، بۆ کۆزانیاریی ڕوون و ئاشکرا، کە بە قوولی لە کردار و هەست و ئەزموونی تاکدا ڕەگ دادەکوتێت و دەبێتە بەشێک، لە(بیرەکان،بەهاکان،نۆرمە کۆمەڵایەتییەکان)، ئەمەش لە ڕوانگەی درکپێکردنەوە بەکاربردنی هەردوو جۆری کۆزانیاری ئاوەزی و ئەزموونبەندییە لە یەک کاتدا و دەرخستنی ئەو ڕاستییەیە، کە کۆزانیاریی ئاوەزی لە ڕێی ئەزموونەکانەوە ئاڕاستە دەکرێت، لەمڕووەوە دۆمبروسکی مۆدێلی جۆرەکانی کۆزانیاری بەمجۆرە دەخاتەڕوو ،بڕوانە: (Dombrowski,et...all,2013,51)

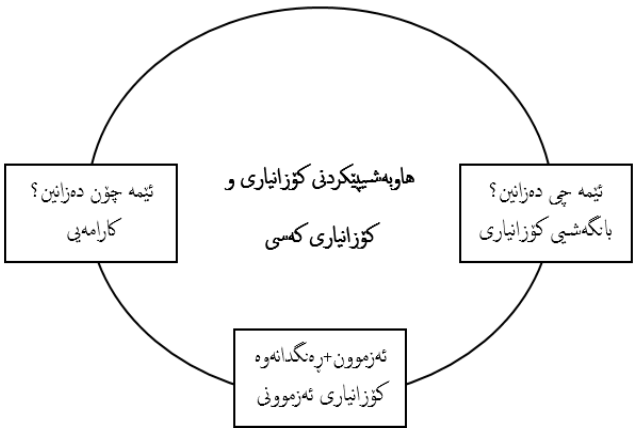

هێلکاری ژمارە (٢)
(مۆدێلی جۆرەکانی کۆزانیاری)

لێرەوە دەکرێت بڵێین کۆزانیاری، بە شێوە و ڕێگەی جیاواز لە سروشتدا بەرجەستە دەبێت،بەجۆرێک کۆزانیاریی ئەزموونی وەک یەکەیەکی هەستپێکراو،یان درکپێکراوی هەستەکی، بەهۆی سروشتی داینامیکی بوارەکانی کۆزانیارییەوە، لە ئاوەزدا کۆد دەکرێت و جارێکیتر دەبێتەوە بە بەشێک لە سیستەمی درکپێکردنی مرۆڤ.

٣) بوارەکانی کۆزانیاری"The Field of Knowledge" :

لە ڕوانگەی ئەوەی دەربارەی کۆزانیاری خرایەڕوو دەردەکەوێت، کۆزانیاری چەندین بوار و ڕەهەندی جیای لەناو خۆیدا هەڵگرتووە شیاوی تێڕامان و سەرنجدانە، هەر لەمڕووەوە نوسەران چەند بوارێکییان بۆ کۆزانیاری دەستنیشانکردووە، کە لە ئاستی تاک و ڕێکخراوەیدا ڕۆڵی دیار و بەرچاو دەگێڕن، ئەوانیش بواری کۆزانیاریی (ئاوەزی،سۆزداری،گیانی)ین، هەرسێ بوارەکەی کۆزانیاری فۆرمی بنەڕەتی دەرخستنی زانیارین و هەریەکەیان بە شێوازێکی جیا پێکدەهێنرێن، لەگەڵ ئەوەشدا ئەوان بواری سەربەخۆنین، بەڵکو لە کارلێککردنێکی بەردەوامدان بەشێوەیەک هەرسێکیان پێکەوە، لە پڕۆسەیەکی بڕیاردانداً بەشدار و ئامادەن ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت، کۆزانیاری چەمکێکی تەواوە و بواری(ئاوەزی، سۆزداری، گیانی) تێدایە و بەردەوام لە هاوئاهەنگیدان، بڕوانە(Bratianu,2013):

١/٣) بواری کۆزانیاریی ئاوەزی "The Field of Rational Knowledge" :

فەیلەسوفەکان لە سەردەمی کۆنەوە دۆزینەوەی ڕاستی و پاساوەکەی، کە دەرئەنجامی ڕەنگدانەوە و شیکردنەوەی لۆژیکییە، وەک بنەمای سەرەکی ئەم بوارەیان داناوە، دواتر ئەم بیرانە،لەلایەن هۆوارد گاردنەر(١٩٨٣، ٢٠٠٦)پەرەیسەندووە، بەجۆرێک کۆزانیاریی ئاوەزیی تاک بنەمای زیرەکیی و زیرەکی تاک قەوارەیەکە،کە بەشێوەی ژمارەیی پێوریت،دواتر(گاردنەر)بەمشێوەیە پێناسەی زیرەکی دەکات((بڕیتییە لە توانایەکی بایۆ سایکۆلۆجی،کە پڕۆسەی فۆرمێکی تایبەت لە کۆزانیاری دەکات، بە شێوەیەک لە شێوەکان، هەربۆیە کاتێک مرۆڤ کۆزانیاریی هەمەچەشنەی گەشە دەکات، توانای پڕۆسەکردنێکی زیرەکانەی،بۆ چارەسەرکردنی کێشەکان هەیە). (Gardner,2006,29) ،بەپێی ئەم تیۆرانینە مێشکی مرۆڤ توانستی داهێنان و چارەسەرکردنی کێشەکانی هەیە، کۆزانیاریش وەک بەشێک لەم توانستە، لەلایەن ئاوەزەوە پڕۆسە دەکرێت و گەشەدەکات، بەمشێوەیە بواری کۆزانیاریی ئاوەزی بۆ ماوەی چەند سەدەیەک، بە تاکە شێوەی زانین دانراوە، کە بە شێوەیەکی سەرەکی بە کۆزانینی ڕووی و ئاشکرا بەرجەستە دەبێت، بەوپێیەی دەرئەنجامی کارکردنی ئاوەز و درکپێکردنی مێشکی مرۆڤە، کە لە ڕێی ڕێسا لۆژیکییەکانەوە ڕاستی و دروستییان دەسەلمێنرێت، بڕوانە توانای داهێنەرانەی مێشکی مرۆڤ لەم نمونەیەی خوارەوەدا:

٦) ١- دەستنیشانکردنی تیشکی ڕادیۆیی لە بۆشایی ئاسماندا.
ب- دیاریکردنی خێرایی ڕووناکی و هێزی کێشکردنی زەوی.
پ- دروستکردنی تیلسکۆب و دۆزینەوەی کۆمەڵەی خۆر.

لە دەربڕاوەکانی نمونەی(٦)دا، توانای داهێنەرانەی مێشکی مرۆڤ و ئەو کۆزانیارییە ئاوەزییانەی ڕاستی و دروستییان پابەندە بە مامەڵەی ئاوەز و لێکدانەوە ئاوەزییەکانەوە ، کە بڕیتییە لە (دەستنیشانکردنی تیشکی ڕادیۆیی، دیاریکردنی بڕی خێرایی ڕووناکی و هێزی کێشکردنی زەوی، دروستکردنی تیلسکۆب و دۆزینەوەی کۆمەڵەی خۆر) و چەندین نمونەی دیکەی وەک(هاوکێشە بیرکارییەکان) ئەوە دەردەخەن،کە سەرجەمی کۆزانیارییەکان دەرەنجامی پەیێبردنە ئاوەزییەکانن و هەستەکان ڕۆڵیان تیادا نەگێڕاوە، لەمڕووەوە لەسەر بنەمای ئاگایی و هۆشیاری مێشک (دیکارت) پێیوایە (تەنانەت جەستەش لە ڕوانگەی هەستەکان و فاکەڵتی خەیاڵەوە ناتوانرێت بە دروستی بناسرێنرێت، بەڵکو تەنیا بە تێگەیشتن و بیرکردنەوە دەبێت، بەو پێیەی بە ڕوونی دەبینم ،هیچ شتێک نییە، کە بزانم لە مێشکی من گەورەترە) .(Descartes,1997,147)، بەپێی ئەم تێڕوانینەیێت بیرکردنەوە و تێگەیشتن تایبەتمەندی ئاوەزە و ئەزموونکردنی جەستەیی و هەستەکان ڕۆڵیان لە بەدەستهێنانیدا نییە، بەجۆرێک ئەو بیروباوەڕانەی، لە ئەزموونەوە سەرهەڵدەدەن پێویستە ڕەوایەتییان هەبێت، بۆ ئەوەی بن بەکۆزانیاری پاساودانەوەش مەرجێکی پێویستە، بۆ ئەوەی بیروباوەڕێک بە کۆزانیاری دابنرێت، لەسەر ئەم بنەمایەش کۆزانیاری بە بابەتی دادەنرێت، ئەم هەڵوێستەش وایکردووە، بۆ پەرەپێدانی زانست و زانیاری گونجاو بێت،ئەمەش واتای بە هەژموونبونی کۆزانیاریی ئاوەزییە،کە زانینێکی ئاشکرای چوارچێوەبەندکراوە، لە ڕێگەی بەکارهێنانی زمانێکی سروشتی یان هێمایەوە، هەربۆیە زمان لە ڕێکخستن و دەربرینی بیرەکاندا ڕۆڵی سەرەکی دەبینێت و بنەمایە بۆ گەیاندنی هەر کۆزانیارییەک، لە ڕوانگەی گرنگی زمان لەم بوارەدا ڕەسڵ دەڵێت((زمان نەک تەنیا خزمەت بە دەربڕینی بیرەکان دەکات، بەڵکو خزمەت بە دروستکردنی بیرێکی گونجاویش دەکات، کە بەبێ زمان ناتوانێت بوونی هەبێت)) .(Russell,2009,58)،کەواتە زمان هۆکارێکە، لەڕێیەوە کۆزانیارییە ئاوەزییەکان ئاشکرا دەکرێن و لە چوارچێوەیەکی دیاریکراودا دەگوازرێنەوە و هاوبەشییان پێدەکرێت ،بەمپێیە دەتوانین بڵێین کۆزانیاریی ئاوەزی بڕیتییە، لە سەرجەم کۆزانیارییە ئاوەزییە تاکە کەسییەکان و بەڵگە و داتا و زانیارییە سەلمێنداراوەکان،کە لە چێوەی زماندا دەنوێنرێن.

٢/٣)بواری کۆزانیاریی سۆزداری"The Field of Emotional Knowledge" :

بواری کۆزانیاریی سۆزداری بڕیتییە لەو زانیارییانەی، کە لەلایەن سۆزو هەستەکانەوە دروستدەبێت و سەرچاوە دەگرێت، بەمجۆرە کۆزانیاریی سۆزداری فۆرمێکی بێ وشەی کۆزانینە، لە پەیوەندی ڕاستەوخۆی جەستە، لەگەڵ دنیای دەرەوەدا دروستدەبێت و تێکەڵی هەموو ئەو کۆزانیارانە دەبێت بە ئەزموونکردن بە دەستدێت، هەروەها دەکرێت کۆزانیاریی سۆزداری، بە پڕۆسەکردن و لێکدانەوەی کۆزانیارییە ناوەکییەکان بەدەستهێنرێت، بەمپێیە کۆزانیاریی سۆزداری وەک پێکهاتەیەک لە زانیاری ناڕوون، یان نائاشکرا و بێدەنگ دەردەکەوێت، ئەم بواڕە دوای کارەکانی (مایکڵ پۆلانی)، سەبارەت بە ڕەهەندی نائاشکرای کۆزانیاری، کە ئەزموونی ڕاستەوخۆ، لەگەڵ ژینگە بە سەرچاوەی ئەو کۆزانیارییە دەزانێت گەشەیسەند، ئەو پێیوایە (ئەوە ئەزموونێکی بەسۆزە، کە کۆزانیاریی سۆزداری دروستدەکات، لە ڕێگای

هەریەکێک لە هەستەکان، دواتر دەبێتە کۆزانیاریی سۆزداری، بەجۆرێک شێوازی بەشداری پرۆسەکانی جەستەمان لە تێڕوانینەکاماندا، بە سەرچاوەیەکی گرنگی بیرکردنەوەکان دادەنرێن، کە لە بەرزترین دەسەڵاتەکانی داهێنەرانەی مرۆڤیشدا ڕەنگدەداتەوە).(Polany,2000,15)، لەمڕوانگەیەوە کۆزانیاریی سۆزداری ڕۆڵ و پێگەی خۆی هەیە و دەبێتە ڕێنمونیکارێکی باشی پرۆسە هزریی و ئاوەزییەکانی بیرکردنەوەی مرۆڤ،کە مرۆڤ تا دوا پلەی داهێنان و گەشەسەندن دەبات،بەجۆرێک تێگەیشتن و بەکارهێنانی کۆزانیاریی سۆزداری کاریگەری تەواوی، لە پرۆسەکانی گۆڕانکاریدا هەیە و دەبێتە هۆی جیاوازی ئێوان بەڕێوەبەران و سەرکردەکان ،چونکە بەڕێوەبەرەکان بڕیاری ئەقڵانییان پێ باشە، لە کاتێکدا سەرکردەکان کاریگەرییان لەسەر خەڵک هەیە و کار لەسەر بواری کۆزانیاریی سۆزداری و گیانییان دەکەن، بەمپێیە (گەورەترین پێشبڕکێ، لە پرۆسەکەدا گۆڕینی هەڵسوکەوتی خەڵکە، سەرچاوەی ئەم گۆڕین و گونجاندنە پێهۆشکەرانەیە ئەوەندە ڕوونە، لە گۆڕانکارییە سەرکەوتووەکاندا سەبارەت،بە بینین و هەستکردن زۆر زیاترە، لە شیکردنەوە و بیرکردنەوەی ئەقڵانیدا).(Kotter,Cohen,2002,179)، کەواتە کۆزانیاریی سۆزداری لە کۆزانیاریی ئاوەزی گرنگترە، بەوەی کە لەوانەیە شیکردنەوەکان سەرنجڕاکێشبن، بەڵام هەمیشە قایلکەرنەبن، هەربۆیە گۆڕانکارییەکان لە ڕێی کۆزانیاریی سۆزدارییەوە لە دەوروبەرێکی دیاریکراودا بەدەستدەهێنرێن، بۆ ئەمەش با لە ئاخاوتنەکانی نمونەی(٧)بڕوانین:

٧) - هەڵبژاردن مافی ڕەوای خۆتە و بە دەنگی خۆت چارەنوسی خۆت دیاریبکە.
+ ا- پێناوایە، پرۆسەی دەنگدان دەبێت بەبێ هیچ سانسۆرێک بەڕێوەبچێت.
ب- دڵنیاین خەڵک ئەو پارتە هەڵبژێرێت کە زۆرترین خزمەت پێشکەشدەکات.
پ- شەرِی دەستوری لە پێناو مافە ڕەواکانی گەلی کورد هەر بە ئیمە دەکرێت!
ت- دەبێت ئێوە باش بزانن، کام پارتە دەتوانێت مافە خوراوەکانتان بۆ بگێڕینەوە ؟

لە ئاخاوتنی نمونەی (٧)دا سەرکردە، یان سیاسەتمەدارێک لە کاتی قسەکردنیدا بۆ کۆمەڵە خەڵکێک، لە ڕێی ڕستەکانی (ا تا ت) چەمک و کۆزانیارییە ئاوەزییەکەی، کە بریتییە لە (بەدەستهێنانی زۆرترین دەنگ بۆ پارتەکەی)بەهۆی ڕاکێشانی سۆز و هەستی ئەو خەڵکەی قسەی بۆ دەکات، لە ڕێی دەربڕاوە زمانییەکان و ئاوازی وتنەکەوە، لەو دەوروبەرەدا دەگەیەنێت بەمەش هەوڵدەدات بیر و ڕوانگەی خەڵکەکە لەگەڵ خۆی هاوڕابکات، بەمجۆرە دەتوانین بڵێین کۆزانیاریی ئاوەزی پێویستە بۆ تێگەیشتن، لە لۆژیکی گۆڕان بەڵام لە دیاریکردن و گۆڕینی هەڵسوکەوتدا ناتوانێت بەسبێت، ئەمە وادەکات کە سەرکردەکان کۆزانیاریی سۆزداری پێویست بەرهەمبهێنن، بۆ هاوبەشیکردن لەگەڵ کۆزانیاریی ئاوەزی بۆ گۆڕینی ڕەفتاری خەڵک ئەوە بەو واتایەیە کە کۆزانیاریی سۆزداری بە شێوەیەکی بەرچاو، لە بڕیاردان لە هەردوو ئاستی تاک و ڕێکخراوەییدا بەشداریدەکات، بەمجۆرە کۆزانیاریی سۆزداری جۆرێکە لە دەربڕینی هەست و دۆزینەوەی شێوازە، لە بارودۆخ و هەڵسوکەوتەکاندا، لەسەر بنەمای دەرئەنجامی ئەزموونە چڕوپڕ و بەدەستهێنراوەکانی مرۆڤ، کە پەیکاڵ و وابەستەیە بە زیرەکی هەستەوە، لەمڕووەوە هەردوو بواری کۆزانیاری (ئاوەزی، سۆزداری) پەیوەندییان بە پێکهاتەی فرەیی بیرکردنەوەکانەوە، بە شێوازێکی خۆویست هەیە.

٣/٣) بواری کۆزانیاریی گیانی"The Field of Spiritual Knowledge" :

کۆزانیاریی گیانی وەک کۆزانیارییەکی نائاشکرا، واتادانە بە بنەما و بەها هاوبەشەکان و حوکمە ئاکارییەکان و نۆرمە کۆمەڵایەتییەکان، لە دەوروبەر و چوارچێوەیەکی کۆمەڵایەتی دیاریکراودا وەک سیستەمێک لە بڕیاردان دەردەکەوێت، کە ئەمە پێدانی بەهایە بە خودی بوون و واتاو مەبەستی ژیان، لە ڕوانگەی (نۆناکا و تاکیوچی)یەوە کۆزانیاریی گیانی، بۆ بوونی مرۆڤ گرنگی خۆی هەیە و دەکەوێتە چوارچێوەی کۆزانیارییە تێگەیەنراوە نائاشکراکانەوە، وەک بواریکی بنەڕەتی لە بواری کۆزانیارییدا، کۆزانیاریی گیانی بەها و باوەڕەکان سەبارەت، بە (ژیان و بوون) تێکەڵدەکات، لەمڕووەوە (ماکسوێل) دەڵێت ((ئیمە دەبێت لایەنەکانی جیهان، لە دەوروبەری خۆمان ببینین: بەرد، خەڵک، درەخت، ئاسمان، دەبێت فیزیین واتا و بەها لە دنیای دەوروبەرماندا، لە گۆشەنیگای خۆمانەوە، لە ڕوورداو، کردار، ژیانی مرۆڤدا ببینین)).(Maxwell,2007,274)، کەواتە کۆزانیاریی گیانی جارێکیتر گەڕانەوەیە، بۆ خود و واتادانە بە سروشت و هەموو ئەو شتانەی، کە چواردەوری کۆی مرۆڤایەتییان داوە و نوێنەرایەتی پشتەوەی سەرمایەی گیانی هەر گرووپ و کۆمەڵێک دەکات، بە شێوەیەک (سەرمایەی گیانی ئیمە واتای هاوبەشی ئیمەیە، ئامانج و تێڕوانینی هاوبەشمانە دەربارەی ئەوەی، لە ژیاندا زۆر قووڵ و گرنگە و لە ستراتیژ و هەڵسوکەوت و ڕەفتارماندا هەڵقوڵاوە، بە کێشانی سەرچاوە گیانییەکانی مرۆڤ زیاد دەکرێت) . (Marshall,Zohar,2004,27)، بەمپێیەبێت کۆزانیاریی گیانی بنەما و ئاکاری هەر کۆمەڵ و گرووپێک لەخۆدەگرێت، بۆ نموونە لە ناو کوردیدا بەو پێیەی، کە گەلێکی موسڵمانە وتنی هەندێک ڕستە و دەربڕاو بە قەدەغە و تابۆ ناوزەدەکرێت و باسکردنیان، لە لایەن هەر کەس وگرووپێکەوە، بە لادەر و هەڵگەڕاوە دژی ئاین و بنەمای کۆمەڵایەتی ناودەبرێت لەوانەش:

١-باسکردنی لایەنی جەستەیی ئافرەت.
٢-هەر قسەیەک دژی بیروبۆچونی ئایینی ئیسلامبێت.

کەوایە دەکرێت بڵێین ئەگەر کۆزانیاریی ئاوەزی گوزارشت، لە بابەتی ئەو ژینگەیە فیزیکییە بکات تێیدا دەژین و کۆزانیاریی سۆزداریش کارلێککردنی جەستەمان، لەگەڵ جیهانی دەرەکیدا بەرجەستە بکات، ئەوا کۆزانیاریی گیانیش ڕەنگدانەوەی تێگەیشتنی مرۆڤە دەربارەی بەها و واتای بوون، هەربۆیە لە میژووی مرۆڤایەتیدا، لەگەڵ گەشەسەندنەکاندا ئەوە دەردەکەوێت،دوو شێوازی بیرکردنەوە، بە شێوەیەکی دایناميکی بەردەوام کاردەکەن، بڕوانە(Kahneman,2011,22-23):

١- سیستەمی سۆزداری، ئەم سیستەمە بەشێوەیەکی ئۆتۆماتیکی و خێرا کاردەکات و ئەو زانیارییە سۆزدارییانە پرۆسە دەکات، کە لەلایەن سیستەمی هەستەوە دێن و دەیگوڕێت، بۆ کۆزانیاریی سۆزداری و نوێنەرایەتی سیستەمی هەستکردن دەکات، کە دەتوانێت جیهانی دەوروبەرمان هەست پێبکات و شتەکان بناسێتەوە.

٢-سیستەمی ئاوەزی، ئەم سیستەمە بە هێواشی کاردەکات، بە هۆی زۆری هەڵبژاردنەکانەوە سەرنج تەرخاندەکات، بۆ چالاکییە هزرییە ئاڵۆزەکان و زانیاری ئاوەزی پڕۆسە دەکات و دەیگۆڕێت بۆ ناو کۆزانیاریی ئاوەزی، کە (چەمک، بیرۆکە، بیردۆز، مۆدێلی ئاوەزی) دروستدەکات، ئەم دوو سیستەمە بیرکردنەوەیە بە بەردەوامی و بەشێوەیەکی داینامیکی کارلێکدەکەن و بەردەوام لە گۆڕاندان، بەجۆرێک کۆزانیاریی ئاوەزی گوزارشت، لە چەمک و بیرۆکەکان دەکات و لە زمانێکی سروشتی یان هێمایی دارێژراوە، کۆزانیاریی سۆزداریش فۆرمێکی بێ وشەیە بە هەست و سۆز دروستدەبێت، هەروەها کۆزانیاریی گیانیش، کە لە بیردۆزی (نۆناکا)دا تێکەڵ بە کۆزانیاریی سۆزداری دەبێرێت، گوزارشت لە بەها کلتوری و بنەما ئەخلاقییەکان دەکات،وەک سیستەمێک لە هەڵسوکەوتی مرۆڤدا پەرەیسەندووە، لە هەر پڕۆسەیەکی بڕیاردانداً بەشدارە و دەکەوێتە ئەودیو کۆزانیاریی ئاوەزی و سۆزداری مرۆڤەوە، بەمجۆرە دەتوانین بڵێین (ئەزموون و شارەزایی بەرپرسە لەو گۆڕانکارییەی، لە نێوان کۆزانیاریی سۆزداری و ئاوەزییدا ڕووەدات، لە کاتێکدا گۆڕانەکانی نێوان کۆزانیاریی سۆزداری و گیانی بە کلتور بەڕێوە دەبرێن، هەروەها گۆڕانەکان لە نێوان کۆزانیاریی ئاوەزی و گیانی بە داناپی بەڕێوە دەبرێن، ئەم گۆڕانانە تێڕوانینێکی گشتگیرمان، بۆ کۆزانیاریی کلتوری دەستەبەردەکەن).(Bratianu,Bejinaru,2019,8)، لێرەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی چۆن وزە توانای گۆڕینی، لە فۆرمێکەوە بۆ فۆرمێکی تر لە هەندێک مەرجی دیاریکراودا هەیە، بە لەبەر چاوگرتنی ئەم خەسڵەتە و ڕەنگدانەوەی لە کۆزانیارییدا ئەوە دەردەکەوێت یەک شێوە لە کۆزانین دەتوانێت بۆ فۆرمێکی تر لە مەرجە دیاریکراوەکاندا بگۆڕدرێت، بۆ نمونە هەستی ترس وامان لێدەکات بیر لە خۆپاراستن بکەینەوە، یان لە بارودۆخێکی مەترسیدار دوور بکەوینەوە، لەم بارەدا کۆزانیاریی سۆزداری بۆ کۆزانیاریی ئاوەزی دەگۆڕێت، کەواتە جۆرێک لە کۆزانیاری توانای بەرهەمهێنانی جۆری دیکەی کۆزانیاری بەشێوەی داینامیکی هەیە، بەمشێوەیە ئەم گۆڕینانە نوێنەرایەتی ناوەڕۆکی داینامیکی کۆزانیاری دەکەن، لەمڕوانگەیەوە ئەوە دەردەکەوێت، کە کۆزانیاری ڕەچاوی هەردوو جۆرە بیرکردنەوەکە دەکات، لەسەر ئەم بنەمایەش کۆزانیاریی ڕێکخراوەیی، لە لایەن هەرسێ بوارەکەی کۆزانیاریییەوە نوێنەرایەتی دەکرێت،کە لە بنەڕەتدا گۆڕینی جۆرێکی کۆزانیاریییە، بە شێوەیەکی داینامیکی بۆ جۆرێکیتری کۆزانیاری، بۆ ئەمەش مۆدێلی داینامیکی بوارەکانی کۆزانیاری بەمشێوەیە دەخەینەڕوو، بڕوانە: (سەرچاوەی پێشوو).

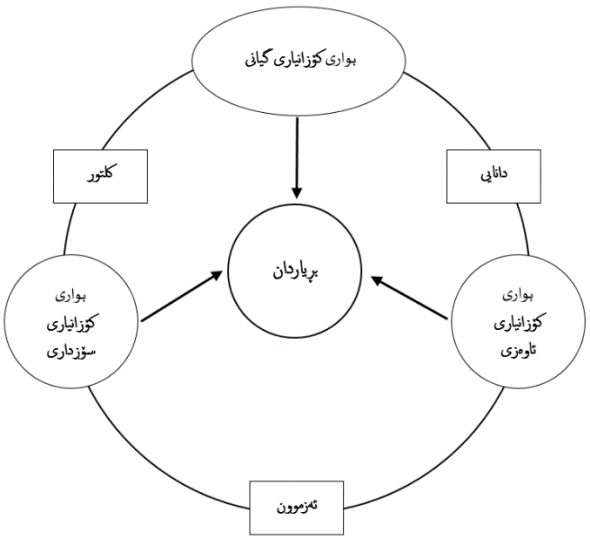

هێلکاری ژمارە(٣)
(مۆدێلی داینامیکی بوارەکانی کۆزانیاری)

بەمپێیە لەسەر بنەمای یەکبوونی ئاوەز و جەستە داهێنانەکانی مرۆڤ پێویستییان، بە تێکەڵکردنی ئەزموونە جەستەییەکان لەگەڵ کارکردنە ئاوەزییەکان لە مێشکدا هەیە، لەمڕووەشەوە لە ئەنجامی داینامیکییەتی هەردوو سیستەمی (ئاوەزی،سۆزداری)، لە مێشکماندا کۆزانیاریی سۆزداری و گیانی،بۆ کۆزانیاریی ئاوەزی و ئاشکرا دەگۆڕدرێن و کۆزانیاریی یەککرتوو بەرهەمدەهێنن، کە دەستپێداگەیشتنی ڕاستەوخۆی دەبێت و دەبێتە ئامرازێک بۆ بڕیاردان ئەمەش ئەو بنەمایەیە، کە زانستی زمانی درکپێکردن کاری لەسەر دەکات.

ئەنجامەکان

ئەنجامە درکپێکراوە شیکراوەکانی توێژینەوەکە بریتیین لە:

١-کۆزانیاریی زمانی لە ئەزموونکردن و شارەزایی بەکارهێنانی زمان، لە دەوروبەرە جیاوازەکاندا هەڵگوێزراوە،بەمەش واتای بەکارهێنان(پڕاگماتیک /نازمانی) دەبێتە بنەمای واتای(زمانی/سیمانتیک)، لەمڕوانگەیەشەوەیە زانستی زمانی درکپێکردن واتای (زمانی و نازمانی) لەیەک جیاناکاتەوە، هەربۆیە چ لە دارشتن و تێگەیشتنی چەمکدا وەک یەکەیەکی دانەبڕاو سەیردەکرێن.

٢-نمونە بەکارهێنراوەکانی توێژینەوەکە ئەوە دەردەخەن،کە ئاوەزی مرۆڤی کورد ڕاستەوخۆ پەیوەستە بەشارەزایی و ئەزموونی کۆکراوەی هەستەوەرییانەوە، کە لە ڕێی زمانەوە پڕۆسەکراوە و بەڕێگەی بەچەمککردن لە ئاوەزدا بەکۆدکراوە.

٣-هەرسێ بوارەکەی کۆزانیاری(ئاوەزی،سۆزداری،گیانی)سروشتێکی داینامیکییان هەیە،کە بەپێی دەوروبەری بەکارهێنانی جیاواز،لە بوارێکەوە بۆ بوارێکیتر دەگۆڕدرێن

٤-هەرسێ جۆرەکەی کۆزانیاری (ئەزموونی، کارامەیی، بانگەشەیی) ئەوە دەردەخەن، کە شارەزایی مرۆڤ لەسەر بنەمای ئەزموونکردن بەدەستدێت و دەبێتە جۆرێک، لە زیرەکی و توانا لە مرۆڤدا،کە لە پڕاکتیک و جێبەجێکردن دا دەردەکەوێت.

٥-کۆزانیاری سۆزداری بەشێکە لە کۆزانیاریی ئەزموونی و بەهۆی هەستەکانەوە دروستدەبێت، بەڵام جیاوازە لە هەرکۆزانیارییەکی ئەزموونکراو بەوەی،ئەزموونکردن دەبێتە شارەزایی پەیداکردن لەسەر شتەکان، بەڵام مەرج نییە هەموو ئەزموونکردنێک کارێکاتە سەر وروژاندنی هەست و سۆز، ئەمەش وادەکات سەرکردەکان کۆزانیاریی سۆزداری پێویست بۆ ڕاکێشانی سۆز و هەستی خەڵک بەرهەمبهێنن.

سەرچاوەکان

سەچاوە کوردییەکان:

کتێب:

حسێن،شیلان(٢٠٢١). زانستی زمانی کارەکی. چاپی یەکەم،چاپخانەی پیرەمێرد.

نامە:

ئیبراهیم،شیلان(٢٠١٩). نەخشاندنی کۆزانیاری وشەیی لە فەرهەنگی ئاوەزییدا. نامەی دکتۆرا. کۆلێژی زمان. زانکۆی سلێمانی.

غەریب، نالی(٢٠١٦). درکپێکردنی میتۆنیمی لە زمانی کوردیدا. نامەی ماستەر. کۆلێژی زمان. زانکۆی سلێمانی.

گۆڤار:

قادر، کاروان(٢٠١٧). داڕشتەی چەمک لە زمانی کوردیدا. گۆڤاری زانکۆی ڕاپەڕین. بەشی(٤). ژمارە(١٣).

سەچاوە ئینگلیزییەکان:

کتێب:

Dombrowski, E. , Rotenberg, L . And Bick, M (2013).Theory of Knowledge . Oxford University Press.

Descartes , R (1997) . Key philosophical writings. Wordsworth Editions Ltd. Hertforddshire.

Gardner, H (2006). Changing minds: The art and science of changing our own and other people's mindss. Harvard Business School Press. Boston.

Kotter, J., P. And Cohen,D., S (2002).The heart of change: Real-life stories of how people change their organizations. Harvard Business School Press. Boston.

Kahneman, D (2011).Thinking Fast and Slow. Farrar ,Staus and Giroux. New York.

Klein, G (2003). The Power Of Intuition: How to Use Your Feelings to Make Better Decisions at Work. Currency/Doubleday. London.

Marshall, I . And Zohar, D (2004) . Spiritual capital. Wealth we can live by. Berret Koehler. San Francisco.

Maxwell, N (2007). From knowledge to wisdom: A revolution for science and humanities. 2nd edition. Prentice Hall. London.

Nonaka, I . And Takeuchi, H (1995). The Knowledge-Creating Company. New York Oxford. Oxford University Press.

Neta, R. And Pritchard, D (2009). Arguing about knowledge. Routledge. London.

Polanyi, M (2009). The Tacit Dimension. foreword by Sen , Amartya. The University of Chicago Press. Chicago and London.

Pritchard, D (2014). What is this thing called Knowledge. Third edition. Routledge. Now York.

Winterton, J. And Stringfellow, L (2006). Typology of knowledge, skills and competences: clarification of the concept and prototype. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

Russell, B (1945). A History of Western Philosophy. Simon and Schuster. New York.

Russell, B (2009). Human Knowledge : Its Scope and Limits Routledge . With an introduction .by John G.,S . London and New York.

Tsoukas, H . And Mylonopoulos, N (2004). Organization as Knowledge Systems.: knowledge, learning and Dynamic Capabilities. Palgrave Macmillan.

گۆڤار:

Bratianu, C (2013). The Triple Helix of the Organizational Knowledge. Management Dynamics in the Knowledge Economy. Vol(1). Issue(2). Pages (207-220).

Gettier, E (1963). Is Justified True Belief Knowledge?. Oxford Acadimic /Analysis. Vol (23). Issue(6) .Pages (121–123).

Lehrer, K (1965). Knowledge, Truth and Evidence . Oxford Acadimic/ Analysis. Vol(25). Issue (5).Pages (168–175).

Bejinaru, R . And Bratianu, C (2019). The Theory of Knowledge Fields: A Thermodynamics Approach. Researchgate.net.

بونیادی گێڕانەوەی تەنزئامێزانە لە (ڕشتەی مرواری و ڕیسالەی دلگوشا) دا

بوشرا قادر کاکە محمد و محمد دلێر امین محمد

بەشی کوردی، کۆلێجی زمان، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق.

پوختە:- ئەم باسە بە ناونیشانی بونیادی گێڕانەوەی تەنزئامێزانە لە "ڕشتەی مرواری و ڕیسالەی دلگوشا دا"، لێکۆڵینەوەیەکی بەراوردکارییە لە نیوان هەردوو کتێبی پەخشانی "ڕشتەی مرواریی عەلائەدین سەجادی" و حیکایەتی نێو "ڕیسالەی دلگوشای عوبەید زاکانی"، کە خۆی لە حیکایەتە عەرەبی و فارسییەکاندا دەبینێتەوە. تەوەری سەرەکی باسەکە قسەکردنە لەسەر بونیادی گێڕانەوەی ساتیروگاڵتەجارانە لە نێو ئەو حیکایەتانەدا، کە هەندێکی بە مەبەستی ڕەخنەگرتنە لە ڕەفتار و کردارە ناپەسەندەکانی ناو کۆمەڵگا، هەندێکی تری حیکمەت و پەندادانە. لەگەڵ ئەوەشدا بونیادەکە بەهۆی زمانێکی ڕەوان و سادەوە لە هەردوو ئەدەبی کوردی و فارسی دا پێکهاتووە، زۆرینەی خەڵک لێی تێگەیشتوون، بەڵام ئەم تێگەیشتنە نەبۆتە هۆی قبوڵکردن و وەرگرتنی، چونکە بەشێکی بونیادنانەکە لەسەر بنەمای تابووشکێنی کۆمەڵایەتی و ئایینی و سیاسییە، بۆیە هەردوو نووسەر ڕوبەرووی تانە و سەرزەنشتکردن بوونەتەوە، زۆرجاریش ئەدەبیاتەکەیان بە ئەدەبیاتی لاڕێ و لادەر و بێڕوو لە قەڵەم دراوە و لە زۆرێک لە چاپەکانی ئێراندا بە سانسۆرەوە بەرهەمەکان چاپ دەکرێنەوە.

گرنگی ئەم باسە، لەوەدا خۆی دەبینێتەوە، تا ئێستە لە ناو ئەدەبی کوردیدا کەمترین لێکۆڵینەوە لە بارەی گێڕانەوەکانی ناو کتێبی ڕشتەی مرواریەوە کراوە، هاوتا، هیچ باسێکیان بەرچاونەکەوتووە بەراوردی تەنزی گێڕانەوەی نێوان ئەو دوو ئەدەبەی کردبێت، بۆیە پێان وایە جێی خۆی دەگرێت.

کلیلەووشەکان- گێڕانەوەی تەنزئامێز، پەند، ڕەخنەی کۆمەڵایەتی، تابوو.

پێشینەی تویژینە:

تا ئێستا لە بواری ئەکادیمیدا هێندەی ئێمە بە ئاگایین، تویژینەوەیەکی سەربەخۆ لە بارەی گێڕانەوەکانی ڕشتەی مروارى نەکراوە، بەڵام لە بواری ئەدەبی پێکەنین و تەنزدا، سێ بەرهەم هەن، یەکەمیان بە ناوی (بینای ساتیرا لە کورتەچیرۆکی کوردیدا)، دووەمیشیان بە ناوی (تەنزەئەدەبییەکان لە ڕۆژنامەنووسی کوردیدا- باشوری کوردستان بە نموونەی گۆڤارەکانی "سیخوڕمە، مەلا مەشهورە، گەپ"). سێیەم بە ناونیشانی: (ئەفسانە و پەند کۆمیدی-گاڵتەئامێزی کوردی) لە بەشێکیدا لە تەنزئامێزی پەند و قسەی نەستەق کوردیی کۆڵیوەتەوە. (ئەڵوەنی، ٢٠٠٧).

بەشی یەکەم:
ناساندن

١. ڕشتەی مرواری:

حیکایەتی تەنزئامێز و گێڕانەوەی بە تەوس و پلارە، عەلائەدین سەجادی(١٩٠٧-١٩٨٤) بە هەشت بەرگ لە ماوەی ساڵەکانی (١٩٥٧-١٩٨٣) چاپی کردووە. مارف خەزنەدار بەم جۆرە لە بارەی ڕشتەوە دەدوێت: ((ئەم کارە بریتییە لە قسەی نەستەق و پەندی پێشینان و ئامۆژگاری بەشێوەی ساتیر و کۆمیدی بە هەوایەکی ڕۆمانتیکییانە نووسراوەتەوە))(خەزنەدار:٢٠٠٦، ٥٧)، دکتۆر عیزەدین بەم جۆرە پەسنی دەکات: ((ئەگەر بگونجێ لە مەیدانی بیروڕووناکیدا وشەی تاسوق بەکاربهێنین، ئەوا ڕشتەی مرواری بەرهەمێکی ئەدەبی تاسوقە...ڕشتەی مرواری زۆرتر دەچێتە ڕیزی گێڕانەوەوە و نووسینەوەو سەرلەنوێ داڕشتنەوەی فۆلکلۆرەوە))(ڕەسول، ١٩٧٠، ١٥٨).

گێڕانەوەی تەنزئامێز بەشێکی ئەدەبی زارەکی کوردی پێکدەهێنێت و بەر لە کتێبی ڕشتە چەند بەرهەمێکی تری گێڕانەوەی تەنزئامێز هەبووە (پیرەمێرد، ١٩٧٠) و لە پاش ئەویش بەرهەمی دیکە هەبوون (خاڵ، ٢٠٠٧)، (کەریم، ٢٠١٥) بەڵام گێڕانەوەکانی ڕشتە فراوانتر و هەمە چەشنترن و سەجادی بیری لەوە کردۆتەوە بەشێکی ئەدەبی زارەکی تۆمار بکات، کە نەتەوەکانی تر بە دەیان سەدە پێش ئێمە تۆماریان کردووە. لەسەرەتای بەرگی یەکەمی کتێبەکەدا، لە بارەی خواست و مەیلی خۆی بۆ گێڕانەوەی تەنزئامێز و گرنگی ئەم لقەی ئەدەب دەدوێت، بەهۆی ڕووهەڵمڵاوی گێڕانەوەکانەوە، نوسەر خۆی دەسڵەمێتەوە و دەزانێت ڕووبەڕووی ڕەخنەدەبێتەوە، بۆیە ئاماژە بە چەند کێشەیەکی عەرەبی دەدات، کە لە ئەدەبیاتی عەرەبیدا هەن و ناشبنە جێگای ڕەخنە:

مجلة جامعة التنمية البشرية
المجلد 8، العدد 4(2022) ؛ عدد الصفحات (13)؛ معرف الكائن الرقمي: 10.21928/juhd.v8n4y2022.pp67-79
ورقة بحث منتظمة: أُستلم البحث في 21 حزيران 2022؛ قُبل في 26 تموز 2022؛ نُشرت في 9 تشرين الأول 2022؛
البريد الإلكتروني للمؤلف : bushra.kaka@uinivsul.edu.iq
حقوق الطبع والنشر ©2022 بوشرا قادر كاكه محمد و محمد دلێر امین محمد. هذه مقالة الوصول اليها مفتوح موزعة تحت رخصة المشاع الإبداعي النسبية - CC BY-NC-ND 4.0

((کاکی کوردی خۆشەویست! تۆرە مەبە بۆ نووسینەوەی ئەم کتێبە، میللەت وەکو باخی پادشاهانە، گوڵی چاکیشی تێدایە و هی خراپیش، لەمە گەورەتر کتێبی ئەدەبیاتی عالەمی عەرەبی (اغانی ابو فرجی ئەسفهانی) و (عقد الفریدی ابن عبد ربه)یە، ئەم کتێبانە عالەمی ئیسلامی و غەیری ئیسلامی دانیان پیا دەنێن کە شاکتێبی ئەدەبن، ئەمە بێجگە لە (المستطرف فی کل فن مستظرف)ی –شهاب الدینی احمدی ابشهی- ئەگەر بە پوختی چاوێک بەوانەدا بخشێنی بۆت دەردەکەوێت ئەوانەی من لەم کتێبەدا نووسیوومن شوورەییەکەیان نەگەیشتۆتە شوورەیی هەندێ: لەوانەی کە لەوانا نووسراون، ئەم قسانەی ئێرە وەکو شوێنانی تر هەر یەکە دەورێک دەگێڕنەوە؛ هەم ئەدەبە، کە ئەدەب پەردەی ژیری تاک و کۆمەڵ دەگێڕێتەوە، هەم بۆتێکە بۆ دەماخ، کە بۆنی دەماخ لەزەتی ڕوحییە.)) (سەجادی: ب٥، ١٨) هەر خۆیشی ئاماژە دەدات بەوەی ئەم گێڕانەوانەی بیستووە و بڕیاری داوە بینووسێتەوە، بۆیە بە هیچ جۆرێک خاوەنداری گێڕانەوەکان ناکات. سەجادی کتێبەکانی تەنها بۆ گێڕانەوەی تەنزئامێز تەرخان نەکردووە، جارجار، بابەتی دوور لە نوکتە و شۆخییەوە دێتە بەرچاو، کە زیاتر پەراوێزی کتێبی دەستخەتت بیر دەخەنەوە. خوێنەر نازانێت بۆ ئەوانە هاتونەتە ناو کتێبەکەوە بۆ نموونە: لافاوی سلێمانی، تاقیکراوەکانی کوردی، سالنامە و ناوی ڕۆژەی هەفتە و مانگە کوردییەکان و چەند شتێکی تر. عەلائەدین سەجادی، حیکایەتەکانی لەژێر ئەم ناونیشانانەدا پۆلێنکردووە: لە باخی گوڵێک، شەکراوی دەماخ، قسەی بە تۆپکڵ، گەنجی دەرخشان، هەندێک لە داستانی ژن، قسەی نەستەق، تاقگەی ئێلاخ، پەندی پیران، وەڵامی بێ وەڵام، کلێشەی ڕژدی. ناونیشانەکان نەبوونەتە جیاکەرەوەی تەواوی حیکایەتەکان، بەڵکو جۆرە تێکەڵییەکی پێوەدیارە، بەڵام هەمووان نیشاندەری وێنای ئەون بۆ ئەو قسانەی کە لە هەشت بەرگەکەدا بەردەوام جەختی لە گرنگی نووسینەوەیان کردووە.

٢. ڕیسالەی دلگوشا:

حیکایەتی تەنزئامێز و نوکتە و گێڕانەوەی بە تەوسە، عوبەید زاکانی (١٣٠٠-١٣٧١ ز)ی نووسەری فارس، بە زمانەکانی عەرەبی و فارسی نووسیونی و ژمارەیان دەگاتە ٣٥٥ گێڕانەوە، تێیدا بە شێوەی تەنز و گاڵتەپێکردن لە بارەی ژیان و کۆمەڵ و کەسانی سیاسی و ئایینی و هەژار و سادەوە دەدوێت. گێڕانەوەکانی ناو ئەم کتێبە هێندە باون کەوتوونەتە ناو چینەخوارووەکانی کۆمەڵ و وەک ڕەخنەی خەندەئامێز بەردەوام دەوترێنەوە. حیکایەتەکان بە زمانێکی کورتبڕی و هەندێکی بە زمانی پەنامەکی و هەندێکی بە ڕاستەوخۆ دوان، کەموکوڕتی و ناڕێکییەکانی کۆمەڵگای کردوە بە ئامانج، گێڕانەوەکانی دلگوشا، ((کۆمەڵێک حیکایەتی مێژوویی و دڵنشینی سەردەمێکن کە عوبەید تێیدا ژیاوە، خوێندنەوەیان جگەلەوەی خوێنەر بەئاگادەکات لە ڕەفتاری ئەو سەردەمە، شێوەی بۆچوونی کەسانی ڕەندی سەرکەش کە سەرهەڵدەیان عوبەید بووە سەبارەت بە کاروباری ئەو ڕۆژگارە ڕوون دەکاتەوە)(اشتیانی:١٣٨٤، ٢٢)

نەک هەر لەم حیکایەتانەدا، بەڵکو کۆی کارنامەی عوبەید بە پەخشان و شیعرەوە بە نوێنەری ئەدەبی تەنز دادەنرێت لە ئەدەبی فارسیدا؛ ((گەورەترین تەنزنووسی ئەدەبیاتی فارسی لە قۆناغەکانی ڕابردوودا، عوبەید زاکانییە، کە لە پەخشان و شیعرەکانیدا، هێرشی کردۆتە سەر نەریت و خوو و کەموکوڕیی و خراپەکاری چینە دیاریکراوەکانی کۆمەڵگا، بە شێوەیەکی گاڵتەئامێز، بۆ نمونە لە هۆنراوەی مشک و پشیلە و ڕەفتاری ماقوڵان))(داد:١٣٨٥، ٢٢٦)، بەڵام سەبارەت بەوەی ئایا حیکایەتەکان نووسینن یان گێڕانەوە؟ دەوترێت: هەندێک حیکایەت و قسەی نەستەق لە زەینداید و بە دوو بەش یەکێک عەرەبی و یەکێک فارسی نووسیونی، ناوی ناوە نامەی دلگوشا، بۆ ئەوەی خوێنەری ئەم پەرانە دڵی کراوە و دەروونێکی ئاسوودەی هەبێت.(محجوب: ١٣٧٣، ٨٠٧).

٣. سەرچاوەی گێڕانەوەکان:

عەلادین سەجادی بۆ نووسینی کتێبەکەی، ئاماژە بەوە دەدات کە ئەمانەی دەماودەم بیستووە و وێستوویەتی وەک ئەدەبی هەر نەتەوەیەک، ئەدەبی کوردیش خاوەنی بەرهەمی نووسراوی خۆی بێت لەم جۆرەی گێڕانەوە، بۆیە ناوی کتێبە عەرەبییەکان دەبات. بەڵام دەشێت پاش بڵاوبوونەوەی بەرگی یەکەم ڕەخنەی لێگیرابێت کەهەموو ئەمانە ڕوورداوی ناو کۆمەڵگای کوردی نین، یان پێشتر بیستراون لە کتێبی فارسی و عەرەبییەوە، بەڵام سەجادی دەڵێت: لەبەر ئەوەی کورد بەرهەمی نووسینی نەبووە، بۆیە ئەوەشی لەو ڕوویداوە بە ناوی عەرەب یان فارسەوە ڕۆیشتووە، بۆ نابێت ئەوان لە ئێمە شتیان وەرگرتبێت: ((ئەدەب شتێکی عالەمییە و تایەت نییە بە قەومێکەوە، دیسان ئەو شتە کە لە عەرەبییەکە، یا فارسیەکەدا نووسراوە بۆچی دەبێت بە لای ئەوەدا نەچن کە بڵێن ئەمە هی ئێمەیەو ئەغڵبەی ئەو زمانانە دایپچڕیوە بۆ خۆی؟ بۆچ ئەبێت ئەوە بڵێین کە ئەمە هی ئەوانە و لێیانەوە وەرگیراوە؟! لەگەڵ ئەوەشا کە ئێمە لە بەرەبەیانی مێژومانەوە ئەدەبمان هەبووە، ئەوەندە هەبووە دەستی زۆر نووسینی لێ داگیرکردووین و بەم زمانەی خۆمان نەنووسراوە!)) (سەجادی، ب٢، ٨) لە کاتێکدا لەبەرگەکانی تردا خەڵک گێڕانەوەی بۆ دەنێرن و ئەویش تۆماریان دەکات. بەشێکی گێڕانەوەکان کەسانی هەبووی ناو کوردستانن بە تایبەت ڕۆژهەڵات و باشوور، بە زۆریش لە شاری سلێمانی، بۆیە ئەمانە بەسەرهاتی نێو ژیانی خەڵکی شار و گوندەکانی کوردستانن، بەڵام هەندێکی تریان لە کتێبە تۆمارکراوەکانی پێشووەوە وەرگیراون. دیارە ئەمە بە هەردوو جۆر دەبینرێت، یەکەمیان ئەو جۆرەیانە کە حیکایەتەکان لە ناو خوێندەواراندا باوبوون، ئەم بە زارەکی وەریگرتوون و دایڕشتوونەتەوە، بەشێکی تری، ڕاستەوخۆ لە کتێبە تۆمارەکراوەکانەوە وەریگرتوون. هەندێکیشی خۆی دیویەتی بە ناوی ڕووداوەکانی ڕابردووەوە لە بەرگی حەوت دا نووسیوونی. پاش سەجادیش، محەمەد شڵماشیش پاشتر لە کتێبی (خەرمان لۆغە) دا بەشێکی گێڕاوەتەوە، کە لە ناو ڕشتەی مرواری و هەر یەک لە کتێبە فارسی و عەرەبییەکانی پێشوودا هەن.(شڵماشی، ٢٠٠٠).

ڕیسالەی دلگوشا، لە ڕاستکردنەوەی **"پەرویز ئەتابەکی"** لە پەراوێز دا (اتابکی، ؟)، سەرچاوەی هەندێک لەو حیکایەتانەی دیاریکردووە، کە پێش زاکانی چ بە شێوەی پەخشان یان مەسنەوی وتراون. بۆ نمونە لە کتێبی سیاسەتنامەی "خواجە نیزاموملولک"، "مەسنەوی مەعنەوی"ی "مەولانا جەلالەدینی ڕوومی"، "موسیبەتنامە"ی "عەتتاری نیشابوری". بەڵام زۆرێک لە توێژەرە فارسەکان لێکۆڵینەوەیان لە بارەی نامەی دلگوشاوە کردووە و سەرچاوەی حیکایەتەکانیان دیاریکردووە و پێیان وایە، کە بەشی زۆری وەرگیراوی پێش خۆیەتی، چ بە شێوەی زارەکی یان بە شێوەی نووسراوی بەرهەمە عەرەبی و فارسییەکان. لەم بارەیەوە مەحمود ئومیدسالار ژمارەیەک گێڕانەوەی دیاریکردووە کە بەرلە زاکانی لە لای چەند کەسی تر هاتووە، لەوانە: ئەبو ئیسحاق قیروانی، ئیبن قوتەیبەیە، ئیبن مەنزور، ئیبن عەبد ڕەبە، ئیبن جوزی، ئیبراهیم یەهقی، مەولانا جەلالەدینی ڕوومی. بەشێک لە حیکایەتەکانی هێناوەتەوە کە بەرلەو لای سێ یان چوار کەسی تر هاتووە. بەڵام ئومیدسالار وەک دزی ئەدەبی باسی ناکات و ئەمە بە مۆدێلی باوی ئەدەبی پێشین دادەنێت: ((دەقئاوێزانی عوبەید لە ئەدەبی بەر لەخۆی ناکرێت وەک دزی ئەدەبی دابنرێت، چونکە ئەمە مۆدیل بووە و زۆر باو بووە هەم لە ئەدەبی عەرەب و هەم لە ئەدەبی عەجەمی دا، تێڕوانینی

ئەوانی پێشوو بۆ دەقناویزان و وەرگرتن و ئاماژەدان بە سەرچاوە زۆر جیاواز بووە لەوەی ئێمە ئێستا بڕوامان پێیەتی، بەدەر لەمە وەک پێشتر باسکرا حیکایەتەکانی عوبەید و ئەوەی لە کتێبی نوسەرانی پێشینەوە ماوەتەوە لە بنەڕەتدا گێڕانەوەی حیکایەتی فۆلکلۆرین)) (امیدسالار: ١٣٦٦، ٢٤٠)هەندێکی تر لە تۆژەران، پێیان وایە حیکایەتە عەرەبییەکان وەرگرتنی دەقی پێشووە، ئاماژەیان بەو سەرچاوانە کردووە کە عوبەید لێی وەرگرتوون، چ دەقاودەق چ بە گۆڕانکارییەوە و پۆلێنیان کردوون بۆ چەند دەستەیەک، هەندێک لە حیکایەتەکان لای چوار بۆ پێنج نوسەری پێشتر دەبینرێت، بە تایبەت نوسەرە عەرەبەکانی وەک: ڕاغیبی ئەسفەهانی، ئیبن حەمدون، سەعالیبی، وەتوات، ئەماسی، ئیبن جوزی، زمەخشەری، ئەبوبوحەیانی تەوحیدی، عاملی...هتد. دواجار گەیشتوون بەوەی کە حیکایەتە عەرەبییەکانی ئێو نامەی دلگوشا یازدە حیکایەتی بە وەرگرتنی تەواوەتی، یازدە دانەی بە ناواخنی هاوشێوە و جیاوازی لە یەک وشەدا، پەنجاوتۆ حیکایەت بە ناواخنی هاوشێوە و جیاوازی دەرپڕینەوە، لە سەرچاوەی پێش عوبەیددا دەبینرێت. (سبزیان پور: ١٣٩٢)

ئەوەی لەم حیکایەتانەوە دەبینرێت، پەیوەندی بە بیرکردنەوەی کەسانی قسەڕەوان و قسەزانەوە هەیە، کە تا چەند بابەتێکە بۆ پێکەنین و شادبوون، لە پاڵیشیدا ڕەخنەی تونده. ئەمانە لە دێر زەمانەوە لە ناو خەڵکانی سەر زەویدا باوبوون، بە تایبەت بەهۆی تێکەڵی نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتەوە، بۆیە دەشێت گێڕانەوەیەک بە هەمان چوارچێوەوە لە هەموو نەتەوەکاندا هەبێت بە گۆڕینی ناوی کارکتەرەکان. هەندێکیشیان بە هەمان ناوی باوەوە دەڕوات، بۆ نموونە هارونە ڕەشید، باڵوڵ، تەلحەک، مەلای مەشهورە(کە کورد دەڵێت مەلای مەجبورە)، ئەمانە کەسایەتی دیاری ڕۆژهەڵاتن و زۆر گێڕانەوەی جوان و پەسەند بەسەرهاتەکەیان دراونەتە پاڵ ئەمان.

٤. پەیوەندی ڕشتەی مرواری و نامەی دلگوشا:

ڕشتەی مرواری ژمارەی حیکایەتەکانی لەسەرو هەزار دانەوەن، هەرچییەک لە ئێو کۆڕ و کۆبوونەوەکاندا بیستراوێت ئەو وەریگرتوون، یا خود ئەوانەی لە هاوەڵ و کەسانی نزیک خۆی و کارەکتەری دیاری ناوچەکەوە ڕوویدابێت هێناونی. بەڵام لە پاڵ ئەوانەدا لە چوارچێوەی کارەکەماندا ئێمە نەوەدویەک گێڕانەوەمان دەستنیشانکردووە لە کتێبی دلگوشا کە نزیکی زۆری لەگەڵ گێڕانەوەکانی ناو ڕشتەی مرواری دا هەیە، لەم بارەیەوە سەجادی لە بەرگی حەوت دا، دەڵێت: ((ئەو شتانەی کە من وتووەن هی خۆم نین و من نەموتوون، بەڵکو کوردەکە خۆی وتوونی و هەر کورد بۆی ناردووم، کەچی وەختی واش بووە بیستومە وتویانە: ئەو فلانە شتە کە لە ڕشتەی مرواری دا هەیە، لە فلانە کتێبی فارسی یان عەرەبی دا هەیە، من ئینکاری ئەمە ناکەم، ڕەنگێ هەبێت، بەڵام وەک وتم، ئەدەبی گشتی هەموو نەتەوەیەک دراوسی تێیدا شەریکن، پێش دەستی هی ئەوان بووە، کە زمانی بڵاوکردنەوەیان هەبووە، لە ئێمەیان وەرگرتوە و بە ناوی خۆیانەوە بڵاویان کردۆتەوە من ئەمە ئێستە قبوڵ ناکەم، شتی خۆمە و بە زمانی خۆم بڵاوی دەکەمەوە، لەمە زیاتر باجدان خوا هەڵناگرێت!))(سەجادی، ب٧، ٧) لێرەوە دەردەکەوێت عەلائەدین سەجادی نامەی دلگوشا و زۆرێک لە سەرچاوەکانی تری ئەدەبیاتی تەنزی دیوە و بە مەبەست لێی وەرگرتوون، چونکە پێی وایە کوردیش پشکی هەیە تێدا، کارێکی درەنگە و ئەو دەیکات. ئەوەندەی ئێمە توانیومانە لەم لێکۆڵینەوەدا کار بکەین، نەوەدویەک حیکایەتی لێکچووی نامەی دلگوشامان لە کتێبی ڕشتەدا دیاریکردووە، بە هەردوو جۆری دەقاودەق و گۆڕاوەوە. لێرەدا دەیانخەینە ڕوو:

- **یەکەم:وەرگرتن**

چیرۆکی ئەبونەواس لە ناو حیکایەتە عەرەبییەکاندا، ئەبو ئیسحاق قیروانی لە کتێبی "قطب السرور فی اوصاف الخمور" دا "نزیکەی ساڵی١٠٢٦" هێناویەتییەوە، ئیبن مەنزور {١٣١١مردووە} لە کتێبی "اخبار ابی نواس" دا هەمان حیکایەتی باسکردووە، واتە شەست ساڵ بەر لە زاکانی مردووە. (امیدسالار: ١٣٦٦)

- ئەبو نەواس-یان دی کە جامێکی مەیی بە دەستەوەیە و لە لەلای ڕاستییەوە هێشووەیەک ترێ و لە لای چەپی دەنکی مێوژ دانراوە، هەر پێکێک کە دەخواتەوە، دەنکێک ترێ و دەنکێک مێوژیشی لەگەڵ دەخوات، وتیان ئەمە چییە؟ وتی: باوک و کوڕ و ڕۆحولقدوس (ئاماژە بۆ سێیەمی پیرۆز).
- فایەق یێکەس، جارێک دەچن بەسەریدا سەیردەکەن، عەرەق دەخواتەوە، بەڵام لەباتی مەزەکەی، مێوژ و ترێی داناوە. قومێک لە عەرەقەکە دەخواتەوە و دەنکێک مێوژ و دەنکە ترێیەک دەخوات بە سەریدا. دەڵێن فایەقە کۆیر ئەمە چییە؟ ئەڵێ ئێشی ئێوە نییە، ئەمە کوڕو باوک و ڕۆحلقودوسە! (سەجادی، ب٤، ٩٩)

گێڕانەوەی ژنە چاوجوانە شکاتکەرەکەی ناو دلگوشا، پێشتر لای ئیبن قوتەیبیە و مەنسور بن ئحسانی ئالابی، نووەیری، ڕاغبی ئەسفەهانی هاتووە. (امیدسالار:١٣٦٦، ٢٢٣) عەلائەدین سەجادیش بە دریژتری و ڕوونکردنەوەی زیاترەوە لە ڕشتەدا هیناویەتییەوە، هەردوو گێڕانەوەکە دەخەینە ڕوو.

- ژێنک دوو چاوی زۆر جوانی هەبوو، ڕۆژێ شکاتی لە مێردەکەی کرد لای قازی و وتی: خەریکی ئافرەتی خراپە، قازی چاوەکانی ژنەکەی پێ جوان بوو، تەماحی تێکرد و لایەنی ژنەکەی گرت. مێردەکەی تێگەیی، چارشێوی لەسەر ژنەکەی لادا، کە قازی دەموچاوی بینی زۆر قینی لێ هەستا، وتی: هەستە ژنە، چاوی مەزڵومانت هەیە و ڕووی زاڵمان. (زاکانی، ٢٨٠)
- قازییەک لە هەڵەبجە، ڕۆژێک ژێنک دەچێتە لای شکات لە مێردەکەی ئەکا ژنە دوو چاوی زۆر جوانی پێوە بوو. سەرپۆشەکەی هێنابوو بەسەر ڕوومەتیدا هەر چاوەکانی بە دەرەوە بوون، مێردەکەشی لەگەڵ بوو. قازی چاوی ژنە بە تەواوی کاری تێکردبوو هەر قسەیەک ئەو ئەیوت ئەم ئەیوت ڕاستەکەیت. هەرچییەکیش مێردەکەی ئەیوت، ئەیوت درۆ ئەکەی. مێردە هەستی ئەکرد ئەمیش لە کۆیدایە، هەر دەستی برد سەرپۆشەکەی لەسەر ژنەکە لادا و ڕوومەتی دەرکەوت. قازی سەیری کرد ڕوومەتێکی زۆر ناشیرینی هەیە، دڵی پێکا هات و وتی: هەستە برۆ ژنە، چاوی مەزڵومانت هەیە و ڕووی زاڵمان! لە لای مێردی خۆت دانیشە. (سەجادی،ب٤، ٢٨)

نموونەیەکی تر:

- قەزوینییەک کۆرەکەی کەوتە بیرەوە، وتی گیانی بابە نەچیت بۆ هیچ کۆێیەک، تا بچم گوریسێک بێنم و دەرتبێنم. (٢٦٨)
- مەلا عەلی حاجی ڕەسول هەبوو لە سلێمانی؛ جارێک ئەحمەدی کۆڕی دەکەوێتە ناو بیرێکەوە، مەلا سەرشۆڕئەکا بەسەر بیرەکەیا ئەبینێ، پێی ئەڵێ کۆڕم مەچۆ بەهیچ لایەکدا تا ئەچم گوریسێک دێنم و ڕات دەکێشمەوە دەرەوە (ب٨، ل٦٢).

■ **دووەم: وەرگێڕان**

هەندێک لە نموونەکانی "زاکانی" لە پاڵ گێڕانەوەکەدا، دوو بەیت یان بەیتێک غەزەلی هێناوە، بێ ئەوەی ئاماژە بە ناوی شاعیرەکە بدات، ئەمە لەلای عەلائەدین سەجادی وەرگێڕاوە بە زمانێکی کوردی پەتی و ڕوون، دوو نموونە دەخەینە ڕوو:

- کۆڕێکی تورک بە ڕێگایەکدا دەڕۆیشت و ئەمەی دەوت: مەستی شەوان بووم و کەوتوو و بێهۆش. هەتیوبازێک گوێی لێ بوو و وتی: ئای ئەو کاتە منی بەدبەختی ملشکاو لە کوێ بووم؟ (زاکانی، ٢٧٢)

"**مەستی شەوان بووم و کەوتوو و بێهۆش**" بەیتێک شیعرە و زاکانی لە قەسیدەیەکی ئەنوەریيەوە وەریگرتوە لە پەسنی یەکێک لە وەزیرەکانی دەمی خۆیدا کە دەڵێت:

مست شبانه بودم و افتاده بی خبر
دی در وثاق خویش که دلبر بکوفت در

(امیدسالار:١٣٦٦، ٢٣٠)

-ئەحمەدی عەزیز ئاغا بۆی گێڕامەوە وتی: ڕۆژێک ئەوا لە جادەی مەڵکەندیيەوە سەروخوار ئەبووینەوە بۆ بەردەرکی سەرا و دوکانەکەی حەمەسەعی خەیات" کۆڕێکی جوانکیلە لە پێشمانەوە بوو، لەبەر خۆیەوە ئەم شیعرەی دەخوێندەوە:

لە دەشتی میحنەتا من کەوتبووم ئیمشەو بەبێ هۆشی
خـوا تاکەی بـەبێ گۆشی، خـوا تـاکەی بـەبێ نـــۆشی؟

قوتبەدین هەڵی دایە وتی: دەک بە ملی شکاو و ئەستۆی وردم، ئەوە من لە کوێ بووم ئیمشەو؟! (ب٧، ل٥٨)

-کۆڕێکی تورکی چەنگی، وەک عادەتی هەمیشەیی خۆی هەڵدەستا و سمتی بادەدا، هەتیوبازێک سەرسامانە تەماشای ئەکرد، کۆڕەی تورک تێگەیی و وتی:

دڵ مەدە بەو گومەزە خڕە کە ئەم دولابە(چەرخە)
ئاشێکە بە خوێنی عەزیزان دەگەڕێ! (زاکانی، ٢٦٧)

-لە کۆڕی بەزمی تاجرانەدا، کە سەرخۆشانی بادەی شەراب دنیایەکی تریان دروستکردبوو، شەرابی ئەرغەوانی و کۆڕی نەخجەوانی، دڵی دڵدارانی ئەهێنایە سەمای سلیمانی! نەونیهالێکی باغی جوانی بە دەسترۆکەیەکی ئاوریشمی غەمزەی غەزەلخوانی ئەهات و ئەچوو، سەمای ئەکرد و هەڵئەچوو، سمتی خڕی لە گۆ ئەچوو، میزراح ئامێز ئەخولایەوە، دڵی دڵداران ئەکوڵایەوە! یەکێک لە کۆڕەکەدا دیاربوو مەیلی نە لە شەراب بوو، نە بەرەباب بوو، بەڵکو چاوی لەو سمتە خڕە بوو، هۆشی لە لای ئەو خرتە بوو، کۆڕە هەستی کرد و لایەکی بۆ کردەوە وتی:

چاوت نەبێ لەم کونە وادێت و دەسوڕێ
ئاشێکە بە خوێنی دڵی سەیادە گەڕانی!

(ب٧، ل٦٠)

■ **سێیەم: گۆڕین**

هەندێک لە گێڕانەوەکان، لە دەمی وەرگرتندا، گۆڕانکاری زۆریان بەسەردا هاتووە، ناسینەوەی ئەستەمە، تا ئەو ئاستەی بەهۆی دەستکاری زۆرەوە، وەرگر پەی بە خاڵی تەنزەکە نابات، تا ئەو دەمەی دەچێتەوە سەر گێڕانەوە بنەڕەتییەکە:

— کەنیزەکێکی سەماکەریان بۆ پیاوێک هێنا، وتی: ئایا هیچ هونەرێکی دەست دەزانیت؟ وتی: نەخێر، هونەری من لە قاچم دایە (زاکانی، ٢٥٧).

— کابرایەک هەبوو زۆر لە ژن ئەترسا، بە لایەوە وا بوو ژنی بێ گوێبەند نییە، پاشان ناونیشانی ژێێکی بەحەیاو حەشمەتیان بۆ هەڵداو لەگەڵ ئەمەشا زۆر دەست ڕەنگینە، چوو ئەو ژنەی هێناو نەوکلی دایە سەرخۆ، شەوێ لە ژنەکەی پرسی ئایا تۆ هیچ دەست ڕەنگینی و پێشەیەکی دەستیت هەیە؟ وتی: نەوەڵڵا من پیشەو سەنعەتم لە قاچایە! وتی: دەک موبارەک نەبێت.(ب٥، ١٢٦)

■ **چوارەم: چاولێکەری**

لە پاڵ نامەی دلگوشادا، عوبەید زاکانی نامەی تەعریفاتی هەیە(اتابکی، سال؟)، کە فەرهەنگێکی زمانیی تەنز و سوکایەتی و داشۆرینە، زاکانی لە بارەی پیاوانی ئایین و خوێندەوار و دادوەر..هتد، داینواە. هەمان فەرهەنگ، لە بەرگی هەشتی ڕشتەدا دەبینرێت بە بێ جیاکردنەوە لە گێڕانەوەکان، بە ناوی فەرهەنگی تەمەڵەوە دەبینریت، دەڵێت: ((ڕەحمەتییەکە فەرهەنگێکی هەبوو، لەو فەرهەنگانەیا گەلێک شتی باس کردبوو، ڕشتەی مرواری قەیدی چییە باسی هەندێکی بکات، خۆ قفڵی کەعبە کەچ نابێت.)) (سەجادی، ب٨). وشەکان ئەگەرچی جیاوازن، بەڵام هەست بە کاریگەری و چاولێکەری زاکانی دەکرێت لە دانانی فەرهەنگەکەدا، بە ڕەچاوکردنی ئەوەی تەنزی زاکانی لێرەدا توند و گاڵتەجاڕانە و ڕسواکەرانەیە لە هەندێك بەشیدا تەنزەکەی دەچێتە سنووری تابووی ئایینی و هێڵی سووری پیرۆزییەوە، بەڵام سەجادی لە چوارچێوەی پێکەنین دا ماوەتەوە. بۆ نموونە:

فەرهەنگی تەمەڵ (عەلادین سەجادی)

حەکیم: چەپەڕی مردن
جەهلی مورەکەب: دوو سۆفی لەیەك شوێن دا
دەرووی بە ڕەحمەت: لەفزی سێ تەڵاقە
بەدبەخت: ئەو کەسەیە کە بە دەست کچەوە گیری خواردبێت.
ماچ: دەڵاڵی ئەو شتەکە!
خێرخواز: ئەو کەسەیە کە پیرێژنێك بە وائێکیك بلاوێنێتەوە!

ڕسالة تعریفت (عوبەید زاکانی)

دونیا: ئەوەی کە هیچ ئافەریدەیەك تێیدا نەحەسێتەوە.
عاقڵ: ئەوەی کە گوێ بە دنیا و ئەهلەکەی نەدات.
کامل: ئەوەی بە غەم و شادی نەگۆڕێت.
کەریم: ئەوەی تەماحی لە ماڵ و پێگەدا نەبیت.
ئایەمی: ئەوەی چاکەی خەڵکی بوێت.
قازی: ئەو کەسەی هەموان بە نەفرەتی دەکەن.

شێخ: ئیبلیس
سۆفی: بەلاشخۆر. (زاکانی، 317)

5. دیاریکردنی گێڕانەوە لێکچووەکان:

لە کارەکەماندا کۆی ئەو گێڕانەوانەی ناو ڕشتەی مرواری کە سەرچاوەیان دەگەڕێتەوە بۆ نامەی دلگوشای عوبەید زاکانی، دیاری کردووە، بێگومان توێژەرانی تر دەتوانن کاری تری لەسەر بکەن و پەیوەندی لە نێو گێڕانەوەکانی تریشدا بدۆزنەوە، لەبەر ئەوەی کاری ئێمە جەختکردنەوە نییە لەسەر کاریگەری، بەڵکو کارە لەسەر بونیادی تەنزئامێز، بۆیە تەنها ئاماژە بەم ژمارەیە دەدەین:

1. پاشا کۆرەی ڕەواندز لەشکری ناردبوو بۆ سەر هەولێر... (ب٤، ٧١): قەزوینییەك بە قەڵقانیکی گەورەوە چوو بوو بۆ جەنگی کافران (زاکانی، ٢٦٨).
2. پاشایەک سێ ژنی هەبوو، یەکێ ئاری، یەکێ سامی، یەکێ... (ب٨، ٦٩) پاشایەك سی ژنی هەبوو، فارسی و تازی و قیبتی.. (زاکانی، ٣٠٢).
3. پیاوێک هەبوو لە سلێمانی، کارەکەرێکی لە مااڵ بوو... (ب٦، ٦٧)، پیاوێك یەکێکی دی کە لەگەڵ کارەکەرەکەیدا جووت بووە..(زاکانی،٢٥٣).
4. پیرەژنێک لە سەقز هەبوو میمکە شەرمین-یان پێدەوت..(ب4، 69). لە پیرەژنێکیان پرسی کە حەزت لە دێیە یان ك.. (زاکانی، ٢٦٤).
5. جاران هەر بەینە نابەینێک یەکێک ڕاست...(ب٨، ٢٧)، گێڕانەوەی لێکدراو(زاکانی، ٢٥٩، ٢٧٥).
6. حاجی عەزیزی شەرعی خێزانەکەی لەگەڵیا ڕێ نەدەکەوت... (ب٨، ٣٥). پیاوێك کە ژنەکەی...(زاکانی، ٢٥٣).
7. حاجی مەلا یوسفی سوورداشی وەختێ قازی بوو... (ب٤، ٧٤)، (زاکانی، ٣٠٤).
8. حاجی ئەحمەدی کرێوو، لە ئاخری عومرەوە تووشی... (ب٤، ٧٤)، (زاکانی،٢٨٥).
9. حاجی ئەحەی کرێوو دەچێتە بناری هەورامان... (ب٤، ٧٩)هەروەها(ب٨، ٦٨) (زاکانی، ٣٠٣).
10. حەسەن بەگی جاف دەیوت، یەکێک لە کۆڕی سەرخۆشانا... (ب٧، ٦٤)، (زاکانی،٢٩٨).
11. حەمەی سان ئەحمەد هەبوو لەو هەورامانە، هەندێ جار... (ب٤، ٧١٩، (زاکانی، ٢٦٦).
12. خاڵە مەحموو جارێ بە ڕەشەی کۆڕی دەڵێت: ڕۆڵە هەڵێ... (ب٨، ١٠٢)، (زاکانی، ٢٥٩).
13. خاڵەی مەحموی پیرەویس خوشکێکی هەبوو دابووی بە مێرد... (ب٤، ٩٨)، (زاکانی، ٢٥٣).
14. دڵسووتاوێک دەمێ ساڵ بوو دڵی چوو بوو لە یارەکەی... (ب٨، ٦٩)، (زاکانی،٢٩٧).
15. دەرۆیش حەمە عەلی باخانی گێڕایەوە وتی: جارێک... (ب٨، ٧٠)، (زاکانی، ٢٦٦).
16. زەمانێ زوو لە تەوریزەوە حاکم ئەنێرا بۆ ساباڵاخ، جارێک... (ب٥، ١٠٠)، (زاکانی، ٢٧٠).
17. زەمانی دارۆغە بوو، کۆڕێکی گاوری جوانکیلە لە پاتاق... (ب٤، ٧٢)، (زاکانی، ٢٧٩).
18. ژێنک جارێک دەچیتە لای قازی، شکات لە مێردەکەی... (ب٤، ٦٦)، (زاکانی، ٢٥٤).
19. ژێنک سکی پڕ بوو، پاشان کچێکی هێنا زۆری پێناخۆش بوو... (ب٥،١٠٣)، (زاکانی، ٢٨٩).
20. ژێنک کچێکی هەبوو دابووی بە شوو، کچە ملی نەئەهێنا.. (ب٥، ١٤٤)، (زاکانی، ٢٧٣).
21. ژێنک هەبوو خاتوو سەمەنی ناوبوو، لەگەڵ مێردەکەیا لەسەر.. (ب٤، ٦٦)، (زاکانی، ٢٥٥).
22. ساڵێک سالارلدەولە ڕووی کردبووە کۆردەواری بەو نیازەی... (ب٤، ٧٠)، (زاکانی، ٢٦٥).
23. ساڵێک لە زەمانی تورکەکانا، داسنی کۆشتن باوی پەیدابوو... (ب٨، ٦٤)، (زاکانی، ٢٧٠).
24. سەدار لە بۆکان باخێکی نایابی هەبوو، چواردەوری بە... (ب٥، ١٠٣)، (زاکانی،٢٨١).
25. سەی حەمە حەسەنێک هەبوو، خەڵکی سنە بوو، ژنی زۆر...(ب٥، ٩٩)، (زاکانی،٢٤٨).
26. شێخ ڕەزا جارێک تووشی ژێنک ئەبێت لە سولەیمانی زۆر بە... (ب٥،٩٩)، (زاکانی، ٢٥٦).
27. شێخ ڕەزا لە کۆیە دەبێت، جارێک ئافرەتێک جوان بە ناو... (ب٥،٩٩)، (زاکانی، ٢٥٥).
28. شێخ قادری سیامەنسووری ڕۆژێک لەگەڵ حەمیدئاغا... (ب٥، ١٠٢)، (زاکانی، ٢٧١).
29. شێخ هادی پشدەری ناردی بۆ ڕشتە وتی: کۆڕێک لە دووز... (ب٨، ٩٢)، (زاکانی، ٢٥٤).
30. عێل لە کۆێستان بوو، کۆێرەدێێگ هەیە لەو ناوە... (ب٤، ٢٨)، (زاکانی، ٢٧٩).
31. عەزیز بەگ هەرچەندە چاوەکانی نەمابوو، بەاڵم ئەوەی خوارەوە.. (ب٨،٩٢)، (زاکانی،٢٥٦) .
32. فایەق بێکەس جارێک دەچن بە سەریا سەیر ئەکەن عەرەق... (ب٤، ٩٨)، (زاکانی، ٢٥٧).
33. قازیێەک هەبوو لە هەڵەبجە، ڕۆژێک ژێنک.. (ب٤، ٢٨)، (زاکانی، ٢٨٠).
34. کابرایەک زستان بوو خەریکی پیرەژێنک بوو، لە کاتی ئیشکردنا... (ب٥،١٣٧)، (زاکانی،٢٧٥).
35. کابرایەک لەو دەشتە لەسەر پێشاو دانیشتبوو... (ب٤، ١٢) هەروەها (ب٦،١٣)، (زاکانی،٢٨٧).
36. کابرایەک لەو ناو جافە لەبەر ئەوەی سکی بای کردبوو... (ب٤، ١٢٩)، (زاکانی، ٢٥٦).
37. کابرایەک هەبوو خەڵکی ئەو سیوەیلە بوو...(ب٤، ٩٨)، (زاکانی، ٢٥١).

38. کابرایەک هەبوو زۆر لە ژن دەترسا، بە لایەوە... (ب٥، ١٢٦)، (زاکانی، ٢٥٧).
39. کابرایەک هەبوو لە سنە میرزا فەقێی ناوبوو، پیاوێکی بە دین و... (ب٤، ٧٣)، (زاکانی، ٢٧٦).
40. کابرایەک هەبوو لە سەقز زۆر ناشرین بوو... (ب٤، ٩٩)، (زاکانی، ٢٦٠).
41. کابرایەک هەبوو لەو خوارەوە، کۆرێکی هەبوو، یەکێک... (ب٨، ٦٦)، (زاکانی، ٢٥١).
42. کابرایەکی "سونگری"ی مانگێ موحەرەم بوو، شینوشەپۆر.. (ب٨، ١٧)، (زاکانی،٢٧٣).
43. کابرایەکی "کردی"، بە یانی لە ماڵ دەچوور، پاشێوەرۆ... (ب٨، ٥٧)، (زاکانی، ٢٦٤).
44. کابرایەکی سایلعوزێری هەبەە، لەو ولاتی چەقۆ وقایکندە... (٨، ٧١)، (زاکانی، ٢٦٥).
45. کابرایەکی سێوسێنانی دێتە سولەیمانی و میوانی کۆنە... (ب٥، ١٠٠)، (زاکانی، ٢٩٠).
46. کابرایەکی قەڵخانی بێ توتنی هێنابوو بەسەریا لەو ولاتی... (ب٨، ٦٤)، (زاکانی، ٢٧٠).
47. کابرایەکی کچەڵ، گاڵتەی بە کابرایەکی بەڵەک دەکرد، وتی: ها... (ب٥، ٩٩)، (زاکانی،٢٦٠).
48. کابرایەکی کورتەباڵا دەچێتە لای غولامشاخان..(ب٥، ل٩٨)، (زاکانی، ل٢٥١).
49. کابرایەکی کورد دەچێت بۆ حەج، لە کاتی تەوافا جامانەکەی...(ب٤،٢٨)، (زاکانی، ٢٨٠).
50. کابرایەکی کورد سەدقڕان ئەخاتە باخەڵی و ئەچێتە بازاڕ...(ب٥،٢٩)، (زاکانی،٢٥٢).
51. کابرایەکی کۆڵی عەزیزی ناوبوون جارێک دەچێتە شاخەپیسکە... (ب٨، ٦٦)، (زاکانی،٢٩٦).
52. کابرایەکی موکریانی ئەچوو بۆ بیجار، لە نزیک شارەکەوە... (ب٤، ٦٩)، (زاکانی، ٢٦٤).
53. کابرایەکی میروەیسی جارێک دەچێت بۆ حەج، نەختێ پەلە ئەکا و.. (ب٤،٢٦)، (زاکانی، ٢٥٥).
54. کابرایەکی مەراغەیی شیعە ڕێی ئەکەوێتە سابڵاغ، لەوێ... (ب٤،٧٠)، (زاکانی، ل٢٦٥).
55. کابرایەکی یوسوجانی لەو کاتەدا کە عێل باردەکا بۆ کۆێستان... (ب٤، ٢٩)، (زاکانی، ٢٨٤).
56. کۆێخا حەوێزی شاخەپیسکە، دایکی ئەمرێ، پورە مریەم.. (ب٨، ٦٦)، (زاکانی، ٢٩٧).
57. کەلای ئەڵێ، لە شێخ موراد دەپرسێ: سەید قلیە وە... (ب٨، ٦٤)، (زاکانی،٢٧٣).
58. لە زەمانی کاک ئەحمەد دا جوولەکەیەک لە سلێمانی.. (ب٤، ٩٨)، (زاکانی، ٢٥١).
59. لە سنە کابرایەکی جوولەکە موسوڵمان ببوو... (ب٤، ٧٢)، (زاکانی، ٢٧٧).
60. لە سنە لەسەر قەبرانی شیخان چەند گۆڕیکی درێژ هەبوون.(ب٤، ١٠٠)، (زاکانی٢٦٥).
61. لە شەیتانیان پرسی، تۆ کام دەستەت خۆشدەوێ... (ب٤،٣٠)، (زاکانی، ٢٩٩).
62. لە کۆڕیکی بەزمی تاجیرانەدا کە سەرخۆشانی بادەی شەراب.. (ب٧، ٦٠)، (زاکانی،٢٦٧).
63. لە کەرکووک دوو منداڵ بەیەک فڕیبوون، هەر لە زەمانی... (ب٤، ٧١)، (زاکانی، ٢٦٨).
64. لە هەولێر کابرایەک لە مامۆستا مەلا سالحی گوزەپانکە... (ب٤، ١٠٠)، (زاکانی، ٢٧٠).
65. لەو خۆشناوەتییە کابرایەک چاوی ژانی دەکرد، پورزایەکی... (ب٤، ٢٧)، (زاکانی،٢٧٠).
66. لەوبەرە کێوە هەموو ئیوارەیەک مامۆستا وەعزی دەدا... (ب٥، ١٣٨)، (زاکانی، ٢٨٤).
67. مەلا تۆفیق هەبوو لە سلێمانی دەستی حەکیمی هەبوو... (ب٤، ١٠٠)، (زاکانی، ٢٦٧).
68. مەلا ڕەشیدی چیچۆرانی هەبوو لە سەگ زۆر دەترسا... (ب٤، ٦٤)، (زاکانی، ٢٥٥).
69. مەلا سایلی کانێسکان جارێک لە پیرەمەگرون..(ب٨، ٢٦)هەروەها(ب٤، ٣٠)، (زاکانی، ٢٩٩).
70. مەلا سایلی کانیسکان لەو سەرەوە ئەبیت بە میوانی ماڵێک... (ب٨،٩٢)، (زاکانی، ٢٥١).
71. مەلا سایلی کانێسکان وەعزی ئەدا ئەیوت: هەر کەس سواری... (ب٦، ١٠٨)، (زاکانی، ٢٦٤).
72. مەلا سایلی کانێسکان، جارێ لەسەربانی مزگەوتی گەورە... (ب٨، ٦٢)، (زاکانی، ٢٦٨).
73. مەلا سەعیدێک ئیین عەباسی هەبوو، بە ڕواڵەت... (ب٦، ٣٠)، (زاکانی، ٢٩٦) .
74. مەلا سەعیدێکی ئیین عەباسی هەبوو، ئەیان وت... (ب٤، ٩٩)، (زاکانی، ٢٥٦).
75. مەلا عەلی حاجی ڕەسول هەبوو لله سولەیمانی؛ جارێک...(ب٨، ٦٢)، (زاکانی، ٢٦٨).
76. مەلا مەحموودی حاجی عەلی هەبوو لە سولەیمانی... (ب٤، ٢٦)، (زاکانی، ٢٦٠).
77. مەلایەک لە کۆریکا وەعزی ئەدا و باسی جبرەئیلی دەکرد... (ب٤، ٢٧)، (زاکانی، ٣٠٦).
78. مەولوو هەبوو خەڵکی سنە بوو، ژێکی هەبوو، کۆڵابوو... (ب٥، ٩٨)، (زاکانی، ٢٥١)
79. نوێژ بە جەماعەت ئەکرا، کابرایەکی کەڕ لە... (ب٤، ٦٤)هەروەها (ب٤،٢٦)، (زاکانی، ٢٥٥).

80. هێمنی شاعیر بۆی گێڕامەو وتی: کوڕێک هەبوو لەو سەرەوە... (ب٨،٦٢)، (زاکانی،٢٧٤)
81. هەر لەم خلەی پیرەویسە دەپرسن، مامە خلە ئەبێ یەکێ...(ب٤، ٩٨)، (زاکانی، ٢٥٨).
82. هەر ئەم ئەحەی کڕنووە، ژنە پێشوەکەی ئەمرێ و ... (ب٤، ٩٨)، (زاکانی،٢٥٦).
83. وەستا گرووبی بەرگدرروو هەبوو لە سولەیمانی کەواو سەڵتەی... (ب٤، ٨١)، (زاکانی،٢٩٠).
84. ئەحمەد عەزیزئاغا بۆی گێزامەوە، ڕۆژێک ئەوا لە جادەی... (ب٧،٥٨)، (زاکانی،٢٧٢).
85. ئەحەکەڕ هەبوو، خەڵکی کاژاو بوو لە سەفەربەڵک...(ب٤، ٦٥) و(ب٨، ٣٥) (زاکانی، ٢٥١).
86. ئەحەی کڕنوو جارێک دچەیتە کۆیە، سەیر ئەکا پیاوێک دوو... (ب٤، ٩٨)، (زاکانی، ٢٥٥)
87. ئەحەی کڕنوو وتی: خەوێکم دی نیوەڕاست بوو...(ب٤، ٤٢)، (زاکانی، ٢٨٨).
88. ئەحەی ناسر وتی: جارێک هەتیوێکم تاودا بە دوو تارانی... (ب٧، ٨٠)، (زاکانی،٢٥٤).
89. ئەحەی ناسراو وەک گۆیندە بوو، ڕەندیش بوو، هەر شتێکی ...(ب٨، ٦٩)، (زاکانی،٢٥٤).
90. یەکێک لە شاعیرە چاکەکان ڕۆژێک چووە مزگەوتێکەوە... (ب٥،١٠٣)، (زاکانی، ٢٨٣).
91. ئەوڕەحمانی خەمە لە سولەیمانی، جارێک بۆ نوێژی...(ب٨، ٧٣)، (زاکانی، ٢٦٧).

بەشی دووەم:
لە بارەی تەنزەوە

تەنز: زاراوەی تەنز لە زمانی ئینگلیزیدا ساتیر(satire)ی پێدەوترێت کە ئەویش لە وشەی (satura, satire) زمانی لاتینەوە خوازراوە، کە قاپێکی پڕ لە میوەی جۆراوجۆر بووە پێشکەشی یەکێک لە خوداکانی جوتیاری و کشتوکاڵ دەکرا. (سیماداد، ل٣٣٩) لە ئەدەبی عەرەبی و فارسی دا زاراوەی تەنز باوە ((تەنز لەبنەڕەتدا وشەیەکی عەرەبییە و بە مانای گاڵتەپێکردن، تانەلێدان، عەیبەلێگرتێن، بە ڕەمز قسەکردن و بە سوکایەتی قسەکردن لە بارەی یەکێکەوە دێت)) (اصلانی:١٣٨٥، ١٤٠) لە زمانی کوردیدا زاراوەکانی وەک: گاڵتەجاڕی، ساتیر، تەوس، پلار، توانج، تەنز بۆ ئەمجۆرەی ئەدەب بەکاردێت، بەڵام جۆرە تێکەڵییەکی پێوە دیارە لە پاڵ زاراوەکانی تری ناو ئەدەبیاتی پێکەنین دا، کە کۆمیدیا، هۆمۆر، ئایرۆنی-ن. بۆیە لێرەدا وشەی تەنز بەکاردەهێنن. تەنز لە زماندا بە مانای ((گاڵتەپێکردن و تانەدان دێت، وەک زاراوەش ئەو بەرهەمە ئەدەبییەیە، کە لایەنە خراپەکانی ڕەفتاری مرۆڤ، لاوازییە ئەخلاقییەکان، فەسادی کۆمەڵایەتی یان هەڵەکانی مرۆڤ بە ئاوازێکی گاڵتەپێکردن و زۆرجار ناڕاستەخۆ، دەردەبڕێت)).(صادق: ١٣٨٨،٢٢٦) تەنز دەشێت بە شێوەی شیعر یان بە شێوەی پەخشانیش بوترێت ((لە ئەدەبیاتی ڕۆژئاوادا بە درێژایی سەدەکانی ناوەڕاست تەنز لە داستانی ئاژەڵان، لە شیعرە حەوت بڕگەیەکییەکانی ناسراو بە فابێل (حیکایەتی تەنزئامیزی هۆنراوە)، کە تێیدا ژنان و پیاوانی ئایینی گاڵتەیان پێدەکرا، بەکاردەهات)) (صادق: ١٣٨٨،٢٢٦). لە ئەدەبیاتی ڕۆژهەڵاتدا، تەنز لە مێژە بە شێوەی پەخشان و شیعر دەبینرێت، لە بەرهەمەکانی هەزارویەکشەو و مەقامات و حیکایەتە پەندئامێزەکان، چ بە شێوەی هۆنراوە یان پەخشان بووبن. بۆ نموونە زۆرێک لە پیاوانی سۆفیزم لە بەرهەمەکانی خۆیاندا لە پاڵ ئامۆژگاری و حیکمەتدا، حیکایەت و گێڕانەوەکانیان بەشێوەی تەنز خستۆتەڕوو، ئەگەرچی ئامانجی سەرەکی ئەوان تەنز نەبووە، بەڵام بەهۆی تەنزەوە ئامانجەکەی خۆیان کە حیکمەت و وانەدان بووە، خستۆتە ڕوو. لە ئەدەبی کوردیدا تەنز بەشێوەی پەخشانی لە ئەدەبی فۆلکلۆردا دەبینرێت و زۆر درەنگ تۆمارکرا، بەڵام بەشێوەی هۆنراوە لە بەیتی میللی و شیعری کلاسیکیش دا دەبینرێت، لەم بارەیەوە هەندێک غەزەل و قەسیدەی سالم و نالی نیشاندەری ئەمەن.

تەنز دوو جۆری سەرەکی هەن:

تەنزی هۆراسی: دەگەڕێتەوە بۆ هۆراسی شاعیر، تەنزێکە نەرم و بەڕێزانە و تا ڕادەیەکی زۆر چاوپۆشیکەرە. ئەو پێکەنینەی بەهۆی ئەم تەنزەوە دەکرێت زیاتر لە ڕووی هاوخەمییەوەیە تا سوکایەتی و گاڵتەپێکردن.

تەنزی جوڤینیالی: دەگەڕێتەوە بۆ جوڤینال، تەنزێکە ئازاردەر، تاڵ و تووڕەیە و بە سوکایەتی و گاڵتەپێکردن و قین و ڕەشبینییەوە بابەتەکەی خۆی دەخاتە بەر هێرش. (فتحی: 1986، 197)

هەردوو جۆرەکە لە بارەی وجودی مرۆڤەوەن، کە ئایا لە بنەڕەتدا مرۆڤ، تاکێکی بەدکارە، یان سروشت پاکە و بە هەندێک هۆکار گۆڕاوە. هۆراس بە تەنزی نەرم و سازگاری خۆی، بڕوای وەهایە کە مرۆڤ لە بنەڕەتدا بونەوەرێکی پاک سروشت و چاکەخوازە، بەڵام بە

هۆکارگەلێکی زۆر، باشییە خوداکردییەکەی خۆی لە بیرچۆتەوە. لێرەدا تەنزی بە بەرجەستەکردنی خراپە و گەندەڵییەکان لەم بێئاگاییە دەری دێنێت و بەرەو ڕێگەی ڕاستەقینە و سروشتییەکەی ڕێنمایی دەکات. بەڵام ڕەخنەی جوڤینال لەسەر بنەمای ئەو تیۆرییەیەی کە خراپە زاڵە بەسەر مرۆڤدا و باشە لە وجودیا کەم و دەگمەنە. خستنەڕووی حەقیقەت بە زمانی تەنز، دەبێتە هۆی ئەوەی کە مرۆڤ واز لە خواستی خۆی بێنێت بۆ چوونە ناو شرینیی و خراپەکاری. (داد:١٣٨٥، ٢٤٢).

٢. بونیادی گێڕانەوەی تەنزئامێز:

بونیادی گێڕانەوە بەهۆی یەککرتنی ڕەگەزە سەرەکییەکانی گێڕانەوەوە دێتە بەرهەم، لە پاش خستنەڕووی کەسێتی و ڕووداو، کات، شوێن، تێمە، دیالۆگ ... بەڵام لە گێڕانەوەی تەنزئامێزدا وێڕای یەککرتنی ئەوانە، پێوستە ڕەگەزی تەنز بەسەر ڕەگەزەکانی تردا زاڵ بێت. بە تایبەت ئەگەر گێڕانەوەکە، لە جۆری ئەدەبی پێکەنین بێت. بونیادگەرەکان لە پاڵ بەشەکانی تری گێڕانەوەدا، تەنز وەک بابەتێکی گرنگی گێڕانەوە باس دەکەن، ئەندرێ یولس لە کتێبەکەیدا بە ناوی "فۆرمە سادەکان: ١٩٣٠" کە لە بارەی فۆرمە ئەدەبی و زمانییەکانەوەیە و پێی وایە بونیادێکی هاوشێوەیان هەیە، تۆ فۆرم دیاریدەکات و ناویان دەنێت یاسای زمانیی فۆرمە سادەکان. پێی وایە کارکردنی ئەم فۆرمانە لە ئەدەبیاتدا بەرامبەرە بە کارکردنی بکەر و کردارەکانی ناو زمان، هیچ کۆمەڵگایەک نییە، ئەم فۆرمانەی نەبێت، فۆرمەکانیش بریتیین لە :ئەفسانە پیرۆزەکان، ئەفسانەی پاڵەوان، ئستۆرە، مەتەڵ، پەند، نموونە و گرێمانە، یادەوەری، حیکایەت،

نوکتەو قسەی خۆش.(اسکولز: ١٣٨٣) ئەوەی یۆلس بڕوای پێیەتی، ڕۆحی گێڕانەوەیە لە هەر یەک لەم فۆرمانەدا، بە نیشاندانی تایبەتمەندی هەر یەکەیان، تایبەتمەندی قسەی خۆش و گێڕانەوەی تەنزئامێز ئەوەیە کە ((لە بارەی کەموکوڕییەکانی زمان، لۆجیک و ئەخلاقەوەیە، چێژ لە خوازە وەردەگرێت)) (اسکولز:١٣٨٣، ٧٦) گێڕانەوەی تەنزئامێز، کە لە ئەدەبی کوردیدا بە قسەی خۆشیش دەناسرێت: ((چیرۆکیکی کورتە، بەڵام بە جۆرێکی گاڵتەئامێز داڕێژراوە و گیانی پێکەنینی کراوە بەبەردا)) (ڕەسول، ١٩٧٠)

بە ڕۆحیەتی تەنزی لە نێو ڕەگەزە پێکهێنەرەکانی گێڕانەوەکەوە، بونیاد دەنرێت، بە شێوەیەک هەر یەک لە ڕەگەزەکان بە بەرگی گاڵتەئامێزییەوە کاردەکەن بۆ پێکهێنانی گێڕانەوەیەک ئامانجدار، کە لە زۆرباردا بە مەبەستی ڕەخنەی کۆمەڵایەتییە. لێرەدا هەوڵدەدەین ڕەگەزەکان دەستنیشان بکەین، کە لە گێڕانەوەکانی دلگوشا و ڕشتەدا، بونیادی تەنز بەهۆی ڕووداو و کەسێتییەوە لێرەدا بە نموونەی حیکایەتەکانەوە نیشانیان دەدەین:

١. کەسێتی:

لە حیکایەتەکاندا چەند جۆرێکی کەسێتی دەبنە جێگەی گاڵتەجاڕی و لە ڕاستیدا بەشێکی بونیادی ئەم جۆرەی گێڕانەوەیە لەسەرشانی ئەم کەسێتیانەیە. ئەمانەش کۆمەڵێک ئارکتایپی نێو حیکایەتی ڕۆژهەڵاتن، زۆر ڕووداو دەدرێنە پاڵ ئەمان، چ لە حیکایەتی پەندئامێزدا، چ لە گێڕانەوەی تەنزئامێز بۆ نموونە: هاروونە ڕەشید، تەیموری لەنگ، سوڵتان مەحموود، باڵوڵ، جوحا، مەلای مەشهورە، خدری زیندە، مەلا ئەبوبەکر، تەڵحەک.. وەکو کەسێتی باویش بە زۆری ژنان و پیاوانی ئایینی و کەسانی هەژار و گوندەکی و کەسانی گەمژەن. لێرەدا چەند کەسێتییەک دەخەینە ڕوو:

کەسێتی ناسراو: بەشێکی گێڕانەوەکان بە ناوی کەسێتی دیارەوەن، بە تایبەت ئەوانەی ناو دلگوشا پێشمووندی ڕۆژهەڵاتین و دەیانناسین، بەڵام کاتێک عەلائەدین سەجادی گێڕانەوەکان بە ناوی ئەوانەوە ناودەبات، دەیکات بە کەسێتی کورد، ئەو کەسانەی بە گشتی لە ناو ئەدەبی کوردیدا ناسراون، یان کەسایەتی خۆشمەشرەبی سلێمانی بوون، نموونەکان دەخەینەڕوو:

ئەبونەواس، فایەق بێکەس: کەسایەتی ئەبونەواس لە مێژوودا، خۆشمەشرەب و شەهوەتباز و گوێیە دنیانەدەر بووە، بۆیە کاتێک گێڕانەوەیەک بە ناوی ئەو دەست پێدەکات، ئێمە ئامادەی بیستی بابەتێکی گاڵتەئامێزین بەهۆی ئەو وێنایەی لە بارەی کەسێتییەکەوە هەمانە، چاوەڕێن بەهۆی بیستنی گێڕانەوەیەکی تەنزەوە وێنەکەی ئەبونەواس تۆختر بکەینەوە. لە گێڕانەوەی (ڕۆژێک ئەبونەواسیان دی جامێ شەراب بە دەستییەوە..). کرداریک دەنوێت، کە تەواو لەگەڵ ناوەکەیدا یەکدەگرێتەوە. هەمان گێڕانەوە لە ڕشتە دا بە ناوی فایەق بێکەسەوە دەگێڕێتەوە. خوێنەری کورد، پێشینەی زانیاری لە بارەی بێکەسەوە، لە بارەی مەخۆرییەوە هەیە، بەڵام بەراورد ناکرێت بە پێشینەی ئەبونەواس، چونکە بابەتەکە تەنها پەیوەندی بە مەییەوە نییە، بەڵکو ئەبونەواس لە بابەتی سێکسی و هاوڕەگەزبازیدا ناوی ڕۆیشتووە.

هاروونە ڕەشید و تەڵحەک، مەلا سمایلی کانیسکان و عەبەی خەیات:

کەسایەتی هاروونە ڕەشید لە نێو چیرۆکەکانی ڕۆژهەڵاتدا بە گەلێک شێوە وێناکراوە، دەسترۆیشتوو، زاڵم، مێباز، بەشێکی چیرۆکەکانیشی بەهۆی تەڵحەک یان باڵوڵەوەیە، کە پێکەوە دەبنە دوو جەمسەری گێڕانەوە، هەمیشە تەنزەکەش لەسەری هاروونە ڕەشیدا بەهۆی تەڵحەکەوە دەشکێ.

-سوڵتان مەحموود لە مەجلیسی وەعزدا ئامادە بوو، تەڵحەک چوو لە پشتییەوە دانیشت، لەو کاتەدا واعزی دەیوت هەر کەسێک کوڕێکی گابێت لە قیامەتدا، کوڕەکە دەخەنە سەرشانی تا بەسەر پردی سیراتدا بیپەڕێنێتەوە. سوڵتان مەحموود دەگریا، تەڵحەک پپی وت ئەی سوڵتان مەگری و دڵخۆش بە، تۆش ئەو ڕۆژە پیادە نابیت.(زاکانی، ل٢٦٤).

- مەلا سمایلی کانیسکان وەعزی دەدا دەیوت: هەر کەسێک سواری هەتیوێک بووبێ دەبێت لە ڕۆژی قیامەتدا کابرا ئەو هەتیوە بخاتە سەرشانی و لەو دەشتی مەحشەرە بیگێڕێ. عەبەی خەیات هەبوو لە کۆڕەکەدا هاواری کرد وتی: ئای مااڵی وێرانم، من ئەبێت ئەوڕۆژە هەتیو هەڵبگرم، ئەم هەمووەم لە کوێ پێ هەڵدەگیرێت؟ مەلا سمایل هەر لە ناوەندی وەعزەکەدا هەڵی دایە وتی: خەمت نەبێت هی واش هەیە تۆ هەڵبگرێ و ئەو ئەرکەت لە کۆڵ بخات. (ب٦، ل١٠٨) لە دلگوشادا هەر بە ناوهێنانی هارووە ڕەشید، چاوەڕوانی وەاڵمێکی تەڵحەکیش دەکرێت، بەڵام لە گێڕانەوەکەی ڕشتەدا لەبەر ئەوەی دوو کەسایەتییەکە دیارنین، بۆیە ئەو ئامادەییە نایەتەدی و بیسەر تا کۆتایی دەوەستێت، ئەوسا لە کۆی تەنزەکە تێدەگات.

خەسرەو ئۆنەوشیروان، غوڵامشا خان: نەوشیروان ناسراوە بە خاوەن پێگەو دەسەاڵت و جێگەی شانازی نەتەوەی فارسە، لەبەرامبەر ئەمدا عەلادین سەجادی ناوی غوڵامشاخان دێنێت، کە نازناوە بۆ ئەمانوڵاخانی والی سنە، کوڕی خەسرەو خانی ناکام، خاوەن پێگەی میرنشینی ئەردەاڵن بووە، هەردوو کەسایەتییەکە بۆ نەتەوەی خۆیان گرنگن، بەاڵم هیچیان کارەکتەری ناو گێڕانەوەی تەنز ئامێز نین، بەڵکو بەهۆی کەسێتییەکی تروە گێڕانەوەکە دەبێت بە تەنز:

-نەوشیروان ڕۆژێک دانیشتبوو، پیاوێکی باڵا کورت هات و داوای دادوەری کرد، خەسرەو وتی: کەس ناتوانێت زوڵم و ستەم لە باڵا کورتەکان بکات، وتی: قوربان، ئەوەی زوڵمی لێکردووم، لە من کورتترە. خەسرەو پێکەنی و دادی وەرگرت.(زاکانی،٢٥١)

-کابرایەکی کورتەباڵا دەچێتە لای غوڵامشاخانی والی شکات دەکات دەڵێت: پاشا کابرایەکی کورتەباڵا ستەمی زۆری لێکردووم حەقم بستێنە، ئەویش دەڵێت: کورەباڵا ستەمی لێناکرێت، کابراش دەڵێت پاشا، ئەوەی زۆری لێ کردووم لە من کورتترە! والی دەست دەکات بە پێکەنین و دادی ئەپرسێ! (ب٥، ل٩٨)

بونیادی تەنزی ڕشتە، بەهۆی وتنی وشەی کابرایەکی کورتەباڵا ستەمی لێکردووم، لاواز بووە، چونکە، لە بەشی دووەمدا خوێنەر چاوەڕوانە، شتێک بوترێت، بەهۆی ئەو وتنەی سەرەتاوە، بەهای چاوەڕوانییەکە شکاوە.

شێخ بەدرەدین ساحێب، ئەحەی کرنوو: دوو ناوی تری ناو گێڕانەوەکانن، کە لە هەردوو بەرهەمەکەدا، کەسێتی ناو تەنزەکەن:

-شێخ بەدرەدین ساحێب، پیاوێکی دی لەگەڵ دوو کوڕی جوان دا، وتی: ناوت چییە؟ وتی: عبدالواحید(عەبدی یەکتا)، وتی لەوانە بگەڕێ چونکە من عبدالأثنینم {عەبدی هەر دووکیان}. (زاکانی، ٢٥٥)

-ئەحەی کرنوو جاریک دەچێتە کۆیە، سەیر دەکات پیاوێک دوو منداڵی جوانی لەگەڵدایە، بە پیاوە کە ئەڵێ ئەرێ برا توخوا ناوت چییە؟ ئەڵێ عەبدالواحید، ئەڵێ دەاڵچۆ تۆ بە جێیان بێڵە من عەبدی هەردووکیانم! (ب٤، ٩٦)

هەندێک ناوی باوی وەک: (مەولانا قوتبەدین، مەولانا عیزەدین، مەولانا شەرەفەدین، ئەبوبەکری ڕەبانی، شێخ بەدرەدین ساحێب) کە هەر یەکەیان پێشناوی شێخ و مەولانایان پێوەیە، پشکی زۆری گێڕانەوەکانیان لە نامەی دڵگوشادا دەکەوێتە سەر شان، بەڵام لە ڕشتەدا ئەمانە دەگۆڕێن بە ناوەکانی (مەلا سالْحی گۆزەپانە، ئەحەی کڕنوو، شێخ ڕەزای تاڵەبانی، فایەق بێکەس) کە دیسانەوە کەسێتی ئەمانە لە زەینی خوێنەردا وێناکراو و ناسراوە بە خەسڵەتە تەنزی و پێکەنێنێنەرەکان. یاخود بەهۆی کەسێتی نەناسراوەوە، ڕووداوەکە دەگێڕێەوە، کە دیسانەوە ئەگەرچی کەسێتییەکە وەک تاک دیار نییە، بەڵام هەر پاشناوەکە دەبێتە هۆی وێناکراوی کەسێتییەکە، بۆ نموونە: مەلا، شێخ، واعیز، فەقێ... هەر یەکە لە مانە کارەکتەری دینی و پیرۆزن، کەسێتی پێشبینی کراون بۆ ئێمە، بەڵام بەهۆی ڕووداوەکەوە دژایەتی دروست دەبێت و ئەوەش وا دەکات تەنزەکە دروست بێت. لەم بارەیەوە عەلائەدین سەجادی لە بەرگی یەکەمی ڕشتەدا دەڵێت: ((دەبێت ئێمە ئەوە بزانین کە لەناو کوردا مەلا دەستەیەکی دیار و ئاشکرا بوون، بەرەی خوێندەوارو زانیار هەر ئەوان بوون. لە هەموو وەختێکاو لە هەموو شوێنێکا بە پەنجە پەنجەیان بۆ ڕاکێشاون. ئەم دەستەیە لەناو مەردوما تا ئەوپەڕی، بە چاوی گەورەیی و ڕێز لێگیراوییەوە تەماشا کراون، لە ئیشی چوک و زلدا پرس بەوان کراوەو ئەوان بڕیوپانەتەوە. تەنانەت ناوی مەلا بەجۆرێک بەرز بۆتەوە ناوی هیچ چینێکی تر نەبووە بەرانبەری بە ناوی ئەوان بکا...وەکو چۆن لە مالْێکا خێزان و مالْ و منالْی ئەو مالْە هەر کامێکیان هەستن و هەر قسەیەک بکەن –بۆ ئەوە کە ئەو ئیشە کێشەی تێدا نەبێ- هەر ئەڵێن باوکم وای وت یا باوکم وتی- دیارە ئەم ڕستەیە نیشانە و بەڵگەیە بۆ گەورەیی باوکەکە لەبەر چاوی خێزانەکە- وتنی ناوی مەلایش لە بەرچاوی تێکڕای مەردومەکەوە ئەم سەمەرەیە بوە، بۆیە لە زۆر شوێنی سەرگوزەشت و قسەی کوردیدا وشەی "مەلا" پالْەوانی سەرگوزشتەکەیە.)) (ب١، ل٧)

عەلائەدین سەجادی، بەشێکی ئەوەی بیستوویەتی یان بۆیان ناردووە یانیش وەیگرتووە، بە ناوی کەسێتییە دیارەکانی کوردییەوە کردووە، چونکە زیاتر بونیادی گێڕانەوەکە پتەودەکەن، بەتایبەت بۆ کەسانی کوردزمان کە ئاگاداری کلتورەکەی خۆیانن. لە گێڕانەوەی مەسیحی و جولەکەکەدا، ئەمە بەرچاودەکەوێت. گێڕانەوەکە بە دوو کەسێتی بەڕێوە دەچێت کە سەر بە ئایینی ئێمەی ناو گێڕانەکە نین، ئەوەش خودی خۆی ئامادەسازییە بۆ بابەتی تەنز، وەک چۆن بۆ زەردەشتی و ئێزیدیش هەیە.

-جولەکەیەک لە مەسیحییەکی پرسی: کێ لە موسا و عیسا گەورەترە؟ وتی: عیسا مردووەکانی زیندوو دەکردەوە و موسا پیاوێکی بدایە لێی دەدا و دەمرد، عیسا لە بێشکەدا قسەی دەکرد و موسا لە چل سالْیدا دەیوت: خودایا گرێی زمانم بکەوە تا خەڵکان لە قسەکانم بگەن. (زاکانی، ٢٥١).

گێڕانەوەکە لە ڕشتەدا وێڕای دریژییەکەی، بونیادی تەواوی لە شوێن و کات وکەسێتی و ڕووداو پێبەخشییەوە، تاوەکو تەنها مەبەست لە پێکەنین و نەبێت، بەڵکو لە پالْیدا ڕەسەنی گێڕانەوەکەی نیشانبدات. کەسێتی جولەکەکە بە ناوی خواجە موشێ و هی گاورەکە بە ناوی ئالْتون ئەفەندییەوەیە، کە دەبێتە لێگیرانیان و دەچن لای کاک ئەحمەد و گفتوگۆکەش لای ئەو ڕوودەدات، چونکە کاک ئەحمەدی شێخ جولەکە و گاورەکانی خۆشویستووە و ڕێزی لێگرتوون. ڕووداوەکە لە سلێمانی و لە سەردەمی ژیانی کاک ئەحمەد دا ڕوودەدات.(ب٤، ل٩٨)

کەسێتی نەناسراو: لە بونیادی گێڕانەوەکاندا، زۆرجار کەسێتییەکان نادیارن، ئەوەش ئەو کاتەیە کە جەخت لەسەر ڕووداوەکەیە، بۆیە ناوەکە گرنگ نییە، بەڵام هەندێک جار ئەگەرچی لەبەرتری بۆ ڕووداوەکەیە، بەڵام کەسێتییەکە بە ناوی شارەکەوە دەناسرێت، ئەوەش بەشێکی زانیاری تەنزئامێزە، بۆ نموونە لە گاڵتە و قسەی خۆشی باوی ناو ئێراندا زۆرێک لە ڕووداوەکان بە ناوی تورک و تەوریزی و ڕەشتییەوەن، لێرە بە ناوی گەرمیانی و هەولێرییەوەن. لە دڵگوشادا ڕووداوەکان بە ناوی: (قەزوینییەک، ئەردەبیلییەک، تورکێک، عێراقییەک، شیرازییەک..) دەگێڕێتەوە زۆرینەی گێڕانەوەکانیش بە ناوی قەزوینییەوەن. لە گێڕانەوەکانی ڕشتەدا، پۆلێنبەندی نییە و زۆرێک لە گێڕانەوەکان کە نادیارێش بوون، ئەو داونییەتە پالْ کۆیی، خۆشناوەتی، سەقزی، سابلاخی، کەماڵەیی و جافەکان. لەگەڵیشدا شێوەزاری ئاخاوتنەکەی دیاریکردووە، لەم ڕوەوە وەک فەرهەنگێکی پڕ گێڕانەوەی شێوەزارە جیاکان دەردەکەوێت، کە ئەمە لە نامەی دڵگوشادا نابینرێت.

٢. ڕووداو:

لە پالْ کەسێتی دا، ئەوەی بونیادی گێڕانەوەکە پتەودەکات، ڕووداوە. ڕووداوەکانی نێو گێڕانەوەی تەنزئامێز، بەهۆی نائاسایبوون و ناباوی و دوورەبوون لە ڕەفتاری لۆجیکی و باوی کۆمەڵگاوە، دەبنە هۆی پێکەنین، بەرکەوتنی کەسێتی لەگەڵ ئەو ڕووداوەی کە ڕووددەت، بەهۆی دژبوونی بە یاسا کۆمەڵایەتی و ئایینی و مرۆڤایەتییەکان، تەنزەکە بونیاد دەنێت. ڕووداوەکان، بەهۆی تابوویانەوە دەبنە تەنز و بیسەر دەخەنە پێکەنین. فرۆید پێی وایە قسەی خۆش و نوکتە و گێڕانەوەی تەنزئامێز، دەتوانێت گرێ کپکراوەکان دووبارە بەئاگایێنێتەوە، پێی وایە خود(ئیگۆ) ئەوەی بەشێوەی تابوو لە مێشکدا سەرکۆتکراوە، بەهۆی شێوەی گاڵتەجارییەوە شێوەی نوکتە و قسەی خۆش دووبارە ئازاد دەکات و هەڵچوونی دەروونی کەسەکە بەشێوەیەکی کاتی دادەمرکێنێتەوە، ئەمەش لە دوو ڕێگاوە دێتە دی، کۆکردنەوە دوو پەیامی دژیەک لەیەک پەیام دا، دووەمیان لادان لە یاسای زمانی.(اصلانی:١٣٨٥، ٢٠٨). لێرەوە ئەگەر بڕوانینە گێڕانەوەکان، بەهۆی باسەکانی تابووی سێکسی و ئایینی و کۆمەڵایەتییەوە ڕووداوەکان دروست بوون ئاماژەیان پێدەدەین. ئامانجیش لە نیشاندانی تابوو، تەنها دەرخستنی مەیلی کپراو و خستنە پێکەنین نییە، بەڵکو لە پالْیدا بەشێوەی تەنز تابووەکە دەخرێتەڕوو، وەک ڕەخنەیەکی نیشاندەر نەک، داشۆرین چونکە: ((تەنزناشیرینییەکانی کەس یان کۆمەڵگا نیشاندەدات، بەڵام هاوشێوەی داشۆرین دەربڕینی ڕاستەوخۆی نییە، بە زۆری ناڕاستەوخۆ و تۆبکلدار و گاڵتەپێکردن و خواستن کەموکوڕی کەس یان کارێک نیشاندەدات)) (محمد:١١٧٠،١٣٩٦)

تابووی ئایینی:

بەشێکی تەنز، بەهۆی تابووەوە دروست دەبێت، بە تایبەت تابووی ئایینی، ڕۆڵی بنەڕەتی هەیە لە بونیادنانیدا، چونکە کەسی تەنزنووس دەچێتە ناو چوارچێوەی پیرۆزییەوە و تێکی دەشکێنێت، خودی ئەم شکانە، ئەوانی تر سەرسام دەکات کە بوێری ئەوەیان نییە بەهۆی بڕوا یان ترسی سزا و تۆڵەی خوداییەوە تابووشکێن بن -شیعەیەک چوو بۆ مزگەوت، ناوی سەحابەکانی دی بە دیوارەکەوە هەڵواسرابوو، وێستی تف لە ناوی ئەبوبەکر و عومەر بکات، بەر ناوی عەلی کەوت، زۆر تورە بوو، وتی: تۆ لە پالْ ئەواندا دادەنیشیت، سزاکەت ئەوە دەبێت. (زاکانی، ٢٦٥) هەمان ڕووداو، لە ڕشتەدا بە گێڕانەوەیەکی دریژتر هەیە، بە دیاریکردنی ناسنامە و شوێن : (کابرایەکی مەراغەیی شیعە، ڕێی دەکەوێتە سابلاغ، دەچێتە مزگەوتی سوور..)(ب٤، ل٧٠)

-یەکێک دای بەلای گۆڕێکدا، زۆر دڕێژ بوو، پرسی: ئەمە گۆڕی کێیە؟ وتیان: ئەوە ئالاهەڵگەری پێغەمبەر بووە. وتی: بۆ بە ئالاکەوە ناشتوویانە؟ (زاکانی، ل٢٦٥). ئەم

گێڕانەوەیە، لە ڕشتەدا لە سنە یە و گۆڕەکەش، لە بری یەک دانە چەند گۆڕێکە.(ب٤، ل١٠٠)

—ئەعرابییەک دەچێت بۆ حەج، لە تەوافدا مێزەرەکەی دەدزن، وتی: خودایا یەک جار هاتم بۆماڵەکەت وتت مێزەرەکەی بدزن، ئەگەر جارێکی تر هاتمە ماڵت، بفەرموو تا هەموو دەموددانم بشکێنن(زاکانی، ل٢٨). گێڕانەوەی ڕشتە: (ب٤، ل٢٨).

—شێخ بەدرەدین ساحێب، پیاوێکی دی لەگەڵ دوو کوڕی جوان دا، وتی: ناوت چییە؟ وتی: عبدالواحید(عەبدی یەکتا)، وتی: لەوانە بگەڕێ چونکە من عبدالأثنینم (عەبدی هەر دووکیان). (زاکانی، ل٢٥٥) (ب٤، ٩٦).

—ناشرینێک لە ئاوێنەدا تەماشای خۆیی دەکرد و دەیوت: سوپاسی ئەو خودایەی کە منی بەو شێوە جوانە دروستکردووە. غوڵامەکەی وەستابوو و گوێی لێدەگرت، کە هاتەدەر کەسێک لە بەردەرگاوە هەواڵی خاوەنەکەیی پرسی. وتی: لە ماڵەوە دانیشتووە و خوا دەخاتە درۆوە. (زاکانی،٢٦٠) گێڕانەوەی ڕشتە: (ب٤، ٩٩).

تابووی سێکسی:

ئەو ڕووداوانەی بەهۆی تابووی سێکسییەوە دروست بوون، ڕێژەی تەنزیان زۆرترە لە چاو هەریەک لە ڕووداوەکانی تردا، چونکە خودی باسی سێکس بە شێوە ئاسایی و باوە سروشتییەی تابوویە و باسکردنی ڕوهەڵمڵراوانەیە، بەڵام لەم گێڕانەوەدا لەوەش زیاترە، باس لە لادانی سێکسی دەکات، بەهۆی نابەرامبەری، جیاوازی تەمەن، یان هاوڕەگەزبازییەوە، تەنزەکە زۆر تر دەبێت، ئەمەش تابوو لە ناو تابووایە. ((زۆر جار باسکردنی شتێک یان ڕووداوێک بە ئاشکرا و بێ پەردە پێکەنین دروست دەکات، بۆ نموونە باسکردنی بابەتی پەیوەندی بە سێکسەوە لە ناو ئەو کۆمەڵانەدا کە کەبتی سێکسیان هەیە دەبێتە مایەی پێکەنین، واتە باسکردن و ئاماژەدان بە بابەتێک کە لە ڕووی ڕەوشتییەوە باسکردنی قەدەغەیە، یان دەبێتە مایەی شەرم دروستکردن..)) (حسێن:٢٠١٢، ٢٣٢). ئەم جۆرەی تابوو لە نێو ڕووداو دا، دەشێت بە شێوەی زارەکی و کارەکی بێت، لێرەدا نموونەکان دەخەینەڕوو.

تابووی زارەکی:

ئەم جۆرەی تابوو بە ناوهێنان و توانج و پلاری زمانیی، زۆر جار وەها دەکەوێتەوە لادان نییە، بەڵکو پەیوەندییەکی سێکسی سروشتی هەیە و بەڵام بەهۆی ڕووداوێکی نەخوازراوە تەنز دروست دەبێت، بۆ نموونە:

-پیاوێک لە ڕێگادا تەماشای ژێنێکی جوانی دەکرد، ژنەکە وتی تەماشا مەکە، ک..ی تۆ هەڵدەستێ و یەکێکی تر کاری خۆیی لەگەڵ دەکات(زاکانی، ل٢٥٥). گێڕانەوەی ڕشتە: (ب٥، ٩٩).

-لە پیرەژنێکیان پرسی، حەزت لە دێیەکە بتدەنێ یان ک..یک؟ وتی: من ناتوانم لەگەڵ لادێیا هەڵسوکەوت کەم.(زاکانی، ل٢٦٤)، ڕشتە: (ب٥، ٩٨).

-کابرایەک لەو دەشتە تاڵە، ڕۆژێک زەردەواڵە دابووی بە دەعباکەیەوە ئاوسا بوو، هاتەوە بۆ ماڵەوە بە ژنەکەی خۆی وت: _دەستیشی گرتبوو بەدەعباکەیەوە- ئافرەت ئەمەیان لە بازاڕ ئەفرۆشت ئەیاندا بە هینەکەی خۆم و سەد قرانیش، ڕووی نەبوونی ڕەش بێت نەبوو بیکڕم، هەروا وەڕم گرت و هێنامەوە، وتم تۆ چاوت پێی بکەوێت بزانی چۆنە، ئەگەر باشە بەڵکو قەرزوفەرزێکی بۆ بکەین و جێبەجێ کەین! ئافرەت وتی: جا پیاوەکە ئەیەڕۆ قەرزوفەرزی بۆ چییە؟. ئەوە خشڵەکانی من هەیە بایی دوسەد قرانیش ئەبێت بچۆ بیدە بە خاوەنەکەی و وەڕەوە، تازە عەیبە چۆن پێی ئەدەیتەوە؟.! پیاوە، پیرە خشڵی وەرگرت و لەپاش سێ چوار ڕۆژ، ئاوساویەکی نیشتەوەو دەعبا وەکو خۆی لێهاتەوە. ڕۆژێک بە هەڵداوان هاتەوەو کردی بە ژووراو وتی: ئافرەت! هەر خوا ڕەحمی پێی کردم. وتی: چی بووە؟ وتی: ئەو ک..رە کە هێنابوومەوە دزێتی دەرچوو. گرتیان و بردمیان بۆ لای قازی. بە هەزار دەست ماچکردن و ئەملاوئەولا سەد قرانم داو ک..رەکەم پێی دانەوە، ئەوانیش ک...رە کۆنەکەی خۆمیان پێی دامەوە! هەر باش بوو ڕزگارم بوو لە دەستیان. ژنە وتی: من خۆم هەر ڕۆژی هەوەڵ ئەمزانی ئەوە دزێتیە ئەگینا چۆن بەو جۆرە بە هەزران ئەیاندا! (ب٦، ١٣) هەروەها (ب٤، ١٢). (زاکانی، ٢٨٧).

تابووی کارەکی:

تابووی کارەکی بەهۆی کردەی سێکسەوە دەبێت، لە باری ئاسایی لای دابێت، زۆر جار باسی سێکس لەگەڵ منداڵ، سێکس لەگەڵ ئاژەڵ بە تایبەت کەر، سێکس لەگەڵ پیر، یان نێربازییە، ئەمانەش هەموویان بە لادانی سێکسی دادەنرێن و خودی لادانەکە، تەنزەکە دروست دەکات، جگە لەوەی ئامانجی نوسەر لە ڕەخنەگرتن لەو بارە نەشیاوە دەیێکێت. چەند نموونەیەک دەخەینەڕوو:

-دەگێڕنەوە پیاوێک ڕۆژی هەینی ماکەرێکی دە.. و کەرەکە بایی لێ دەبووەوە و پیرەکە شوکرانەی دەکرد، وتیان چۆن بۆ شوکر دەکەیت. وتی: ئایا بەو ئەندامەوە کە لە نەوەدسانیدا ماکەر بخاتە بالێبوونەوەوە، جێگەی شوکرانەبژێری نییە؟ (زاکانی، ٢٥٦). گێڕانەوەی ڕشتە بە ناوی عەزیز بەگەوەیە لە کانی ماسی: (ب٨، ٩٢)

-پیاوێک دوو درهەمی دا بە کوڕێکی نەوجەوان، ویستی ئەوەی لەگەڵ بکات، وتی: تێی مەخە و بیخە نێو ڕانەوە، وتی: ئەگەر ناو ڕانم بەس بووایە، دوو درهەمم بۆ دەدا بە تۆ، پەنجا ساڵە کێ...م لە نێو ڕانمدایە (زاکانی، ٢٥٤). گێڕانەوەی ڕشتە: (ب٨، ل٧٠).

-یەکێک پیرێژنێکی لە زستاندا دەگ..، لە ئاکاو دەری هێنا. ژنەکە وتی چی دەکەیت؟ وتی: دەمەوێت بزانم ناو کو.. تۆ ساردترە یان دەرەوە. (زاکانی، ٢٧٥)، گێڕانەوەی ڕشتە: (ب٥، ١٣٧)

تێکەڵبوونی تابووی ئایینی و سێکسی:

ئەم جۆرەی ڕووداو، بەهۆی ئاوێتەکردنی تابووی ئایینی و سێکسییەوە بونیاد دەنرێت، لە لایەکەوە شوێنە پیرۆزە ئاینییەکان و کەسایەتییەکان دەخاتە نێو ڕووداوەکەوە، لە لایەکی ترەوە ڕووداوەکە، ئاسایی نییەو لادانی سێکسییە، بۆیە ئەم جۆرە تەنزە لە کۆمەڵگا ڕۆژهەڵاتییەکاندا گوێگری زۆرترە بەهۆی دووجار تابووبوونییەوە، نموونەیەک نیشاندەدەین:

-مەولانا قوتبەدین لە حوجرەی مزگەوتێکدا، یەکێکی دە..، لە ناکاو یەکێک دەستی دایە دەرگای حوجرەکە و کرایەوە، مەولانا وتی چیت دەوێت؟ وتی: هیچ! جێیەکم دەوێت دوو ڕکات نوێژی تیا بکەم، وتی: کوێری نابینیت ئیمە لێرە لەبەر تەسکی جێ دوو دوو سواری یەک بووین. (زاکانی، ٢٩٥). گێڕانەوەی ڕشتە بە ناوی مەلا سەعیدی ئیین عەباسەوەیە لە شاری سەقز: (ب٦، ٢٩٥).

-کوڕی خەتیبی دێیەک، بەیانییەک تەماشای کرد باوکی لە ئاستانەکەیاندا، کەرێک وا لێدەکات، تێگەیشت باوکی هەموو ڕۆژێک، ئەمە کارێتی. ڕۆژی جومعە باوکی لەسەر مینبەرەوە وتاری دەدا، کوڕەکەی چووە بەردەرگای مزگەوت و وتی: باوکە کەرەکە ئەگیی، یان بیبەم بیلەوەڕێنم؟ (زاکانی، ٢٦٦). گێڕانەوەی ڕشتە زیادەڕۆیی تا ئەو ئاستە تێداکردووە کە مەلای مزگەوتی زێوییەی پیرەمەگروون بووە: (ب٨، ٧٠).

ئەم جۆرەی تابوو، لە ناو کۆمەڵگای کوردیدا زۆرتر دەبێت بە تەنز، چونکە خودی کردەکە دەگمەنە و بڵاونییە لە چاو کۆلتووری ئێرانی کۆندا، بۆیە زۆرینەی ئەم جۆرە تابوویەی کە عەلائەدین سەجادی لە ڕشتەی مرواریيەوە وەریگرتوون، تەنها وەک گێڕانەوە دەمێنێتەوە و بەڵگەی مێژووپی لەو بارەیەوە نییە، لە کاتێکدا لە مێژووی دەیان سەدەی ئێراندا بابەتی بەزمی تەماشا و ئەوێنداری پیاوان و غوڵامداری باوبووە و ڕەنگدانەوەی تەواوی لە پەخشان و شیعری قۆناغە جیاکانی وەک: سەردەمی سامانییەکان، غەزنەوپەکان، سلجوقییەکان، قاجارییەکان. سیرویس شەمیسا گەڕان بە نێو دەقەکانی ئەدەبی فارسیدا بۆ ڕووبنوونەوەی بابەتەکە بە گرنگ دەزانێت و پێی وایە لە ڕێگەی ئەم بەرهەمانەوە دەتوانرێت ڕووی کۆمەڵناسی کۆمەڵگای ئێران بزانرێت، چونکە ئەمە پەیوەندی بە مێژووی دوورەوە نییە و(تا چەندێک لەمەوبەر لە شارەکانی ئێراندا بەزمی تەماشا باوی بووە) جگە لەوەی ئەمە تەنها بە بە بەزمی تەماشاوە نەوەستاوە، بەڵکو ((لە سەردەمی سەفەوییەکاندا لە هەندێک لە شارەکاندا نەوجەوانخانە باوی بوو، بە شێوەی فەرمی و مۆڵەتنامەدار کاریان دەکرد و سەرچاوەی ئابووری بوون بۆ حوکمەت)) (شمیسا،١٣٨١، ١١).

٣. دیالۆگ:

بەهای دیالۆگ لە چنینی ئەم جۆرە گێڕانەوانەدا، بە زۆری لە وەڵامی بێ وەڵام، یان وەڵامی وەڵام بردایە. لە گێڕانەوەکاندا بەهۆی پرسیار و وەڵام، یان گفتوگۆی دووڵایەنەوە، ڕەوتی گێڕانەوە تەنزییەکە دەڕوات بەڕێوە، بەڵام سەرەکیترین جۆری گفتوگۆ، وەڵامبڕی یان حازر جوابییە (Repartee) سیرویس شەمیسا لە بارەی ئەدەبی فارسییەوە ڕای وایە یەکێک لە بەشەکانی تەنز و گاڵتە، حازر وەڵامییە. شێتە ژیرەکان و باڵوڵەکان و کەسانی بیرمەند، لە وەڵامی پادشایان و گەورەکاندا بە حازرجوابی خۆیان یان سزا دەدران یان خۆیان و ئەوانی تریان لە مەرگ پێ ڕزگار دەکرد. (شمیسا:١٣٩٤، ٢٤١)، نموونەکان:

-پیاوێک بە ژێنکی وت: دەمەوێت تامت کەم، تابزانم تۆ شیرنتری یان ژنەکەم؟ وتی: ئەو پرسیار لە میردەکەم بکە، کە من و ژنەکەشتی چێشتووە. (زاکانی، ٢٥٦)

گێڕانەوەی ڕشتە بە ناوی شێخ ڕەزای تاڵەبانییەوە، زۆرێک لە حازرجوابییەکان چ خۆی چ کەسی تر، لە گێڕانەوەی ئەمدا تۆمار کراوە:

شێخ ڕەزا جارێک توشی ژێنک دەبێت لە سلێمانی زۆر بە لەنجە و نازەوە ئەڕوات، پێی ئەڵێت: ئا بووکێ وەرە تۆزێ پێکەوە بنووین، بزانم تۆ خۆشتری یان ژنەکەی من؟ ژنە بە بێ پشوو دەڵێت: یا شێخ ئەمەی پێ ناوێ ئەم پرسیارە لە میردەکەم بکە، ئەو لەگەڵ منیش نووستوە و لەگەڵ ژنەکەی تۆش نووستووە! شێخ ئەڵێ خوا بتگرێ خەڵکی سولەیمانی. (ب٥، ل٩٩).

نموونەیەکی تر:

-لە ئەبی حارسیان پرسی: پیاوی هەشتا ساڵە، منداڵی دەبێت؟ وتی بەڵێ: ئەگەر گەنجێکی بیست ساڵ دراوسێیی بێت(زاکانی، ٢٥٨). گێڕانەوەی ڕشتە وەهایە: لە خەڵەی پیرۆەیس دەپرسن: مامە خەڵە ئەبێ یەکێک عومری نەوەد ساڵ بێت و منداڵی بێ ؟ ئەڵێ: بەڵێ ئەگەر دراوسێیی بیست ساڵانی هەبێت! (ب٤، ل٢٥٥)

نموونەیەک کە لە ڕشتەدا هەیە و لە دڵگوشا نییە، حازرجوابییەکی بەهۆی خوازەی زمانییەوە دروست بووە و ڕەسەنییەتی کوردانەی پێوە دیارە:

-کاروانێکی دەڵۆپی لەو گەرمیانە دەچن بەسەر سەید فەتاحی جەباریدا، کاروانەکە تۆ کەس دەبن، ئەڵێت سەید ئەمشەو بە نان و دان و گانەوە میوانتانین! ئەویش دەڵێت: نان هەیە، دان هەیە، بۆ ئەوی تریش ئافرەتێکی دەڵۆپیان لە ماڵایە، تۆ لۆی بۆ ئێوە و لۆیەکی بۆ من ! (ب٥، ل٥٩).

هەندێک جار نموونەکانی ناو ڕشتە، بە دارشتنەوەی وردەوەن، ئەمەش بە دوو باردا دەکەوێتەوە، هەندێک جار بەهۆی وردی و دریژییەکەیەوە تەنزەکە دەڕەوێتەوە، بەڵام لە هەندێک نموونەشدا تەنزەکە زیاتر دەردەکەوێت. نموونەی گێڕانەوەیەکی ناو هەردوو کتێبەکە نیشان دەدەین:

مەولانا قوتبەدین بە ڕێیەکا دەڕۆیشت، شێخ سەعدی بینی کە میزی کردبوو و شتەکەیی دەساوی بە دیواردا تا پاک بێتەوە، وتی: یا شێخ بۆ دیواری خەڵکی کون ئەکەیت؟ قوتبەدین وتی: خەمت نەبێت بەو سەختییەش نییە کە تۆ دیوتە.(زاکانی،٢٦٧).

بەهۆی دوو لایەنی دەربڕینی بەو سەختیەش نییە کە تۆ دیوتە، تەنزەکە خوێنەری وریا نەبێت زۆر درکی ناکات، بەڵام عەلائەدین سەجادی بۆ خوێنەری گشتی نووسیوەتەوە بۆیە بەیەک دەربڕین کە تابوویە، ڕاستەوخۆ پێکاوێتی. لە کۆتاییەکەیدا دەنووسێت: ئەویش دەڵێت: وەستا گرووں بەو سەختی و ڕەییە نەماوە کە تۆ چاوت پێ کەوتبوو! (ب٨، ٧٣). تەنزەکەشی بێ لەوەی حازر جوابییە، بە مانای هاوڕەگەز بازی سەردەمی زووی هەردووکیان دێت.

٤. ناوەڕۆک:

ناوەڕۆک و تێما، بە زۆری ناشیرینییەکانی کۆمەڵگا و پیاوانی ئایینی و کردەی سێکس و لادانەکان، لە بەشی ڕوداودا لێی دواوین، بەڵام جگە لەو ناوەڕۆکانە، ناوەڕۆکی کۆمەڵایەتی تەنزەکە دروست دەکات، بە هۆی گەمژەیی، ناحاڵێتی، کەمتەرخەمی، خوونەریتی کۆمەڵایەتییەوە، ((تەنزنووسیش وەک واعیزێ دەیەوێت ئەوانی تر سەبارەت بە کارێک هانبدات و بڕوایان پێبێت، بەڵام پێگەی ئەو لەبەرامبەر بیسەرەکانیدا گرانتر و وردترە لە باری واعیزان. واعیز بە مەبەست دەیەوێت تەقوا بە بیسەرەکانی پەسەند بکات، بەڵام تەنزنووس دەبێت خوێنەرەکانی هاوڕای خۆی بکات، لە بارەی ئەو ڕەفتارو ئینسانانەوەی کە ئەو بە خراپیان دەزانێت)) (پلارد:١٣٨٦، ٥). ئەم جۆرە ناوەڕۆکە لە زۆر بەشی تری ئەدەبی میللی و فۆلکۆری کوردیدا بەرچاودەکەوێت، بە نموونەی پەند و قسەی نەستەق و گاڵتەوگەپ، ئەمانە خۆیان لە گەلێک لایەندا دەبینەوە، ڕەخنەیەکی تووندوتیژ لە کاروکردەوەی خراپی تاک و کۆمەڵ، مرۆڤی سادە و خاوەن پلەوپایەی نێو کۆمەڵگا بە شێوەی کۆمێدی گاڵتەئامێز دەگرن بە مەبەستی نەهێشتنی ئەو جۆرە کردارانە.(ئەڵوەنی، ٢٠٠٧، ٧٠)

هەندێک نموونە:

❖ دەمزلێک(دەمبۆگەنێک)، بە سرتە لەگەڵ کەرێکدا قسەی دەکرد، کەرەکە وتی: ئەوەی وتت هیچی لێ تێنەگەشتم ئەوە نەبێت کە ئەتسی بە گوێا (زاکانی، ٢٦٠)، گێڕانەوەی ڕشتە: (ب٤، ٢٦).

❖ پیرێک چووە لای تەبیبێک، سێ ژنم و هەیە و هەمیشە گورچیلە و میزەڵان و کەمەرم دێشێت. چی بخۆم بۆ ئەوەی باش بم؟ وتی: گیراوەی نۆ تەڵاق! (زاکانی، ل٢٦٧)، گێڕانەوەی ڕشتە: (ب٤، ١٠٠)

❖ کەسێک ماستی خواردبوو، کەمێک چوو بوو لە ڕیشبیەوە، یەکێک لێی پرسی چیت خواردووە؟ وتی: کۆتر وتی: ڕاستەکەیت جیقنەکەی بە دەروازەی بورجەکەوە دیارە. (زاکانی،٢٩٦)، گێڕانەوەی ڕشتە: (ب٨، ل٦٦).

❖ قەزوینییەک چووە لای تەبیب و وتی: مووی ڕیشم دێشێت، پرسی چیت خواردوە؟ وتی نان و سەهۆڵ. وتی: خوا بتکوژێت نە دەردت لە دەردی ئینسان دەچێت نە خواردنیشت. (زاکانی، ٣٠٣)، گێڕانەوەی ڕشتە: (ب٤، ٧٩).

❖ کۆرێک هەبوو لەو سەرە، لەگەڵ دەستەیەکی ڕەفیقیدا جارێک خەریکی شەراب خواردنەوەو کاغەزبازی بوون، خەبەریان بۆ هێنا وتیان باوکت مرد، وتی: هەمووکەس ئەمرێت. وتیان کەوتۆتە ناو بیری حەوشەکەتانەوە ترنجاوەتە ناویەوە دەرناچێت. وتی: ئەو بیرەی مااڵی ئێمە خۆم ئەیزانم شێریش بکەوێتە ناویەوە تیایا ئەترجێ ئەمرێ، ئێستە ئەو چۆن تیایا نامرێ ؟! دەستیشی هەر بەکاغەزەکانەوەیەو کاغەز فڕێ ئەدا، دڵی نایە کۆرەکە بەجی بێڵێ! وتیان: بچۆ دەریکە. وتی: وەختی خۆی من نەمئەتوانی لە شوێنی خۆی بیجوڵێنم ئێستە چۆن ئەتوانم کە ترنجاوەتە ئەو بیرەوە دەریکەم. وتیان: باشە ئێمە دەربدەکەین لە بیرەکە، بەاڵم لەگەڵمان وەرە با بچین کفنودفنی کەین و بینێژین. وتی: مردووشۆر هەیە، خۆ من نایشۆم، بچن بیێنن ئەو ئەیشوا، ئەگەر زێڕو زیویش بێت من بڕوا بە ئێوە ئەکەم بچن بینێژن! منی ناوێ. (ب٨، ل٧٢) (زاکانی، ٣٠٢).

ئەنجام

ڕشتەی مرواری ئەگەرچی بە کاریگەری هەر یەک لە کێبەدیارەکانی بواری گێڕانەوەی تەنزئامێز نووسراوە و کاریگەری ڕاستەوخۆی ڕیسالەی دلگوشای عوبەید زاکانی لەسەر دیارە، بەاڵم عەالئەدین سەجادی بە چەندین جۆری جیاواز مامەڵەی لەگەڵ گێڕانەوەکاندا کردووە ومۆرکێکی کوردی پێبەخشیون و بەشێوەکانی: (وەرگرتن، گۆڕین، وەرگێڕان، چاولێکەری) کاریکردووە، جگە لەوەی دەیان گێڕانەوەی ڕەسەنی بەسەرهاتی ناو کوردانی تێدایە کە بەسەر کەسایەتییە هەبوو و دیارەکانی ناو کورد دا هاتوون. بونیادی گێڕانەوەی تەنزئامێز لە هەردوو کێبەکەدا بەهۆی (کەسێتی، ڕووداو، دیالۆگ، ناوەڕۆک)ەوە دروست بووە و بنەمای سەرەکیش لە پێکهێنانی تەنزدا بابەتە تابووەکانە، بە تایبەت تابووی ئایینی و تابووی سێکسی. هەردوو نوسەر بە پێی هەڵکەوتەی کۆمەڵگاکانیان لێهاتووانە گەمەیان بە زاراوە تابووەکان کردووە و لە زۆر شوێندا بە بەکارهێنانی زمانی بێ پەردە، گێڕانەوە تابووشکێنییەکانیان نیشان داوە.
نەوەدویەک حیکایەتی لێکچوو لە هەردوو نامەی دلگوشا و ڕشتەی مرواری هەیە، کە سەر بە هەردوو جۆری دەقاودەق و گۆڕاون.

چکیده

رشته مرواری، یکی از اثار ارزشمند علادین سجادی نویسنده کرد است که در هشت برگ کتاب ونتشر شده است است میان سالهای (١٩٥٧-١٩٨٣)م. رساله دلگشا اثار نفیس شاعر و طنزپرداز ایران است، که با زبان تندو گزنده، نظر خود را در مورد اجتماع و فرهنگ و سیاست دوران حیاتش نمایش داده است. این حکایات از منابع پیشین خود در ادبیات فارسی و عربی تأثیر گرفته است، همچنان حکایتهای رشته مروارید به شدت تحت تاثیر رساله دلگشا است، اما باید این نکته را ذکر نمود، که حیکایتهای برگفته از دلگشا تنها رونویسی و برگرفتن نیستند بلکه از مضمون فرهنگ و زبان کردی برخوردارند و تشکیلی از حکایتهای دلگشا و زندگی کردها می باشد. در این مقاله همچنین ساختار روایی طنز حکاتها را، بررسی نموده‌ایم و عناصر (شخصیت، رویداد، دیالوگ، درونمایه) را ساختار اصلی حیکایتها دانسته‌ایم، همچنان ساختار طنز را موضوع های تابو را پنداشته‌ایم.

سەرچاوەکان

زمانی کوردی

ئەحمەد، گۆران عەبدوڵا، ٢٠١٥، تەنزئەدەبییەکان لە ڕۆژنامەنووسی کوردیدا- باشوری کوردستان بە نموونەی گۆڤارەکانی (سیخوڕمە، مەال مەشهورە، گەپ)، ماستەرنامە، زانکۆی سلێمانی.

ئەڵوەنی، نەجم، ٢٠٠٧، زنجیرە کتێبی کەلەپووری، دەزگای موزیک و کەلەپووری کورد، هەولێر.

پیرەمێرد، ١٩٧٠، گاڵتەوگەپی پیرەمێرد، چاپخانەی کارمەرانی، سلێمانی.

حسین، جەبار ئەحمەد، ٢٠١٢. بینای ساتیرا لە کورتەچیرکی کوردیدا (کوردستانی عیراق ١٩٧٠-١٩٩٠)، بااڵوکراوەی ئەکادیمیای کوردی، ژمارە ١٤٠، هەولێر.

خاڵ، شێخ محەمەد، ٢٠٠٧، لە سەرگوزەشتەکانی ژیان، پرۆژەی تیشک نجیرە ١٤، سلێمانی.

خەزنەدار، مارف، ٢٠٠٦، میژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی حەوت، دەزگای ئاراس، چاپی یەکەم، هەولێر.

ڕەسول، عیزەدین مستەفا، ١٩٧٠، ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، چاپخانەی دارالجاحز، بەغداد.

سەجادی، عەالئەدین، ٢٠١٥، ڕشتەی مرواری، چاپخانەی پەنجەرە، (دەورەی هەشت بەرگی) شااڵشی، محەمەد، ٢٠٠٠، خەرمان لۆغە، سوید.

کەریم، تۆفیق، ٢٠١٦، کاریگەری ئیسالم لەسەر کلتوری کورد(ئەدەبی گاڵتەوگەپ)، لە بااڵوکراوەکانی ناوەندی هزری و ڕۆشنبیریی خاڵ، چاپی یەکەم .

زمانی فارسی:

اتابکی، پرویز ، (سال؟)، کلیات عبید زاکانی، انتشار کتابفروشی زوار، تهران- شاه اباد.

اسکولز، رابرت١٣٨٣، درامدی بر ساختارگرایی در ادبیات، ت. فرزانه طاهری، موسسه انتشارات نگاه، چاپ دوم.

اشتیانی، عباس اقبال ١٣٨٤، کلیات عبید زاکانی، موسسه چاپ و انتشارات پیک فرهنگ، چاپ دوم.

اصلانی، محمد رضا، ١٣٨٥ فرهنگ واژگان و اصطلاحات طنز، انتشارات کاروان، چاپ اول.

امیدسالار، محمود،١٣٦٦، ملاحظاتی درباره لطائف عبید زاکانی در رساله زاکانی، ایران نامه، شماره ٢٢.

پالرد، ارتور طنز، ١٣٨٦، ت.سعید سعیدپور، نشر مرکز، چاپ چهارم.

داد، سیما 1385، فرهنگ اصطلاحات ادبی، چاپ سوم ، انتشارات مروارید، تهران.

سبزیات پور، وحید: ١٣٩٢، حدیث دارابی، سرچشمه حکایات عبید زاکانی در رساله زاکانی، فصلنامه اجبیات داستانی، دانشکه ادبیات علوم انسانی دانشگاه رازی کرمانشاه، سال اول، شماره ٣.

شریفی، محمد ١٣٩٦، فرهنگ ادبیات فارسی، فرهنگ نشر نو، تهران.
شمیسا، سرویس ١٣٨١، شاهدبازی در ادبیات فارسی، انتشارات فیردوس، تهران.
شمیسا، سرویس١٣٩٤ ، انواع ادبی، چاپ چنجم، نشر میترا، بهار.
محجوب، محمد جعفر،1373 بررسی اثار عبید زاکانی(٢) ارزیابی لطایف عبید، ایران شناسی سال ششم، شماره 24.
میرصادیقی، جمال –میمنت میرصادق ١٣٨٨، واژهنامه هنر داستان نویسی، کتاب محنار، چاپ دوم.

زمانی عەرەبی:

فتحی، ابراهیم: 1986، معجم المصطلحات الأدبیة، التعاضدیة العالمیة للطباعه و النشر، التونس.

Hate Speech Forms and Implications in English and Kurdish Social Media

Aseel Muhammad Faiq, Midya Subhi Noori

Department of English, College of Languages, University of Sulaimani, Sulaymaniyah, Kurdistan Region, Iraq

***Abstract*— Social media platforms have become a favorable way of communication, sharing opinion and views about different topics around the world freely. Freedom of expression or free speech is the right to say whatever one likes; it has been sometimes conflated with hate speech. The latter is a public communication that expresses hate or advocates violence toward a person or group based on their race, religion or sex. The aim of the current study is to see the reactions of Kurdish and English commentators on similar political posts on Facebook platform, and what forms of hate speech were used more in each of them based on Bahador's (2020) Intense Scale of Hate Speech model. After analyzing three similar posts, it has been concluded that the majority of the English commentators used negative character, while the majority of the Kurdish commentators used Dehumanization and Demonization, in which it was only found in one comment on the English posts.**

***Index Terms*— Facebook, Free speech, Hate speech, Political posts, Social media.**

I. INTRODUCTION

Social media has become a priority in our daily lives, and has made it easy for people to communicate with each other. Through the social media, users express their feelings freely. Personal communication, news consumption, and entertainment have all shifted to social media. Simultaneously, social media reflects the rising of ideological division that can be seen in politics, religion, the environment, and issues of gender and sexuality. In recent years, people have shown their anger and disagreements by using hate speech in their comments on various posts. Hate speech is not a new phenomenon, but has unique qualities that provide new challenges in the online platforms (Santos, Amaral & Simoes, 2020).

Coliver (1992) refers to hate speech as any expression and manifestation that is directed to abuse, insult, intimidate or harass, led by an open or underlying message of violence, discrimination and hatred towards an individual's belonging to a group of different race, nationality, ethnicity or religion, etc.

According to the definition by the Council of Europe (1997) hate speech is any type of language that spread, encourages, support, or excuse racial hatred, xenophobia, anti-Semitism, as well as other types of discrimination based on intolerance, which include: aggressive nationalism and racialism, discrimination and hatred towards minorities, migrants, and individuals of immigrant background.

Moreover, another definition of hate speech made by Bahador (2012), states that to begin any definition of hate speech, it is necessary to look at the two main words individually: hate and speech. Hate is an emotion of human that may be triggered or heightened by certain sorts of information. Hate is defined by a long-term hate, a lack of empathy, and even a wish to hurt specific targets. Hate speech is commonly considered to be directed towards persons or groups who share immutable characteristics such as nationality, religion, race, gender, age, or sex. Speech, on the other hand, encompasses a wide range of mediums, including spoken words or utterances, text, pictures, videos, and sometimes even gestures. In fact, hate speech is typically defined widely, and involves insults, discrimination, dehumanization, demonization, and violent instigation. However, because of the term's concentration on the human feeling of hate and its overall vagueness, a number of philosophers have questioned its use and proposed more precise language, such as dangerous, fear, and stupid speech (Bahador, 2012).

II. FREE SPEECH VS. HATE SPEECH

Dealing with the meaning and forms of 'hate speech', one has to mention free speech. Since both hate and free speech are concerned with the expression of ideas and feelings, some individuals may find it difficult to distinguish between the two. The ability to say anything one wants is known as free speech. It is acceptable to have opinions and to disagree with other's opinions. The right to free speech, sometimes known as the right to be heard, allows people to express themselves without fear of retaliation, censorship, or interference from the government. In a democratic society, this freedom may be subject to formalities, conditions, limits, and penalties by the law. This right includes freedom for the press to present their opinions and liberty of the citizens to express their grievances through petitions or protests (Article19, 2020). Hate speech, on the other hand, is any form of expression that intends to attack a person or a group by inciting violence or prejudice on the basis

Journal of University of Human Development
Volume 8 No. 4(2022); DOI: 10.21928/juhd.v8n4y2022.pp80-88
Regular research paper: Received 20 July 2022; Accepted 30 August 2022; Published 16 October 2022
Corresponding author's e-mail: aseel.faiq@univsul.edu.iq, midya.noori@univsul.edu.iq
Copyright © 2022 Aseel Muhammad Faiq, Midya Subhi Noori. This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License (CC BY-NC-ND 4.0)

of attributes such as race, religion, ethnicity, sex, disability, sex, and others. Some perceive it as a part of free speech and is either legal or illegal depending on the governing administration (Kibler, 2015).

Despite the thin line between free and hate speech, they should not be conflated with each other. Free speech is often referred to as freedom of speech or freedom of expression, notwithstanding their distinctions. It is mainly described as encouraging debate by liberally but politely presenting the two sides of an issue, respecting limitation and protecting minority groups by practicing tolerance and respecting the diversity that each group brings. It is also against hate crimes, and is more humane. People may publicly express their ideas, opinions, and beliefs due to free speech. Having these characteristics, free speech leads to the society's growth. On the flip side, hate speech leads to the community's deterioration by inciting harm or violence against others. It discriminates the minority by disseminating offensive remarks. Consequently, it creates unnecessary factions within a society due to the aggressive content which may further encourages violence by deliberately offending the other party and supporting discriminatory acts. In sum, hate speech incites abuse, degrades society and often leads to social punishment (O'Sullivan, 2019).

III. HATE SPEECH IN THE SOCIAL MEDIA

With the spread of online hate culture in the social media and the demand for effective responses growing louder, study in the topic has recently accelerated. Studies look into the content and tactical operation of online hate speech. Academics provide ways to deal with the harmful phenomena based on their findings. Whereas digital communities were formerly unimportant to those researching far-right communications, they are now an essential element of the field of study on hostile politics (Bogerts & Fielitz, 2019).

Jaki and Smedt (2018) analyzed over 55.000 tweets that include hate speech by German users during a period of nine months in order to give an insight into the most targeted people in social media. Jaki and Smedt found that the Muslim refugees are the most targeted group by social media hatred in Germany. According to their findings, hate speech is characterized by several forms of persuasive speech actions, including expressive speech (angry speech frequently accompanied by emoji), directive speech (asks for action followed by hash tags), as well as forceful, commissive, and indirect speech.

One of their main insights is that extreme right groups around the world are assertively cooperating to achieve shared goals, like trying to keep refugees out of Europe, cancelling hate speech laws, and electing far-right populist politicians by adopting common online interaction techniques, such as "in-group jokes and memes, idioms, and military vocabulary." Another method used by fans of online hate society is the intentional spreading of rumors and fake information to build a poisonous image (Ibid).

Hate groups nowadays use the internet and social media to reach a larger audience. People can tell who wrote a piece of paper if they write their name on it. Similarly, if someone gives a speech, everyone can see who is speaking. On the other hand, on the internet, anyone can use any name they choose and build any website they want - all while remaining anonymous. Anonymity frees internet users from obligations, allowing them to express themselves in ways they would not dare to utter in person. Because the users remain anonymous. (Tsesis, 2001).

Oboler (2019) states that, the more the content is available, the more harm it may do to the victims and the offenders will be empowered. One can restrict the exposure if one deletes the information early on. It is the same as cleaning up litter; it does not make people quit polluting. However, if one does not address the issue, it will continue to grow and worsen.

IV. FORMS OF HATE SPEECH

Around the world, hate speech is on the rise, and the language of exclusion and marginalization has crept into media coverage, online platforms and national policies. Communities are facing problematic levels of intolerance and prejudice to the extent that hate speech began to be conflated with hate crimes (Article19, 2020).

Different classifications have been proposed by different scholars to classify 'hate speech' according to the intensity of hate. Parekh (2012) states that there are specific characteristics that differentiate hate speech from other types of speech, first, it is directed toward a specific group or individuals with irrelevant characteristics. Second, by stigmatizing the target group, the target group need to change those features which is considered as unacceptable in order to be accepted. Finally, the target group is considered as unwelcomed member of a group not trusted and is accused to be dangerous to the society.

Waldron (2012) identifies two dangerous types of messages in hate speech that expose different groups to vulnerability. The first message is directed at the victims and intends to dehumanize or ridicule them and to make them feel unwelcome in the society. Similar to this, hate speech's overall aim is to defame its targets by labeling them as terrorists, supporting their removal from society, depriving them of their human rights, holding them responsible for the conduct of other group members, using double standards, etc. (Jakubowicz et al, 2014). *The* second message, on the other hand, is aimed at the rest of the society and intends to encourage people into thinking that there are some like-minded individuals who agree with the idea that the certain groups of society should be excluded and not tolerated (Waldron, 2012).

Post (2009), states that hate speech can be defined in terms of the harms it will cause, such as physical violence or discrimination; or it can be defined in terms of its intrinsic properties, such as the type of words it uses; or it can be defined in terms of its relation to dignity principles; or in terms of the ideas it conveys. Each of these concepts has its own set of benefits and drawbacks.

V. BAHADOR'S (2020) MODEL OF HATE SPEECH

Bahador (2020) presented six categories of hate organized into three typologies based on the "us vs. them" dichotomy. In these three typologies, there are other groups that differ in strength. A color, number, title, explanation, and examples for each category were assembled into a Hate-Speech Intensity Scale and presented as a table to make the scale easier to

understand. These six different types are described in the next section. The "early warning" typology encompasses categories 1 to 3; category 4 contains the dehumanization/demonization typology; and categories 5 and 6, the most serious, entail incitement to violence and murder. These are shown in table (1) below:

Color	Title	Description	Examples
	6. Death	Rhetoric includes literal killing by group. Responses include the literal death/elimination of a group	Killed, annihilate, destroy
	5. Violence	Rhetoric includes infliction of physical harm or metaphoric/ aspirational physical harm or death. Responses include calls for literal violence or metaphoric/ aspirational physical harm or death	Punched, raped, starved, torturing, mugging
	4. Demonizing and Dehumanizing	Rhetoric includes subhuman and superhuman Characteristics. There are no responses for #4.	Rat, monkey, Nazi, demon, cancer, monster
	3. Negative character	Rhetoric includes nonviolent characterizations and insults. There are no responses for #3.	Stupid, thief, aggressor, fake, crazy
	2. Negative actions	Rhetoric includes nonviolent actions associated with the group. Responses include nonviolent actions including metaphors.	Threatened, stole, outrageous, act, poor treatment, alienate
	1.Disagreement	Rhetoric includes disagreeing at the idea/belief level. Responses include challenging claims, ideas, beliefs, or trying to change their view.	False, incorrect, wrong, challenge, persuade, change minds

Table 1. Hate-Speech Intensity Scale. (Adopted from Bahador, 2020).

The three typologies that govern the whole dimensions are explained more in the following subsections:

A. DEHUMANIZATION AND DEMONIAZATION

Dehumanization is the act of treating people like pigs, rats, monkeys, or even trash or diseases. Rwanda is a notable case in point because of its long-standing conflict between the Hutu and Tutsi ethnic groupings. The nation's Hutu-led revolt in 1959 marked the beginning of the crisis. The Tutsis have been viewed as inferior and helpless ever since, sometimes being referred to as cockroaches. Kangura is the name of a newspaper published by the government. It has a significant impact in stoking hatred between the two major ethnic groups. In 1994, the tension resulted in a genocide (Jakubowicz et al, 1994). The presentation of some groups, particularly the out-group, as less than human is known as dehumanization. They should be viewed as a hated single creature that has been stripped of its own identity and humanity. The in-group exists on the periphery, freed of all responsibility for encouraging or engaging in violence against them. After all, the aggression is now focused at inferior, generally hated, and already disposable organisms rather than at other people (Ibid).

On the other side, demonization is the representation of a group as superhuman, such as a monster, robot, or even fatal diseases like cancer, which pose a serious threat to the in-group. When seen in this way, the elimination of the opposition is not only permissible but also useful to the organizations that are already there. Demonization and dehumanization are extreme examples of negative group characterization and a considered trying method of justifying political violence, therefore they merit their own category apart from less extreme negative group characterizations (Bahador, 2020).

B. VIOLENCE AND INCITEMENT

Dehumanization and demonization are extremely harmful concepts for groups of people, yet they do not call for violence to be committed against them. On the other hand, inciting violence is a particular kind of hate speech. In numerous nations, it is against the law to incite violence against a certain community. In the International Covenant on Civil and Political Rights (UN), which specifies that "any action of national, racial, or religious hatred that represents incitement to discrimination, hostility, or violence shall be banned by law," encouragement is particularly named as being prohibited. Inciting "imminent lawless action" when such conduct is both imminent and likely is regarded as a felony, even within the US where the First Amendment mostly defends free speech (Bahador, 2020).

C. EARLY WARNING

"Early warning" refers to a third kind of communication that commonly verges on hate speech. Usually more restrained and controlled, group-based hate speech generally starts with dehumanization or incitement. On the other side, recognizing these early warning signs can help to prevent the employment of more harsh language. To this end, the creation of a "us" vs. "them" dynamic and the differentiation of "them" as a distinct group with diverse ideas and values is a very early precursor to hate speech. This might result in criticisms of the outright bad behavior of the group, since certain individuals' actions may be mistaken for those of the entire group (Bahador, 2020).

Finally, negative behaviors that are solely focused might develop into a negative description of the entire group. These are less harmful than dehumanizing and demonizing people, and they may involve calling people in certain groups stupid, lazy, or dishonest, or linking them to nonviolent crimes like theft or fraud. Such analogies can encourage the emergence of hatred towards marginalized groups, making it easier over time to employ hate speech that is more intense (Ibid).

Disagreement is the first and most obvious warning sign, and it involves opposing a certain group's viewpoints or ideologies. While there is nothing wrong with having opposing opinions or views, the rise of the "us vs. them" paradigm makes this category a forerunner of future hate speech. This is particularly troublesome since it frequently entails oversimplification and stereotyping of the out-group, despite the fact that very few people inside the group have the same opinions or worldview. The second kind of early-warning discourse concentrates on non-violent unfavorable actions associated with the out-group, such as allegations that the out-group robbed from or withdrew from a positive event. The use of peaceful negative metaphors or stated behaviors that are unclear concerning the use of violence fall under this category. By voting them out or holding protests against them, the in-group should use nonviolent means to combat the out-group. The third early-warning typology includes negative characterization or insults. This is more harmful than merely using negative nonviolent actions that are destructive since it implies something fundamental about the entire group rather than just a single incident. Since this category is not action-oriented, there are no answers. The second typology's fourth category, which involves dehumanization and/or demonization, is an extreme kind of negative characterization. The third and this category both lack replies. The third and most extreme typology includes the fifth

and sixth categories, which deal with violent actions and death. Non-lethal violence against out-groups in the past, present, or future is the subject of the fifth category. Both non-lethal and lethal metaphorical or aspirational violence falls under this category. As a reaction, nonlethal aggression is encouraged, such as assaulting the outsiders. The sixth category includes irrationally labeling members of minority groups as killers (past, present, and future). Based on the responses, the out-group is anticipated to be killed by the in-group (Ibid).

VI. DATA COLLECTION

Political posts on social media are usually targeted by commentators who write hate speech against political figures and situations. In this paper, three similar political posts are taken in both the English and Kurdish public news pages from Facebook platform, for each language 5 comments are analyzed to show the different types of hate speech used based on Bahador's (2020) intense Scale of Hate speech. The English posts and comments were collected from the Sky News, Fox News and The Raz Man public pages on Facebook, and the Kurdish posts and comments were collected from Rudaw and Politic Press public pages on Facebook. Both posts are about the "G7 summit, The Afghan people flee from Afghanistan and the Guards of UK's Queen knocking a child".

VII. DATA ANALYSIS

The qualitative analysis was adopted to explain what forms of hate speech used more in English and Kurdish comments on different political posts based on Bahador's model of hate speech.

Table 2. English Comments of Hate speech and its intense Scale number and type

No	English Comments	Hate speech	Type	Intense number
		Post 1		
1	Lies lies and more lies.	Lies	Disagreement	1
2	A room full of fools. Long live Russia.	Fools	Negative character	3
3	More lies	Lies	Disagreement	1
4	G idiots	Idiots	Negative character	3
5	Gathering rats.	Rats	Dehumanization	4
		Post 2		
1	Put a mask on when you travel via airplane you savages	Savage	Negative character	3
2	Guarantee you a bunch of them are terrorists!	Terrorists	Negative character	3
3	Terrorist	Terrorist	Negative character	3
4	How many terrorists in the picture?	Terrorists	Negative character	3
5	How many terrorists are hiding in that crowd? COVID?	Terrorists	Negative character	3
		Post 3		
1	Disrespectful parents	Disrespectful	Negative character	3
2	It is the negligence of the boy's parents/guidance	Negligence	Negative character	3
3	Problem is parents suck.	Suck	Negative actions	2
4	Horrible parenting	Horrible	Negative character	3
5	Slavery still does exist	Slavery	Negative character	3

Table 3. Kurdish Comments of Hate speech and its intense Scale number and type

No.	Kurdish Comments	English translate	Hate speech	Type	Intense number
		Post 1			
1	Grwpy šaytânakân	/Satan group/	Šaytan	Demonization	4
2	Baçka dacâlakân	/Sons of anti-Christ/	Daçâl	Negative character	3
3	Karêty dasty pêkrdawa	/Acting like donkey starts again/	Kar	Dehumanization	4
4	Aw hamw šaytâna pysâna	/All those dirty Satan/	Šaytan	Demonization	4
5	Syâsaty dwnya badast am xwêřyânawaya	/The world's politics is under the control of these stupid/	Xwêřy	Negative character	3
		Post 2			
1	Dro akan gawâdâna labar xâtry eyqâmayâna	/these pimps are lying, they do it for the sake of residency/	Dro, gawâdâna	Disagreement & Negative character	1, 3
2	Etr haryakaw kaysêky boxoy drwst krdwa hamwŝy dro w dalasaya	/Each of them made a case for themselves and all are lies/	Dro	Disagreement	1
3	Hamwy dro akan bêna awrupa mzgawt bar nâdan	/they are all lying, when they come to Europe they do not leave the Mosque.	Dro	Disagreement	1
4	Hamwy xwêřyn	/All are stupid/	Xwêřy	Negative Character	3
5	Nafrat la tâl'ibân	/Damn Taliban/	Nafrat	Negative action	2
		Post 3			
1	Dw Kar	/Two donkeys/	Kar	Dehumanization	4
2	Kar dařwâ	/donkey is walking/	Kar	Dehumanization	4
3	Ĥaywânn	/they are animals/	Ĥaywânn	Dehumanization	4
4	Kara englizy xwêřy	/English stupid donkey/	Kar xwêřy	Dehumanization & negative character	4, 3
5	Kar har kara bibayta landaniš	/Donkey is a donkey even if you take it to London/	Kar	Dehumanization	4

VIII. RESULTS AND FINDINGS

Based on Bahador's (2020) Intense Scale of Hate Speech, on the English posts 11 comments out of 15 comments used negative characters such as (fools, idiots, savage, terrorists, etc.), While the other 4 comments includes 2 disagreements, one dehumanization and one negative action. The Kurdish posts, on the other hand, includes 8 dehumanization and demonization such as (kar (donkey), Ĥaywan (animal), ŝaytan (Satan), etc.) in which two of them only were demonization, the other comments include 5 negative characters like (xwêřy (stupid), daçâl (Anti-Christ), gawâd (Pander), etc.) three disagreement and one negative action. Two of the Kurdish comments include both dehumanization and negative character and disagreements as a result the number of hate speech in the Kurdish comments are 17 hate speeches.

The English and Kurdish commentators use different ways to show their hate, the majority of English commentators prefer to use negative character to show their hate, this form of hate speech is considered as the third early-warning typology. This is worse than only negative nonviolent actions, since it makes an essential claim about the group as opposed to a one-off action claim. However, the majority of Kurdish commentators use dehumanization and demonization to show their hate, this is considered as the fourth early warning typology which is more serious than the negative character. The dehumanization

and demonization was only used once by the English commentators which shows that the English commentators do not prefer using this form of hate speech. The second most used form of hate speech used by the Kurdish commentators was negative character. This shows that Kurdish commentators prefer using both dehumanization and negative characters to show their hate toward political figures and situations.

CONCLUSION

Examining hate speech and its different forms shows that as language is a means of communication where speech can be used to show good feelings or present good image of a certain individual or group, it can also do the reverse by becoming a carrier of hate and a means used to harm its target. This hate is triggered due to specific factors as one's disability, religion and race ethnicity, gender, religion, nationality, or sexual orientation.

In a nutshell, the data shows that the majority of English commentators used negative character in their comments to show their hate toward a political figure or situation. Some of the commentators also used disagreement about the situation.

Kurdish commentators mainly used dehumanization and demonization in their comments to show their hate to political figures or situations, and this is more serious early warning typology than the negative character. The second most used type of hate speech was the negative character. The least type used in both English and Kurdish comments was the disagreement and negative actions. Moreover, both English and Kurdish commentators used the negative actions only once.

REFRENCES

Article19 (2020). '*Hate Speech' explained: A summary.* Retrieved May10,2022,from https://www.article19.org/resources/hate-speech-explained-a-summary

Bahador B. (2020), Classifying and identifying the intensity of hate speech. Retrieved August 28, 2021, from https://items.ssrc.org/disinformation-democracy-and-conflict-prevention/classifying-and-identifying-the-intensity-of-hate speech/?fbclid=IwAR17n7gXGAy3gradzM4jS9jmyVz3VIuW0Qv4khTCmkgUKemA0y5JZ67Lpxo

Bahador B. (2012), Rehumanizing enemy images: Media framing from war to peace. Forming a culture of peace: Reframing narratives of intergroup relations, equity and Justice. Palgrave Macmillan. 195–211.

Bogerts, L. & Fielitz, M. (2019), Post-digital cultures of the far right: Online actions and offline consequences in Europe and the US. Bielefeld: Transcript.

Coliver, S. (1992). Striking a balance: Hate speech, freedom of expression and non-discrimination. London: University of Essex.

Council of Europe – Committee of Ministers (1997). Hate Speech. Retrieved August 28, 2021 from https://rm.coe.int/1680505d5b

Jaki, S. & De Smedt, T. (2018), Right-wing German hate speech on Twitter: Analysis and automatic detection. Retrieved October 20, 2021, from http://www.organisms.be/downloads/jaki2018.pdf

Jakubowicz , A. Goodall, H. Martiner, J., Mitchell, T. Randal, L. and Senerierahte, K. (1994), Racism, ethnicity and the media. Allen and Unwin Pty Ltd.

Kibler, A. (2015), The long history of hate speech. History news network. Retrieved October 20, 2021, from https://historynewsnetwork.org/articls/158866

Oboler, A. (2019) Confronting antisemitism in modern media, the legal and political worlds. Retrieved July 5, 2021, fromhttps://opr.degruyter.com/confronting-antisemitism-in-modern-media-the-legal-and-political-worlds/andre-oboler-solving-antisemitic-hate-speech-in-social-media-through-a-global-approach-to-local-action/

O'Sullivan, D. (2019). There are differences between free speech, hate speech and academic freedom – and they matte. Retrieved May 10, 2022, from https://theconversation.com/there-are-differences-between-free-speech-hate-speech-and-academic-freedom-and-they-matter-124764

Parekh, B. (2012). "Is there a case for banning hate speech?" in Michael Herz, and Peter Molnar (Eds.). The content and context of hate speech: Rethinking regulation and response. Cambridge, New York: Cambridge University Press, pp. 37–56

Post, Robert, 2009, "Hate speech," in Ivan Hare and James Weinstein (Ed.), Extreme speech and democracy. Oxford: Oxford University Press.

Santos, S., Amaral, I, Simoes R., (2020), Hate speech in social media: Perceptions and attitudes of higher education students in Portugal. Retrieved July 20, 2022, from https://www.researchgate.net/publication/340126201_HATE_SPEECH_IN_SOCIAL_MEDIA_PERCEPTIONS_AND_ATTITUDES_OF_HIGHER_EDUCATION_STUDENTS_IN_PORTUGAL

Tsesis, A. (2001), Hate in cyberspace: Regulating hate speech on the internet. San Diego: Law.

Waldron, J. (2012), The harm in hate speech. Cambridge: Harvard University Press.

APPENDIX 1

A. English post 1.

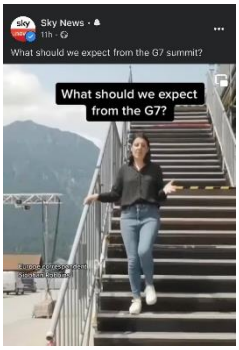

English Comments

1. Lies lies and more lies.
   8h Like Reply
2. A room full of fools. Long live Russia.
   5h Like Reply 3
3. More lies
   11h Like Reply
4. G idiots
   10h Like Reply
5. Gathering rats.
   11h Like Reply

A. Kurdish Post 1.

Kurdish comments

1. گروپی شەیطانەکان.
   10h Like Reply 15 (Satan groups)
2. بە چکە دە جالە کان
   2h Like Reply (Sons of Anti-Christ)
3. کەریەتی دەستی پێکردەوە
   1d Like Reply (Acting like donkey starts again)
4. ئە هەموو شەیتانە پیسانە
   10h Like Reply 4 (All those dirty Satan)
5. سیاسە تی دونیاوابە دە س ئە م خویریانە وە.
   10h Like Reply 7 (The world's politics is under the control of these stupid)

B. English Post 2.

English Comments

1. Put a mask on to travel via airplane you s@vages.
5h Like Reply 2

2. Guarantee you a bunch of them are terrorists!
5h Like Reply 1

3. Terrorist
12m Like Reply 1

4. How many terrorists in this picture?
6h Like Reply 7

5. How many terrorists are hiding in that crowd? COVID?
5h Like Reply 6

A. Kurdish Post 2.

Kurdish comments

1.

(These panders are lying, they do it for the sake of residency)

2.

(Each of them made a case for themselves and all are lying)

3. 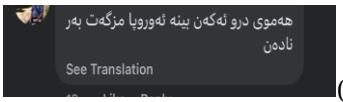

(they are all lying, when they come to Europe they do not leave the Mosque)

4.

(All are stupid)

5.

(Damn Taliban)

B. English post 3.

English comments

1. 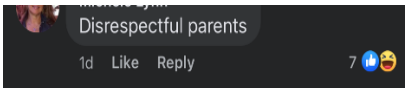

2. 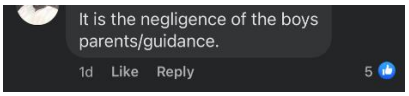

3. 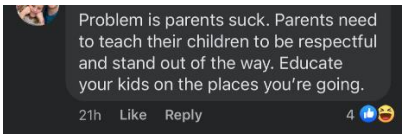

4. 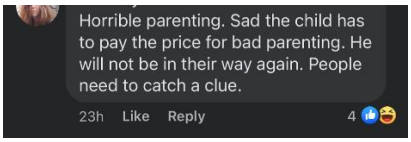

5. 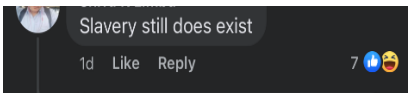

C. Kurdish Post 3.

Kurdish comments

1. 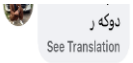

(Two donkeys)

2. 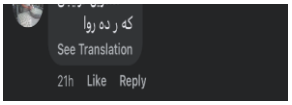

(donkey is walking)

3. 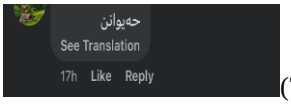

(They are animals)

4. 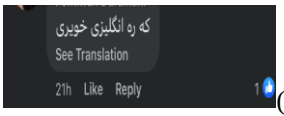

(English stupid donkeu)

5. 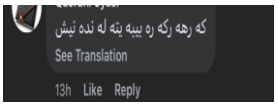

(Donkey is a donkey even if you take it to London)

APPENDIX 2

Key to Kurdish Phonemic Symbols

Consonants

پ	/ P /	/ p /	is a voiceless bilabial stop/plosive as in PAPULA butterfly
ب	/ B /	/ b /	is a voiced bilabial stop as in BRO eyebrow
ت	/ T /	/ t /	is a voiceless dental stop/plosive as in TAC crown
د	/ D /	/ d /	is a voiced dental stop as in DAR tree
ک	/ K /	/ k /	is a voiceless velar stop/plosive as in KALAK melon
گ	/ G /	/ g /	is a voiced velar stop as in GUL flower
ف	/ F /	/ f /	is a voiceless labio-dental fricative as in FROKA plain
ڤ	/ V /	/ v /	is a voiced labio-dental fricative as in MIROV human
س	/ S /	/ s /	is a voiceless alveo-dental fricative as in DAST hand
ز	/ Z /	/ z /	is a voiced alveo-dental fricative as in BARIZ high
ش	/ Ş /	/ ŝ /	is a voiceless alveo-palatal fricative as in BAŞ good
ژ	/ Ž /	/ ž /	is a voiced alveo-palatal fricative as in ŽIR wise
چ	/ Ç /	/ ç /	is a voiceless alveo-palatal affricate as in ÇI what
ج	/ C /	/ c /	is a voiced alveo-palatal affricate as in CAMANA turban
م	/ M /	/ m /	is a voiced bilabial nasal as in MANUSA don't write
ن	/ N /	/ n /	is a voiced dental nasal as in NABIST deaf
نگ	/ Ŋ /	/ ŋ /	is a voiced velar nasal as in DAŊ sound
ه	/ H /	/ h /	is a voiceless glottal fricative as in BAHAR spring
ح	/ Ḥ /	/ ḥ /	is a voiceless pharyngeal fricative as in ḤAUT seven
ل	/ L /	/ l /	is a voiceless velarized lateral as in LEW lip
ڵ	/ Ļ /	/ ļ /	is a voiced dental lateral as in BAĻÊN promise
ر	/ R /	/ r /	is a voiced alveolar flap as in PANIR cheese
ڕ	/ Ŕ /	/ ŕ /	is a voiced alveolar trill as in ŔAŊ color
خ	/ X /	/ x /	is a voiceless velar fricative as in XÊZAN family
غ	/ Ẋ /	/ ẋ /	is a voiced velar fricative as in ẊAMBAR sad
ق	/ Q /	/ q /	is a voiceless uvular stop as in LAQ foot
ی	/ Y /	/ y /	is a palato-alveolar glide as in YAR lover
و	/ W /	/ w /	is a labiovelar rounded glide as WUSBA be quite

Vowels

ا	/ Ā /	/ â /	low central unrounded long vowel as in ŔĀW hunting
ێ	/ Ē /	/ ê /	mid very close front unrounded long vowel as in SÊ three
ئ	/ I /	/ i /	high close front unrounded short vowel as in MIL neck
ی	/ Ī /	/ î /	high close front unrounded long vowel as in FRÎ flew
و	/ U /	/ u /	high open back rounded short vowel as in KURT short
وو	/ Ū /	/ û /	high close back rounded long vowel as in SÛD profit
ۆ	/ O /	/ o /	mid open back rounded short vowel as in GOŠT meat

پێوەرەکانی نەو-وشەگەرایی لە ڕاگەیاندنی بینراودا

تریفە عومەر ئەحمەد [1] ، عەتا عەلی کاکە حمە [2]

[1] بەشی وەرگێڕان، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق.
[2] بەشی کوردی، کۆلێژی پەروەردە، زانکۆی گەرمیان، سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق.

پوختە - نەو-وشەگەرایی، پەیوست بە ڕاگەیاندنەوە هەم وەك بەرهەمێنەرو هەم بڵاوکەرەوەی نەو-وشەگەرایی بەشەزانستێکی نوێی زمانە، ڕۆڵی کارای لە بەرفراوانبوونی مەودای ئەم زانستەدا هەیە، بەجۆرێك لە دوای گەشەسەندنی تەکنیکی میدیایی و زیادبوونی کەناڵی میدیایی، پێویستیی هێنانەئارای نەو-وشە رووی لە زیادبوون کردووە، هەروەك لە هەرێمی کوردستان میدیای حیزبی و میدیای سێبەرو میدیای ئۆپۆزسیۆن بە هەردوو چەشنی بینراوو بێستراوەوە، کاریگەریان لەسەر چەندێتی وشەی نوێ و چۆنێتی بەکارهێنانی هەبووە، بۆ نموونە چەندان فۆرم و واتای نوێی پەیوەست بە مارکەلێدانی حزبی، میدیایی، زانستی، تەکنەلۆجی، ئابووری، ئەدەبی، فۆرمی تایبەت بە تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان، بەشێك بووە لە فەرهەنگی ئاوەزیی ئاخێوەرانی کورد، کە پێدەچێت لە داهاتوودا، بەهۆی دەروازەی فەرهەنگییەوە ببێتە یەکەیەکی تۆمارکراوی فەرهەنگی زمانی کوردی، یاخود بەپێچەوانەوە بەهۆی ناڕوونی دەروازەی فەرهەنگییەوە وشە نوێیەکە جێگیر نەبێت و نەبێتە یەکەیەکی تۆمارکراو. لەم توێژینەوەیەدا بایەخ بە جیاکردنەوەی پێوەرەکانی نەو-وشەگەرایی دراوە ، بەجۆرێك وەڵامی ئەو پرسیارە دراوەتەوە کە لەتوان پێوەرەکانی فۆرمی کۆن و واتای نوێ، فۆرم و واتای نوێ، هەروەها زیادکردنێك بۆ وشەیەکی هەبوو، چ پێوەرێك بەرچاوتر، ئەو پێوەرە دەرخەری ئاستی بیرکردنەوەو درککردنی ئاوەزمەندیێتی ئاخێوەری کوردە لە بەرهەمداریێتی فەرهەنگییدا، وەڵامی ئەم پرسیارەش لە ئەنجامی ئەم توێژینەوەیەدا دەستەبەرکراوە.

کلیلە ووشەکان: نەو-وشە، نەو-وشەگەرایی، فەرهەنگ، ڕاگەیاندنی بینراو، پێوەر.

پێشەکی

نەو-وشەگەرایی، خواستێکی سروشتی ئاخێوەرانی زمانە، کە هەندێجار بە هۆکاری ناچاریی و هەندێکجاری دیکەش بە هۆکاری خواست و خولیا بۆ ئەفراندنی وشەی نوێ و زیادکردنی هاوواتای بەشەکی دێتەئاراوە، هەروەك شاعیرو ئەدەبدۆستان بۆ بەرهەمێنانی دەقێکی نوێ خولیایەکی ئەندێشەییان بۆ هێنانەئارای فۆرم و واتای نوێ لە زماندا هەیە، بەدەرلەمە نەو-وشەگەرایی بۆ خواستی ڕاگەیاندنکاران دەگەڕێتەوە، کە بەپێی ژانرە میدیاییەکان و پێویستی دارشتنی میدیایی و هۆکاری ئایدۆلۆجی و ستراتیژی و هۆکاری سەردەمی، نەو-وشە بەرهەمدەهێنن. ئەم توێژینەوەیە (پێوەرەکانی نەو-وشەگەرایی لە ڕاگەیاندنی بینراودا)، تایبەتە بە خستنەڕووی پێوەر و بنەماکانی نەو-وشەگەرایی لە زمانی کوردیدا، بەجۆرێك لە بەشی یەکەمدا جگەلە ناساندنی چەمکی نەو-وشەگەرایی و خەسڵەتی فەرهەنگی، جەخت لە چۆنێتی دیاریکردنی پێوەرەکان کراوەتەوە، لە بەشی دووەمیشدا پەیوەست بە بەشی یەکەمەوە داتایەك لە ڕێژەی بەرهەمێنانی وشەی نوێ لەڕێگەی ڕاگەیاندنە کوردییەکانەوە خراوەتەڕوو، بەپێی ئەو داتایەش ئەنجامی لێکۆڵینەوەکە لە نواندنی جیاوازیی بەرهەمداریێتی نەو-وشە بەگوێرەی پێوەرە جیاوازییەکان بەرجەستەکراوە، لە کۆتایشدا توێژەر بەو ئەنجامە گەشتووە، کە کۆزانینی دنیایی دەرەوەی کورد پەیکاڵ بە کۆزانینی زمانی کوردی بەپێی پێوەری فۆرم و واتای نوێی نەو-وشەگەرایی، بووەتە بەشێك، لە ئاوەزمەندیێتی ئاخێوەرانی کورد. ئەم ئەنجامەش بەپێی میتۆدی پەسنی-شیکاری و میتۆدی ئاماری دەستەبەر کراوە.

١) نەو-وشەگەرایی وەك یەکەیەکی فەرهەنگی

١/١) فەرهەنگ

فەرهەنگ Lexicon[1]، لە مەودای زانستی زماندا بەو بنەمایە ناسراوە، کە هەڵگری کۆزانیارییە زمانییەکانی وەك فۆنۆلۆژی، سینتاکسی و سیمانتیکییە، بەهۆیەوە ئاخیوەر دەتوانیت پرۆژەی ڕستەی پێ سازبکات، پەیوەست بەمە چۆمسکی لە تیۆری ستانداردی فراوانکراودا فەرهەنگ وا دەناسێنێت، کە بنەمایە بۆ ئاستی قوڵ، لە پرکردنەوەی جێکەوتەکانیدا پشتپێبەستێت و ڕۆڵی بابەتییانە بە کەرەستە سینتاکسییەکان دەدات. بەپێی ئەم تیۆرییە فەرهەنگ و وشەنامە لە ژمارەیەك یەکەی فەرهەنگی پێکهاتوون، کە ئەمانیش بریتین لە مۆرفیمە سەرەکییەکان و هەڵگری زانیاریی فۆنەتیکی و واتایین، سەرەڕای ئەمەش فەرهەنگ هەڵگری ئەو زانیارییانەیە، کە بۆ یاسا ڕێزمانییەکان پێویستن، بۆیە فەرهەنگ هەڵگری زانیاریی سینتاکسی و واتاییە و وادەکات ئاخێوەرانی زمان دروستەی ڕاست و واتاڕاست و پێچەوانەکەی لێکبجودابکەنەوە(**محەمەد مەجید، 2015: 7**).

فەرهەنگی ئاوەزی، بەشە-بواریکی زانستی زمانی دەروونییە، کە لە یادگەی هەمیشەیی ئاخێوەردا جەخت لە ڕێکخراوێتی کۆزانیاریی وشە دەکاتەوە، بەپێی (کارۆل) تایبەتمەندێتی فەرهەنگی ئاوەزیی، تەنیا ئەوە ناگرێتەوە، کە وشەکان چۆن

مجلة جامعة التنمية البشرية
المجلد 8، العدد 4(2022) ؛ عدد الصفحات (14)؛ معرف الكائن الرقمي: 10.21928/juhd.v8n4y2022.pp89-102
ورقة بحث منتظمة: أُستلم البحث في 19 أيار 2022؛ قُبل في 23 حزيران 2022؛ نُشرت في 19 تشرين الأول 2022؛
البريد الإلكتروني للمؤلف : ataalikaka@gmail.com, trifa.ahmed@univsul.edu.iq
حقوق الطبع والنشر ©2022 تريفه عومەر ئەحمەد، عەتا عەلی کاکه حمه. هذه مقالة الوصول اليها مفتوح موزعة تحت رخصة المشاع الإبداعي النسبية - CC BY-NC-ND 4.0

لەیادگەدا گەنجدەکرێن، بەڵکو ئەوەش دەگرێتەوە کە چۆن لە ماوەی قسەکردن یان نووسیندا دەستدەکەونەوە(**Carroll, 2000, 102-130**)، بۆیە یەکەیەکی فەرهەنگی وەك یەکەیەکی سایکۆلۆجی پەسندەکرێت.

لێرەدا گرنگە ئاماژە بەوە بکەین، کە بەرهەمهێنانی وشە، بەدەستهێنانەوەی سێ جۆر لە زانیارییە، سەرەتا قسەکەر پێویستە شتەکانی دونیای دەرەوەو پەیوەندیدارێتی نواندنی شتەکان بناسێتەوە، ئەمە بە کۆزانیاریی چەمکیی قسەکەر دەنەخشێنرێت و بەهۆیەوە شتەکە دەناسرێتەوە، گەڕانەوەی وشەکان بۆ بەگەڕخستنی چەمکەکان لە زمانێکی دیاریکراودا، پێویستە بە تەواوبی زانیارییەکانەوە دەستبکەوێتەوە، بەوەی کە چۆن لە رستەیەکدا بەکاردەهێنرێن، هەروەها چۆن فۆرمی فۆنۆلۆجیان دەردەبڕێت، بەدەستهێنانەوەی ئەم جۆرە هەمەچەشنانەی زانیاری، ئاسانە و بەڕوونی ڕێکخراوە، لەکاتی گونجاودا بەشێوەی یەکلەدوایەك لە چەمکەوە بۆ فۆرمی فۆنۆلۆجی دەگوڕێت، کە ئەمەش ئەدگاری بەرهەمهێنانە.

بەمشێوەیە زانیارێی چەمکی پەیوەستە بە هەڵگواستنی سیمانتیکییەوە، مەبەستیش لە پرۆسەی بەدەسهێنانەوەی وشەی فەرهەنگی بەهۆی نواندنی فەرهەنگییەوە، بەدەسهێنانەوەی واتایەکی دیاریکراوە لە وشە مەبەستدارەکەدا، نەك لە فۆرمە فۆنۆلۆجییەکەیدا، لەم قۆناغەدا زانیارییە سینتاکسییەکە دەستدەکەوێتەوە، ماوەی دووەم هەنگاوی بەدەستهێنانەوەی هەڵگواستنی فۆنۆلۆجییە، زانیارێی فۆرمە-وشەی فۆنۆلۆجی بەدەستدەهێنرێتەوەو بۆ درکاندن ئامادەدەکرێت، بەمپێیە بەدەسهێنانەوەی وشەیەك بۆ درکاندن لە کردەی قسەکردن یان نووسیندا پێویستی بە چوار جۆر زانیارییە: چەمك، وشەی سیمانتیکی، سینتاکسی و فۆنۆلۆجی(**Viglíocco & Hartsuiker,2005:209-228**).

فەرهەنگی ئاوەزیی چەمکیکی ئەبستراکتییە، کە ڕوون و ئاشکرا لە وشەنامە جیادەکرێتەوە، بەپێی بۆچوونی (گیو) فەرهەنگی ئاوەزی أ. بە پێچەوانەی وشەنامەی ستانداردەوە بەپێی ئەڵفبێ ڕێکنەخراوە، ب. وشەنامە لە ژمارەیەکی دیاریکراو لە وشە پێکهاتووە، بەپێچەوانەوە فەرهەنگی ئاوەزی دەتوانێت بەبەردەوامی وشە ئاشکراو نائاشکراکان بگرێتەخۆ، هەروەها لەگەڵ گۆڕینی واتاو گۆکردنەکانیان، پ. وشەکان لە وشەنامەدا لیستێکی تاکۆتەران، بەڵام وشەکان لە فەرهەنگی ئاوەزیدا بەپێی خەسڵەتە هەمەچەشنەکان و پەیوەندارێتیان بریتین لە کۆمەڵەیەکی پەیوەستدار، گرنگترینیشیان ت. فەرهەنگی ئاوەزی بەراورد بە وشەنامەی ستاندارد بەشێوەیەکی جەوهەری زانیارێی زۆرتری تێدایە، هەروەك خەسڵەتی بەستنەوەی وشەیەك بە وشەکانی ترەوە، ناسینی، گۆکردنی، لەبەرئەوە فەرهەنگی ئاوەزی سرك و ئاڵۆزترە.

لێرەدا پرسیاری پەیوەست بە توێژینەوەکە، نەو-وشەیە وەك یەکەیەکی فەرهەنگی، بەجۆرێك ئایا نەو-وشە/ وشەی نوێ لە زماندا تاکو نەبێتە یەکەیەکی فەرهەنگی و خاوەن دەروازەی زانیارێی و بەدەستهێنانەوە زانیارییەکە، جێگیردەبێت؟ کەواتە نەو-وشەگەرایی چییە؟

٢/١) چەمك و زاراوەی نەو-وشەگەرایی

نەو-وشەگەرایی/ Neologism وەك زانستێکی نوێ بەدەر نییە لەو پەیوەستبوونەی لەتێوان ئاستەکانی زماندا هەیە، بەو واتایەی کاتێك وشەیەك دەبێتە یەکەیەکی فەرهەنگی، ئەوا لە هەمانکات هەڵگری تایبەتمەندیی فۆنۆلۆژی و سینتاکسی و واتایە، چەسپاندنی ئەم تایبەتمەندییانەش فۆرم و واتا نوێکە دەکاتە لێکسیمێکی فەرهەنگی.

نەو-وشەگەرایی کە لە زاراوەی لاتینی نیولۆجیزم- Neologism هوە وەرگیراوە، بەکارهێنانی بۆ ساڵی ١٧٧٢ز دەگەڕێتەوە، لە دوو وشەی لاتینی پێکهاتووە، بەجۆرێك neo بە واتای نوێ و Logos بە واتای وشە هاتووە، دواتر بووەتە بەشێك لە فەرهەنگی زمانی ئینگلیزی و لە ساڵی ٢٠١٥ دا ئۆکسفۆرد، واتای Neologism بە وشە یان گوزارشت یان واتای نوێ تۆمارکردووە(**Rahma Abd-Alrahman, 2016: 11**).

لە زانستی زمانی نوێیاویشدا، وشەکە وەك زاراوەیەك بۆ ناونان لەو زانستە وەرگیراوە، کە هەموو وشە نوێ و وەرگێڕاوەکان دەگرێتەوە.(**سەرچاوەی پێشوو**)

دارشتنی زاراوەکە <نەو-وشەگەرایی> لە زمانی کوردیدا، بە ڕێبازی وەرگێڕان دەقاودەق وەرگیراوە، زیادکردنی پاشگری – گەرایی- بۆ زاراوەکە، بەمەبەستی خواستە بۆ هێنانەئارای وشەی نوێ، چونکە بە بۆچوونی توێژەر بوونی (خواست) لە تاکدا، گرنگترین هۆکاری بەرهەمهێنانی وشەی نوێیە.

سەرەتای ئەم زانستە بۆ زمان ناگەڕێتەوە، بەڵکو وەك چەشنێك لە زمان لە فەلسەفەدا سەریهەڵداوە، ڕەگ و ناوەڕۆکیشی وەك وشە لە زماندا هەر هەبووە، چونکە سەرەتای دیاریکردنی هاتنەئارای وشە ئاسان نییە. نەو-وشەگەرایی بە ئەو وشانە دەوترێت، کە ئاخێوەرانی زمانێك پێشئەوەی بچێتە فەرهەنگی زمانەکەوە بەکاریدەهێنن، یاخود بەجۆرێکی دیکە بڵێت بە بەشێك لە فەرهەنگی تۆمارکراوی زمانەکە.

بە گشتی توێژینەوە لەم بەشە زانستە، لەلایەن زمانەوانانی ئینگلیزەوە ئەنجامدراوە، لەم نێوەندەدا (نیومارك) لە توێژینەوەیەکیدا نەو-وشەگەرایی بەو وشانە پەسندەکات، کە بەکارهێناێکی نوێیان لە زماندا هەیە، بەجۆرێك یان أ. ئەو وشانە پێشتر وەك فۆرم و واتا لە زمانەکەدا نەبوون، - فۆرمێکی نوێ کە هاوکات هەڵگری واتای نوێ بێت، هەروەك لەسکەدانێکی نوێ، دروستکردنی وشە وەك ئاوێتە، کورتکردنەوە، یان ب. پێشتر لە فەرهەنگی زماندا هەبوون، بەڵام واتایەکی نوێیان لە بەکارهێناندا بۆ دروستدەبێت، کە جیاوازە لە واتای پێشووتریان - هەبوونی ئاێتێکی لێکسیکی بەهۆی چەمکێکی نوێوە، واتە فۆرمێك کە دەبێتە هەڵگری چەمکێکی نوێ، ئەمەش لە چێوەی (وشە و کۆمەڵەوشە)دا دەبینرێت-، بۆیە لای نیومارك چەشنی (ب)ش بە نەو-وشەگەرایی ئەژماردەکرێت(**Newmark,, 1988, 36-48**)، هەر لە تەك ئەمە (نیومارك) هەروەها (چۆی Choi) وەها پێناسەی نەو-وشەگەرایی دەکات، کە سەرجەم ئەو وشەو فرێزانە دەگرێتەوە لەڕووی بەکارهێنانەوە باون، یاخود بەشێوەیەکی باو لە قسەکردندا بەکاردەهێنرێت، بەڵام بەشێك نین لە وشەنامە(**Choi, J. 2006, 189**). لەلایەکی تریشەوە (ڕەی Rey)، پێیوایە نەو-وشەگەرایی یەکەیەکی فەرهەنگیە-lexicon، ئەو توخم یان فرێزانە دەگرێتەوە، کە پەیوەندییەکی واتایی لەتێوان هێماو هێماێۆکراوەکەیدا هەیە، بەجۆرێك پێشتر یەکەیەکی بەرجەستەنەبووە، بەڵکو بەپێی قۆناغەکان وەك یەکەیەکی زمانی دەرکەوتووە (**Rey, 1995, 77**).

ئەوڕەحمانی حاجی مارف نەو-وشەگەرایی بە وشەی نوێیاو ئاماژەی بۆدەکات و بەسودوەرگرتن لەو پێناسانەی پێشتر بۆی کراوە، پێیوایە ئەو وشانەن، بۆ واتایەکی دیاریکراوی یەکەیەکی زمانی بەکاردەهێنرێن، کە تازە هاتوونەتە نێو زمان و هێشتا نەچوونەتە ڕیزی وشە چالاکەکانی ئەو زمانەوە. بەڕای ئەم زمانەوانە وشە نوێیاوەکان ڕاستەوخۆ ناچنە فەرهەنگی زمانەوە، بەڵکو پێویستە ڕەگوڕیشە پەیدابکەن و مۆرکی کۆمەڵگا زمانییەکەیان لێبدرێت، ئەمەش لەڕێگەی یاسازمانییەکانەوە ئەکرێت لەوانەش: أ. یاسا فۆنەتیکییەکانی زمان، واتا هەر وشەیەکی نوێ یان داهێنراو لە زماندا پێویستە بکەوێتە ژێرکاریگەریی فۆناتاکتیکی زمانەکەوە، ب. یاسا مۆرفۆلۆژی و سینتاکسییەکانی زمانی پاراستبێت و لەو چوارچێوانە بەدەرنەبێت. لەپاشدا ئاخێوەرانی زمان وردەورد مۆرکی نوێیاوی بە وشە و لێکسمەکانەوە ناهێڵن و لە زمانەکەدا جێگیریاندەکەن، کە ئەمەش یەکانگیرە لەگەڵ بەرهەمهێنانی سایکۆلۆجی وشە کە پێشتر خرایەڕوو.

لای زمانەوانە عەرەبەکانیش نەو-وشەگەرایی هەڵهێنجان یان نوێکردنەوەی وەزن و وشە نوێیەکانە، کە بنچینەیان عەرەبییە، ئەمیش یان أ. لەڕێگەی پێوانەوە/ ئەنالۆژیا لەگەڵ وشەی عەرەبیدا بەرانبەرکراون و زۆرینەیان پەیوەستن بە یاسا ڕێزمانییەکان و جۆرەکانی داتاشینی وشە لەزمانی عەرەبیدا، یان ب. شێوە جیاوازەکانی وشە کە یەکلەدواییەك دێن و گەشەکردنیان ڕەچاودەکرێت، یاخود ت. گەڕان بەدوای ئەو لقانەی کە بەراورد بە یاسا بنچینەییەکان گۆڕاون (**إبراهيم محمد أنبب، ٢٠٠٥، ١٠٣**).

بەگشتی سەرجەم پێناسەکانی نەو-وشەگەرایی لە زمانە جیاوازەکاندا بە هەبوونی بیرۆکەی (نوێ)وە دەبەستڕێتەوە، ئەم بیرۆکە نوێیانەش لە چێوەی فۆرم و واتادا لە فەرهەنگی زماندا کاراەدەکرێن، بەو مانایەی نەو-وشە لە زمانێکی دیاریکراودا یەکەیەکی نوێیە و خاوەن تایبەتمەندێتی کۆدە، بەمپێیەش سروشتێکی فەرهەنگی هەیە. لەم ڕوانگەیەشەوە (کابرێ Cabre) پێیوایە نەو-وشەگەرایی ئەو یەکانەن، کاتێك بە کۆزانیارییەکانییەوە دەناسرێن، کە لەماوەیەکی دیاریکراودا و لە دەوروبەرو ڕوانگەیەکی لۆژیکییەوە دەردەکەون(**Cabre , 2015 : 133-134**).

بۆلانگەرBoulanger یش پەیوەندیی نەو-وشەگەرایی و کات بە بابەتێکی کێشەدار باسدەکات، بەجۆرێك (کات) لەڕوانگەی دەروناسیەوە، هۆکارو خاڵێکی گرنگی گەشەکردنی یاسای شت/ بابەتەکانە، لەمەشەوە درك بە گرنگیی بۆچوونی چەسپاندنی بەهای نەو-وشەگەرایی دەکات، ئەم دیدەش بۆ نەو-وشە جۆرێك لە نێواندڕی/ پارادۆکسی هەڵدەگرێت، بەو واتایەی ئەو وشە نوێیەی بەرهەمدەهێنرێت هەم دەکرێت زۆرترین خۆگونجاندنی تێدابێت، هەمیش دەکرێت بەخێرایی لەناوبچێت، ئەم پارادۆکسیەتە لەڕووی کاتەوە ئەگەری مامەڵەکردنە لەگەڵ نەو-وشەگەرایی(**Boulanger, 2010 : 42**)، بە گوزارشتێکی دیکە مەبەست لە پەیوەندارێتی نەو-وشە بە (کات)ەوە، ئەو کاتەیە کە یەکە زمانییە نوێیەکان گەشەی تێدادەکەن و لە فەرهەنگی زمانی نەتەوەیەکدا هەوڵی خۆچەسپاندن دەدەن.

لێرەدا بیرۆکەی هۆکاری (کات و زۆر نوێی/ نوێترین)، پێومرێکی زنجیرەیی ناساندنی نەو-وشەگەراییە، لەمەشدا چوار پارامیتەر وەك مەرجی نەو-وشە لەلایەن کابرێوە بۆ ئەم زنجیرەیە دانراوە، هەروەك: ا. مێژووی دەرکەوتنی وشەکە لە فەرهەنگدا، واتە فەرهەنگی ئاوەزیی، ئەم بنەمایە بۆ چۆنییەتی دەرکەوتن و سەرچاوەی پێویستیی دەرکەوتنی یەکەی نەو-وشەگەرایی کەڵکی لێدەبینرێت، ب. بەدەرێتی لە وشەنامەدا، هەروەك پێشتر ئاماژەی بۆکرا، سەرەتا لە وشەنامەدا تۆمارناکرێت تا لەفەرهەنگی ئاوەزیی ئاخێوەرانی زماندا جێی خۆی نەکاتەوە و نەبێتە یەکەیەکی سایکۆلۆجی، پ. ناجێگیرێتی شێوازیەندیی سیمانتیکی، سیمایەکی ئاشکرای نەو-وشەگەرایی ناجێگیری سیمانتیکی و تەنانەت ناجێگیریشە لە فۆرمدا، کە دەکرێت لەلایەن ئاخێوەرانی زمانەوە پەسەندبکرێن، یان گۆڕانکاری بەسەردابێنن، یاخود دەکرێت هەر لەناویشبچێت، هەروەها ج. پەیپێبردنی ئاخێوەر بە توخمی نوێگەری، ڕادەی پەیبردن و دنیابینی ئاخێوەران بڕیاردەری سەرهەڵدانی نەو-وشەگەرایی و گەشەی یەکە فەرهەنگییەکانن.

(کابرێ و هاوڕێکانی) لە گفتوگۆکانیاندا دەربارەی پێوەرەکانی نەو-وشەگەرایی، بەشێوەیەکی ڕێژەیی بەهانەیان بۆ ئەم چەمکە هێناوەتەوە، بەجۆرێك حەقیقەتی ناسینی (نوێیی) لەئێو خودی وشەکاندا نین، بەڵکو تەنها ئاماژەن بۆ شتێکی تر، لەبەرئەوە بە بۆچوونی ناوبراو کاتێك زمانەوان قسە لەسەر نەو-وشەگەرایی یان وشەی نوێ دەکەن، پێویستە ئەو پێناسەیە دیاریبکەن کە کامە یەکەی فەرهەنگیی نوێ دەبێت و بە چ کۆدێکەوە پەیوەستە. بۆ ئەمەش پێویستە هۆکارو کاری میتۆدی هەبێت، لێرەشدا یەکێك لە میتۆدو پێوەرەکان بۆ چەسپاندنی نوێبوونی وشەیەك بەشێوەیەکی ورد بڕیتیەلە بژاردەی (پێوەری لێکسیکۆگرافی). بۆیە هەر لەم ڕوانگەیەوە (کابرێ) لەسەر بنەمای چوار پێوەر پێناسەی نەو-وشەگەرایی دەکات هەروەك پێوەری سایکۆلۆجی، لێکسیکۆگرافی، مێژوویی و جێگیرێتی واتایی، کە ئەو پێوەرەی وشە بەرهەمهاتووەکە پشتی پێدەبەستێت بڕیتیەلە ناجێگیریی واتایی، ئەوەش ڕووندەکاتەوە، کە ئەم پێوەرانە بەتەنها ناتوانن کاریکەن، بەڵکو هەرچوارییان پێکەوە پێناسەیەك بۆ نەو-وشەگەرایی پێشکەشدەکەن، هەروەك لە خوارەوە پێشینەیەك لە زانیاری دەربارەیان دەخەینەڕوو:

- **پێوەری سایکۆلۆجی**: بەپێی ئەم پێوەرە نەو-وشەگەرایی وشەی نوێی یەکەی فەرهەنگیین، کە ئاماژ لێنی دروستکردن و بەرهەمهێنانی وشەی نوێترە لە زماندا، لەمبارەیەوە پلاگ-plag ٢٠٠٥ پێیوایە نەو-وشە گوزارشتێکی بنیاتنراوی نوێیە، کە لەلایەن بەشێکی کۆمەڵی زمانییەوە دەناسێنرێت. کابرێش ١٩٩٩ پێوەری سایکۆلۆجی بەشێوەیەکی تیۆری دەخاتەڕوو، لای ناوبراو نەو-وشەگەرایی دەکرێت چەمکەکەی لە کۆمەڵگا زمانییەکاندا هەبێت، بە واتای گرنگەکردنی وشەیەك لە فەرهەنگێکی نوێدا بەراورد بە وشەیەك لە فەرهەنگێکی کۆندا، دەبێنرێت هەندێك وشە لە هەندێکی دیکە کۆنترە، بەڵام مێژوویەك بۆ نوێبوونی وشەکان بوونی نییە، ئەمەش بەهۆی ئەوەی فەرهەنگێکی تایبەت بە دیاریکردنی کۆن و نوێی وشەکان نییە.
- **پێوەری لێکسیکۆگرافی**: سەرچاوەی لیستی وشەکان لەزماندا ڕووندەکاتەوە، لەڕێگەی یەکەکانی وشەنامە و فەرهەنگەوە lexicon، بۆیە دەکرێت پێناسەی نەو-وشەگەرایی بەشێوەیەك بکرێت، کە ئەگەر وشەکان لە وشەنامەدا تۆمارنەکرابوون ئەوا بە نەو-وشەگەرایی دادەنرێن.
- پێوەری مێژوویی: پەیوەندیی ڕاستەوخۆی نێوان چەمك و پێناسەی نەو-وشەگەرایی، کەموکوڕتیی پێناسەی لایەنی لێکسیکۆگرافیی نەو-وشەگەرایی بەرجەستەدەکات، وەك پێشتر لای کابرێ ئاماژەمان بۆکرد، پێوەری کات هۆکارێکی سەرەکییە لە پێناسەی نەو-وشەگەراییدا، بەجۆرێك هەرشێوەیەکی نوێ لە شێوەکانی وشە، کە تازە لە زماندا بەرهەمهاتووە، بەهۆی نوێبوونیانەوە بەشێك نییە لە فەرهەنگی زمان. لێرەدا ئاڵەنگارییەکی پێناسەی لایەنی مێژوویی ئەوەیە، کە پێوەری مێژوو، وشە نوێیەکان و ئەو وشانەش ناخاتەڕوو کە بەشێکن لە زمان، لەبەرئەوە وشەنامەکان بۆ دیاریکردنی چەمکی نەو-وشەگەرایی ئامێرێکی گونجاو نیین. بۆیە پێوەری مێژوییەبوون بە بڕیارەی پشتی پێناسەی لێکسیکۆگرافی دادەنرێت. هەروەها ئەو وشانەش، کە لە وشەنامەکاندا نواندنیان نییە، بەو هۆکارەی ئەم وشانە نوێن، وەك کابرێ ١٩٩٩ ئاماژەی بۆ کردووە، دەکرێت بە نەو-وشە ناوزەدبکرێت، پێشیوایە باشترین ڕێگا بۆ پێناسەکردنی نەو-وشەگەرایی پرۆگرامی تێکەڵکردن/ تەواوکارییە، بەجۆرێك ئاماژە بەهەموو پێوەرەکان بکات، ڕێککەوتنێك بۆ بەرهەمهێنانێکی تایبەت لە فۆرم و واتای نەو-وشەدا بێتەئاراوە، ئەو بەرهەمهێنانەش بۆ سێ ڕێگا دەگەڕێتەوە، ئەمەش بووە بنەمایەك تا (ڕەی و کابرێ) پۆلێنی ڕیزبەندیی نەو-وشەگەرایی بکەن بەسێ بەشەوە، هەروەك؛ أ. نەو-وشەگەرایی گونجاو، ب. ساختە لە نەو-وشەگەراییدا، پ. نەو-وشەگەرایی واتایی. نەو-وشەگەرایی گونجاو ئاماژە بەو یەکانە دەکات، کە بەتەواوی نوێن و هەڵگری واتای نوێن. نەو-وشەگەرایی ساختەش ئەو هەستە نوێیانە دەگرێتەوە، کە لەگەڵ واتا کۆنەکاندا هاوتادەکرێن و واتا کۆن و نوێیەکەش هەمان شت دەگرنەوە. واتای نوێ ئاماژەیە بە گۆڕانی واتایی بەهۆی واتا کۆنەکانی یەکەکانەوە، کە بەتەواوی دەگۆڕێت بە واتایەکی نوێ، کە لەلایەن کۆمەڵێکی بەرفراوانی بەکارهێنەرانی زمانەوە ڕەچاودەکرێن و لێنی بەئاگان،

هەروەك نیومارك (وشەی (هەبوو)ن و هەڵگری واتای نوێن، وشە هەڵگوازراوەکان، بابەت و بەرهەمە نوێیەکان، لێکدان، ناوەکان، کورتکراوە، وشە فرێزییەکان، وشە گوازراوەکان و سەروشەکان، بە نەو-وشەگەرایی بهێننەئاراوە، بەم هۆیەشەوە کەلێنی فەرهەنگی ئەو بواره چارەسەربکرێت.

ئەو دیاردانەی رۆژانە لەنێو کۆمەڵگادا دەردەکەون، یاخود کۆمەڵگا دوچاریدەبێتەوە، پەیوەستەگییەکی ناچارییان لەگەڵ زماندا دەبێت، بەجۆرێك بۆ پەیوەندیکردنی قسەپێکەرانی ئەو کۆمەڵگایە پێویست بە کۆدکردنی ئەو بابەتە نوێیانە دەکات، هەروەك بڵاوبونەوەی ڤایرۆسی کۆرۆنا چەندین زاراوەی نوێی وەك: (کۆڤید ١٩، کەرەنتینە، ڤاریز، ڤاکسین، پێکوتە،...) بەدوای خۆیدا هێنا.

بواری رامیاری/ ئەو وشە و لێکسیم و دەستەواژانە دەگرێتەوە، کە لە بواری رامیاریدا بەکاردەهێنرێت. ئەمەش بەپێی گرمانەی ساپیر- ورف Sapir-whorf-Hypothesis کە دواتر بووە تیۆرییەکی رێژەیی زمان، دەرخەری مەودای زمانی دایکە و ڕادەی ئەزمون و پۆلێنکردنی ئاخێوەرانی ئەو زمانە دەخاتەڕوو، چونکە بەپێی بۆچونی ساپیر مرۆڤ نەبەتەنها لەجیهانێکی واقعیدا دەژی، نە بەتەنهاش چالاکی و ئەزمونەکانی جیهانی کۆمەڵایەتی دەبێتە بنەمای تێگەیشتن، بەڵکو مرۆڤ لەژێر ڕەحمەتی ئەو زمانەدایە، کە بۆ گوزارشتکردن و پەیوەندیکردن بەکاریدەهێنێت(**sapir, 1949, p. 209**)، هاوکات ورف باس لەو بەڵگە زمانییانە دەکات، کە ڕاستی و ڕاستەقینەی درکپێکردنی مرۆڤ پێکدەهێنێت، هەروەك بەشێوەیەکی ئەزمونگەرایی لە زمانی هۆپیپەکاندا دەیخاتەڕوو(**Whorf, 1974, 77**). لێرەدا پلەبەندیی نەو-وشەگەرایی پەیوەستە بە باری کەلتوروە پێکداچوونی کەلتوریی لە هێنانەئارای وشەی نوێ وەك توخمێکی نامۆ لەسەر زاری بەکارهێنەران، ئەم نامۆبوونەش وەك یەکەیەکی سایکۆلۆجی پەیوەستە بە ناڕوونی وشەکەوە. هەروەك لە دوای ڕاپەڕین و دروستبوونی چەندین ڕەوتی سیاسی لە هەرێمی کوردستاندا، بووەهۆی هێنانەئارای چەندین وشەی نوێ، کە نامۆییانە بڵاوبوونەوەو دوای تەشەنەکردنی و جێگیربوونی وەك یەکەیەکی سایکۆلۆجی، بووەتە بەکارهێنانێکی باوی بەکارهێنەران، بڕوانە وشەکانی (زۆنی سەوز، زۆرنی زەرد، زۆنی نیللی، بازنە، هەڵسوڕاو، مەکۆ، ژوور، باژێرەوان...تاد)

کلتوری گشتیی/ ئەو وشە و دەستەواژانە دەگرێتەوە، کە پەسنی دیاردەیەکی کلتوری ناوچەیەکی دیاریکراو دەکات، لەرێگەی هۆکارەکانی ڕاگەیاندنەوە بڕەوپێدەدرێت و زەقدەکرێتەوە، کە ئەمەش بە بەشێکی لاوەکی ناستاندارد دادەنرێت.

هاوردەکراو/ بەو وشە و دەستەواژانە دەوترێت، کە بۆ بیرێك بەکاردەهێنرێت و لە زمانی دایکدا وشەیەك نییە بەرامبەری، بەڵکو لە زمانێکی تردا هاتوونەتەئاراوە و گەشەیانکردوە. بڕوانە وشەکانی (فرێند، فۆڵۆ، لایك، مەسج، شەیر ...تاد)

نیشانەی بازرگانی/ زۆرجار نەو-وشەگەرایی بۆ جیاکردنەوەی بابەتە بازرگانییەکان بەکاردەهێنرێت، بۆ نموونە بەرهەمێك لە چەند سەرچاوەیەکی جیاوازەوە دروستدەکرێت، بۆئەوەی سەرچاوە بنەڕەتییەکە دەستنیشانبکرێت، وشە یان نیشانەیەکی جیاواز بۆ جیاکردنەوەی بەرهەمەکان بەکاردەهێنرێت، ئەمەش لەدوای لەدەستدانی پاڵپشتییە یاساییەکان بۆ هەمان ئەو بەرهەمانە بڕوانە وشەکانی (ئەپڵ،هۆندا،...).

وشە نالۆژیکییەکان/ هەموو ئەو لێکسیمانە دەگرێتەوە، کە لە بواری وێژەوانیدا بەتایبەت لە مەودای شیعردا بەرهەمدەهێنرێت، هەروەك (چوکێتنامەی کار، ژنکۆژ، هەڵەبجە چووەوە بۆ بەغا...)

زمانی ئینگلیزیدا وشەی space وەك زاراوەیەك لە بواری فیزیکزانیدا هەمبەر بە واتای (بۆشایی) نییە، بۆ ئەمەش پێویستە پسپۆرانی بواری فیزیکزانی وشەیەکی نوێ بۆ گەیاندنی چەمکی سپەیس بە یەکێك لە پێوەرەکانی نەو-وشەگەرایی بهێننەئاراوە، بەم هۆیەشەوە کەلێنی فەرهەنگی ئەو بواره چارەسەربکرێت.

ئەو دیاردانەی رۆژانە لەنێو کۆمەڵگادا دەردەکەون، یاخود کۆمەڵگا دوچاریدەبێتەوە، پەیوەستەگییەکی ناچارییان لەگەڵ زماندا دەبێت، بەجۆرێك بۆ پەیوەندیکردنی قسەپێکەرانی ئەو کۆمەڵگایە پێویست بە کۆدکردنی ئەو بابەتە نوێیانە دەکات، هەروەك بڵاوبونەوەی ڤایرۆسی کۆرۆنا چەندین زاراوەی نوێی وەك: (کۆڤید ١٩، کەرەنتینە، ڤاریز، ڤاکسین، پێکوتە،...) بەدوای خۆیدا هێنا.

بواری رامیاری/ ئەو وشە و لێکسیم و دەستەواژانە دەگرێتەوە، کە لە بواری رامیاریدا بەکاردەهێنرێت. ئەمەش بەپێی گرمانەی ساپیر- ورف Sapir-whorf-Hypothesis کە دواتر بووە تیۆرییەکی رێژەیی زمان، دەرخەری مەودای زمانی دایکە و ڕادەی ئەزمون و پۆلێنکردنی ئاخێوەرانی ئەو زمانە دەخاتەڕوو، چونکە بەپێی بۆچونی ساپیر مرۆڤ نەبەتەنها لەجیهانێکی واقعیدا دەژی، نە بەتەنهاش چالاکی و ئەزمونەکانی جیهانی کۆمەڵایەتی دەبێتە بنەمای تێگەیشتن، بەڵکو مرۆڤ لەژێر ڕەحمەتی ئەو زمانەدایە، کە بۆ گوزارشتکردن و پەیوەندیکردن بەکاریدەهێنێت(**sapir, 1949, p. 209**)، هاوکات ورف باس لەو بەڵگە زمانییانە دەکات، کە ڕاستی و ڕاستەقینەی درکپێکردنی مرۆڤ پێکدەهێنێت، هەروەك بەشێوەیەکی ئەزمونگەرایی لە زمانی هۆپیپەکاندا دەیخاتەڕوو(**Whorf, 1974, 77**). لێرەدا پلەبەندیی نەو-وشەگەرایی پەیوەستە بە باری کەلتوروە پێکداچوونی کەلتوریی لە هێنانەئارای وشەی نوێ وەك توخمێکی نامۆ لەسەر زاری بەکارهێنەران، ئەم نامۆبوونەش وەك یەکەیەکی سایکۆلۆجی پەیوەستە بە ناڕوونی وشەکەوە. هەروەك لە دوای ڕاپەڕین و دروستبوونی چەندین ڕەوتی سیاسی لە هەرێمی کوردستاندا، بووەهۆی هێنانەئارای چەندین وشەی نوێ، کە نامۆییانە بڵاوبوونەوەو دوای تەشەنەکردنی و جێگیربوونی وەك یەکەیەکی سایکۆلۆجی، بووەتە بەکارهێنانێکی باوی بەکارهێنەران، بڕوانە وشەکانی (زۆنی سەوز، زۆرنی زەرد، زۆنی نیللی، بازنە، هەڵسوڕاو، مەکۆ، ژوور، باژێرەوان...تاد)

کلتوری گشتیی/ ئەو وشە و دەستەواژانە دەگرێتەوە، کە پەسنی دیاردەیەکی کلتوری ناوچەیەکی دیاریکراو دەکات، لەرێگەی هۆکارەکانی ڕاگەیاندنەوە بڕەوپێدەدرێت و زەقدەکرێتەوە، کە ئەمەش بە بەشێکی لاوەکی ناستاندارد دادەنرێت.

هاوردەکراو/ بەو وشە و دەستەواژانە دەوترێت، کە بۆ بیرێك بەکاردەهێنرێت و لە زمانی دایکدا وشەیەك نییە بەرامبەری، بەڵکو لە زمانێکی تردا هاتوونەتەئاراوە و گەشەیانکردوە. بڕوانە وشەکانی (فرێند، فۆڵۆ، لایك، مەسج، شەیر ...تاد)

نیشانەی بازرگانی/ زۆرجار نەو-وشەگەرایی بۆ جیاکردنەوەی بابەتە بازرگانییەکان بەکاردەهێنرێت، بۆ نموونە بەرهەمێك لە چەند سەرچاوەیەکی جیاوازەوە دروستدەکرێت، بۆئەوەی سەرچاوە بنەڕەتییەکە دەستنیشانبکرێت، وشە یان نیشانەیەکی جیاواز بۆ جیاکردنەوەی بەرهەمەکان بەکاردەهێنرێت، ئەمەش لەدوای لەدەستدانی پاڵپشتییە یاساییەکان بۆ هەمان ئەو بەرهەمانە بڕوانە وشەکانی (ئەپڵ،هۆندا،...).

وشە نالۆژیکییەکان/ هەموو ئەو لێکسیمانە دەگرێتەوە، کە لە بواری وێژەوانیدا بەتایبەت لە مەودای شیعردا بەرهەمدەهێنرێت، هەروەك (چوکێتنامەی کار، ژنکۆژ، هەڵەبجە چووەوە بۆ بەغا...)

٣/١) بوارەکانی نەو-وشەگەرایی

نەو-وشەگەرایی لە بواری جیاوازدا بەکاردەهێنرێت، بەگوێرەی جیاوازیی ئەو بوارانەی، کە بۆ یەکەمجار وشە نوێیەکەی تیا بەکارهاتووە. لەمڕووەوە بەکۆرتی ئاماژە بە بواره جیاوازەکانی نەو-وشەگەرایی دەدەین:

بواری زانستی/ نەو-وشە گەرایی زانستی ئەو وشە و دەستەواژانە دەگرێتەوە، کە بۆ داهێنراوێکی زانستی دادەنرێت، هەروەها ڕۆڵی وەرگێڕ لە خەیاڵی زانستییدا ئاڵۆزتر دەبێت بەهۆی ئەوەی پێویستە نێوەندگیری لەنێوان کلتورەکاندا بکات، بەڵام پێویستیشە ناوێك بۆ شتێك دابڕێژێت کە پێشتر نەبووە، تەنانەت لە کەلتوری سەرچاوەکەشدا.

لە زمانی کوردیدا بەهۆی کەمی توێژینەوە لە زانستە پەتییەکان بە زمانی دایك وەهایکردووە زمانی کوردی لەم بواره زانستییەدا بەبڕشت نەبێت، بۆیە کاتێك پسپۆران بۆ ئەم بواره لە هەوڵی هێنانەئارای وشەی نوێدا دەبن، ئەوا بە ڕێگەی مۆرفۆلۆجی یان واتایی یاخود وەرگرتن و وەرگێڕان، وشەی نوێ بۆ بواڕەکە زیادەدەکەن، بۆ نموونە لە

٢) پێوەرەکانی نەو-وشەگەرایی لە ڕاگەیاندنی بینراودا

١/٢) پێوەرەکانی نەو-وشەگەرایی

یەکێك لەو پرسیارە سەرەکییانەی پەیوەست بە بابەتی نەو-وشەگەراییەوە دەکرێت، چۆنێتی ناسینەوەی وشەی نوێیە، بۆ ئەم مەبەستە زانایانی ئەم بواڕە، بەگشتی ئاماژە بە سێ پێوەری بنەڕەتی دەدەن، هەروەك لێڤچینکۆ Levchenco بە سێ خاڵ دیاریدەکات:

1. وشەکە بەتەواوی نوێبێت و پێشتر هیچ بەکارهێنانێکی واتایی نەبووبێت.
2. واتایەکی نوێ بۆ وشەیەکی کۆنی زمان بەکاربهێنرێت، واتە واتایەکی تەواو نوێ بە وشەیەك بدرێت، کە پێشتر لە زمانەکەدا واتایەکی تەواو جیاوازی هەبووبێت.
3. فۆرمێکی نوێ بۆ وشەیەکی هەبووی زمان دروستبکرێت(**Levchenko, 2010, 14**).

بەپێی لێڤچینکۆ هەر وشەیەك کە دەردەبڕێت، پێویستە یەکێك لەم خاڵانە وەك پێوەر ڕەچاوبکرێت، تاکو مۆرکی نەو-وشەگەرایی لێبدرێت.

نەو-وشەگەرایی، یان بە تەواو وشە نوێی دروستکراوە، یان بەهۆی پرۆسەی جیاوازیی وشە-دروستکردنەوە دادەڕێژرێن. لە وشەنامەی ئۆکسفۆردی ئینگلیزیدا وەك پێشتر ئاماژەی بۆ کرا بە وشەی نوێ، گوزارشتی نوێ، نوێگەری لە زماندا دادەنرێت، لە ئینسیکلۆپیدیای زمانیشدا بە ئەو وشە، واتای وشە، یان کۆمەڵەوشانە پێناسەکراوە کە لە ماوەیەکی دیاریکراوی زماندا دەردەکەون، یان بەکارهێنانێکی یەکەمجاریان هەیە (وشە بۆنەییەکان) لە دەقێك یان کردەیەکی قسەییدا، هێنانەوەی ئەم پێناسانەش بۆ ئەوەیە کە جەخت لە سێ خاڵ بکەینەوە بۆ ناسینەوەی نەو-وشەگەرایی:

1. وشەیەکی تەواو نوێ،
2. واتایەکی تەواو نوێ لە وشەیەکی کۆندا،
3. زیادکردنێکی نوێ بۆ وشەیەکی هەبوو(V. N. Yartseva, 1999, 179)

هەر یەك لەم خاڵانەش هاوپێچ بە سێ خاڵەکەی لێڤچینکۆوە جەخت لە پێوەری ناسینەوەی نەووشەگەرایی دەکات کە لەم توێژینەوەیەدا کراوەتە بنەمای جیاکردنەوەی نەو-وشەکان لە زمانی کوردیدا.

٢/٢) بنەماکانی نەو-وشەگەرایی لە زمانی کوردیدا

بەراوردکردنی گشتگیری نەو-وشەکان، واتە ئەو وشانەی خاوەنی ناوەڕۆکێکی گونجاون یان لاوەکێین، پەیوەستە بەدیاریکردنی ژمارەو جۆری ئەو فەرهەنگە ستانداردانەی وشەکان لەخۆدەگرن، لەلایەکی تریشەوە ڕێژەی ئەو نەو-وشانەی زانایانی زمان لە ڕاگەیاندنە بینراوە کوردییەکاندا بەرهەمیانهێناوە، بۆ مەبەستی شوێنکەوتنی دیاردەی نەو-وشەگەراییە لە ڕاگەیاندنی بینراوی کوردیدا، ئەمەش لەپێناو بەراوردکردنی بەکارهێنانیان و هەروەها شێوازی ڕاگەیاندنە جیاوازەکانە لەماوەی هاتنەئارای نەو-وشەکان کە ماوەی هاتنەئارای دەماری دەگرێتەوە، لێرەشەوە ڕووندەبێتەوە ئایا وشە نوێکان گونجاون بخرێنە ریزی نەو-وشەگەراییەوە؟ لەلایەکی تریشەوە کنەکردنی ئەو نەو-وشانەی، هێشتا نەچوونەتە فەرهەنگەوە، جا چ وشەی نوێ بێت یان ئەو وشانەی کە ماوەیەکی زۆرە لە زماندا پەیدابوون.

لەم ڕێگەیەشەوە ڕێککەوتن بۆ دروستکردنی وشەنامەی جیاواز دێتەئاراوە، ئەو ڕێککەوتنانەش بۆ چەند مەبەستێکن، کە بریتین لە: بنەمای کۆمەڵە وشەکان، واتە لەلایەن وشەنامەیەکەوە پشتگیریبکرێت و بهێنرێتەپێشەوە، چونکە وشەنامەکان لەسەر بنەمای داتای کۆمەڵ یان فرە وشەکان بەکاردەهێنرێن، کە وشەی بنەڕەتین لەو وشەنامەیەدا، بۆ نموونە کۆڕی زانیاریی، پاڵپشتی وشەگەلێکی دەکرد_ لەو سەردەمەدا بەشێك لەکاری فەرهەنگی کوردی دەکرد_ و سەرەتایەك بوو بۆ تۆمارکردن و بڵاوکردنەوەیان.

کۆمەڵەی زانیارییەکان، واتە لەلایەن وشەنامە یان سەرچاوەیەکەوە پشتگیریبکرێت و بهێنرێتەپێشەوە، لەسەر ئەو بنەمایەی لە بنیاتنانیدا پرۆگرامەکانی دەربڕینی پێشتر و وەرگرتنی دەربڕینەکان لە سەرچاوە (زمانی دایك)ی دیکەوە وەردەگرێت، بۆ نموونە ڕاگەیاندنە کوردییەکان پاڵپشت بۆ وشە یان کۆمەڵە وشەیەك دروستدەکەن و دواتر کۆمەڵ بریاری لەبارەوە دەدەن.

هاوبەشیکردن، هێنانەپێشەوە و گرنگپێدانی وشەگەلێکە لەلایەن وشەنامەیەکی گشتگیرەوە، کە ئاخێوەران خۆیان لە چەسپاندن و بەهابەخشین بە وشەکان بەشدارەبن، نموونەی ئەمەش تۆڕی ئینتەرنێت و تۆڕەکۆمەڵایەتییەکانە.

بەکارهێنانی زاراوە و وشە نوێیەکان، لە ڕاگەیاندنە کوردییەکاندا، باشترین شێوەی ڕێکارەکانی کۆکردنەوەی کۆمەڵە وشە نوێیەکانە، بۆ پەیبردن لە میانەی بەکارهێنانی داتاکانی وشە هەبوو و خودکارەکانەوە Automated. پێویستە ئاماژە بەوەش بدرێت، کە ئەم ڕێکارو پرۆگرامانە وەك ئامرازێك بۆ کۆکردنەوەی کۆمەڵێك داتا پێشکەشدەکرێت، کە پێدەچێت لەداهاتودا پلانی بۆ دابڕێژرێت و بێتە ئامرازێکی سەرەکی، بۆیە ئەم توێژینەوەیە چوارچێوەیەك بۆ بنەمای داتاکان بە مەبەستی پشکنینی کۆمەڵێك وشەی نوێ لە چوارچێوەی کاتێکی دیاریکراودا، دادەڕێژێت.

٣/٢) ڕاگەیاندنی بینراوو پێوەرەکانی نەو-وشەگەرایی

مەبەست لە ڕاگەیاندنە بینراوەکان، بەپێی پۆلێنەکەی میشێل، کە یەکێکە لە پۆلێنکارییە نوێیەکان لە بواری ڕاگەیاندندا، سەرجەم ئەو میدیایانە دەگرێتەوە، کە هەستی بینین بەشداری لە وەرگرتنیدا دەکات، هەروەك تۆڕی کۆمەڵایەتی، پۆست، ڤیدیۆ، گرافیك، تەلەفزیۆن ... لەنێو ئەو جۆرانەدا پشتبەستوو بە کەناڵی تەلەفزیۆن نموونەی نەوشەگەرایی خراوەتەڕوو، چونکە تەلەفزیۆن دیارترین داهێنانەکانی سەدەی بیستەمە و کاریگەرییەکی زۆری لەسەر تاکەکانی کۆمەڵگە هەیە، بەشێوەیەك زۆربەی تاکەکانی خێزان ئارەزویان بەلای ئەم تەکنەلۆژیایەدا دەچێت، تەلەفزیۆنیش بەبەراورد لەگەڵ ڕاگەیاندنەکانی دیکەدا، بەهۆی پێشکەوتنەکانی تەکنەلۆژیا و مانگەدەستکردەکان گەشەی زیاتری کردووە، کە لە گواستنەوەی ڕووداوەکاندا وێنادەکرێت و لە تەواوی سەرزەویدا لەساتەوەختی ڕووداندنیاندا ڕاستەوخۆ دەگوێزرێتەوە، سەرەڕای لایەنی خۆشی و کاتبەسەربردنیش هەنگاوێك دەکەوێتە پێش ناوەندەکانی دیکەی ڕاگەیاندنەوە، چونکە تەواوی خەڵك بەخوێندەوار و نەخوێندەوارەوە دەتوانن لێیڕامێنن، هەروەها سەرچاوەی جیاواز لەپێکهاتە و بنیاتی تەلەفزیۆندا بەشدارە، لەوانە بەشێك لە ڕۆژنامەنووسی چاپکراو و بەشێك لە ڕادیۆ و شانۆ و سینەما و... تاد، جیاوازییەکی زۆریشیان لەگەڵ تەلەفزیۆنە ناوخۆییەکاندا هەیە، بۆ نموونە گەر لە ڕوانگەی زمانەوانییەوە لە جیاوازییەکان وردبینەوە، ئەوا هاوئاست وێنەی جیاوازیی زمانی نەتەوەیی/ستاندارد و زارە ناوخۆییەکانی زمانی کوردی دەبینێرت، یەکێك لە هۆکارەکان بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە کەناڵە ئاسمانییەکان گشتگیرن و پەیام و شێوازەکانیان لە شوێنە جیاوازەکانی دونیادا دەگاتە تەواوی ئاخێوەرانی زمانی کوردی، بەڵام تەلەفزیۆنە لۆکاڵ/ ناوخۆییەکان، تەنها ناوچەیەکی دیاریکراو دەگرێتەوە، بۆیە بەکارهێنانی زمان لەناوخۆییەکاندا مەودایەکی فراوانتر دەگرێتەوەو ئازادترن، لایەنێکی دیکەی جیاوازی ئەم دوو جۆرە کەناڵە

سەرەڕای لایەنی تیچوونی دارایی، نوێبوونیانە، بەجۆرێك دامەزراندنی کەناڵە ئاسمانییەکان لەباشوری کوردستاندا نوێ و سەردەمیترن، هەربۆیە بەرهەمداریتی لە تەلەفزیۆنە جیهانییەکاندا بەرچاوترە.

لەڕووی دروستبوون و خاوەندارێتی و مێژوویانەوە، نەتەوەی کورد و حوکمڕانی کوردی، لەباشوری کوردستاندا، خاوەندارێتی بۆ هیچکام لەکەناڵە ئاسمانییەکانی تەلەفزیۆن نییە، بەڵکو هەر دەستە و حیزبێك پاڵپشتی یەکێك یان زیاتر لە کەناڵێکی ڕاگەیاندن دەکات، ئەمەش وایکردووە کەناڵەکان ببنە زمانحاڵی حیزبەکان و ئاوێنەی بیر و هزری ئەوان بن، ئەمەش لە بەکارهێنانی زمانی کوردیدا ڕەنگدانەوەی دەبێت، لەڕووی مێژوویشەوە کەناڵە ئاسمانییەکان دێرین نین و یەکەم کەناڵی ئاسمانیش (کوردستان تی ڤی)یە، کە زمانحاڵی پارتی دیموکراتی کوردستانە و لەساڵی ١٩٩٩ز دامەزراوە، ساڵێکیش دوای ئەو، واتە ساڵی ٢٠٠٠ز کەناڵی (کوردسات) دامەزراوە، کە زمانحاڵی یەکێتی نیشتیمانی کوردستانە، ئامانجیش لە دامەزراندنی ئەم کەناڵانە پتر لە هەر ئامانجێکی دیکە گەیاندن و ڕەنگدانەوەی ئایدۆلۆجییەتی حزبەکە بووە، بۆ سەلماندنی ئەمەش ئەو وشانەی لە چوارچێوەی ئەو ڕاگەیاندنەدا بەرهەمهاتوون و بەکارهێنراون، مۆرکی حزبی لێدراوە، کە کاریگەریی لەسەر دابەشبوونی فەرهەنگی زمانی کوردی هەبووە، بەجۆرێك چەمکی وشە هاوواتاکان لەڕێگەی ڕاگەیاندنە حزبییەکانەوە فراوانتر کراوەو فیچەری واتایی ئەو حزبەی پێوە لێکێنراوە، ئەمەش وایکردووە وشە هاوواتاکەی دیکە لەلایەن ڕاگەیاندنکارو حزبی و لایەنەگرانی ئەو حزبە لە بەکارهێناندا کەم و ناچالاك بکات، بەمەش ئاوەزمەندی و دنیابینی تاکی کوردیان لەبەرانبەر زمان و بەکارهێنانیدا هەم سنوردارکردووە، هەمیش کاریگەریی لەسەر گۆڕانی ئاوەزمەندیێتی تاکی کورد هەبووەو هەیە.

بەپێی تیۆرە نوێیەکانی ڕاگەیاندن، کاریگەرییەکانی ڕاگەیاندن لەسێ ڕووەوە لەسەر جەماوەر دەردەکەوێت، کە لە مۆدێلێکدا کۆکراونەتەوەو بەشێوەیەکی ڕیزبەندی کار لە تاکەکان دەکەن، هەروەك؛ أ لایەنی درککردن/ مەعریفی- Cognitive، کە لایەنی سەرەکی کاریگەریی ڕاگەیاندنەکانە، چونکە ئەم لایەنە ئەبێتەهۆی وروژاندنی دوو لایەنەکەی تر. ب هەستیاری-Affective، پ ڕەفتاری- Behavioral **(ڕەشاد میران، ٢٠١٦، ٩١)**، ئەم لایەنانەی کاریگەریی ڕاگەیاندنەکان یارمەتیدەری تاك دەبن لە تێگەیشتنی ڕەوشە پێشهاتووەکان بە زمانیشەوە، چونکە زمان لە کردە کۆمەڵایەتییەکان بەدەرنییە، سەرەڕای ئەو تایبەتمەندیانەی لە زمانی ڕاگەیاندندا هەیە، پەیوەست بە نەو-وشەوە ڕۆڵی یەکجار باڵا لە پەرەپێدان و چەسپاندنی ئەم جۆرە وشانە لەهزری ئاخێوەراندا دەبینێت، تا دەگاتە ڕادەی چەسپاندنیان لە فەرهەنگدا. هاتنەئارای نەو-وشەگەرایش پێوەری دیاریکراوی خۆی هەیە، کە بەپێی ئەو پێوەرانە، زمان چالاکییەکانی پۆلێندەکات، لێرەدا گرنگە ڕۆڵی ڕاگەیاندنی بینراو لە بڵاوبوونەوەی نەو-وشەگەرایی بەپێی پێوەرەکان بخرێتەڕوو.

کۆمەڵەوشە، یان وشەی فریزیPhrasal Words، هەروەها وشە گواستراوەکان بۆ ئاماژەبۆکراوێکی کۆن یان نوێ، ئەکرۆنیمەکان بۆ ئاماژەبۆکراوێکی کۆن یان نوێ، وشەی وەرگیراوو جیهانی، بەپێی ئەم جیاکردنەوەیە ئاماژە بە سێ جۆر لە پێوەر دەکەین، هەروەك پێوەری أ. فۆرمی کۆن و واتای نوێ، ب. فۆرم و واتای نوێ، ت. ئاێتێکی هەبوو بە زیادکردنی فۆرمێك.

١-٣/٢) پێوەری فۆرمی کۆن و واتای نوێ

لە بواری نەو-وشەگەراییدا مەبەست لە فۆرمی کۆن، وشە هەبووەکانی زمانە، واتە ئەو وشانەی لە فەرهەنگی ئاوەزی ئاخێوەراندا هەیە و لە وشەنامەکانیشدا تۆمارکراون، بەڵام بەتێپەڕبونی کات واتا کۆنەکەی لەدەستدەدات و هەمان فۆرم دەبێتە هەڵگری چەمك و واتایەکی دیکە. لەم ڕوانگەیەوە گرنگیی فراوانبوونی واتا و فرەواتایی و دواتریش کورتبوونەوە/تەسکبونەوەی واتا دێتەئاراوە، چونکە پرۆسەی هاتنەئارای واتای نوێ، پرۆسەیەکە بەم هەنگاوانە دەستپێدەکات، بۆنمونە فرەواتایی بەهەنگاوی فراوانبونی واتا دەستپێدەکات و دیاردەیەکی گرنگە بۆ چالاکییە زمانییەکان، کە فۆرمی وشەیەك دەبێتە خاوەنی زیاد لەواتایەك، بەمەش زمان لە کەموکورتی فۆرم بەرانبەر بەواتا دەپارێزێت.

لە فراوانبوون و فراوانکردنی واتادا نەو-وشەگەرایی دێتەئاراوە، کاتێك وشەیەك لە واتا و چەمکێکەوە فراوان دەبێت و فیچەری واتایەکی دیکە سەرباردەکات **(ڕێبوار دارا حەمید، ٢٠١٠ : (٣٤-٣٧) و (١٢٥-١٢٩)، *ئەو سەرچاوانەش لەوێ بەکارهاتوون*)**، فۆرمی وشەی واتا نوێیەکە بە نەو-وشە ئەژمارەدەکرێت، پرۆسەی تەسکبوونەوەی واتاش بەسەر ئەو وشانەدا دێن کە فیچەرێکی واتایی لە سەردەم و قۆناغێکی دیکەدا جێگەی خۆیان دەکەنەوە و وردەوردە واتا پێشینەکانیان لەدەستدەدەن، وەك وشەیەکی فەرهەنگی تۆمارەدەکرێن **(سۆزان سەعدوللا عەبدولغەنی، ٢٠١٩، ١١)**. هەروەها پەیوەست بە فراوانکردن و تەسککردنەوە، ئەو پرۆسە واتاییە پراگماتیکییە دەگرێتەوە کە کۆزانیارییە دنیاییەکە دەبێت بە بەشێك لە ناوەڕۆکی وشەکەو بەو کۆزانیاریە دنیاییەوە، مەبەستە پراگماتیکییەکە دەناسرێتەوە، بێئەوەی فیچەرە سیمانتیکییەکەی لەدەستبدات، هەروەك وشەکانی (ڕەش، گەڵا، بندیوار، پاشەکەوت...تاد) وشەی فەرهەنگیی پراگماتیکین و لە پرۆسەی پەیوەندیولەیەکگەیشتندا بەکاردەهێنرێت، **(Blutner. R., 2009, 90)**.

بەدەرلە ڕێگەی واتایی، ئەم پێوەرەی نەو-وشەگەرایی ئەو لێکسیمانەش دەگرێتەوە، کە لەڕێگەی مۆرفۆلۆژی، یان سینتاکسی زمانەوە دروستدەبن، بەڵام بە مەرجێك ئەو واتایەی بەهۆی هەردوو فۆرمەکەوە لێوەی بەرهەمدەهێنرێت، هەڵگری واتایەکی تەواو نوێ نەك بەشەکی بێت، هەروەك (باژێرەوان، بازنە،) بە پێوەری فۆرمی کۆن و واتای نوێ هەژماردەکرێت.

٢-٣/٢) پێوەری فۆرم و واتای نوێ

ئەم پێوەرە، هەموو لێکسیمە وەرگیراوو سەرجەم لێکسیمە داهێنراوەکانی وەك ئەکرۆنیم و کورتکراوەو ئاوێتەکان دەگرێتەوە، کە بە ڕێگەی داهێنان، یاخود کورتکردنەوەو تێکەڵکردن دروستدەکرێن، بەگشتی لێکسیمە وەرگیراوەکان بەدوو شێوە ئەنجامدەدرێت، أ. لەقاڵبدان/ لەسکەدان، واتە گونجاندن و خستنەژێر ڕکێفی یەکە زمانییەکان بەپێی یاسا و ئاوەزمەندیی ئاخێوەرانی زمانەکە. لەقاڵبدانیش دوو شێوەی هەیە، ئەوانیش: گواستنەوەی وشە و کۆمەڵە-وشەیە. گواستنەوەی وشە بە سێ ڕێگە ئەنجامدەدرێت، کە هەریەك لە أ. وەرگرتنی دەقاودەق، ب. وەرگرتنی سروشتیانە و پ. وەرگێڕان، دەگرێتەوە، هەرچی کۆمەڵەوشەشە تایبەتمێندێتی زمان و کەلتورەکە ڕۆڵ لە بەرهەمهێنانیدا دەبینن.

وەرگرتن لە زماندا بەکارێکی ئاسایی لەلایەن زمانەوانانەوە ئەژماردەکرێت، چونکە زمان دەکەوێتە ژێر کاریگەریی زمانی دیکەوە، هەروەکو چۆن زمانانی دیکەش دەکەونە ژێر کاریگەری ئەمەوە، ئەمەش بەو هۆیەی زمان دیاردەیەکی مرۆیی و زیندووە، لەڕێگەیەوە مرۆڤ پێویستییەکانی پردەکاتەوە، ئەگەر پاشخانی تەواوییشی نەبێت بۆ تەواوی پێویستییەکانی، ئەوکات هۆکاری وەرگرتن دێتەئاراوە، یەکێك لە هۆکارەکانی وەرگرتنی وشە لە زمانێکەوە، بریتییەلە جیاوازیی دوو نەتەوەی خاوەن زمان لە ڕۆشنبیری و فەلسەفەو ژیاریاندا، هەرچی ڕۆشنبیریشە بەلایەنی مەعنەوی ژیاریی

دادەنرێت، چونکە زمانحاڵی لایەنە مادییەکەی شارستانییەتە، چەند بنەمایەکیش رۆشنبیریی گەلێك دەردەخەن، لەوانە بیر و نەریت و باوورۆیشتوو و ژینگە...تاد، کە پێشتر لەڕێگەی باڵابوونی ولاتێکەوە لە رووی سەربازی و داگیرکاری یان ئابوورییەوە، رۆشنبیریی خۆی بەسەر وڵات و میللەتاندا دەسەپاند، بەڵام لەم سەردەمانەی دواییدا جیهانگیری وایکردووە وەرگرتنی وشەکان لەئێوان زمان و میللەتاندا شێوازێکی نوێتر وەربگرێت و لەڕێگەی پێشکەوتنە تەکنەلۆژییەکان و هۆکارەکانی ڕاگەیاندنەوە، زمانانی جیهان لێکنزیکببنەوە، تەنانەت ئەگەر بەرێەککەوتنی ڕاستەوخۆشیان **نەبێت (عثمان ابراهيم يحيى, ٢٠١٨، ٢٥٧- ٢٥٨)**. نموونەی ئەمەش پەیوەست بە زمانەکانی دونیایەوە لە زمانی ئینگلیزیدا بەرجەستەدەبێت، کە دەیان وشەی نوێی خستووەتە کۆمەڵگا زمانییەکانەوە **(بڕوانە:Zhou, 2016, 292-295)**. وەرگرتنی وشە لەژێر کاریگەریی ئەو هۆکارانەی باسکران، شێوازی جۆراوجۆریان هەیە، هەندێکجار وشەکان وەکو خۆیان وەردەگیرێن، بەڵام دەخرێتە ژێر رکێفی فۆنەتیکی زمانی وەرگرەوە، هەندێکجاری دیکەش گۆڕانکاریی بەسەر فۆرمی وشە وەرگیراوەکەدا دێت.

وەرگرتنی دەقاودەق، ئەو وشانە دەگرێتەوە، کە لە زمانێکی دیکەوە لە فۆرم و دەربڕینەوە وەکخۆی وەردەگیرێن و مامەڵەی نەو-وشەیان لەگەڵ دەکرێت، بڕوانە وشە وەرگیراوەکان لە خشتەی ژمارە (١). شێوەیەکی دیکەی گواستنەوەی وشە (گۆڕینی جۆری نووسین)ە، واتە ئەو وشانەی لەزمانێکدا بەشێوەیەك دەنووسرێن، لە زمانی وەرگردا شێوەی نوسین و ئاواز و ڕێتمی دەربڕین و گۆکردنی، لە زمانی دووەمدا گۆڕانکاری بەسەردا دێت بۆنمونە: (سوپرایز Surprise ، سپۆنسەر Sponser، تۆپستۆری top store، داتاdata تاد)، هاوکات بڕوانە خشتەی ژمارە (٢).

شێوەی کۆتایی, سێیەمی گواستنەوەی وشە بریتییەلە (وەرگێڕان)، واتە ئەو فۆرمە-وشانەی لە زمانی کوردیدا بەرامبەرییان نییە، پەنابراوەتە بەر وەرگێڕان، بۆنمونە وشەی (بیستۆك لەبەرامبەر وشەی (السماعة)، تۆڕ لەبەرامبەر وشەی (الشبكة)، هەروەها چواچێوەی هاوئاهەنگی لەبەرامبەر (الاطار التنسيقي) وەرگێڕدراون، بەمپێیە سود لە وەرگێڕانی دەقاودەق بینراوە بۆ بەرهەمهێنانی نەو-وشە. بڕوانە خشتەی ژمارە (٣)

لە نمونە وەرگیراوەکاندا وشەگەلێکمان بەرچاو دەکەوێت، کە لە زمانانی بیانییەوە وەرگیراون، بە هەمان دەربڕین و واتا بەکارهاتوون، سەرەڕای ئەوەی هەندێك لەم وشانە لە زمانی کوردیشدا بەرانبەریان بۆ دانراوە و هەیە، هەروەك لە خشتەی ژمارە (١)دا خراوەتەڕوو.

خشتەی ژمارە (١)

نەو-وشەی وەرگیراو	نەو-وشەو وشەی کوردی
پرێس کۆنفراس	گۆنگرەی ڕۆژنامەوانی
کۆمپنت	تێچەن[2]
پرەنسیپ	ڕێسا
چەپنج کەلەر	ڕەنگگۆڕین
فرێند	هاوڕێی فەیسبوك
کافێ	قاوەخانە
ریکۆرد	تۆمارکردن

لە وەرگێڕانی لێکسیمەکاندا وەك لە نموونەی خشتەی ژمارە (١)دا ئاماژەی بۆ کراوە، بەدەر لە فۆرمە فەرهەنگییەکان، کۆزانینی سینتاکسیش ڕۆڵی بنەمایی لە وەرگێڕانەکەدا هەیە، بۆ نموونە گەر لە لێکسیمی وەرگیراوی (پرێس کۆنفرانس) هەمبەر بە وەرگێڕانە کوردییەکە (کۆنگرەی ڕۆژنامەوانی) بڕوانین، ئەوا لە زمانی کوردیدا بەپێی سینتاکسی زمانی کوردی سەرسەرەتایە، بەڵام لەزمانی ئینگلیزیدا سەرکۆتایە، واتە دەستوری دابڕشتنەوەی ئەم فرێزە پێچەوانەی یەکدین، لەبەرئەوە نەك تەنها وشەکان لە جستوجۆی خۆچەسپاندندان، بەڵکو یاساکانی دابڕشتنیش دەکەونە کێبڕکێ، بۆیە گۆڕانکاری لە ریزبوونی کەرەستەکاندا دەبێتەهۆی گۆڕانکاری لە ئەرکی سینتاکسی کەرەستەکان و هەندێکجاریش لێکدانەوەی واتایی کەرەستەکانیش دەگۆڕێت **(بڕوانە: دکتۆر تالیب حوسێن عەلی، ٢٠١٤، ٢٦٦، هەروەها د. ئومێد بەرزان)**.

هەروەها هەریەك لە وشەکانی (/پرەنسیپ/ بنەما، /چەپنج کەلەر/ ڕەنگگۆڕین، /فرێند/ هاوڕێی فەیسبوك، /کافێ/ قاوەخانە، /ریکورد/ تۆمارکردن)، لە زمانی کوردیدا بەرانبەریان هەیە، بەڵام وشە وەرگیراوەکانیش بەکاردەهێنرێن، ئەمەش وادەکات وشەکان لە کێبڕکێیی یەکتر سڕینەوەدابن بەجۆرێك ئەگەری جێگیربوونی نەو-وشەکە بە زمانی خۆمالّی بەهێزترە لە نەو-وشە وەرگیراوەکە، کە دەکرێت لە بارودۆخێکی جیازتردا ئەم ئەگەرە پێچەوانە ببێتەوەو بەهۆیەوە مۆنۆپۆلی زمانی ڕووبدات.

هەندێك لێکسیمی نوێ، بەهۆی مۆرفیمی بەندی سینتاکسی (ی) خستنەسەر بەشێوەی فرێزی دەخەری دروستکراوە، بەشێوەیەك بەشێکی فرێزەکە وشەیەکی بیانی وەرگیراوە و بەشەکەی دیکەی فرێزەکە وشەیەکی کوردییە، یاخود بەشە پێکهێنەرەکانی فرێزەکە لە دوو زمانی جیاوازەوە وەرگیراون، کە ئەمەش بۆ چەسپاندنی وشە وەرگیراوەکە بەشێوەیەکی خێراتر ڕێگەخۆشکەر دەبێت، چونکە خراونەتە چواچێوەی بەکارهێنانی سینتاکسییەوە، هەروەك (بۆمبی چێنراو، پشتێنی بۆمبڕێژکراو، مایکی ئازاد، میدیای سێیەر، ژووری ئۆپەراسیۆن)، بۆ نموونە وشەی بۆمب کە خواستراوە لە فرێزی (بۆمبی چێنراو – پشتێنی بۆمبڕێژکراو) بەشێوەیەك تێکەڵی سینتاکسی زمانی کوردی بووە، کە جیاکردنەوەیان لای ئاخێوەر ئەستەم بێت و خەسڵەتی کۆمەڵە وشە لە پێکەوە بەستنەوەی هەردوو فۆرمەکەدا بەدیکرێت، هەروەك لە (مایکی ئازاد، میدیای سێیەر، کۆمپانیای وەهمی، کۆمپانیای حیزبی، مافیاکانی حیزب، هەیمەنەی حیزبی)یشدا ڕەچاودەکرێت.

لەلایەکی تریشەوە تاك-وشەیی، کە لەڕێگەی وەرگرتنی سروشتییەوە خواستراون، ڕێژەیەکی زیاتریان هەیە لەو جۆرە فرێزانەی، کە لەڕووی فۆرمەوە فرێزین و لەڕووی واتاییەوە پتر کۆمەڵە وشەیین، بڕوانە خشتەی (٢).

خشتەی ژمارە (٢)

نەو-وشە	فۆرم و دەربڕینی بنەڕەتی
ئایدۆلۆژی	ideology / ī-dē-ˈä-lə-jē /
سەتەلایت	Satellite /sadl, īt/
سۆپەرمارکێت	Supermarket / so͞opər ˌmärkət /
داتا	Data / dadə /
لێزەر	Laser /lāzər/
ڤیتامین	Vitamin /vīdəmən/
کۆلێژ	College /kälij/
پەرڵەمان	Parliament /pärləmənt/
پاسپۆرت	Passport /pas ˌpôrt/

بەمپێیە وەرگرتنی سروشتی، بەشێکی سەرەکی پرۆسەی وەرگێڕانە، کە زمان لەڕێگەیەوە پاشخانی خۆی زیاددەکات و بەرانبەر بۆ بیر و داهێنانە جیهانییەکان

دادەڕێژێت، بەڵام ئەم ڕێگەیە بەبێ یاسا و ڕێسا نییە، چونکە ئەگەر لەڕێگەی وەرگێڕانەوە (وشەبەوشە-Literal Translation) یاسا زمانییەکانی زمانێکی دیکە دزە بکەنە ناو زمانەوە، ئەوکات بەتێپەڕبوونی کات ژەهری زمانی دروستدەبێت و زمان بەرەو لەناوچوون دەبات (**سۆزان سەعدوللا عەبدولغەنی، ٢٠١٩، ٤٠**)، دیارە ئەمەش لە وەرگێڕانی ڕستە و فریزەکاندا دەردەکەوێت، نەك لە وەرگێڕانی وشەدا. بۆخستنەڕووی نموونە وەرگیراوەکان لە کەناڵەکانی ڕاگەیاندنەوە و دیاریکردنی ڕێژەی بەبەرهەمییان بڕوانە خشتەی (٣).

خشتەی ژمارە (٣)

نەو-وشە	وەرگرتنی دەقاودەق -١-	وەرگرتنی سروشتیانە -٢-	وەرگێڕان -٣-		ڕێژەی سەدی		ڕێژەی سەدی	
		وشە أ	فرەوشە ب	١	٢	٣	أ	ب
بازاڕی کار	-	-	√	-	-	1	1	-
بانگەشە	-	-	√	-	-	1	1	-
بایکۆت	√	-	-	1	-	-	-	-
بودجە	-	√	-	-	1	-	-	-
بۆمبی چێنراو	-	√	-	-	1	-	-	-
بیستۆك	-	-	√	-	-	1	1	-
پ.د	√	-	-	1	-	-	-	-
پ.د.ك	√	-	-	1	-	-	-	-
پاریزبەند	-	-	√	-	-	1	1	-
پاکێج	√	-	-	1	-	-	-	-
پرۆسیجەر	√	-	-	1	-	-	-	-
پرێس کۆنفراس	√	-	-	1	-	-	-	-
پرەنسیپ	√	-	-	1	-	-	-	-
پشتێنی بۆمبڕێژکراو	-	√	-	-	1	-	-	-
پۆرتاڵ	√	-	-	1	-	-	-	-
پێکوتە	-	-	√	-	-	1	1	-
پەڕلەمان	-	√	-	-	1	-	-	-
پەسایۆرت	-	√	-	-	1	-	-	-
پەکەکە	√	-	-	1	-	-	-	-
پەیامنێر	-	-	√	-	-	1	-	1
تویت	√	-	-	1	-	-	-	-
توێتەر	√	-	-	1	-	-	-	-
تۆپستۆری	√	-	-	1	-	-	-	-
تۆڕ	-	-	√	-	-	1	1	-
تێچەن	-	-	√	-	-	1	1	-
چوارچێوەی هاوئاهەنگی	-	-	√	-	-	1	1	-
چێژبڕکێ	-	√	-	-	1	-	-	-
چەپنج کەلەر	√	-	-	1	-	-	-	-
حسك	√	-	-	1	-	-	-	-
حکومەت	-	√	-	-	1	-	-	-
خاوەن پێداویستی تایبەت	-	-	√	-	-	1	-	1
خۆپشاندان	-	-	√	-	-	1	-	1
د.	√	-	-	1	-	-	-	-
داتا	√	-	-	1	-	-	-	-
داعش	√	-	-	1	-	-	-	-
دایاب	-	√	-	-	1	-	-	-
میدیای سێبەر	-	√	-	-	1	-	-	-
دەوڵەت	-	√	-	-	1	-	-	-
ڕۆڤار	√	-	-	1	-	-	-	-
ڕیستۆرانت	√	-	-	1	-	-	-	-
ڕیکۆرد	√	-	-	1	-	-	-	-
ژوری ئۆپەراسیۆن	-	-	√	-	-	1	1	-
ژیکاف	√	-	-	1	-	-	-	-
سپۆنسەر	√	-	-	1	-	-	-	-
سوپرایز	√	-	-	1	-	-	-	-
سۆپەرمارکێت	-	√	-	-	1	-	-	-
سیاسەت	-	√	-	-	1	-	-	-
سەتەلایت	-	√	-	-	1	-	-	-
شاند	-	-	√	-	-	1	1	-
شۆو	√	-	-	1	-	-	-	-
شەیر	√	-	-	1	-	-	-	-
ع.ع. شەونم	√	-	-	1	-	-	-	-
فرێند	√	-	-	1	-	-	-	-
فۆڵۆ	√	-	-	1	-	-	-	-
فەیسبوك	√	-	-	1	-	-	-	-
ڤاریز	-	-	√	-	-	1	1	-
ڤایەر	√	-	-	1	-	-	-	-
ڤی تی	√	-	-	1	-	-	-	-
ڤیتامین	-	√	-	-	1	-	-	-
ڤیستیڤاڵ	√	-	-	1	-	-	-	-
ڤیو	√	-	-	1	-	-	-	-
کاژێر	-	√	-	-	1	-	-	-
کافێ	√	-	-	1	-	-	-	-
کاندید	√	-	-	1	-	-	-	-
کۆبونەوە	-	-	√	-	-	1	1	-
کۆڵێژ	-	√	-	-	1	-	-	-
کۆمپانیای حزبی	-	√	-	-	1	-	-	-
کۆمپانیای وەهمی	-	√	-	-	1	-	-	-
کۆمپیونێت	√	-	-	1	-	-	-	-
کۆمێنت	√	-	-	1	-	-	-	-
کۆنفراس	√	-	-	1	-	-	-	-
کۆنگرەی ڕۆژنامەوانی	-	-	√	-	-	1	1	-
کێشبڕکێ	-	√	-	-	1	-	-	-
کەم ئەندام	-	-	√	-	-	1	-	1
گڵۆپی سەوز	-	-	√	-	-	1	1	-
لایف میوسیك	√	-	-	1	-	-	-	-

لايك	√	-	-	1	-	-	-	-	-
لێزەر	-	√	-	-	1	-	-	-	-
لێژنە	-	√	-	-	1	-	-	-	-
مافیاکانی حزب	-	√	-	-	1	-	-	-	-
مایکی ئاژاد	-	√	-	-	1	-	-	-	-
مینی مارکێت	√	-	-	-	1	-	-	-	-
مەسنجەر	√	-	-	-	1	-	-	-	-
نابیست	-	-	√	-	-	1	1	-	-
نابینا	-	-	√	-	-	1	1	-	-
هارەیکرد	-	-	-	√	-	-	1	-	1
هایپەر مارکێت	√	-	-	-	1	-	-	-	-
هەلیکار	-	-	√	-	-	1	1	-	-
هەیمەنەی حزبی	-	√	-	-	1	-	-	-	-
ی.ن.ك	√	-	-	-	1	-	-	-	-
ئایدۆلۆژیا	_	√	-	_	-	١	-	١	-
یوتوب	√	-	-	-	1	-	-	-	-
ئینیستاگرام	√	-	-	-	1	-	-	-	-
FB	√	-	-	-	1	-	-	-	-
GK	√	-	-	-	1	-	-	-	-
K24	√	-	-	-	1	-	-	-	-
KTV	√	-	-	-	1	-	-	-	-
ناسا	√	-	-	-	1	-	-	-	-
NRT	√	-	-	-	1	-	-	-	-
رادار	√	-	-	-	1	-	-	-	-
وێبینار	√	-	-	-	1	-	-	-	-
یوتوبەر	√	-	-	-	1	-	-	-	-
ئەپەیشن	√	-	-	-	1	-	-	-	-
ئەپەیتەر	√	-	-	-	1	-	-	-	-
کەلەر	√	-	-	-	1	-	-	-	-
206 وشە									

جگە لە گواستنەوەی وشەش جۆرێکی دیکەی لەسکەدان/ لەقاڵبدان کۆمەڵە وشە/ گرێیە، هەندێك لەو گرێیانەی لە زماندا لەرێگەی سینتاکسەوە دروستدەبن، وەکو لێکسیم لێیان دەڕوانرێت، واتە دەکرێت دوای ماوەیەکی گونجاو لە جێخۆشکردنی ئەم گرێیانە وەکو لێکسیم لە فەرهەنگی زماندا تۆماربکرێن، بۆنمونە: (سەرای ئازادی، میدیای سێبەر، بازاڕی کار، ئیشی ڕەش، ...تاد)، وەك یەکەیەکی لێکسیمی مامەڵەی لەگەڵدەکرێت.

بەپێی ئەو داتایەی لە خشتەکەدا خراوەتەڕوو، لە کۆی (١٠٥) وشە، ئەو نەو-وشانەی بە ڕێبازی وەرگرتنی دەقاودەق بەرهەمهێناون، بە ڕێژەی55،23% کە هەمبەر بە هەردوو ڕێژەکەی دیکەیە، بەجۆرێك ڕێبازی وەرگرتنی سروشتیانە تەنها لە23،80% و ڕێبازی وەرگێڕان بەرێژەی20،97% تۆمارکراوە، لە پەڕەوکردنی ڕێبازی وەرگێڕانیشدا وەرگێڕانی وشەیی بە ڕێژەی77،27% و وەرگێڕانی فرە- وشەیی بە ڕێژەی 22،72% هاتووە، ئەمەش دەرخەری ئەو بنەما زانستییەیە کە وەرگێڕانی وشەیی پتر مەیلی جێگیربوون و بوون بە یەکەیەکی فەرهەنگی هەیە بەراورد بە وەرگێڕانی فرە-وشەیی، بەمەش ئەگەری فراوانبوونی فەرهەنگی زمانی کوردی ئەگەرێکی بەهێزە، بەڵام لەبەرئەوەی زۆرینەی وشەکان بە وەرگرتنی دەقاودەق نەك سروشتیانە ئەنجامدراوە، بۆیە ئەگەرە بەهێزەکە لەوەدایە کە زمانی کوردی لە داهاتوودا ببێتە زمانێکی پاشکۆیی.

٣-٣/٢) زیادکردنێکی نوێ لە وشەیەکی هەبوودا

ئەگەرچی لە دوو چەشنە پێوەرەکەی دیکەدا، هەڵگواستن و لێکدان بە چەشنی فۆرمی کۆن و واتای نوێ ئاماژەی بۆ کراوە، بەڵام لێکۆڵەر سەرجەم ئەو وشانەی، کە بە هەردوو میکانیزم و یاسا و ڕێسا مۆرفۆلۆژییەکانی هەڵگواستن و لێکدان دروستکراون و بەرهەمهێناون، بە پێوەری زیادکردنێکی نوێ لە وشەیەکی هەبوودا، ئاماژەی بۆ دەکات، بەڵگەی زانستیش بۆ ئەم جیاکردنەوەیە، فۆرمە هەبووەکانە، کە بەهۆیەوە فۆرمێکی نوێ و خاوەن واتای نوێ بەرهەمدەهێنرێت، بەڵام فۆرمی کۆدێتێکەڵکردن بەهۆی ئەوەی کە یەکێك لە فۆرمە هەبووەکان، فۆرمێکی هەبووی کوردی نییە، بەم چەشنە هەژمارناکرێت، بەڵکو لە چەشنی فۆرمی نوێ و واتای نوێ دادەنرێت. بۆ دیاریکردنی هەرسێ پێوەری نەو-وشەگەرایی لە نموونە وەرگیراوەکانی ڕاگەیاندنە بینراوەکاندا و ڕێژەی بەبەرهەمبیان بڕوانە خشتەی (٤).

خشتەی ژمارە (٤)

نەو-وشە	پێوەری فۆرمی کۆن و واتای نوێ -١-	پێوەری فۆرم و واتای نوێ -٢-	زیادکردنێکی نوێ بۆ وشەیەکی هەبوو -٣-	ڕێژەی سەدی		
				١	٢	٣
ئارتیکڵ	-	√	-		1	
ئافرەت	√	-	-	1		
ئاڵانگاری	√	-	-	1		
ئایدۆلۆژی	-	√	-		1	
یوتوب	-	√	-		1	
ئەپەیتەر	-	√	-		1	
ئەپەیشن	-	√	-		1	
باژێرەوان	-	-	√			
بانگێشت	√	-	-	1		
بانگەشە	√	-	-	1		
باوکی شەهیدان	√	-	-	1		
بایکۆت	-	√	-		1	
بتکوین	-	√	-		1	
بلەز	√	-	-	1		
بندیوار	√	-	-	1		
بنکە	√	-	-	1		
بنکەوان	-	-	√			1
بنەوشە	√	-	-	1		
بودجە	-	√	-		1	

بوکەڵە	√	-	-	1		
بوڵتەچی	-	√	-		1	
بۆمبی چێنراو	-	√	-		1	
بێژەر	-	√	-		1	
بیستوك	-	√	-		1	
بەپەلە	√	-	-	1		
بەڕێز	-	√	-		1	
بەڕپرسیلکە	-	-	√			1
بەرسف	√	-	-	1		
بەشەکی	-	-	√			1
پ.د.ك	-	√	-		1	
پ.ی	-	√	-		1	
پارێزبەندی	-	√	-		1	
پاکەوان	-	-	√			1
پاکەوانی	-	-	√			1
پاکێج	-	√	-		1	
پانۆراما	-	√	-		1	
پرساندن	-	√	-		1	
پرۆپارتی	-	√	-		1	
پرۆژەیاسا	-	-	√			1
پرۆسیجەر	-	√	-		1	
پرێس کۆنفرانس	-	√	-		1	
پشتێنی بۆمبرێژکراو	√	-	-	1		
پوچگەرا	-	-	√			1
پۆرتاڵ	-	√	-		1	
پێکوتە	√	-	-	1		
پەترۆدۆلار	-	√	-		1	
پەرلەمان	-	√	-		1	
پەرلەمانتار	-	√	-		1	
پەساپۆرت	-	√	-		1	
پەکەکە	-	√	-		1	
پەیامنێر	-	√	-		1	
پەیجەوان	-		√			1
تایتڵ	-	√	-		1	
تۆندئاژۆ	√	-	-	1		
تویت	-	√	-		1	
تویتەر	-	√	-		1	
تۆپ ستۆری	-	√	-		1	
تۆپخانە	-	-	√			1

تۆپخانەکەی گۆڕان	√	-	-	1		
تۆڕ	√	-	-	1		
تێچێن	√	-	-	1		
تیم	-	√	-		1	
جۆلات	√	-	-	1		
جەلالیزم	-	-	√			1
چاوبەچاو	√	-	-	1		
چاوک	√	-	-	1		
چوارچێوەی هاوئاهەنگی	-	√	-		1	
چێژبڕکێ	-	√	-		1	
چەپکەگوڵ	√	-	-	1		
چەپگەرا	-	-	√			1
چەپینج کەلەر	-	√	-		1	
حزب حزبێنە	-	-	√			1
حسك	-	√	-		1	
حکومەت	-	√	-		1	
خاوەن پێداویستی تایبەت	√	-	-	1		
خوشکان	√	-	-	1		
خوێندکار	√	-	-	1		
خۆپیشاندان	-	√	-		1	
خۆسەرپی	√	-	-	1		
خێڵەکی	-	-	√			1
د. /دکتۆر	-	√	-		1	
دابارین	-	-	√			1
داتا	-	√	-		1	
داعش	-	√	-		1	
دایاب	-	√	-		1	
دایکوباوك	-		√			1
دراوی ئەلیکترۆنی	-	√	-		1	
درۆ و دراو	√	-	-	1		
دەرکراوەکان	-	-	√			1
دەرەکی	√	-	-	1		
دەوڵەت	-	√	-		1	
دەوڵەتەدار	-	-	√			1
ڕادار	-	√	-		1	
رایەڵە	√	-	-	1		
رۆژەف	√	-	-	1		

رۆژار	-	√	-		1	
ریستۆرانت	-	√	-		1	
ریکۆرد	-	√	-		1	
ریکخراوی سێبەر	-	√	-		1	
رەوانشاد	-	√	-		1	
زۆنی زەرد	-	√	-		1	
زۆنی سەوز	-	√	-		1	
زۆنی نیلی	-	√	-		1	
زەرد	√	-	-	1		
ژن	√	-	-	1		
ژنەبەرپرس	-	-	√			1
ژنەمەسول	-	√	-		1	
ژوری داخراو	√	-	-	1		
ژوری ئۆپەراسیۆن	-	√	-		1	
ژوور	√	-	-	1		
ژێرزەمین	√	-	-	1		
ژیکاف	-	√	-		1	
ژینگەپارێز	-	-	√			1
ژەمەڤاکسین	-	√	-		1	
سازان	√	-	-	1		
سازاندن	-	-	√			1
سپۆنسەر	-	√	-		1	
سپیکردنەوە	-	-	√			1
سوپرایز	-	√	-		1	
سۆپەر مارکێت	-	√	-		1	
سیاسەت	-	√	-		1	
سیاسەتمەدار	-	√	-		1	
سێرچکردن	-	√	-		1	
سەتەلایت	-	√	-		1	
سەرای ئازادی	√	-	-	1		
سەرۆکی ماوە بەسەرچوو	√	-	-	1		
سەوز	√	-	-	1		
شاند	-	√	-	1		
شۆو	-	√	-		1	
شێرەنووستووەکە	√	-	-	1		
شیوعییزم	-	√	-		1	
شەیر	-	√	-		1	
عێراقچی	-	-	√			1

عەقڵ گەرا	-	-	√			1
فرێند	-	√	-		1	
فۆڵۆ	-	√	-		1	
فەرمانبەری بندیوار	√	-	-	1		
فەیسبوك	-	√	-		1	
فەیسبوکەوان	-	-	√			1
ڤارێز	√	-	-	1		
ڤایەر	-	√	-		1	
ڤی تی	-	√	-		1	
ڤیتامین	-	√	-		1	
ڤیستیڤاڵ	-	√	-		1	
ڤیو	-	√	-		1	
قاوەیی	√	-	-	1		
قوتابی	√	-	-	1		
قورچك	√	-	-	1		
قەیران	√	-	-	1		
کاربەڕێکەر	√	-	-	1		
کافێ	-	√	-		1	
کاندید	-	√	-		1	
کۆدەتاچی	-	-	√			1
کۆرتەباڵا	-	-	√			1
کۆرەبەرپرس	-	-	√			1
کۆڕەمەسول	-	-	√			1
کۆبوونەوە	-	-	√			1
کۆڕبەند	-	√	-		1	
کۆڕبەند	-	√	-		1	
کۆلێژ	-	√	-		1	
کۆمپیوتێت	-	√	-		1	
کۆمێنت	-	√	-		1	
کۆنفراس	-	√	-		1	
کۆنگرەی رۆژنامەوانی	-	√	-		1	
کێشبرکێ	-	-	√			1
کەلەر	-	√	-		1	
کەمئەندام	-	-	√			1
کاژێر	-	√			1	
کۆڕۆژ	-	-	√			1
کۆمپانیای حزبی	-	√	-		1	
کۆمپانیای وەهمی	-	√	-		1	

گردەکە	-	-	√			1
گشتپرسی	-	-	√			1
گڵۆپی سەوز	-	√	-		1	
گەرماوگەرم	-	-	√			1
گەرمەهەواڵ	-	-	√			1
گەندەڵستان	-	-	√			1
گەندەڵی	-	-	√			1
گەنەمەسول	-	√	-		1	
لایف میوسیك	-	√	-		1	
لایك	-	√			1	
لێبڕین	√	-	-	1		
لیدزین	-	-	√			1
لێزەر	-	√	-		1	
لیژنە	-	√	-		1	
مافیاکانی حیزب	-	√	-		1	
مایکاپ ئارتیست	-	√	-		1	
مایکی ئازاد	-	√-	-		1	
مۆڵگە	√	-	-	1		
میدیای زەرد	-	√	-		1	
میدیای سێبەر	-	√	-		1	
مینی مارکیت	-	√	-		1	
میوانداری	√	-	-	1		
مەسنجەر	-	√	-		1	
مەکۆ	√	-	-	1		
نابیست	-	√	-		1	
نابینا	-	√	-		1	
نابەرپرس	-	-	√			1
نازدار	√	-	-	1		
ناسا	-	√	-		1	
ناڤینی رۆژ	√	-	-	1		
نانبڕاو	-	-	√			1
نها	√	-	-	1		
نوسراودان	-	-	√			1
نوێبوونەوە	-	-	√			1
نۆرین	√	-	-	1		
نیشتیمان سازی	-	-	√			1
نیلی	√	-	-	1		
نیورۆژ	-	-	√			1
نەوشیروانیزم	-	√	-		1	

هات	√	-	-	1		
هاندان	√	-	-	1		
هاوژین	-	-	√			1
هاوسەرۆك	-	-	√			1
هاونیشتمانی	-	-	√			1
هاوئاوازەکانی	-	-	√			1
هاوێنە	-	√	-	1		
هاپەر مارکێت	-	√	-		1	
هێڵی سوور	-	√	-		1	
هێڵی گەرم	-	√-	-		1	
هەشتی تەموز	√	-	-	1		
هەڤپەیڤین	-	-	√			1
هەڵی کار	√	-	-	1		
هەندەکی	-	-	√			1
هەیمەنەی حزبی	-	√	-		1	
وچان/ ناوپڕ	√	-	-	1		
وردەبەرپرس	-	-	√			1
وردەسەرکردە	-	-	√			1
وشەدان	-	-	√			1
وێینار	-	√	-		1	
وێزگە	√	-	-	1		
وێزگەوان	-	-	√			1
وەزارەت	-	√	-		1	
وەفد	-	√	-		1	
ی.ن.ك	-	√	-		1	
یوتوبەر	-	√	-		1	
یەکە	-	√	-		1	
G.K	-	√	-		1	
K24	-	√	-		1	
KTV	-	√	-		1	
NRT	-	√	-		1	

بە پێی ئەو داتایەی لە خشتەی ژمارە (٤)دا خراوەتەڕوو، زۆرترین ڕێژەی پێوەر لەنێوان هەرسێ پێوەری أ. فۆرمی کۆن و واتای نوێ، ب. فۆرم و واتای نوێ، هەروەها ت. زیادکردن بۆ فۆرمێکی هەبوو، زۆرترین ڕێژە بۆ پێوەری فۆرم و واتای نوێ بەڕێژەی 50،59% تۆمارکراوە، دواتر پێوەری فۆرمی کۆن و واتای نوێ بە ڕێژەی 27،49% ، هەروەها زیادکردنێکی نوێ بۆ فۆرمێکی هەبوو بە ڕێژەی21،91% تۆمارکراوە، ئەگەرچی زۆرترین ڕێژەی پێوەرەکان بۆ بەرهەمهێنانی وشەی نوێ بڕیتییەلە فۆرم و واتای نوێ، بەڵام هۆکاری سەرەکی بۆ ڕێبازی وەرگرتن و وەرگێڕان دەگەڕێتەوە، نەك میکانیزمی (داهێنان) کە تەنها بە ڕێژەی8،76% لە

هاتنەئارای نەووشەدا هاتووە، ئەمەش دەرخەری ئەو راستییە زانستییەیە کە میدیاکاران رۆڵی کارایان لە هێنانەناوەوەی وشەی بیانیدا هەیەو هەمبەر بەوەش کەمترین رۆڵیان لە دروستکردنی وشەی نوێ بە میکانیزمی هەڵگواستن و لێکدان و چالاککردنەوەی فۆرمە کۆنەکان و سەرباکردنی واتای نوێ هەیە.

ئەنجام

بەپێی خستنەڕووی تیۆری و شیکردنەوەی داتاکان، پێوەری نەو-وشەگەرایی لە زمانی کوردیدا لەسەر ئاستی چۆنێتی و چەندێتی دوو ئەنجام لەخۆدەگرێت، بەجۆرێك أ. لەسەر ئاستی چەندێتی کە کۆکراوەی (٢٥١) نەو-وشە کە لە هەریەك لە کەناڵە بینراوەکانی کوردستان، ئین ئاڕ تی، ڕووداو، سپێدە، تێبینیکراوە، ڕێژەی پێوەری فۆرمی کۆن و واتای نوێ بریتییەلە (27،49%) و پێوەری زیادکردنێك بۆ وشەیەکی هەبوو بەڕێژەی (21،91%)ـە، ئەم دوو ڕێژەیەش هەمبەر بە پێوەری فۆرمی نوێ و واتای نوێیە، کە ڕێژەکەی (50،59%)ی پێوەری نەو-وشەگەرایی تویژینەوەکەیە، هۆکاری زۆرترین ڕێژەی فۆرم و واتای نوێ بۆ میکانیزمی گواستنەوەی وشە بە شێوازی وەرگرتن و وەرگێڕان دەگەڕێتەوە، بەجۆرێك وەرگرتنی سروشتیانە ڕێژەی (23،80%) و بە ڕێبازی وەرگێڕان (20،95%)ـە لەبەرانبەر وەرگرتنی دەقاودەقدا، کە ڕێژەکەی(55،23%)ـە، ئەمەش لەکۆی (105)نەو-وشە بەدەستهاتووە، بەمپێیە ڕێژەی گشتی پێوەری فۆرم و واتای نوێ تەنها بە پشتبەستن بە ڕێبازی وەرگرتن و وەرگێڕان بە ڕێژەی 41،83% کە بەرامبەر هەرسێ پێوەرەکەیە، کە بەڕێژەی 49،4% تۆمارکراوە، بەجۆرێك لەنێو پێوەری فۆرم و واتای نوێشدا تەنها لە 8،76% ە، ئەمەش لەسەر ئاستی چۆنێتی، هەیمەنەی خواستی هاتنەئارای وشەی نوێ بەپێی پێوەری (فۆرم و واتای نوێ)یە، کە ئەنجامی دووەمی لێدەکەوێتەوە، ب. پەیوەست بە ئەنجامی خاڵی (أ)ەوە، زۆرترین فۆم و واتا نوێیەکان بە میکانیزمی گواستنەوە هەروەك وەرگرتن و وەرگێڕان بەرهەمهێناوون، کە کاریگەریی لەسەر پارادیگمای بیرکردنەوەی کورد دەبێت، چونکە لە ڕێگەی زمانەوە بەگشتی پێشکەوتنە کەلتوریی و کۆمەڵایەتییەکانی کۆمەڵگای ئەورووپی و ئەمریکی بۆ زمانی مەبەست دەگوێزرێتەوە، بەتایبەت وەرگرتنی دەقاودەق کە بەڕێژەی (55،23%) زۆرترین کاریگەریی لەسەر بیرکردنەوەی مرۆڤی کورد دەبێت، لەلایەکی دیکەشەوە و لە ڕێگەی فۆنەتیك و ئەکسێنتی زمانی سەرچاوەوە، هۆکارێك دەبێت بۆ پاوانکردنی فەرهەنگی کوردی، بەچەشنێك بەتەنها کۆزانینی دنیایی دەرەوەی کورد پەیکاڵ بە کۆزانینی زمانی کوردی نابێت، بەڵکو دەبڕین و گۆکردنی فەرهەنگی زمانی بیانی دەبێتە بەشێك لە ئاوەزمەندێتی ئاخێوەرانی کورد و دووركەوتنەوە لە تایبەتمەندێتی فۆنۆلۆژی زمانی کوردی.

پەراوێزەکان

1- زاراوەی فەرهەنگ لەڕووی ئێتمۆلۆژییەوە وشەیەکی کوردی کۆنە و لە "فرەهەنگ"ەوە وەرگیراوە، "فرە" لە زمانی کوردیدا بەمانای "زۆروزەبەنگ"دێت. "هەنگ" و "سەنگ" بەمانای "گرانی" و "نرخ" و "بڕ" (مقدار) دێت.(**میدیا موراد. 2009 :6**)، بەدەرلەمە چەند زاراوەیەکی تر جگەلە فەرهەنگ لە زمانی کوردیدا بەکاردەهێنرێت، کە نوسەرانی کورد تا ئێستا ڕێکنەکەوتون لەسەر یەکێك لەو زاراوانە، وەك (قاموس، فەرهەنگۆك، وشەنامە)، کە هەرنوسەرێك بەبڕواو بۆچوونی خۆی، یاخود نائاگایانە هەریەك لەم زاراوانە بەکاردەهێنێت. ئەمەش تەنها لەزمانی کوردیدا کێشە نییە، بەڵکو لە زمانی عەرەبیشدا (معجم، قاموس، فهرست)، هەروەها لە زمانی ئینگلیزیشدا زاراوەکانی (, Vocabulary, Lexicon, Glossary Dictionary) بەکاردەهێنرێت. (هەمانسەرچاوە)، بەڵام پێویستە ئەوەشمان لا ئاشکرابێت، کە زاراوەی"فەرهەنگ" لەزمانی کوردیدا لەهەمویان گشتگیرترە. 2-تەنها تەلەفزیۆنی ڕووداو ئەم وشەیە بەکار دەهێنێت.

سەرچاوەکان

بەزمانی کوردی:

ڕەشاد میران،2016، سۆسیۆلۆگیای ڕاگەیاندن، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.

دارا حەمید محەمەد، 2010، واتاسازی هەندێ لایەن لە سیمانتیك و پراگماتیکی کوردی، چاپەمەنی ژیر، سلێمانی.

تاڵیب حوس ێن عەلی، 2014، زانستی زمان و زمانی کوردی، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.

محەمەد مەعروف فەتاح، 1990، زمانەوانی، هەولێر.

مەعروف قەرەداغی، 1972، فەرهەنگی کشتوکاڵ.

ئەورەحمانی حاجی مارف، 1979، ڕێزمانی کوردی، ناو، بەغدا.

ئەورەحمانی حاجی مارف،1975، وشەی زمانی کوردی، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا.

بەزمانی عەرەبی:

احمد مختار عمر، 1982، علم الدلالة، کویت.

ستیڤن اولمان، 1997، دور الكلمه في اللغة، ترجمة د. كمال محمد بشير، مصر.

ف.ر. بالمر، 1985، علم الدلالة، ترجمة مجيد عبدالحليم الماشطة، بغداد.

نامەی ئەکادیمی:

1- سۆزان سەعدوڵلا عەبدولغەنی، 2019، وەرگرتن و بەکارهێنانی زاراوە لە ئاخاوتن و نوسیندا، نامەی دکتۆرا، زانکۆی سلێمانی.

2- میدیا موراد محمد امین، 2009، دابەشبوونی کرداری لێکدراو لە ڕووی داڕشتن و ئەرکەوە، نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەدین.

گۆڤار:

1- عثمان ابراهيم يحيى, 2018، الاحتكاك اللغوي، ودوره في الاقتراض الالفاظ العربية، وتكيفها في اللغة، مجلة الدراسات اللغوية والادبية، مجلد 19 (1) سودان.

2- ئومێد بەرزان برزو، 2016، پلانی زمانی و ئاسایشی زمانی نەتەوەیی، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، ژمارە(50) ئاباری ، بەشی.B.

بەزمانی ئینگلیزی:

Bauer, L. 2002. English word-formation. Cambridge: Cambridge University Press.

Cabre, T. 1999. Terminology: Theory, methods and applications. Amsterdam: John, Benjamin publishing Company.

Cabré, M. Teresa et al. 2004. La lexicografia i la identificació automatitzada de neologia lèxica. In Battaner, Paz, Janet.

Cabré, M. Teresa. 2015. La neologia: un nou camp a la cerca de la seva consolidació científica. Caplletra 59, pp. Bauer, L. (1996).

Carroll, D. W. 2000. Psychology of Language (5th ed.), University of Wisconsin-Superior, Beijing, Foreign Language Teaching and Research.

Choi, J. 2006. Interpreting neologisms used in Kores's rapidly changing society. Meta.

Gui, S.-C. 2000. Psycholinguistics (New Edition). Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press.

Vigliocco, G., & Hartsuiker, R. J. 2005 . Maximal input and feedback in production and comprehension. In A. Cutler (Ed.), Twenty-first century psycholinguistics: Four cornerstones (pp. 209–228). Mahwah, NJ:Erlbaum.

Newmark, P. 1988. A textbook of translation. Hertfordshire: Prentice HallPutra, Journal of Linguistics.

Rahma Abd Al-Rahman Naji Kmail, 2016, The Translatability of English Social Media Neologisms into Arabic, An-Najah National University, Nablus, Palestine.

Rey, Alain. 1976. Le néologisme: un pseudo-concept? Cahiers de Lexicologie 28. English word-formation. Cambridge: Cambridge University Press.

Rey, A. 1995. Essay on terminology. Trans. and Ed. Juan C. Sager. Amsterdam: John,Benjamin Publishing.

Saja Abdul Ameer Hadi, 2019, The Significance of Political Neologisms, Wasit University, مجلة كلية تربية،جزء الثاني، كانون الثاني.

Sapir, E. 1949. Selected writings of Edward Sapir in language, culture, and personality, Mendelbaum, D.G. (Ed). Berkeley and Los Angeles: University

Whorf, B. L. 1974. The relation of habitual thought and behavior to language. In Language, Culture, and Society, Blount, B.G. (Ed.). Cambridge, MA: Winthrop Publishers.

Yaroslav Levchenko, Neologism in the lexical system of modern English: On the mass media material Kindle Edition, 2010, Germany.

Zhou, L. 2016 . Neologism in news English. Sino-US English teaching, of California Press.

پێگەی ئەلیکترۆنی:

https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1075455.pdff

کێشەکانی ژیانی هاوسەرێتی ژنانی فەرمانبەر

کانیاو ئیبراهیم کەریم

کۆلێژی پەروەردەی زانستە مرۆڤایاتیەکان- سەید سادق، زانکۆی سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق.

پوختە - گرنگی دانی زانایانی کۆمەڵناسی بە بابەتی خێزان و ڕۆڵی ژنان لەناو خێزاندا ڕەگ و ڕیشەیەکی مێژوویی هەیە، بۆیە توێژەر بە گرنگی زانیوە توێژینەوە لەسەر دیاردەیەك بکات کە لە ئێستادا زۆربەی کۆمەڵگاکانی جیهانی گرتۆتەوە، کە ئەویش کارکردنی ژنانە، کەلەدەرئەنجامی ئەو پێشکەوتنە تەکنەلۆجیە و گۆڕانکاریيە پیشەسازیانەوە بەسەر کۆمەڵگاکانەوە هاتووەو پێویستی زۆری ژیان وایکردووە ژنانیش شانبەشانی پیاوان کاربکەن. بەڵام ئەم کارکردنەی ژنان ڕەنگدانەوەی لەسەر ژیانی هاوسەری دەبێت، چونکە تا ئێستاش ژن (دایك) بەیەکەم پایەی خێزان دادەنرێت. ئامانج لە توێژینەوەکە بریتیە(لە دەرخستنی کێشەکانی ژیانی هاوسەری ژنانی فەرمانبەر). بۆ گەیشتن بەم ئامانجە توێژەر میتۆدی ڕوپێوی کۆمەڵایەتی بەکارهێناوە، بۆکۆکردنەوەی زانیاریش هەستاوە بە دروستکردنی فۆرمێکی ڕاپرسی کە سنووری توێژینەوەکەی دامەزراوەکانی پەروەردە و تەندروستییە لە شاری سلێمانی.توێژینەوەکەش گەیشتووە بەوەی پالنەرەکانی کارکردنی نمونەی توێژینەوەکە دەگەڕێتەوە بۆ دەسکەوتی مادەدی، پابەندبونی پیاوان بەبەها تەقلیدیەکانەوەو نەبونی ئامادەیی و گیانی هاوکاری بۆ یارمەتی ژنەکانیان لە جێبەجێکردنی ڕێکخستنی نامالّدا هۆکارە بۆ دروستبونی کێشەی ژیانی هاوسەری.ژنی فەرمانبەر تاڕادەیەکی باش توانیویەتی هاوسەنگی ڕابگرێت لە نێوان کاری پیشەیی و ژیانی هاوسەریدا هەربۆیە ئەو ململانێ و کێشانەی ڕووبەڕویان دەبێتەوە هۆکارەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەختی نالەبارای کۆمەڵگە نەوەك بۆ کەم توانایی ولێهاتویی ژن خۆی. لێتوێژراوان بەهۆی ئەوەی فەرمانبەرن تووشی کێشەی پەروەردەو پیگەیاندنی منالّەکانیان بوون دوای ئەوەش کێشەی نێوان هاوسەران لەکۆتایی توێژینەوەکە توێژەر کۆمەڵێك ڕاسپاردەو پێشنیاری خستۆتەڕوو.

پێشەکی

بێگومان لەگەڵ دەستپێکی هاتنە کایەی مرۆڤدا، ژن وەك بونەوەرێکی تەواوکەر لەگەڵ پیاودا ڕۆڵی کارای لە پێکهێنانی کۆمەڵگای مرۆڤایەتیدا هەبووە و لە ڕێکخستنی خێزان و دروستکردنی کەسانی مەزنیش حاشا لە تواناکانی ناکرێت. هاوسەری یان هاوسەرگیری پێشکەوتووترین میکانیزمی کۆنترۆلکردنە، عەقڵی مرۆڤ بۆ بە مرۆڤی کردنی غەریزەیی سێکسی دایهێناوە، بەڕێکەخستن و لە قالّبنەدانی ژیانی مرۆڤ وەکو ژیانی ئاژەڵی لێدەهات، دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی و لەهەموو کۆمەڵگا سەرەتای و پێشکەوتووەکاندا بەدیدەکرێت، لەڕووی ناوەڕۆکەوە تاڕادەیەك لە هەموو کۆمەڵگاکان وەك یەکە، بەڵام لەڕوی ڕوالّەت و شێوازی ئەنجامدانی بۆنە و دابونەریتەوە لە کۆمەڵگایەکەوە بۆ کۆمەڵگایەکی تر جیاوازە.هەر بۆیە پرۆسەی هاوسەرگیری وەک هەر پرۆسەیەکی تر کێشە و ئاستەنگی خۆی هەیە بەتایبەت بۆ ژنان کە فەرمانبەرن و بەرپرسیاریەتیدکی زیاتریان لەسەرە بەبەراوورد بە ژنانی مالّەوە.لەم توێژینەوەیەدا تیشک خراوەتە سەر گرنگترین ئەو کێشانەی ڕووبەڕووی ژنانی فەرمانبەر دەبنەوە بە پشتبەستن بە هەردوو لایەنی تیۆری و مەیدانی.

بەشی یەکەم: لایەنی تیۆری

باسی یەکەم؛ چوارچێوەی گشتی توێژینەوەکە

یەکەم: کێشەی توێژینەوەکە

لەم توێژینەوەیەدا کێشەکە خۆی لە ویستی دەرخستنی کێشەکانی ژیانی هاوسەری ژنانی فەرمانبەردا دەبینێتەوە. ئایا کێشە خێزانیەکان لە ژیانی هاوسەریدا پەیوەندی هەیە بەبوونی ژنان بە فەرمانبەر؟ ئایا کێشەکانی ژیانی هاوسەری ژنانی فەرمانبەر چیپە و هۆکارەکانی کامانەن؟ بوون بەفەرمانبەری ژنان چ کاریگەرییەکیان لەسەر پەیوەندیە خێزانیەکان دروستکردووە لە ژیانی هاوسەریدا ؟

دووەم: گرنگی توێژینەوەکە

ئەم توێژینەوەیە گرنگیەکی هەنووکەیی هەیە و دەکرێت چەندین خاڵی گرنگ بۆ ئەم توێژینەوەیە دیاری بکەین: • پێشتر چەند توێژینەوەیەکی زۆرکەم لەبارەی ئەم بابەتەوە کراوە، بەڵام هیچ کام لەم توێژینەوانە لەسەر گرنگترین ئەو کێشانە نەدواوە کە ژنی فەرمانبەر پێوەی دەناڵێنێت، هەربۆیە ئەم توێژینەوەیە دەیەوێت ئەو کێشانە بەشێوەیەکی ووردو زانستی بابەتیانە دیاری بکات.

• ئەو کێشانەی کە ئەم توێژینەوەیە لەبارەوە ئەنجام دەدرێت، کێشە گەلێکی هەنوکەیی سەردەمیانەیە و پەیوەستە بەژیانی هاوسەری یەکەیەکەی ژنی فەرمانبەرەوە.

• گرنگیەکی دیکەی ئەم توێژینەوەیە لەبوارە مەیدانیەکەیدا کە زانستیانە و بەپێی میتۆدە کۆمەڵناسیەکان دەچێتە ناو واقعی ژیانی هاوسەری ژنی فەرمانبەر و کاریگەرییەکانی لە ژیانی ڕۆژانەدا نیشاندەدات.

مجلة جامعة التنمية البشرية

المجلد 8، العدد 4(2022) ؛ عدد الصفحات (10)؛ معرف الكائن الرقمي: 10.21928/juhd.v8n4y2022.pp103-112

ورقة بحث منتظمة: أُستلم البحث في 23 حزيران 2022؛ قُبل في 26 تموز 2022؛ نُشرت في 23 تشرين الأول 2022؛

البريد الإلكتروني للمؤلف :kanyaw.kareem@gmail.com

حقوق الطبع والنشر ©2022 كانياو ئيبراهيم كەريم. هذه مقالة الوصول اليها مفتوح موزعة تحت رخصة المشاع الإبداعي النسبية - CC BY-NC-ND 4.0

• گرنگیەکی دیکەی ئەم توێژینەوەیە ئەوەیە کە دەرئەنجامەکانی توێژینەوەکە سودبەخش دەبێت بۆ سەرجەم ڕێکخراو و گرووپەکانی ژنان، بۆئەوەی بەرچاوڕون بن سەبارەت بەو واقعەی ژنی فەرمانبەر تیادا دەگوزەرێت.

سێیەم: ئامانجی توێژینەوەکە

لە بەئەنجامگەیاندی ئەم توێژینەوەیەدا چەند خاڵێکی سەرەکی هەیە، وەك ئامانجی توێژینەوەکە، کە خۆی لە هەریەکە لەم خاڵانە دەبینێتەوە:

• هەوڵدان بۆ لێکۆڵینەوە و زانینی ئەو کێشانەی کە ڕووبەڕوی "ژنانی فەرمانبەر " دەبێتەوە لە ژیانی هاوسەریاندا.

• هۆکارەکانی کێشەکانی ژیانی هاوسەری "ژنانی فەرمانبەر" چین ؟

باسی دووەم: پێناسەی چەمك و زاراوەکان

1- **کێشە:** بارودۆخێکە ڕوبەڕوی تاکەکان دەبێتەوە کە بێ توانا دەبن لەڕوبەڕوبونەوەی بەشێوەیەك چالاکانە، بەوەش هەندێ لە کارە کۆمەڵایەتیەکانکەم دەکاتەوە(غباری،بەبێ بەروار،ص٥٩) . لەلایەکی ترەوە کێشە هەڵوێستەیەکە یان دۆخێکە بەرەو ڕووی تاکەکان، گروپ یان کۆمەڵگایەك دەبێتەوە لە بواریکدا کە مامەڵەکردن لەگەڵیدا ئەستەم دەبێت، هەموو تواناو لێهاتووی و سەرچاوەی هێزی بۆ بەرەنگاربونەوەی بەکاردەهێنرێت (صقور،٢٠٠٩،ص٢١٤). پێناسەی ئیجرائی بۆ چەمکی کێشە: هەموو ئەو گیروگرفت و بەربەستانە دەگرێتەوە کە دوچاری تاك و کۆمەڵ دەبێتەوە لە بابەتێك یان بارودۆخێکی تایبەتی و گشتیدا، ئەمەش کار لەدواخستن و پەکخستنی ڕەوتی کۆمەڵایەتی و گەشەکردن دەکات.

2- هاوسەرێتی: هاوسەرێتی بریتیە لە سیستەمێکی کۆمەڵایەتی سنوردارو بناغەی پێکهێنانی خێزانە، و پەیوەندی و کارلێکی دایناميکی بەردەوامە لەگەڵ هێزە شارستانی و کۆمەڵایەتیەکانی تردا، (القصير و احمد: 2002، لا. 109) لەلایەکی ترەوە هاوسەرێتی بریتیە لە پەیوەندیەکی ئاڵۆز کە ژن و پیاو بەیەکەوە دەبەستێتەوە بۆ بەخشینی جنس و پێگەی کۆمەڵایەتی و گیانی ئاڵوگۆڕکاری لە نێواناندا کە وایان لێدەکات پابەندبن بە کۆمەڵێك داب ونەریتی خێزانی لە نێوان خۆیانداو بەرامبەر بە منداڵەکانیان و یەکە خزمایەتیەکانیان کە ئیتمای بۆ دەکەن (النوري: 1982، ص١٦) .

پێناسەی ئیجرائی بۆ چەمکی ژیانی هاوسەرێتی: هاوسەرێتی پەیوەندیەکی پیرۆزی نێوان ژن و پیاوە بەمەبەستی پێکەوەنانی خێزانێکی جێگیر و خستنەوەی نەوە بۆ بەردەوام بوون و مانەوەی ڕەگەزی مرۆڤی، خودی ئەو ژیانەش پێویستە لەسەر بنەمای سۆز و لێبوردەیی بێت و بوونی باوەڕی تەواو لە نێوان هەردوو هاوسەردا هەبێت.

3. ژنی فەرمانبەر: بریتیە لەو ژنانەی کارێك بەئەنجام بگەیەنێت لەدەرەوەی چوارچێوەی خێزان، ئەویش بەمەبەستی بەدەستهێنانی پێگەیەکی کۆمەڵایەتی و دەستکەوتی ئابووری. (عبدالفتاح: 1972، صـ 106).

پێناسەی ئیجرائی بۆ ژنی فەرمانبەر بریتیە لەو ژنەی کە کارێکی تری هەیە لەدەرەوەی ماڵەکەی خۆیدا ئیتر ئەو کارە لە فەرمانگەکاندا بێت یان لە دامەزراوە ڕەسمی و ناڕەسمیەکاندا کە بەرامبەر بە کارەکەی پاداشتی ئابووری وەردەگرێت.

باسی سێیەم: خستنەڕووی کێشە خێزانیەکان

یەکەم: کێشەی نێوان هەردوو هاوسەر لەگەڵ ئەندامانی تری خێزان

زۆرجاردەستێوەردانی کەسوکاری یەکێك لە هاوسەرەکان دەبێتە هۆی دروستبوونی کێشەخێزانیەکان،خۆهەڵقورتاندنی ئەندامانی تری خێزان لە ژیانی هاوسەری هاوسەرەکاندا یەکێکە لە فاکتەرە گرنگەکان بۆ ڕوخانی گیانی خێزانی و لێکترازانی، ئەم حاڵەتەش زیاتر لە کۆمەڵگە تەقلیدیەکاندا باوە، ئەو کۆمەڵگایانەی کە ڕازی نابن بە بیرۆکەی تایبەتمەندی تاکایەتی، هەر بۆیە بەتەمەنەکانی ئەم کۆمەڵگایانە بەردەوام خۆیان دەخەنە ژیانی تایبەتی هاوسەرەکان و بە مافی خۆیانی دەزانن کە ئامۆژگاری و ڕێنمایيان بکەن تا دەگاتە ئەوەی چۆن منداڵەکانیان پەروەردە بکەن و شێوازی ژیانیان ڕێکبخەن، هەرئەمەشە دەبێتە هۆی کێشە وناکۆکی نێوان هاوسەرەکان لەگەڵ ئەندامانی تری خێزان (القصيروعمر: 1981،ص٢٨٥)

دووەم: کێشەی تایبەتی نێوان هەردوو هاوسەرەکە

ئەوکێشانەی لەنێوان هەردوو هاوسەردا هەیە ئەشێ خۆی لەچەند کێشەیەکدا ببینێتەوە کە بێگومان گەورەترن لەوکێشانەی کە لەگەڵ ئەندامانی تری خێزاندا هەیانە، ئەم کێشانە کە لێرەدا لەچەند خاڵێکدا باسی لێوە دەکرێت، لەدیارترینی ئەو کێشانەش بریتین لە:

1-نەبونی شێوازی گفتوگۆو پەیوەندی کردن: زۆر جار ناتەواوی لە شێوازی دەربڕین و گفتوگۆکردن بەشێوەیەکی گونجاو لە نێوان ژن و مێرد بۆ گەیاندنی داواکارییەکان، یاخود لێك تێنەگەیشتن و نەبونی هەماهەنگی لە بیرو باوەڕ و بۆچونەکانیاندا هۆکارە بۆ کەوتنەوەی کێشەی خێزانی، کە سەرەنجام بەرەو لێکترازان و جیابونەوەی هاوسەرەکان دەروات(الخولي:١٩٨٨ ، صـ116).زۆر لە زانایانی بواری خێزان لاوازبونی پەیوەندی لە نێوان هەردوو هاوسەرهۆکارەکەی دەگەڕێننەوە بۆ:

• نەبونی توانای پێویست بۆ پڕکردنەوەی لایەنی سۆزداری گرنگی پێدانی یەکتر.

• نەبونی تێگەیشتن و ڕێکەوتن لە نێوان هەردوو هاوسەر.

• سەرنەکەوتنی ژن و مێرد لە خستنەڕوی کێشەکان بە شێوەی ڕون و ئاشکرا .(الخطيب: 2007، صـ19).

2- پشت گوێ خستنی یەکتر: یەکێك لەو ڕێگایانەی کە زۆرجار پیاو دەیگرێتەبەر بۆ ئازاردانی ژنەکەی پشت گوێخستن و گرنگی پێنەدانە، هەروەها ساردو سڕی و بێڕێزی نواندنە بەرامبەری، زانای نەمساوی (ئەلفرێد فرۆید) دەڵێ "هیچ شتێك هەست و تورەیی ژن زیادناکات جگە لە بێباکی و ساردو سڕی پیاو لەگەڵیدا و مامەڵەکردنی وەك خزمەتکار"، بەهەمان شێوە کاتێ ژنەکە گرنگی بە پیاوەکەی نادات و هەڵدەستێ بە جێگە جیاکردنەوە یاخود کەمتەرخەمی لەکاروبارەکانی ناوماڵ، ئەمەش زیادبونی ڕق و کینەیە لە نێوانیاندا (الخولي:١٩٨٨،صـ117). ساردبونەوە و لاوازبون لەلایەنی سۆزدارییەوە هۆکارێکە بۆ دەرکەوتنی ململانێ و کێشەی خێزانی، کاتێك گۆڕان لەلایەنی سۆزداری یەکێك لە هاوسەرەکان ڕوودەدات بەهەر هۆکارێك بێت، ئیتر هێدی هێدی ژیانی هاوسەریان بەرەو ژیانێك دەچێت کە بەتاڵ بێت لە سۆزو خۆشەویستی .(الخشاب: 2003، صـ171)

3-کێشەی ئابوری: یەکێك لە کێشە هەرە گرنگەکان کە زۆربەی خێزانەکان پێوەی دەناڵێنن، کێشەی ئابوریە، کێشەی ئابووری هەر بەمانای هەژاری و داهاتی کەم نایەت بەڵکو هەندێك جار ناکۆکی نێوان هەردوو هاوسەر دەگەڕێتەوە بۆ دەست بڵاوی و بەفیڕۆدانی پارە لەلایەن یەکێکیانەوە، یا خود نەبونی پلانی باش بۆهاوسەنگ ڕاگرتنی داهاتی خێزان(الخطيب: 2007، صـ٢٠٢).

4- تێرنەکردنی لایەنی سێکسی: لە ئەرکە گرنگەکانی خێزان تێرکردنی غەریزەی سێکسییە لە نێوان هەردوو هاوسەردا، غەریزەی سێکسی غەریزەیەکی سروشتییە لە هەموو بوونەوەرێکی زیندودا، ئامانج لەمەش مانەوەی ژیانی مرۆڤایەتیە، هەریەك لە

کۆمەڵگاگان بە شێوەی جیاواز هەڵدەستن بە تێرکردنی ئەم غەریزەسێکسیە بەپێی کلتورو نەریتی باوی خۆیان، هەندێ کۆمەڵگا ڕێگە دەدات بە بوونی پەیوەندی سێکسی لەدەرەوەی چواچیوەی ژیانی هاوسەریدا لە کاتێکدا لە هەندێ کۆمەڵگای تردا ئەم جۆرە لەپەیوەندی بە ناشەرعی دادەنرێت، هەرچەندە پەیوەندی سێکسیی لەدەرەوەی چوارچێوەی خێزان بەرەهایی لەهیچ کۆمەڵگایەکدا بوونی نیە. "د. فرانك س كايريود" دەڵێ: بەپێی سەرژمێریيە تازەکان زۆربوونی ڕێژەی تەڵاق لەکاتی ئیستادا هۆکارەکەی نەمانی لیبك نزیکبونی سێکسیە (الخولي:١٩٨٨،صـ٢٨٨).

باسی چوارەم: دەرئەنجامی توێژینەوەکە

یەکەم: پاڵنەرەکانی کارکردنی نمونەی توێژینەوەکە بە زۆرترین ڕێژە دەگەڕێتەوە بۆ دەسکەوتی ماددی.

دووەم: ژنانی فەرمانبەر زیاتر بەشدارن لەگەڵ هاوسەرەکانیاندا لە بڕیاردانی کارەکانیان لە چوارچێوەی خێزاندا ئەویش بەهۆی لێکتێگەیشتن و ڕێزگرتنی یەکترەوەیە.

سێیەم: پابەندبونی پیاوان بەبەها تەقلیدیەکانەوە نەبونی ئامادەیی و گیانی هاوکاری بۆ یارمەتی ژنەکانیان لە جێبەجێکردنی کارو ڕێکخستنی نامااڵدا هۆکارە بۆ دروستبونی کێشەی ژیانی هاوسەری.

چوارەم: ژنانی فەرمانبەر تا ئەندازەیەکی زۆر توشی کەمتەرخەمی بووە بەرامبەر بەئەرکی پەروەردەی منداڵەکانی بەهۆی پیشەکەیەوە هەروەها نالەباری و نەگونجاوی باخچەی ساوایان و دایەنگاکانیش دوبارە هۆکارە بۆ ئەو کەمتەرخەمیەی لەپەروەردەی منداڵانی ژنی فەرمانبەردا دەبینرێت.

پێنجەم: ژنی فەرمانبەر تاڕادەیەکی باش توانیویەتی هاوسەنگی ڕابگرێت لە نێوان کاری پیشەیی و ژیانی هاوسەریدا هەربۆیە ئەو ململانێ و کێشانەی ڕووبەڕویان دەبێتەوە هۆکارەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەختی و نالەباری کۆمەڵگە نەوەك بۆ کەم توانایی ولێهاتویی ژن خۆی، بەڵکو بەشێوەیەك لە شێوەکان ژنانی فەرمانبەر لەو هاوسەنگ ڕاگرتنەی ژیانی هاوسەری و ژیانی کارو فەرمانبەریدا ڕازی و قایلن.

شەشەم: گرنگترین ئەو کێشانەی ڕووبەڕوی ژنی فەرمانبەر دەبێتەوە بەپێی ڕیزبەندیەکە بەڕێژەیەکی دیار کێشەی پەروەردەو پێگەیاندنی منداڵ و کێشەی نێوان هەردووهاوسەر و هەروەها کێشەی پیشەیی لە شوێنی کاردا، لێرەوە دەردەکەوێت کە ژنی فەرمانبەر تاڕادەیەکی باش لەگەڵ خودی خۆیدا کێشەی نیيە و بەڵکو کێشەکانی لەگەڵ دەوروبەریدا زیاتر خولقاوە.

بەشی دووەم: لایەنی مەیدانی

باسی یەکەم: گریمانەکانی توێژینەوەکە

گریمانەی ئەم توێژینەوەیەش لە چەند خاڵێکدا خۆی دەبینێتەوە :

یەکەم: ژنانی فەرمانبەر زیاتر بەشدارن لەگەڵ هاوسەرەکانیاندا لە بڕیاردانی کارەکانیان لە چوارچێوەی خێزاندا.

دووەم: پابەندبونی پیاوان بە بەها تەقلیدیەکانەوە هۆکارە بۆ دروستبونی کێشەکانی ژیانی هاوسەری لای ژنانی فەرمانبەر.

سێیەم: ژنانی فەرمانبەر زیاتر ڕوبەڕوی کێشەی پەروردەو پێگەیاندنی منداڵەکانیان دەبنەوە بەبەوراورد بە کێشەکانی تر.

باسی دووەم : میتۆدی توێژینەوەکە

1. میتۆدی ڕوپێوی کۆمەڵایەتی:

ڕوپێوی کۆمەڵایەتی ئەو پرۆسە ڕێکخراوەیە کە بەکاردێت بەمەبەستی کۆکردنەوەی ڕاستی و زانیاری لەو تاکانەی کەلە ناوچەیەکی جوگرافی دیاریکراودا دەژین، ئامانج لە ڕووپێوی کۆمەڵایەتی بەدەستهێنانی ئەو داتا پێویستیانەیە کەلە ڕێگایانەوە دەتوانین ڕووبەڕووی فاکتەر و لایەنە جۆربەجۆرەکان و کێشەیەك یا خود دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی ببینەوە. لەم توێژینەوەیەدا میتۆدی ڕوپێوی کۆمەڵایەتی بەکارهێناوە بۆ زانینی ئەو کێشانەی ڕوبەڕووی ژنی فەرمانبەر دەبێتەوە لە ژیانی هاوسەریاندا.

دووەم: ئامرازەکان کۆکردنەوەی زانیاری

ئەو کەرەستە وئامێرانەی لەم توێژینەوەیەدا بەکارهاتوون لەناو ڕێبازی ڕوپێوی کۆمەڵاتیدا بریتین لە:

1. فۆرمی ڕاپرسی:

بریتیە لە ئامرازی سەرەکی کۆکردنەوەی زانیاری ڕێکخراو لە توێژینەوەکەدا ، بۆ ئەنجامدانی توێژینەوەکە فۆرمێکی هەڵسەنگاندن دروستکرا کە پێکهاتبوو لە(١٥) پرسیار هەموو ئەو پرسیارانەی گرنگ بوو بۆ توێژینەوەکە خراونەتەروو.

سێیەم : کەرەستە ئامارییەکان :

لەم توێژینەوەیەدا لەگەڵ ئەوەی خستنەڕوی زانیارییەکان بەکارهاتووە، هەروەها کەرەستەی ئاماری بەکارهاتووە کە پشت بەم یاسایە بەستراوە:

ڕێژەی سەدی: بەمەبەستی بەکارهێنانی ڕێژەی سەدی بۆ سەرجەم وەڵامی پرسیارەکان ئەم کەرەستە ئاماریانە بەکارهاتووە، ك پشت بەم یاسایە بەستراوە:

ڕێژەی سەدی=	بەش	100×
	گشت	

چوارەم: کۆمەڵگەی توێژینەوەکە

کۆمەڵگەی توێژینەوە یەکیکە لە مەرجەکانی توێژینەوەی ئەکادیمی، واتە بۆ ئەنجامدانی توێژینەوەیەکی مەیدانی کۆمەڵگە یاخود سنوریکی دیاریکراو پێویستیەکی سەرەکییە. کۆمەڵگەی ئەم توێژینەوەیەش بریتیە لەشاری سلێمانی واتە مەرکەزی قەزای سلێمانی ئەو ژنە فەرمانبەرانەی کەلە قوتابخانەو فەرمانگاکانی ناو سنوری شاری سلێمانی نموونەی توێژینەوەکەیان لێوەرگیراوە.

پێنجەم: نمونەی توێژینەوەکە

بریتیيە لە پێکهاتەیەکی هەڵبژێردراو کۆمەڵگەی توێژینەوە، کە نوێنەرایەتی کۆمەڵگەی توێژینەوەکە دەکات و دەتوانرێت ئەنجامەکانی بگشتێنرێت بەسەر کۆمەڵگەدا. ئەو نموونەیەی لەم توێژینەوەیەدا وەرگیراوە و فۆرمی ڕاپرسی بەسەردا دابەشکراوە نموونەیەکی مەبەستداری هەڕەمەکییە، واتە توێژینەوەکە وایدەخواست کە نموونەکەی

مەبەستداریێت، واتە ئەو فەرمانگا و قوتابخانانە بگرێتەوە کە زۆرترین ڕێژەی ژنی فەرمانبەری تیادایە بەتایبەت ئەو ژنانەی لە ژیانی هاوسەریان دان، واتە تاك مردوو یاخود جیابووە نین. هەروەها نموونەکە هەڕەمەکیش بوو، چونکە لە نێوان دەیان فەرمانگە و قوتابخانەی جیاواز ژمارەیەکی دیارێکراو وەرگیراوە.

شەشەم: سنوری تۆێژینەوەکە

1.سنوری جوگرافی تۆێژینەوەکە: کە بریتیە لە سنوری تۆێژینەوەکە و بریتیشە لە مەرکەزی قەزای سلێمانی، واتە شاری سلێمانی.

2.سنوری مرۆڤی تۆێژینەوەکە: ئەو کەسانە دەگرێتەوە لە کۆمەڵگەی تۆێژینەوەدان، کە مامۆستا و فەرمانبەر دەگرێتەوە، بەڵام بە ڕێژەی زیاتر ژنی فەرمانبەر، کەوا لە تۆێژینەوەکەدا ڕاپرسی و کاریان لەسەرکراوە سنورە مرۆییە وەکوو نموونەی تۆێژینەوەکە وەرگیراوە.

3.سنوری کاتی تۆێژینەوەکە: کاتی خایەنراو بریتی بوو لە(2022/1/1) دەستکرا بە نوسینی تۆێژینەوەکە، ڕۆژی (2022/4/20) کۆتایی بە تۆێژینەوەکە هات.

باسی سێیەم: شیکردنەوەی زانیاریەکان

خشتەی (1)

تەمەنی نموونەی تۆێژینەوەکە

تەمەن	دوبارەبووەکان	ڕێژەی سەدی
27-23	10	%10
32-28	15	%15
37-33	30	%30
42-38	25	%25
47-43	12	%12
48–بەرەوژوور	8	%8
کۆی گشتی	100	%100

لەم تۆێژینەوەیەدا تەنها ڕەگەزی مێ وەرگیراوەو زانیاریەکان لەسەر(100) فەرمانبەری ژن کۆکراوەتەوە و دابەشکراوە بەسەر شەش تۆێژە تەمەندا هەروەك لە خشتەکەدا دەردەکەوێت. گرووپی تەمەنی(23-27) ساڵ ڕێژەی(10%) نموونەی تۆێژینەوەکە پێکدەهێنێت، تۆێژە تەمەنی(28-32) ساڵیش بە ڕێژەیەکی دیار دەرکەوتووە کە ڕێژەی لە(15%)ە. لە کاتێکدا لە(30%) نموونەی تۆێژینەوەکە تەمەنیان لە نێوان(33-37) ساڵدایە کە ئەمەش زۆرینەی نموونەی تۆێژینەوەکە دەگرێتەوە بەمانای ئەوەی کە زۆرترین ڕێژەی ژنی فەرمانبەری خێزاندار لەو تەمەندان، تۆێژە تەمەنی(38-42) ساڵیش لە نموونەکەدا(25) کەسە کە دەکاتە(25%) تۆێژە تەمەنی(43-47) ساڵیش لە نموونەکەدا تەنها(12) کەسە کە دەکاتە لەسەدا دوانزەی نموونەی تۆێژینەوەکە و لە تەمەنی(48) ساڵیش بەرەو ژوور تەنها(8) کەس پێکدەهێنن، بەوەشدا دیارە کە زۆربەی فەرمانبەرانی ژن لە نێوان تەمەنی(28-37) ساڵدایە، چونکە بەپێی ئەو تەمەنە گونجاوە بۆ ژنی فەرمانبەر تا هاوسەرگیری بکات و خاوەن منداڵ بێت .

خشتەی ژمارە (2)

ئاستی خوێندەواری نموونەی تۆێژینەوەکە

ئاستی خوێندەواری ژن	دوبارەبووەکان	ڕێژەی سەدی
سەرەتایی	2	%2
ناوەندی	4	%4
ئامادەیی	25	%25
پەیمانگا	40	%40
زانکو	25	%25
خوێندنی باڵا	4	%4
کۆی گشتی	100	%100

کەمترین پێکهاتەی نموونەی تۆێژینەوەکە ئەوانەن کە تەنها سەرەتایان خوێندووە کە (2)کەسن و ڕێژەی(2%)ی نموونەی تۆێژینەوەکە دەگرێتەوە، ئەوانەی ناوەندیان تەواوکردووە بە ڕێژەی(4%) و ئەوانەی بڕوانامەی ئامادەییان هەیە ژمارەیان(25 بڕوانامەدارە، دەرچوانی پەیمانگا جیاوازەکان زۆرترین ڕێژەی نموونەی تۆێژینەوەکەیان پێکهێناوە کە بریتیە لە(40) دەرچووی پەیمانگا ڕێژەی(40%) ی نموونەی تۆێژینەوەکەیان پێکهێناوە. دەرچوانی زانکۆ(25) دەرچووی زانکۆن و ڕێژەی(25%) پێکهاتووە و ئەوانەی خوێنکاری باڵان یا هەڵگری بڕوانامەی ماستەرودکتۆرانتەنها(4) کەسن ولەڕێژەی(4%) نموونەی تۆێژینەوەکە پێکدەهێنێت.دەردەکەوێت کە زۆرترین نموونەی تۆێژینەوەکە خاوەن بڕوانامەی پەیمانگا و زانکۆن ، کە ئەمەش ژمارەیەکی دڵخۆشکەرە بەوەی بڕوانامەی زانستی ژنی فەرمانبەر لە ئاستی پەیمانگا و زانکۆدایە

خشتەی ژمارە (3)

ئاستی خوێندەواری هاوسەری نموونەی تۆێژینەوەکە

ئاستی خوێندەواری هاوسەر	دووبارەبووەکان	ڕێژەی سەدی
سەرەتایی	10	%10
ناوەندی	10	%10
ئامادەیی	20	%20
پەیمانگا	25	%25
زانکۆ	29	%29
خوێندنی باڵا	6	%6
کۆی گشتی	100	%100

خشتەی ژمارە (3) ئاماژە بۆ ئاستی خوێندنی هاوسەری نموونەی تۆێژینەوەکە دەکات، ئەم پرسیارەش گرنگی خۆی هەبوو کە ئاراستەی نموونەی تۆێژینەوەکە کرا چونکە بەپێی زانیارییەکان دەردەکەوێت کە ئاستی خوێندنی هاوسەران لەچ پلەیەکدایە کە ئەمەش دواجار کاردانەوەی دەبێت لەسەر ئەو کێشەوگرفتانەی ڕووبەڕووی ژنی

فەرمانبەر دەبێتەوە، چونکە هەتا هاوسەران ئاستی خوێندنیان هاوشانی یەك بێت ئەوا هەڵی تێگەیشتن زیاترەو بواری دروست بوونی کێشەکان و گرفتەکان کەمتر دەبێتەوە. لە ڕاستیدا ئەوەی دیارە لە کۆمەڵگەی کوردیدا ئەوەیە تا بڕوانامەی ژنان بەرزتر بێت لە هاوسەرەکانیان ئەوا بواری تێگەیشتن و ڕێزگرتن بچوکتر دەبێتەوە ئەویش بەهۆی ئەو عەقڵیەتە چەق بەستوویەی پیاوانی کۆمەڵگەیە کە بەلایەنەوە نەنگە ژنەکانیان خاوەن بڕوانامەی لە خۆیان بەرزتربێت. لە خشتەکەدا دەردەکەوێت ئاستی سەرەتایی(10%) و ناوەندی لە(10%) ئامادەییش بە ڕێژەی(20%). دەرچوانی پەیمانگاو زانکۆ ڕێژەی(25%) و لە(29%) پێکدەهێنن هەروەها ئەوانەی خوێندنی باڵا تەنها(6) کەسە و ڕێژەی(6%) دەگرێتەوە .

خشتەی ژمارە(4)

داهاتی مانگانەی نموونەی توێژینەوەکە

داهاتی مانگانە	دووبارەبووەکان	ڕێژەی سەدی
باش	20	%20
مامناوەند	60	%60
خراپ	20	%20
کۆی گشتی	100	%100

ئەم خشتەیەی سەرەوە زانیارمان دەداتێ سەبارەت بە داهاتی مانگانەی نموونەی توێژینەوەکە کە ڕێژەی(20%) نموونەی توێژینەوەکە داهاتی مانگانەی(باشە) واتە بەشێوەیەکی ئاسایی ژیان دەگوزەرێنن، ڕێژەی(60%) نموونەی توێژینەوەکە داهاتی مانگانەی(مامناوەندە) کە زۆرترین ڕێژەی نموونەکەی پێکهێناوە، ئەمەش مانای ئەوەیە موچەی فەرمانبەران بە ڕێژەیەکی مامناوەندەو ژیانیان بەشێوەیەکی سادە دەڕوات و وەك پێویست نیە، چونکە ئەو موچەیەی ئەمڕۆی فەرمانبەران نەگونجاوە یاخود کەمتر بەبەراورد بەو پێویستیانەی کە هەیانەو دەبێت پڕبکرێتەوە. (20) کەس لە نموونەی توێژینەوەکە داهاتی مانگانەیان (خراپ)ە .

خشتەی ژمارە (5)

جۆری نیشتەجێبونی نموونەی توێژینەوەکە

جۆری نیشتەجێبون	دووبارەبووەکان	ڕێژەی سەدی
موڵك	50	%50
کرێ	40	%40
حکومی	10	%10
کۆی گشتی	100	%100

خشتەی ژمارە(5) ئاماژە بەجۆری نیشتەجێبونی نموونەی توێژینەوەکە دەکات کە پێکهاتووە لە (موڵك، کرێ، حکومی،هی تر). زۆرینەی نموونەی توێژینەوەکە کە دەکاتە(50%) خانوەکانیان لە جۆری موڵکە، هەرچەندە مەرج نیە بونی خانوی موڵك باشی باری ئابووری یا خود نزمی باری ئابووری دەسنیشان بکات، چونکە ڕەنگە پاشەکەوتی خێزانێك بەشی ئەوە بکات بە باشترین شێوە پێی بژین، بەڵام توانای پاشەکەوتی گەورەیان نەبێت بۆ کڕینی خانوویەك. واتە مەرج نیە جۆری نیشتەجێبوون بە تەنها پێوەرێکی ڕاستەقینە بێت بۆ زانینی باری ئابووری، بەڵام دەتوانین بڵێین لە زۆر باردا بونی خانوی موڵك و ژیان بەسەر نەبردن لە خانووی کرێدا ئەوا زۆرێك لە کێشەکانی ژیانی هاوسەری چارەسەردەکات چونکە ناڕەحەتی شوێنی نیشتەجێبوون و نەبونی شوێنی گونجاو هۆکارە بۆ خولقاندن و سازبونی کێشەکان بەشێوەیەکی گشتی و بە تایبەت لە نێوان هەردوو هاوسەردا. ڕێژەی(40%)ی نموونەی توێژینەوەکە لە خانووی کرێدا ژیان بەسەر دەبەن لە کاتێکدا تەنها(10) کەس لە جۆری حکومی ژیان بەسەردەبەن .

خشتەی ژمارە (6)

جۆری ژیانی هاوسەری نموونەی توێژینەوەکە

چونە ناو ژیانی هاوسەری لەسەر بنەمای	دووبارەبووەکان	ڕێژەی سەدی
خزم	15	%15
پویوەندی خوشەویستی	23	%23
بە زۆر	0	%0
بە ڕێکەوت	62	%62
کۆی گشتی	100	%100

ئەم خشتەیە ئاماژە بە چونە ناو ژیانی هاوسەری نموونەی توێژینەوەکە لەسەر بنەمای (خزم، خۆشەویستی، بەزۆر، بەڕێکەوت) وەك دەردەکەوێت خزم بەڕێژەی(15%)ی نموونەی توێژینەوەکە لێپێکهاتووە ئەمەش ئاماژەیە بەوەی ئەنجامدانی هاوسەرگیری لەسەر بنەمای خزمایەتی ڕوو لە کەمبیە و ئەویش بەهۆی ئەو ووشیاری و کراوەییەی عەقڵیەتی کۆمەڵگەیە کە مەرج نیە هەمیشە ژیانێکی هاوسەری سەرکەوتوو بەختەوەر خۆی لە خزمایەتیدا ببینێتەوە بەڵکو فۆرمی دیکەی تری هاوسەرگیری هەیە کە دەبێت گەنجان پیادەی بکەن, سەرەڕای ئەوەی زۆربەی کات هاوسەرگیری لەسەر بنەمای خزمایەتی فۆرمی بەزۆریش بەخۆوە دەبینێ چونکە بوار نادرێت تا ئەو دوو کەسە بریاری خۆیان بدەن بەڵکو دەورووبەر پێش وەخت بڕیاریان بۆ دەدەن. هەرچەندە چونە ناو ژیانی هاوسەری لەسەر بنەمای خزم ڕووی لەکەمی کردووە بەڵام لەسەر بنەمای پەیوەندی خۆشەویستیش بە شێوەیەك زیادی نەکردووە بەڵکو تەنها ڕێژەی (23%) نموونەی توێژینەوەکەی پێکهێناوە، لە کاتێکدا چوونە ناو ژیانی هاوسەری لەسەر بنەمای (بەزۆر) ڕێژەی سفرە هەروەها هاوسەرێتی لەسەر بنەمای بەڕێکەوت بە ڕێژەی (63%)یە ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی تا ئەمڕۆ لە کۆمەڵگەی کوردیدا پڕۆسەی ژیانی هاوسەرێتی وەك پڕۆژەیەك تەماشادەکرێت و کەمینەن ئەوانەی ناسین یاخود خۆشەویستی بکەنە بەردی بناغەی پێکهێنانی ئەو ژیانە نوێیە ، هەربۆیە ئەو کێشەو گرفتانەی ژیانی هاوسەری زیاد لە پێویستی خۆی گەورە دەکرێت و بێ چارەسەر دەمێنێتەوە.

خشتەی ژمارە (7)

تەمەنی ژیانی هاوسەری نموونەی توێژینەوەکە

تەمەنی ژیانی هاوسەری	دووبارەبووەکان	ڕێژەی سەدی
4-1	١٥	%١٥
8-5	٢٥	%٢٥
12-9	١٧	%١٧
16-13	١٢	%١٢
20-17	١٤	%١٤
21–بەرەوژوور	17	%17
کۆی گشتی	100	%100

تەمەنی ژیانی هاوسەری نموونەی تویژینەوەکە لە خشتەی ژمارە(٧) دا خراوەتەڕوو، بەپێی زانیاری خشتەکە ئەوانەی تەمەنی ژیانی هاوسەریان لە نێوان(1-4) ساڵە بەڕێژەی(15%)ی تویژینەوەکە پێکدەهێنێت، ئەم ڕێژەیە لە نموونەی تویژینەوەکە لەکاتی ئاماژەدان بە جۆری ئەو کێشانەی ڕووبەڕوی ژیانیان دەبێتەوە کەمترین ئاماژەیان بە (کێشەی نێوان هەردوو هاوسەر) دابوو ئەمەش ڕەنگە هۆکارەکەی ئەوە بێت کە دەسپێکی ژیانی هاوسەرێتی نموونەی تویژینەوەکە بەباشی دەستی پێکردووە. ئەوانەی تەمەنی ژیانی هاوسەریان لە نێوان(5-8) ساڵە زۆرترین ڕێژەی نموونەی تویژینەوەکەیان پێکهێناوە کە بریتیە لە(25%). ئەم گروپەش لە جۆری کێشەکاندا زۆرترین ڕێژەیان ئاماژەیان بە کێشەی نێوان هەردوو هاوسەر و کێشەی پەروەردە و پێگەیاندنی منداڵ داوە، ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە منداڵ زۆرکات هۆکارە بۆ ناکۆکی و ڕێکنەکەوتنی نێوان هاوسەرەکان بەتایبەت لە بواری پەروەردە و پێگەیاندندا کەهەر یەک لە هاوسەرەکان دەیانەوێت منداڵەکانیان بەو شێوەیە ئاراستە بکەن کە خۆیان پێیان باشە. لە کاتێکدا تەمەنی ژیانی هاوسەری(9-12) ساڵ بەڕێژەی(17%) و تەمەنی ژیانی هاوسەری(13-16) ساڵیش بە ڕێژەی(12%) نموونەی تویژینەوەکە پێکدەهێنێت. ئەم گروپەش زۆرترین ڕێژەیان ئاماژەیان بە کێشەی ململانێی ڕۆڵەکاندا بوو بەبەراورد بە کێشەکانی تر ، ئەمەش مانای ئەوە نیە کە ئیتر کێشەکانی تر بونی نیە بەڵکو تا ئەندازەیەک مەودای کێشەکانی تر بچوک دەبنەوە، چونکە ئەو تەمەنە لە ژیانی هاوسەری جۆرێك لە ڕێککەوتن و تێگەیشتن دروستدەکات لە نێوان هەردوو هاوسەر کە ئەمەش کێشەی نێوان هەردوو هاوسەر کاڵ دەبێتەوە، هەروەها بە گەورەبوون و پێگەیاندنی منداڵانیش کێشەی پەروەردە و پێگەیاندنیش گۆڕانکاری بەسەردا دێت و لە پەروەردە و فێرکردنەوە دەگۆڕێت بۆ ئاراستەکردن و چاودێریکردنیان لەلایەن هەردوو هاوسەر کە لێرەدا تەنها خەمیان چاودێری و پاراستنی منداڵەکانیانە بەواتای تێپەڕبونی ژمارەی ساڵەکانی ژیانی هاوسەری پەیوەندی نێوان هەردوو هاوسەر تا ئەندازەیەکی زۆر بچوک دەبێتەوە، بەڵکو ئیتر لەو تەمەنە بەدواوە سەرقاڵی خەمەکانی نەوەکان و کەسانی دی دەبن.

خشتەی ژمارە (8)
هۆکارەکانی کارکردنی ژن

هۆکاری کارکردنی ژن بۆ کام لەمانە دەگەڕێتەوە؟	دووبارەبووەکان	ڕێژەی سەدی
دەسکەوتی مادی	50	%50
سەلماندنی خود	27	%27
بەرزبونەوەی پێگەی کۆمەلایەتی	23	%23
لاسایکردنەوە	0	%0
کۆی گشتی	100	%100

خشتەی ژمارە(8) ئاماژە بە هۆکاری کارکردنی ژن دەکات، بە بۆچونی زۆرینەی نموونەی تویژینەوەکە، کە ڕێژەی(50%) هۆکارەکەیان گەڕاندۆتەوە بۆ دەسکەوتی مادی، واتە ئەم ڕێژە زۆرە باوەڕیان وایە کە ژنان دەیانەوێت خاوەن ئابووریەکی سەربەخۆبن وە لە هەمان کاتدا بوون و توانای خۆیان وەك ژن بسەلمێنن، چونکە سەربەخۆبون لە ڕووی ئابووریەوە و ڕێخۆشکەرەو بۆ سەربەخۆبون لە ڕووی کەسێتیشەوە. هەر بۆیە لە هۆکاری (سەلماندنی خود) ڕێژەی(27%)ی نموونەی تویژینەوەکە پێکدەهێنێت، هەروەها هۆکاری کارکردنی ژنان بۆ بەرزبونەوەی پێگەی کۆمەلایەتی بەڕێژەی(23%)ی نموونەی تویژینەوەکەی پێکهێناوە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ژنان مەرج نیە بۆ دەستکەوتی ئابووری و سەلماندنی خود کاربکەن، بەڵکو هەندێ کات بۆ بەرزکردنەوەی پێگەی کۆمەلایەتی خۆیان هەوڵدەدەن چونکە پێیان وایە کارکردن هۆکارێکە بۆ بەرزنرخاندن و ڕێزگرتنیان لە کۆمەڵگەدا.هۆکاری (لاسایی کردنەوە) ڕێژەی لە سەدا سفری هێناوە واتە هیچ کەسێك لە نموونەی تویژینەوەکە هۆکاری کارکردنی ژن ناگەڕێتەوە بۆ (لاسای کرنەوە) ئەمەش ئاستی ووشیاری و تێگەیشتنی ژنی فەرمانبەر دەردەخات کە لە ئاستێکی بەرزدایە و لە پێناو لاسای کردنەوە کارناکەن.

خشتەی ژمارە (9)
بەشداریکردنی ژنی فەرمانبەر لە بڕیاردانا

ئایا ژنی فەرمانبەر بەشداری بڕیاردان دەکات لە خێزانداا؟	دووبارەبووەکان	ڕێژەی سەدی
بەڵێ	80	%80
تاڕادەیەك	10	%10
نەخێر	10	%10
کۆی گشتی	100	%100

زۆرینەی نموونەی تویژینەوەکە کە ڕێژەی(80%) نموونەی تویژینەوەکەی لێپێکهاتووە پێیان وایە ژنی فەرمانبەر بەشداری بڕیاردان دەکات لە چوارچێوەی خێزاندا، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی ئەو خێزانانەی ژنی فەرمانبەری تێدایە تاڕادەیەك دۆخێکی دیمۆکراسی تێدا دەگوزەرێنێت و بڕیاردان لە بەرژەوەندی گشت ئەندامانی خێزان دەردەکڕێت نەك تەنها ئەو بڕیارانە لەلایەن تەنها ئەندامێکی خێزانەوە دەرچێت و ئەوانی تر گوێرایەڵی بن ئەوانەی کە وەڵامیان بە تاڕادەیەك داوەتەوە بە ڕێژەی(10%)ی نموونەی تویژینەوەکە پێکدەهێنێت بەواتای ئەوەی مەرج نیە هەرکات ژن فەرمانبەر بێت توانای بەشداری بوونی بڕیاردانی هەبێت لە چوارچێوەی خێزاندا، تەنها ڕێژەی(10%) لە نموونەی تویژینەوەکە وای دەبینن کە ژنی فەرمانبەر بەشداری ناکات لە بڕیاردان لە چوارچێوەی خێزاندا.

پاشکۆی خشتەی ژمارە (9-1)
هۆکاری بەشداری ژنی فەرمانبەر لە بڕیاردان

هۆکارەکان	دووبارەبووەکان	ڕێژەی سەدی
بەهۆی بونی ئابووری سەربەخۆ	8	%8
بەهۆی ووشیاری و تێگەیشتنی زیاتر	18	%18
بەهۆی لێك تێگەیشتن و ڕێزگرتنی یەکتر	51	%51
هۆکاری تر	0	%0
کۆی گشتی	77	%77

پاشکۆی پرسیاری(9) لەم خشتەیەدا کە پرسیاری پێشترەو ووردکراوەتەوە تا بزانرێت ئەو هۆکارانە چین کە وایکردووە ژنی فەرمانبەر بەشدار بێت لە بڕیاردان لە چوارچێوەی خێزاندا ڕێژەی(8%)ی نموونەی توێژینەوەکە پێبان وابووە بەهۆی ئەوەی ژنان خاوەن ئابووری سەربەخۆیە لە بەرامبەردا ڕێژەی(18%)ی نموونەکە پێبان وایە کە بەهۆی ووشیاری و تێگەیشتنی زیاتری ژنی فەرمانبەرە کەوایکردووە بەشداربێت لە بڕیاردان لە چوارچێوەی خێزاندا بەشێکی زۆری نموونەی توێژینەوەکە بە ڕێژەی(51%)ی لێپێکهاتبوو هۆکارەکەیان دەستنیشان کردبوو بەهۆی لێک تێگەیشتن و ڕێزگرتنی یەکتر، بەواتای ئەو خێزانانەی ژنەکانیان فەرمانبەرە(دایك فەرمانبەرە) زیاتر ئەندامانی خێزان تیایدا لە یەکتر تێدەگەن و ڕێز لەیەکتردەگرن هەرئەمەشە وایکردووە زیاتر بەشداربێت لە بڕیاردان لەگەڵ ئەندامانی تری خێزاندا. هۆکاری ئەمانەش بگەڕێتەوە بۆ ئەو دۆخە دیمۆکراسییەی لەو خێزانانەدا دەگوزەرێت و نەمانی دۆخی دەسەڵاتی باوك سالاری(پیاوسالاری) بەڵکو بڕیاردان لە بەرژەوەندی گشت ئەندامانی خێزان و بە وەرگرتنی ڕای هەموان و ڕێزگرتنیان. هۆکارەکەشی دەگەڕێت بەهۆی ئەوەوە بێت کە ژیانی وەك پیاو خاوەن موچەیە و وشیارە و دەتوانێت وبە مافی خۆی دەزانێت بڕیار بدات.

خشتەی ژمارە (10)

هاوڕابونی ژنی فەرمانبەر لەگەڵ هاوسەر لە بڕیاردان

تا چەند ژنی فەرمانبەر لەگەڵ هاوسەرییان هاوڕان لە بڕیارەکانی ژیانی خێزانیان ؟	دووبارەبووەکان	ڕێژەی سەدی
زۆر	34	%34
تاڕادەیەك	60	%60
کەم	6	%6
کۆی گشتی	100	%100

خشتەی ژمارە(10) ئاماژەیە بەوەی کە تا چەند ژنی فەرمانبەر هاوڕایە لەگەڵ هاوسەرەکانیان لەسەر بڕیارەکانی ژیانی خێزانیان ، ڕێژەی(34%)ی نموونەی توێژینەوەکە وەڵامیان بە(زۆر) داوەتەوە واتە لە ئێوە کەمتر لەگەڵ هاوسەرەکانیان هاوڕان لەسەر ئەو بڕیارانەی کە لە ژیانی خێزانیاندا دەردەچێت، لەبەرامبەردا بە ڕێژەی(60%)ی بە (تاڕادەیەك) وەڵامیان داوەتەوە واتە مەرج نییە هەرکات ژنی فەرمانبەر بەشدار بوو لە بڕیاردان لە چوارچێوەی خێزان ئیتر مانای هاوڕایی و تەبایی بگەیەنێت بەڵکو بە پێی وەڵامی نموونەی توێژینەوەکە دەدەکەوێت کە هەندێ جاریش هاوسەرەکان هاوڕنین لە بڕیارەکانیان کە ئەمەش بۆ خۆی شتێکی ئاسایییە ئەویش بەهۆی ئەو جیاوازییەی لەئێوان بیرو بۆچونی تاکەکاندا هەیە زەحمەتە هەمیشە تاکەکان هاوڕابن لەسەر بابەتێك یاخود شتێك .ئەوانەی وەلامیان بە(کەم) داوەتەوە واتە بەڕێژەی(6%) پێبان وایە ژنی فەرمانبەر کەم هاوڕایە لەگەڵ هاوسەرەکانیان لە بڕیاردان لە چوارچێوەی خێزاندا.

خشتەی ژمارە (11)

ڕۆڵی دایەنگە و باخچەی ساوایان لە پەروەردەی منداڵ

تا چەند دایەنگە و باخچەی ساوایان ئەرکی خێزان دەبینن لە پەروەردەی منداڵ؟	دووبارەبووەکان	ڕێژەی سەدی
زۆر	12	%12
تاڕادەیەك	55	%55
کەم	33	%33
کۆی گشتی	100	%100

سەبارەت بە دایانگە و باخچەی ساوایان تا چەند ئەرکی خێزان دەبینن لە پەروەردەی منداڵدا ڕێژەی(12%)ی نموونەی توێژینەوەکە پێبان وایە دایەنگاو باخچەی ساوایان زۆر ئەرکی خێزان دەبینن لە پەروەردەی منداڵدا، لە کاتێکدا زۆرینەی نموونەی توێژینەوەکە کە ڕێژەی(55%) پێکدەهێنێت پێبان وایە دایەنگا و باخچەی ساوایان تا ڕادەیەك ئەرکی خێزان دەبینن لە پەروەردەی منداڵدا، هۆکاری ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە دایەنگا و باخچەی ساوایانی کۆمەڵگەی ئێمە هەتا ئێستاش لەو ئاستەدا نییە کە بتوانێت پێداویستیەکانی منداڵ پڕبکاتەوە و جێگەی دامەزراوەی خێزان بگرێتەوە، ئەگەرچی دایکان و باوکان لە ئێستادا منداڵەکانیان زیاتر ڕاسپاردەی دایەنگا و باخچەکان دەکەن، ئەویش بەهۆی کەمبونەوەی خێزانی گەورە و نەبونی کەسێکی نزیك کە چاودێری منداڵەکانیان بۆ بکات، واتە باری ناچاری و پێویستی وایکردووە کە منداڵان زیاتر لەو دامەزراوانەدا بمێننەوە، نەك لەبەر باش و بە چالاکی دامەزراوەکان خۆیان(دایەنگە و باخچەکان). هەر بە هۆی ئەو کەموکوڕی و کەمتەرخەمیانەی لەدایەنگا و باخچەکاندا هەیە بە ڕێژەی(33%)ی نموونەی توێژینەوەکە پێبان وایە کە ئەو دامەزراوانە(کەم) توانیویانە ڕۆڵی خێزان ببینن.

خشتەی ژمارە (12)

هاوکاریکردنی پیاوان لە کاروباری ماڵدا

تا چەند پیاوان ئامادەن بۆ هاوکاری ژنەکانیان لە جێبەجێکردنی کاری ناو ماڵ؟	دووبارەبووەکان	ڕێژەی سەدی
زۆر	15	%15
تاڕادەیەك	52	%52
کەم	33	%33
کۆی گشتی	100	%100

سەبارەت بە ئامادەیی پیاوان بۆ هاوکاری کردنی ژنەکانیان لە جێبەجێکردنی کارو ڕێکخستنی ناو ماڵدا، ڕێژەی(15%)ی نموونەی توێژینەوەکە وەڵامیان بە (زۆر) داوەتەوە، ڕێژەی هەرە زۆر کە ڕێژەی(52%)ەوەڵامیان بە (تاڕادەیەك) داوەتەوە، بە مانای ئەوەی پیاوان تا ڕادەیەك ئامادەن بۆ هاوکاریکردنی ژنەکانیان جێبەجێکردنی کارو ڕێکخستنی ناو ماڵدا، ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی کەتا ئەم ساتەش پیاوانی

کۆمەڵگەی کوردی ئامادەیی بۆ هاوکاری و یارمەتی ژنەکانیان تا ئەندازەیەك سنوردارەو وەك پێویست نیە ئەویش بەهۆی ئەو عەقڵیەتەی پیاوی کوردی هەیەتی یا خود هەندێ جار ژنانیش خۆیان هۆکارن بۆ ئەو نەبونی گیانی هاوکاری و یارمەتیە ئەویش بەوەی پێیان باش نیە پیاوان دەست لە ئیشیان وەربدەن بەڵکو پێیانوایە خۆیان لەوان باشتری بەئەنجام دەگەیەنن، هەر بۆیە ڕێژەی(33%)ی نموونەی توێژینەوەکەش ئاماژەیان داوە بەوەی کە پیاوەکانیان (کەم) ئامادەن بۆ هاوکاری ژنەکانیان لە جێبەجێکردنی کاری ناو ماڵیاندا.

خشتەی ژمارە(13)

ڕۆڵی بەها تەقلیدیەکان لە دروستبونی کێشەی هاوسەری

کێشەکانی ڕوبەڕوی ژنی فەمانبەر دەبێتەوە لە ژیانی هاوسەریدا؟	ژمارەی دوبارەبونەوەی پلەیەك		ژمارەی دوبارەبونەوەی پلە دوو		ژمارەی دوبارەبونەوەی پلە سێ		ژمارەی دوبارەبونەوەی پلە چوار	
	ژمارە (1)	ڕێژەی سەدی	ژمارە (2)	ڕێژەی سەدی	ژمارە (3)	ڕێژەی سەدی	ژمارە (4)	ڕێژەی سەدی
کێشەی نێوان هەردوو هاوسەر	20	٪20	38	٪38	16	٪16	26	٪26
کێشەی پەروەردە و پێگەیاندنی منداڵ	56	٪56	23	٪23	16	٪16	5	٪5
کێشەی ملمالێی ڕۆڵەکان	16	٪16	28	٪28	30	٪30	26	٪26
کێشەی پیشەیی لە شوێنی کاردا	8	٪8	11	٪11	38	٪38	43	٪43
کۆی گشتی	100	٪100	100	٪100	100	٪100	100	٪100

ئەم خشتەیە دەریدەخات کە ڕێژەی(45%)ی نموونەی توێژینەوەکە وەڵامیان بە (بەڵێ)یە پێیان وایە پابەندی پیاوان بەبەها تەقلیدیەکانەوە هۆکارە بۆ دروستبونی کێشەکانی ژیانی هاوسەری لە کاتێکدا(44%)ی نموونەکە پێیان وایە پابەندبونی پیاوان بەبەها تەقلیدیەکانەوە تاڕادەیەك هۆکارە بۆ دروستبونی کێشەکانی ژیانی هاوسەری، لە کاتێکدا ڕێژەی(11%)ی نموونەکە پێیان وانیە پیاوان بەبەهاکانەوە هۆکار نیە بۆ دروستبونی کێشەی ژیانی هاوسەری.

خشتەی ژمارە (14)

هۆکارەکانی دروستبونی ململانێی ڕۆڵی ژن

کام لەم هۆکارانە بۆتە هۆی دروستبونی ململانێی ڕۆڵی ژن؟	دووبارەبووەکان	ڕێژەی سەدی
نەبونی گیانی هاوکاری لەلایەن مێردەکانیان	21	٪21
کەم توانایی لێهاتووی ژن	11	٪11
پابەندبوون بە نەریتی ژیانی کۆمەڵایەتییەوە	48	٪48
لاوازی ئاستی دامەزراوەکان لە پێشکەشکردنی خزمەتگوزاری	20	٪20
کۆی گشتی	100	٪100

لەم خشتەیەدا ئەو هۆکارانە دەردەخات کە بۆتە هۆی دروستبونی ململانێ ڕۆڵی ژن، ڕێژەی(21%) هۆکارەکەی دەخەنە پاڵ نەبونی گیانی هاوکاری لەلایەن مێردەکانیان، لە کاتێکدا تەنها ڕێژەی(11%) هۆکارەکەی دەگەڕێتەوە بۆ کەم توانای و لێهاتوی ژن خۆی ئەمەش بەمانای ئەوەی ژنان لە کارەکانی خۆیان ڕازین و پێیان وانیە کە کەم توانابن و لێهاتو نەبن هەتا توشی ململانێی ڕۆڵەکان بن، زۆرترین ڕێژەکە(48%)ی پێکهێنابوو واتە بەڕای زۆرینەی نموونەی توێژینەوەکە پێیان وایە کە سەختی و نا لەباری ژیانی کۆمەڵگا هۆکارە بۆ دروستبونی ئەو ململانێی ڕۆلانەی ژن، ئەمەش دەرئەنجامی ئەو نا سەقامیگیری کە کۆمەڵگەی کوردی پیایدا تێپەڕیوە تا کەمترین ئاستی خزمەتی توێژی ژنان کردووە، ڕێژەی(20%)ی نموونەی توێژینەوەکە ئاماژەیان داوە بە لاوازی ئاستی دامەزراوەکان لە پێشکەشکردنی خزمەتگوزاری هەر بۆیە ژنان توشی ململانێی ڕۆڵەکان بووە.

خشتەی ژمارە (15)

کێشەکانی ڕوبەڕوی ژنی فەرمانبەر دەبێتەوە

پابەندی هاوسەرەکەت بەبەها تەقلیدیەکانەوە هۆکارە بۆکێشەکان؟	دووبارەبووەکان	ڕێژەی سەدی
بەڵێ	48	٪45
تاڕادەیەك	41	٪44
نەخێر	11	٪11
کۆی گشتی	100	٪100

سەبارەت بە گرنگترین ئەو کێشانەی ڕووبەڕوی ژنی فەرمانبەر دەبێتەوە زۆرینەی نموونەی توێژینەوەکە کە دەکاتە ڕێژەی(56%)ی نموونەی توێژینەوەکە بەپلەی یەك ئاماژەیان بەکێشەی پەروەردەو پێگەیاندنی منداڵ داوە، لە کاتێکدا ڕێژەی(38%)ی نموونەی توێژینەوەکە بەپلەی دوو ئاماژەیان بە کێشەی نێوان هەردوو هاوسەداوە،

لەبەرامبەردا کێشەی پیشەیی لەشوێنی کاردا بە پلەی سێ بەرێژەی(38%)ی پێکهاتووە، لە کاتێدا ئەم کێشەیە لە رێزبەندیەکەدا دووبارە بەپلەی چوار ئاماژەی پێدراوە لەلای زۆرینەی نموونەی توێژینەوەکە بەرێژەی(43%). ئەوەی جێگەی تێبینیە کێشەی مللانێی رۆڵەکان بە هیچ کام لە پلەکان نەچۆتە رێزبەندیکێشەکانەوە، ئەمەش مانای وایە کەژنی فەرمانبەر کێشەی لەگەڵ خودی خوێدا نییە لە چوارچێوەی بەراوردکاری بە کێشەکانی تر، بەڵکو کێشەکانی زیاتر لەگەڵ دەوروبەری خۆیدا دەردەکەوێت. بەواتایەکی دی دەکرێت ئاماژە بێت بۆ ئەوەی ژنی فەرمانبەر بەشێوازێك لەتوانایدا هەیە کە بتوانێت ئەو فرەرۆڵییە ببینێت کە پێویستە لەسەری بەڵام مەرجیش نییە هەموو کات ئاماژە بێت بۆ سەرکەوتنی لە گشت رۆڵەکاندا. مەرج نییە ژنی فەرمانبەر توشی مللانێی رۆڵ نەبێت بەڵام ئەوەی لێرەدا گرنگە ئەوەیە کە ژنی فەرمانبەر ئەوسێ کێشەیەی تری لەلا زەحمەتترو سەختترە لەسەرشانی هەرێویە زیاتر ئاماژە بەوان دراوە.

باسی چوارەم: ڕاڤەکردنی گریمانەکان

1.ڕاڤەی گریمانەکان: لەم توێژینەوەدا چەند گریمانەیەك دانراون، پاش کارکردن لە سنوری گریمانەکاندا و کۆکردنەوەی زانیاریەکان ڕاڤەی گریمان و شیکردنەوەیان بەم جۆرەبوون:
گریمانەی یەکەم: "ژنانی فەرمانبەر زیاتر بەشدارن لەگەڵ هاوسەرەکانیاندا لە بڕیاردانی کارەکانیان لە چوارچێوەی خێزاندا".
لە ئەنجامی توێژینەوەکەوە بەڕادەیەکی زۆر ئەو گریمانەیە پشت ڕاستکرایەوە کە ژنانی فەرمانبەر بەشدارن لەگەڵ هاوسەرەکانیان لە بڕیاردانی کارەکانیان لە چوارچێوەی خێزاندا، ئەوەی ئەمە پشت ڕاستدەکاتەوە شیکاری چەند خشتەیەکی فۆرمی ڕاپرسیەکەیە، لە خشتەی ژمارە(9)دا رێژەی (80%) ی نمونەی توێژینەوەکە وەڵامیان بە بەڵێ داوەتەوە و پێیانوایە کە ژنانی فەرمانبەر بەشدارن لە بڕیاردانا لە چوارچێوەی خێزاندا.
لە پاشکۆی خشتەی ژمارە(9)دا نموونەی توێژینەوەکە ئاماژەیان بە هۆکاری ئەو بەشداریکردنەی ژنی فەرمانبەر داوە بۆ بڕیاردان بە رێژەی(60%)ی نموونەی توێژینەوەکە هۆکارەکەی دەگەڕێنێتەوە بۆ لێك تێگەیشتن و ڕێزگرتنی یەکتر، سەرباری بەشداری ژنی فەرمانبەر لە بڕیاردانا ئەوا لە خشتەی ژمارە(10)دا ئاماژە بەهاوڕابونی ژنی فەرمانبەر لەگەڵ هاوسەرەکانیان لە بڕیاردانا دەدات، بەرێژەی(60%)ی نموونەی توێژینەوەکە پێیان وایە تاڕادەیەك هاوڕان, بەواتەی مەرج نیە هەموو کات هاوسەرەکان لە بڕیارەکانیاندا هاوڕابن، هەرچەندە(34%) پێیان وایە زۆر هاوڕان. ئەوەی لێرەدا گرنگە بەشداربونی ژنی فەرمانبەرە لەگەڵ هاوسەرەکانیان لە بڕیاردان لە چوارچێوەی خێزاندا.
کەواتە گریمانەکە سەلمێنراوە: ژنانی فەرمانبەر زیاتر بەشدارن لەگەڵ هاوسەرەکانیاندا لە بڕیاردانی کارەکانیان لە چوارچێوەی خێزاندا.
گریمانەی دووەم:
پابەندبونی پیاوان بەبەها تەقلیدیەکان هۆکارە بۆ دروستبونی کێشەکانی ژیانی هاوسەری ژنانی فەرمانبەر. بەگەڕانەوە بۆخشتەکانی ژمارە(13)و (14) ئەو گریمانەیە دەسەلمێنرێت، لە خشتەی ژمارە(13) بەرێژەی(48%)ی نموونەی توێژینەوەکە پێیانوایە پابەندبونی پیاوان بەبەها تەقلیدیەکانەوە هۆکارە بۆ دروستبونی کێشەو مللانێ لە ژیانی هاوسەریدا، لەبەرامبەردا رێژەی(41%) ی نموونەی توێژینەوەکە تاڕادەیەك دڵنیان لەوەی کە ئەو پابەندبونەی پیاوان بەبەهاکانەوە هۆکارە بۆ کێشە لە ژیانی هاوسەری ژنی فەرمانبەردا. هەروەها لە خشتەی (14)دا ئاماژە بەو هۆکارانەکراوە کە بۆتەهۆی مللانێی ڕۆڵەکان لای ژنانی فەرمانبەر کە بەرێژەیەکی زۆر هۆکارەکەی پابەندبوون بە نەریتی ژیانی کۆمەڵایەتییەوە گەراندۆتەوە ئەمەش مانای وایە کە تائێستاش کۆمەڵگەی کوردی نەریتیە و پابەندە بە داب و نەریت و کلتورەوە ئەمەش بارگرانییەکی زۆری بۆژنانی فەرمانبەر دروستکردووە.
گریمانەکە سەلمێنراوە: پابەندبونی پیاوان بەبەها تەقلیدیەکان هۆکارە بۆ دروستبونی کێشەکانی ژیانی هاوسەری ژنانی فەرمانبەر.
گریمانەی سێیەم:
ژنانی فەرمانبەر زیاتر ڕووبەڕوی کێشەی پەروەردە و پێگەیاندنی منداڵەکانیان دەبنەوە بەبەراورد بە کێشەکانی تر..بە گەڕانەوە بۆ خشتەی ژمارە(15) کە بەشێوەی پلەبەندی کێشەکان خراونەتەڕوو، تایبەتە بەگرنگترین ئەو کێشانەی کە ڕووبەڕوی ژنی فەرمانبەر دەبنەوە لە ژیانی هاوسەریدا بە پلەی یەك کێشەی پەروەردە و پێگەیاندنی منداڵ (56%) ئاماژەی پێدراوە، ئەمەش مانای وایە کە کێشەی پەروەردەو پێگەیاندنی منداڵ لەژیانی هاوسەری ژنی فەرمانبەر گرنگترین ئەو کێشانەیە کەڕووبەڕوی دەبێتەوە بەبەراورد بەژنانی تر. دواتر کێشەی نێوان هەردوو هاوسەر بەرێژەی(38%) پێکهاتووە، لە کاتێکدا کێشەی پیشەیی بە پلەی سێ بەرێژەی(38%) وبەپلەی چواریش بەرێژەی (43%) ئاماژەی پێدراوە. سەرباری ئەو کێشانەی لەچواچێوەی رێزبەندیەکە ئاماژەی پێدراوە.
کەواتە بەپێی رێزبەندی کێشەکان گریمانەکە دەسەلمێنرێت ژنانی فەرمانبەر زیاتر ڕووبەڕوی کێشە خێزانیەکان دەبنەوە بەتایبەت کێشەی پەروەردەو پێگەیاندنی منداڵەکانیان.

دەرئەنجامەکانی توێژینەوەکە

یەکەم: پاڵنەرەکانی کارکردنی نمونەی توێژینەوەکە دەگەڕێتەوە بۆ دەسکەوتی مادەدی.
دووەم: ژنانی فەرمانبەر زیاتر بەشدارن لەگەڵ هاوسەرەکانیاندا لە بڕیاردانی کارەکانیان لە چوارچێوەی خێزاندا ئەویش بەهۆی لێکتێگەیشتن و ڕێزگرتنی یەکترەوەیە.
سێیەم: پابەندبونی پیاوان بەبەها تەقلیدیەکانەوەو نەبونی ئامادەیی و گیانی هاوکاری بۆ یارمەتی ژنەکانیان لە جێبەجێکردنی کارو ڕێکخستنی نامالدا هۆکارە بۆ دروستبونی کێشەی ژیانی هاوسەری.
چوارەم: ژنی فەرمانبەر تاڕادەیەکی باش توانیویەتی هاوسەنگی ڕابگرێت لە نێوان کاری پیشەیی و ژیانی هاوسەریدا هەرێویە ئەو مللانێ و کێشانەی ڕووبەڕویان دەبێتەوە هۆکارەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەختی و نالەباری کۆمەڵگە نەوەك بۆ کەم توانایی وڵێهاتویی ژن خۆی، بەڵکو بەشێوەیەك لە شێوەکان ژنانی فەرمانبەر لەو هاوسەنگ ڕاگرتنەی ژیانی هاوسەری و ژیانی کارو فەرمانبەریدا ڕازی و قایلن.
پێنجەم: گرنگترین ئەو کێشانەی ڕووبەڕوی ژنی فەرمانبەر دەبێتەوە بەپێی رێزبەندیەکە بەرێژەیەکی دیار کێشەی پەروەردەو پێگەیاندنی منداڵ و کێشەی نێوان هەردووهاوسەر و هەروەها کێشەی پیشەیی لە شوێنی کاردا، لێرەوە دەردەکەوێت کە ژنی فەرمانبەر تاڕادەیەکی باش لەگەڵ خودی خوێدا کێشەی نییە و بەڵکو کێشەکانی لەگەڵ دەوروبەریدا زیاتر خولقاوە.

پشنیارو ڕاسپاردە

یەکەم: ئەم بابەتە بابەتێکی زۆر فرە ڕەهەندە و پێکداچوو گرنگە، هەربۆیە پشنیار دەکەم: توێژەرانی دیکە لەم بوارەدا کاربکەن و توێژینەوەی دیکە لەلایەنە جیاوازەکانی تری ئەم بابەتەدا بکەن.

دووەم: پشنیار دەکەم کە دایکان و باوکان لەڕێی پەروەردەو پرۆسەی پەروەردەکرنی منداڵەکانیانەوە فیربکرێن لەسەر بنەمای هاریکاری ویارمەتی ژن و بارسوکردنی سەرشانی لەکاری ماڵداریدا بەبێ جیاوازی ڕەگەزی لەنێوان منداڵەکانیاندا، پێویستە بە خوێندنی (ڕۆشنبیری خێزانی) لە قوتابخانەکاندا بۆ پەروەردەو پێگەیاندنی منداڵ پێگەیاندنێکی دیموکراتی کە بناسرێتەوە بە ڕێزدارکردنی ژن.

سێیەم: کردنەوەی خولی ووشیاری بۆ پیاوان و ڕێنمایکردنیان بۆ هاوکاری و ڕێزگرتنی ژنان بەهەند وەرگرتنی ئەو کارانەی دەیکەن بۆ ئەمەش پێویستە لەسەر حکومەت و هۆکارەکانی ڕاگەیاندن و میدیاکان کە هەستن بەم ئەرکە.

چوارەم: پێویستە لە یاساوڕیساکانی کارکردنا ئەوپەڕی(موراعاتی) ژن بکرێت و کارئاسانی بۆ بکرێت بەتایبەت ئەو ژنانەی خاوەن منداڵن ئەرکی سەرشانیان بەکاری زۆر قورس نەکرێت.

پێنجەم: پێشنیاردەکەم بە کردنەوەی خولی ووشیاری و ڕاهێنانی دەروونی و چەندین خولی تری جیاواز بۆ ژنان لە چارەسەرکردنی کێشەکانی ژیانی هاوسەریاندا،هەر بۆیە پێویستە لەسەر ڕێکخراو گروپەکانی ژنان و کۆمەڵگەی مەدەنی هاوکارین بۆ ئەم بڕۆژانە.

شەشەم: کردنەوەی شوێنی چاودێری باشتر و سەردەمیانە تر لەشێوەی باخچە ودایەنگاکاندا هەتا ئەو کێشانەی ژنی فەرمانبەر پێوەی دەناڵێنن بەهۆی پەروەردەی منداڵەوە کەمتر بێتەوە بۆ ئەمەش پێویستە حکومەت هەستێت بەئەنجامدانی ئەم ئەرکانە.

سەرچاوەکان

یەکەم: کوردیەکان

معن خلیل، (2007) کۆمەڵناسی خێزان، وەرگێڕانی: ئارام أمین جلال، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی، دهۆك،

ملیحه عونی القصیر، (2002)، صبیح عبدالمنعم احمد: سۆسۆلۆژیای خێزان ، و. سابیر بەکر بۆکانی، چاپخانەی داناز، سلێمانی.

عمر علی غفور، (1997)، مافی ژن لە نێوان ڕەگەز سالاری و مرۆف سالاریدا، چاپی یەکەم ، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە ، هەولێر.

محمد تەها حسێن، (٢٠٠٦)، هۆکارەکانی ڕاکردنی مێردمنداڵ لەخێزانەوە بۆ سەرجادە، خانەی چاپ بڵاوکردنەوە چوارچرا، سلێمانی.

دووەم: عەرەبیەکان

احسان محمد الحسن، (١٩٨٨)، المدخل الی علم الاجتماع، دار الطلیعه ، بیروت.

سناء الخولی: الزواج والاسره فی العالم متغیر،دارالمعریفه الجامعیه،الاسکندریه بدون التاریخ

.سلوی عبالحمید الخگیب، (2007)، ثره فی علم الاجتماع الاسری، مطبعه دار الفجر، القاهره.

سامیه مصطفی الخشاب، (2003)، النظریه الاجتماعیه،القاهره.

کامیلیا عبدالفتاح، (1972)، سایکولوجی المرأه العامله، الطبعه الاولی، القاهره.

ملیحه عونی القصیر و معن خلیل عمر،٠ (1981)، المدخل الی علم الاجتماع، مطبعه جامعه بغداد، بغداد.

محمد سلاقه محمد غباری،(1991)، کلیه الخدمه الاجتماعیه الاسکندریه، مصر.

صالح الصقور، (2009)، موسوعه الخدمه الاجتماعیه المعاصره، دار الزهراء، عمان.

قیس النوری، (1982)، المدخل الی علم الانسان، بغداد.

مونیك بیتر، (1979)، المرأه عبر التأریخ، ترجمه هنرید عبودی، الطبعه الاولی، دار الطلیعه ، بیروت.

سیه م : نامەی ماستەرەکان:

١٥ ئاسو ابراهیم عبدالله، المشکلات الاجتماعیة والحضاریة للمراة العاملة في منطقة حکم الذاتي، رسالة ماجستیرغیر منشور، بغداد، 1982

بزوتنەوەی ڕوانگە و پەیامی یاخیبوون

ئاواره فەرەیدون قادر[1]، لوقمان رەئوف عەلی[2]

[1] کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق.
[2] پەیمانگەی تەکنیکی کوردستان، سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق.

پوختە- ئەم توێژینەوەیە (بزوتنەوەی ڕوانگەو پەیامی یاخیبوون)، توێژینەوەیەکی تایبەتە لەسەر پەیامی یاخیبون لە لای بزوتنەوەی ڕوانگە، کە لە بەیاننامەکەیاندا بەیانیانکرد، کە وەک ئاشکرایە ئەم بزوتنەوەیە بزوتنەوەیەکی ئەدەبی ڕەخنەیی بوو، لە هەلومەرج و بارودۆخێکی دیریکراودا سەری هەڵدا و لەکاتی خۆیدا مشتومڕێکی زۆریان نایەوە، بە شێوەیەک دەکرێ بڵێین تا ئێستاش کاریگەریەکانی ماوە و جێگەی باسی نێو کۆڕ و لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکانە، ئەم بزوتنەوەیە بزوتنەوەیەکی یاخی بوون و خاوەنی پەیامێک بوون، بۆ شڵەقاندنی ئەو گۆمی چەقبەستوییەی ناو ئەدەب و سیاسەت و کۆمەڵگا... لە پێناو هێنانە کایەی ژیانێکی ئاسودە و یەکسان و دادپەروەر بۆ سەرجەم ئەندامانی کۆمەڵگا.

نوسەرانی گروپی ڕوانگە کەسانێک بوون، خاوەن ئایدیاو ڕوانینی جیاوازبوون بۆ ئاسۆ، لەبەر ئاگاداربوون لەو ڕەوت و بزوتنەوە نوێخوازانەی کە لە جیهاندا ڕووەدەن و گەشەدەکەن و ئامانجەکان دەهێنەدەی، ئەمانیش دەیانویست هەمان هەنگاو بگرنە بەر، بۆئەوەی لە شۆڕش و کاروانی نوێگەری دوانەکەون و لەگەڵ ڕەوتی ژیانی نوێگەریدا هەنگاو بنێن، کەواتە نوسەرانی گروپی ڕوانگە لەو کاتەدا دەنگێکی ئازا و بوێر بوون و بەبێ گوێدانە هیچ بەربەستێک، بە بیر و قەڵەمەکانیان پەیامێکی نوێ و شێوازێکی نوێیان ڕاگەیاند، هەموو ئەمەش لەپێناو گەشەدان بە ئەدەب و ڕۆشنبیری و سەلماندنی توانا و پێگەی نوسەر و ئەدەبی کوردی بوو، بەبەراورد بە نوسەر و ئەدیبانی ڕۆژهەڵات و جیهان.

وشە کلیلییەکان: ڕوانگە، یاخیبوون، پەیام، کاریگەری.

پێشەکی

بزوتنەوەی ڕوانگە، بزوتنەوەیەکی ئەدەبی بوو لەلایەن چەند نوسەرو شاعیریکەوە لەڕێکەوتی (١٩٧٠/٤/٢٥) ڕاگەیەنرا، ئەگەرچی پێشتر بیرۆکەکە هەبوو، بەڵام لەم ساتەدا و بەهۆی ڕێککەوتنامەی ئازاری(١٩٧٠)ی نێوان سەرکردایەتی شۆڕشی ئەیلول و حکومەتی عیراق، ئاسۆیەکی نوێی هەم بۆ ئەدەب و هەم بۆ ڕاگەیاندنی ئەم بزوتنەوەیە هێنایەئاراوە، واتە بزوتنەوەی ڕوانگە بزوتنەوەیەکی ئەدەبی و ڕەخنەیی بووەو ساتی ڕاگەیاندنەکەش، پەیوەست بوو بەو بارودۆخەی کە لەو ساتەدا، دانوستان لەنێوان شۆڕش و حکومەتی عیراقدا هەبوو، ئەمەش بووە دەرفەتێک بۆ خستنەڕووی ئەو بیرو ئایدیایانەی، کە ئەم بزوتنەوەیەی بۆ کۆبوونەتەوە، بەمانایکی تر بزوتنەوەی ڕوانگەو ئەو پەیامەی کە لەسەری ڕێککەوتوون، دەرئەنجامی ئەو بارودۆخە سیاسییە بوو، کە لە عیراقدا هەبوو، چونکە ئەو بارودۆخە سیاسییەی ڕابردوو، وایکرد گروپی ڕوانگەو هەندێکی تریش، لە زۆر ڕووەوە یاخیبن ، چونکە بەشێوەیەکی گشتی بووبووە بەربەست لەبەردەم کارکردنیان، تەنانەت بیرکردنەوەشیاندا، بۆیە یاخیبوون بریتی بوو لە بەشێکی واقیعی سەردەمی حیزبی بەعس، لەبەرئەمەش پەیوەندی گروپی ڕوانگە و سەردەمەکەی، پەیوەندیەکی زۆر بەهێزە، بەشێوازێک پەیوەندی ڕاستەوخۆی بە کار و کۆمەڵگە و کێشەکانییەوە هەیە.

ئەم لێکۆڵینەوەیە کارکردنە لەسەر یاخیبوون بەگشتی و یاخیبوون وەک پەیامی سەرەکی بزوتنەوەی ڕوانگە بەتایبەتی، لەم وتارانەدا کۆی پەیامی یاخیبوونی بزوتنەوەکە، لەسەر بنەمای ڕوانینی ئەندامانی گروپەکە و ئەو بەیاننامەیەی کە ڕایانگەیاندووە دیاریکراوە، بۆیە پێکهاتووە لە دوو بەش، لە بەشی یەکەمدا باس لە چەمک و پێناسەی یاخیبوون کراوە، لەگەڵ هۆکارەکانی یاخیبوونی گروپی ڕوانگەو یاخیبوون وەک ئامرازی داهێنان و بزوتنەوەی ڕوانگەو ڕەخنە ئاراستەکراوەکان، لە بەشی دووەمیشدا باس لە جۆرەکانی یاخیبوون لەلای بزوتنەوەی ڕوانگە کراوە، تیایدا جۆرەکانی یاخیبوون (یاخیبوونی سیاسی، یاخیبوون لە نەوەی کۆن، یاخیبوون لە دەسەڵات، یاخیبوون لە ئاین، یاخیبوونی ئەدەبی، یاخیبوونی کۆمەڵایەتی) کراوە، بۆ هەریەکەشیان هۆکار و ڕەنگدانەوەکانیان خراونەتە ڕوو.

سنوری لێکۆڵینەوەکە:

لەپێناو دەرخستنی بیرو ئایدیاو ڕادەی یاخیبوونی گروپی ڕوانگە، تانها کار لەسەر(وتاری شێرکۆ بێکەس و وتاری دەستەی ڕوانگەو بەیاننامەی ڕوانگە) کراوە.

گرنگی لێکۆڵینەوەکە:

1. خستنەڕووی ماناو مەبەستە سەرەکییەکانی بەیاننامەکە.
2. دیاریکردنی جۆرەکانی یاخیبوون لای گروپی ڕوانگە، لەپێناو ناساندنی سەردەم و بارودۆخەکە.
3. دەرخستنی ڕادەی جیاوازی ڕوانین و داخوازی گروپی ڕوانگە.

مجلة جامعة التنمية البشرية
المجلد 8، العدد 4(2022) ؛ عدد الصفحات (9)؛ معرف الكائن الرقمي: 10.21928/juhd.v8n4y2022.pp113-121
ورقة بحث منتظمة: أُستلم البحث في 3 آب 2022؛ قُبل في 11 أيلول 2022؛ نُشرت في 30 تشرين الأول 2022؛
البريد الإلكتروني للمؤلف : awara.qadir@univsul.edu.iq, luqman.ali@kti.edu.krd
حقوق الطبع والنشر ©2022 ئاواره فەرەیدون قادر، لوقمان رەئوف عەلی. هذه مقالة الوصول اليها مفتوح موزعة تحت رخصة المشاع الإبداعي النسبية - CC BY-NC-ND 4.0

ئامانجی لێکۆڵینەوەکە:

1. ناساندنی هۆکارەکانی یاخیبوونی گروپی ڕوانگە لەم قۆناغەدا.
2. چۆنیەتی ڕەنگدانەوەی جۆرەکانی یاخیبوون لە بەیاننامەی ڕوانگەدا.
3. دیاریکردنی دیارترین جۆری یاخیبوون لای ڕوانگەو خستنەڕووی هۆکارەکەی.
4. بەردەوامی و مانەوەی گروپی ڕوانگە.

بەشی یەکەم:
چەمک و پێناسەی یاخیبوون

یاخیبوون دیاردەیەکی کۆنە و لەگەڵ بوونی مرۆڤدا هەبووە، چونکە بە سروشتی حاڵ، مرۆڤ بەردەوام ململانێی لەگەڵ دەوروبەری خۆیدا هەبووە، بەهۆی ئەمەشەوە یاخیبوون سەریهەڵداوە، لە نێو شیعری کلاسیکی کوردیدا، یاخیبوون نەبۆتە دیاردەیەکی ناو کۆمەڵگەی کوردی، بۆیە ڕەنگدانەوەی دیاری نەبووە، بەڵام لە شیعری نوێ بەدواوە، بەهۆی گۆڕانکاری لەسیستەمە سیاسییە یەک لەدوا یەکەکان، یاخیبوون بووەتە بەشێک لە بیرکردنەوەی خەڵکی بەگشتی و شاعیران و نوسەران و دواتریش گروپی ڕوانگە بەتایبەتی و ئەم یاخیبوونەش لە دەقەکانیاندا ڕەنگیداوەتەوە.

سەبارەت بە بەکارهێنانی وشەی یاخیبوون، یان سەرهەڵدانی ئەم زاراوەیە لەدەقدا، یەکەمجار وشەی یاخیبوون بۆ جیابووەکان لە کەنیسەی بەریتانی(dissenters) بەکارهاتوە "(الخطیب، 1967، 20)، بەڵام لەڕاستیدا یاخبوون هەر لەسەرەتاوە لەگەڵ بوونی مرۆڤ و دروستبوونی کۆمەڵ و کۆمەڵگەو سەرهەڵدانی داب و نەریتەکان، بونی هەبووە و بەشێك بووە لە ژیان.

فیورباخ دەڵێت" لەبنچینەدا یاخیبوون، یاخیبوون بووە لەئاین، ئەمەش بووەتە بنچینەی یاخیبوونی فەلسەفی و کۆمەڵایەتی، هیگڵیش پێیوایە یاخیبوون لە ناوجەرگەی کۆی ژیاندایە، مارکسیش پێیوایە یاخیبوون لە کار و هاوەڵەکانی مرۆڤدایە، هەرچی (کۆڵن ویلسن)ە دەڵێت"یاخیبوون نەخۆشی سەدەی بیستەمە" (العشماوی، ١٩٨٦، ٥١).

کامۆ یەکێکە لەو فەیلەسوفانەی کە بەوردی کاری لەسەر ئەم چەمکە کردوە، بەلایەوە یاخیبوون (بەڵێ) و (نەخێر) ە، چونکە بەلایەوە زۆربەی یاخیبووەکان نێگەتیڤن، بۆئموونە بەندەیەك لە فەرمانی خاوەنەکەی یاخی دەبێت، لەمەشدا ڕەگەزێکی پۆزەتیڤ هەیە، چونکە لە دەروونی خۆیدا ئەوە دەخاتەروو، چی دەبێت ئەگەر کارەکەی بە گوێ نەکەم، کە ڕقم لێیەتی"(لوبیسك، 125،1985) ئەلبێرت کامۆ لە کتێبی (مرۆڤی یاخی)دا ئەوە دەخاتەڕوو، کە مرۆڤ بە سروشتی حاڵ بۆ زۆر لە شتەکان، یان دەڵێت نەخێر و ڕەتیدەکاتەوە، یاخود دەڵێ بەڵێ، ئەمەش دانانی سنورە بۆ شتەکان، بۆیە چەمکی یاخیبوون لای کامۆ، واتە شۆڕش و ڕەتکردنەوەی بۆ بارودۆخێک"(بدوي، ١٩٨٠، ٢١٩).

کامۆ لە ئەفسانەی سیزیفدا ئەوە دەخاتەڕوو، کە جیهان شیاوی تێگەیشتن نیيە، لەگەڵ ئەمەشدا سوورە لەسەر ڕووبەڕووبوونەوەی ئەم جیهانە داخراوە، ئەمەش لەوەوە سەرچاوە دەگرێت، کە یاخیبوون لای فەیلەسوف و نوسەرو گروپی ڕوانگە، هەڵوێستێکی بوونگەرایيە، لەپێناو تێگەیشتندا، واتە نوسەر دەیەوێت بوونیەتی خۆی وەك کەسێکی نوسەر بخاتەڕوو، دیکارت بوونیەتی خۆی لە وتە بەناوبانگەکەی (من بیردەکەوە، کەواتە هەم) بوونیەتی خۆی سەلماند، بەڵام لای کامۆ ئەم بوونیەتە بوو بە (من یاخی دەبم، کەواتە هەم)، ئەمەش ڕوانینی هونەری فەلسەفەی یاخیبوونە، ڕەتکردنەوەی ئەوەی کە هەیەو ڕووبەڕووبوونەوەی ئەو سروشت و واقیعەی کە هەیە.

بە بڕوای کامۆ" شۆڕش دەرئەنجامی لۆژیکی یاخیبوونە، بەڵام یاخیبوون هەڵوێستی زهنی و عەقڵییە، لەگەڵ ئەوەی شۆڕش جێبەجێکردنی ئاشتیانەی چەمکی یاخیبوونە"(زکریا،1965, 53)

یاخیبوون بریتییە لە یاخیبوون لە دەوروبەرو سروشت و هاوڕێ و...تاد، تەنانەت خودی خۆشی، بەوەی کەسەکە خۆی لە ژینگە دامالێت، بۆئەوەی ببێتە کەسێکی تاك و کیانێکی سەربەخۆ، سەیری خۆی و ئەوانی دی و جیهان دەکات، کە کیانێکی نامۆو سەرسامن.(شاخت، 1980، 41) ، یاخود بریتییە لە هەڵوێستەکردن بەرامبەر دیاردەو هەڵوێستەکان بە ئاراستەی پێچەوانەیی، بەڵام بەڕوانینێکی پۆزەتیف، یان نێگەتیڤ.

یاخیبوون دەرئەنجامێکی تەواوی هەستکردنی نەستە بە یاخیبوون، محمد راضی جعفر دەڵێت" یاخیبوون حاڵەتێکی مرۆیی و دەروونی کۆمەڵایەتییەو دەست بەسەر تاکدا دەگرێت و دەیکاتە نامۆو دورخراوە لە واقیعی کۆمەڵایەتی" (جعفر،17,1995)

د. قیس نوری دەڵێت"بریتییە لەو کێشانەی، کە ڕووبەڕووی مرۆڤایەتی دەبنەوە، جگەلەمەش هەستی تاکەکانە لە کۆمەڵگە جیاوازەکان بە دابڕاوی و شکست، لە نەهێنانەدی هەندێك لە ئامانجە سەرەکییەکان لە ژیاندا" (شاخت،1980، 28) والتر کاوفمان دەڵێت"یاخیبوونە لەدژی هەموو ئەو شتانەی، که لە ئاراداان"(شاخت،1980، 28).

لە ڕوانگەی کۆمەڵایەتیشەوە، زانایانی کۆمەڵناسی پێیانوایە (یاخیبوون دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییە و لە خراپ گونجاندن لەگەڵ یاساکانی کۆمەڵگەدا، کە بەسەر تاکدا دەسەپێنرێن کورتدەکەنەوە).(رحمة ، 4,2012).

کەواتە یاخیبوون لەم ڕوانگەوە بریتییە لە هەڵنەکردن، یان نەگونجاندنی مرۆڤ لەگەڵ کۆمەڵگە و یاساکانیدا، بۆیە هانا بۆ هەڵهاتن و دورکەوتنەوە دەبات، جگەلەمەش یاخیبوون لەکارە هونەری و ئەدەبیەکاندا، لەدەوری بابەتی لادانەکان و نەیاری ناڕەزایەتیەکاندا دەسورێتەوە، (العزب، 7)

یاخیبوون لە مرۆڤدا نییە و لە جیهانیشدا نییە، بەڵکو لە بەیەککگەیشتنی ئەم دوانەدا هەیە، بۆیە یاخیبوون لەم بازنەیەدا لەگەڵ مرۆڤ و گەردوندا بوونی هەیە و لەناودەچێت، (من یاخی دەبم، کەواتە من هەم)، ئەمەش فەلسەفەی یاخیبوونە لە هونەردا و ڕەتکردنەوەی گەردونە بەوەی هەیە، ناڕەزایی بوون لە سروشت و کارکردنی مرۆڤ بۆ دەرچوون لەمە، (العزب، 8) هەربۆیە کامۆ پێیوایە یاخیبوون، واتە ڕەتکردنەوەی تەواوی چارەنوسی مرۆڤ، واتە ڕەتکردنەوەی هەموو ئەو بارودۆخەی بووەتە چارەنوسی، بەوەی مرۆڤێکی لاواز و کۆتا هاتووە، ئەم جۆرەش ناودەنێت یاخیبوونی میتافیزیکی. (محمد، 1984، 20-21) بۆیە کەسی یاخیبوو لەبەر نالەباری دۆخەکە(سیاسی، کۆمەڵایەتی.....تاد) نایەوێت شکست، یان دان بە دەستەوەستانی خۆیدا بنێت، بۆیە یاخی دەبێت لە هەموو شتەکان و باشترین ڕێگەو هۆکاری ڕاگەیاندنی ئەم یاخیبوونە، ئەدەبە.

هۆکارەکانی یاخیبوونی گروپی ڕوانگە:

سەردەمی ڕوناکبیری و هوشیاری، لە نوێکردنەوەو بزوتنەوە نوێگەرییەکانەوە دەستپێدەکات و شیعری نوێی کوردیش لە ساڵانی بیستەکانی سەدەی ڕابردوەوە

سەرەتاکانی دەستپێدەکات، بەڵام لەدوای شۆڕشی ساڵی(١٩٥٨) ئیدی زەمینەی یاخیبوون بوو بە بەشێک لە پێکهاتەی شیعری کوردی.

گروپی ڕوانگە و نوسەرانی گرویی ڕوانگە کەسانێک بوون، خاوەن ئایدیاو ڕوانینی جیاوازبوون بۆ ئاسۆ و لەبەر ئاگادارىوون لەو ڕەوت و بزوتنەوە نوێخوازانەی جیهان، ئەمانیش دەیانویست هەمان هەنگاو بنێن، بۆئەوەی لە کاروانی نوێگەری دوانەکەون، بۆیە هەر کە ڕێگرییان بۆ دروستبوو لەلایەن دەسەڵات و پیاوانی ئاینییەوە، یاخیبوون لە پیاوانی دەسەڵات و ئاین و دژی کەوتنە ژێر ڕکێفی ئەمانە وەستانەوە، بەشێوازێک گەیشتنە قۆناغی یاخیبوون لە کۆمەڵگە و ئەدەبیش، واتە ئەو ئەدەبەی کە لەو سەردەمەدا هەبووە و داوای ئازادیان دەکرد، لە ڕوانگەی (یبری، کۆمەڵایەتی، ئاینی، ئەدەبی،...)، بەمەش مانای یاخیبوونیان لەو ژیان و واقیعەی، کە لە عیراقدا هەبوو بەرزکردەوە و پێشیان وابوو بەهۆی یاخیبوونەوە داهێنان دەکەن.

ئەندامانی گروپی ڕوانگە لە ڕوانگەی ئەدەبییەوە، بەهۆی کاریگەربوونیان بە بزوتنەوەی ڕۆشنبیری و گۆڤارو.....تاد ئەدەبیە جیهانی و عەرەبییەکان، بڕیاری یاخیبوونیان دا لەپێناو ڕاگەیاندنی ڕەوتێکی نوێ، لەڕوانگەی سیاسیشەوە هەلومەرجی سیاسی عیراق و هەرێمی کوردستان، بارودۆخێکی داپڵۆسێنەر بوو، بۆیە لەم دەسەڵاتە یاخیبوون و دەنگی شۆڕشگێڕیان بەرزکردەوە، لەرووی کۆمەڵایەتییشەوە ئەوەندە دواکەوتویی و هەستکردن بە جیاوازی لەنێوان ژن و پیاو بەئاشکراو کارکردن لەسەر بیرە دواکەوتوەکان، بۆیە یاخیبوون، بە مانایەکی تر یاخیبوونی گرویی ڕوانگە، یاخیبوونێکی بەرفراوان و هەمەلایەنە، لەپێناو گۆڕینی ژێرخانی ئەدەبی و سیاسی و کۆمەڵایەتی و.....تاد کۆمەڵگەو هوشیارکردنەوەیان، بەو شێوازەی کە گروپی ڕوانگە دەیخوازێت، کەواتە هۆکارەکانی یاخوبوونی گروپی ڕونگە بریتین لە:

1. نەبوونی ئازادی بیروڕاو نوسین لەوسەدەمەدا.
2. دواکەوتوویی کۆمەڵایەتی و کلتوری و.....تاد.
3. زاڵبوونی بیروڕای ئاینی بەسەر کۆمەڵگەدا.
4. پێناوابوو ئەدەب لەقۆناغی وەستاندایەو پێویستی بە ڕاچڵەکین هەیە، بۆئەوەی لەگەڵ ڕەوتە نوێکانی سەردەمەکە هەنگاو بنێن.
5. بەئاشکرا جیاوازی لەنێوان ژن و پیاو لەکۆمەڵگەدا دەکرا.
6. چەقبەستوویی نوسینی هەندێک لە نوسەرانی سەردەمەکە.

یاخیبوون وەک ئامرازی داهێنان:

شاعیرانی گروپی ڕوانگە بۆئەوەی خۆیان لەقوتابخانەی گۆران دابماڵن، دژی تەواوی ئەدەبی ئەم سەردەمە وەستانەوە، تاوەکو بتوانن بە بیرکردنەوەیەکی جیاواز، بەرهەمێکی نوێتر و تایبەت بە خودی خۆیان بهێننە گۆڕێ، ئەمە بۆ نوسەرەکانی تریش بە هەمان شێوە بوو، بۆیە زۆر لە دەربڕینەکانیان چ لە وتارەکەیان، یان لەبەرهەمە ئەدەبیەکانیاندا، ئەم حاڵەتە بە ئاشکرا دەبینرێت.

گروپی ڕوانگە یاخیبوون بۆئەوەی گوزارشت لە خودیان بکەن، بە شێوازێکی تایبەت و جیاوازتر نەک وەک ڕابردوو، بۆیە ڕۆحێکی زیندویان بەخشیەوە بە ئەدەب، بەهۆی ئەمەشەوە هەڵچونە خودییەکان زاڵبوون بەسەر کارە هەستیەکانیان و بەرهەمەکانیان ڕەنگدانەوەی بابەتی نوێ و جۆرێک لە داهێنان بوون، بۆیە بەرهەمەکانیان گوزارشتێکی ڕاستگۆیانە بوو لە ئەزمونی کەسی و موعاناتی هەستپێکراوی خۆیان.

یەکێک لەو تایبەتەندیانەی ئەم یاخیبوونەی هێنایە ئاراوە، ئازادکردنی زمان و بیرە لە دەقە ئەدەبیەکاندا، چونکە لە ئەنجامی زۆری شیعر، زمان چالاکی و زیندویەتی خۆی لەدەستدابوو، تەنها وەک هێما و دەربڕاو مابووەوە، بۆیە ئەم شێوازەیان گرتەبەر، بۆئەوەی گوزارشتێکی نوێ بۆ دارشتن و ماناکانی شیعر دابنێن، تاوەکو لەگەڵ سەردەم و کێشەکاندا بدوێ و بگونجێ، چونکە هەموو مرۆڤێک دەیەوێت بەو شێواز و هۆکارە بەرەوڕوی ژیان ببێتەوە، کە خۆی دەیەوێت، خودی گروپی ڕوانگەش، دەیانویست ئەم ڕێگەیە بگرنەبەر بۆ ڕوبەڕوبونەوەی واقیعی ڕوداو و سەردەمەکەیان، زمانی شیعریش یەکێک بوو لەو هۆکارانەی توانی بەوردی و ڕوونی هەموو سیمای شارستانی و مەبەستەکان لەخۆیگرێت.

شێرکۆ یەکێک بوو لەوانەی زۆر بەئاشکرا ڕێگەی یاخیبوونی لە دەسەڵات و کۆمەڵگە و ئەدەب گرتەبەر، یان بە وردتر یاخیبوون لە ژیان، بۆیە داوای گوێگرتن و شوێنکەوتنی ئەو بەرنامەیەی دەکرد، کە ڕوانگە ڕایگەیاندووە.

لە ڕوانگەی واقیعی سیاسییەوە، شێرکۆ بەسروشتی حاڵ کەسێکی شۆڕشگێڕ بووە، لەگەڵ ئەوەی پێشتر بەشداری خەباتی سیاسی و شاخی کردووە، بۆیە بەبەردەوامی بەم گیانەوە و لە ڕێگەی وشەوە، یاخیبوونی خۆی لە دەسەڵاتی سیاسی ڕاگەیاندووە، هەریەکە لە (جەلالی میرزاکەریم، شێرکۆ بێکەس، جەمال شارباژێری) وەک شاعیر و لەشیعرەکانیاندا یاخیبوونیان لە زمان و قاڵبی شیعریی و ئایدیادا ڕاگەیاند، هەریەکە لە حسین عارف، کاکە مەم بۆتانی)ش بەهەمانشێوە لە ڕۆمان و چیرۆکەکانیاندا دژی ئەو دابونەریت و دەسەڵاتە یاخیبوون.

بزوتنەوەی ڕوانگەو ڕەخنە ئاراستەکراوەکان

دوابەدوای بڵاوکردنەوەی دوو بەیاننامەی دیاری بزوتنەوەی ڕوانگە، بیروبۆچوون و ڕەخنەی جیاواز، ئاراستەی ئەم بزوتنەوەیە کرا، کۆی ئەم ڕوانین و ڕەخنانەش، هەڵهێنجان بوو لە پەیامی بەیاننامەکان، بەوەی داواکارییەکان بەو خێرایەو لەو بارودۆخەدا نایەنەدی، بۆنموونە"کۆمەڵانی خەڵک پێناوابوو کە ڕوانگە تەنها بۆ چینێکی تایبەتی کۆمەڵگە بنوسێت، کە ئەویش چینی ڕۆشنبیرانە و هەرچی جوتیاران و کرێکارانە پشتگوێیان خستووە و هیچیان بۆ نانوسن، هەربۆیە ناوی ڕوانگەیان ناونا بۆرجوازی" (حەسەن، 2001، 48)، کەواتە ئەم ڕوانینە لەدەرەوە سەرچاوەی گرتوەو گۆڕانکاری تەنها نە بەکۆمەڵێک دەکرێت، نە بۆ کۆمەڵێکە.

یەکێکی تر لەو تێڕوانینانەی لەسەریان هەبوو، بریتی بوو لەوەی کە"یەکێک لەو بەرپەرچدانەوە تونـد و تیژانەی کە ڕوبەڕویان بویەوە، دانانی ڕوانگە بە حیزب و ڕوانگەییەکان بە کەسانی حیزبی، ئەمەش بووە هۆی بێهێزکردنی ڕوانگە و توشی ڕێگەی داخراوی کرد، لەم بارەیەوە شێرکۆبێکەس دەڵێت: "ئێمە توشی زۆر کۆڵانی دەرنەچووش بوین" (حەسەن، 2001، 39).

هەروەها حسین عارف دەڵێت: "ڕوانگە گەیشتۆتە سەر شەقامێکی گیراو، بەردەم دەرگایەکی داخراو، کە ناتوانێت لە ڕۆیشتن و گەشەکردنیا بەردەوامبێت" (حەسەن، 2001 ،39)، کەواتە بۆچی دوچاری ئەمە بوون، ئایا هۆکارەکەی بزوتنەوەی ڕوانگە بوو، یان دروستکردنی بەربەست بۆیان، ڕاستە بزوتنەوەی ڕوانگە حیزبێک نەبووە، بەڵام بەبێ کاریگەری حیزبی، یان ئایدۆلۆژی نەبووە، چونکە دواجار پەیامی بزوتنەوەکە بەشێکی دانەبڕاو بووە لە ئایدۆلۆژیا، لەم سۆنگەیەوە داواکارییەکانیشی بەهەمان شێوازە، ئەمەش بەڵگە نییە لەسەر لاوازی و بێ کاریگەری بیرو ڕوانینەکان، بۆیە "ئەگەر بەچاوێکی وێژدانەوە بڕوانینە ئەم بیروبۆچونەیان، ئەوا هەرگیز ناتوانین

بڵێین ئەم بیروبۆچونانە بیروبۆچونێکی ناپەسەندە و لە خزمەت ئەدەب و کۆمەڵدا نییە، بەڵام مـایەی نیگەرانییە کە نەیانتوانی ئەم بیربۆچوونانەیان بخەنە ناو چوارچێوەیەکی پراکتیکییەوە و نەیانتوانی هەموو خواســـت و مەرامەکانیان بەتەواوەتی بە ئەنجام بگەیەنن" (حەســـەن، 2001،38)" کەواتە بیروبۆچونەکان هەزمکردنی لەلایەن ڕۆشـــنبیرانی ئەو ســـەردەمەوە، ئاســـان نەبووەو بەهۆی کەوتنە ژێر کاریگەری شەپۆلەکەنەوە، ئەم ڕەخنانە سەریانهەڵداوە.

هەروەها شێرکۆ بێکەس دەڵێت"ڕوانگە بەر لەوەی دەق بێت هاوار بوو، بەر لەوەی تێپەڕاندن بێ طموح بوو" (حەسەن، 2001 ،34)، واتە ئامانج و مەبەســتی پەیامی بزوتنەوەکە لەلایەک شـــڵەقـانی گۆمی ئەدەبی و ڕەخنەیی بوو، لەلایەکی تر‌ەوە بەرزکردنەوەی هاوارە کە نوســـەرانی کوردیش هیچیان کەمتر نەبووەو توانای هەمان هەنگاویان هەیە بینێن، کە لەو سەردەمەدا نراوە، هەر لەبەر ئەمەشە شێرکۆ بێکەس دەڵێت: "بەبیروڕوای من ڕوانگەی ئەدەبی کوردی ئێمە بوێنایە و نەبوێنایە، ئەبوایە لەم قۆناغەی ئێســـتای میللەتەکەمانا ســـەری هەڵبایە یان بتەقایەتەوە، واتە ئەبوو بزوتنەوەیەکی تر دروســـت بوایە ئەگەر ڕوانگەش نەبوایە"، هەروەهـا دەڵێـت: "شـــەســـتەکان وەک گۆمێکی مەنگ وابوو، بەڵام ڕوانگە تا ڕادەیەک گۆمەکەی شـــڵەقاند" (حەســـەن، 2001 ،46)، ئەم بۆچوونە وەک فاکتێک بۆ هەموو سەردەمەکان دروستە، لەگەڵ ئەمەشدا گۆمەکەی شڵەژان، بەڵام داجار بە شڵەقاندنی گۆمەکە چی بەرهەم هات، ئەمەش ئەو هۆکارەیە کە وادەکات ئەم ڕەخنانە ڕووبەڕووی بزوتنەوەکە بکرێتەوەو خودی نوســـەرەکانیش، وەڵامێکی ڕوون و یەکلاییکەرەوەیان نەداوەتەوە، بەڵام ڕوانگە توانی هەڵوێستە لەسەر ئەدەب و ڕەخنە دروستبکات.

لەگەڵ ئەمانەشـــدا بزوتنەوەی ڕوانگە بۆئەوە دروســـت نەبوو ڕابەرایەتی گۆڕانکاری بکات، بەڵکو هەســـتی بە بەرپرســـیاریەتی قۆناغەکە وایلێکردن ئەم هەنگاوە بنێن، لەم ڕوانگەیەوە جەلالی میرزا کەریم دەڵێـت"بڵاوکردنەوەی ئەم بانگەوازە لەلایەن ئەم شـــەش ئەدیبەوە، بەهیچ جۆرێک ئەوە ناگەیەنێت، کە ئیتر (بیرە و بکۆژ) هەر خۆیانبن و بچنە ســـەر تەختی دەســـەڵاتداریتی ئەدەبی و حوکمی چاکە و خراپە بدەن بەسەر ئەم نوسین و ئەو نوسیندا" (عارف، 2005، 101).

عەبدول ڕەزاق بیمار دەڵێت "بانگەوازەکەیان بە پەلە و لە ناکاو بوو، چونکە تا ئێســـتا لە مەیدانی نموونەکارییەوە نموونەیەکی لە خەڵک بەدەریان پێ نەداوین، قەڵایەکی تازەیان نەگرتووە کە پێویست بە دەرکردنی بەلاغێکی مارش ئامێز بکات" ئا:حســـین عارف، ڕوانگە و یارو نەیارانی، ل٩٢، لەگەڵ ئەمەشدا جەمال شارباژێری دەڵێت: "من لەو بڕوایەدام هەموو شـــتێک لە گۆڕان و تازەکردنەوەدایە، ئەمە ئەدیبان و ئەدەبیش دەگرێتەوە، بمانەوێ و نەمانەوێت وایە، ڕوانگەش چەسپیوەو دەچەسپێ " (عارف، 2005، 58).

ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی ئەڵێت: " لە ژمارە (٤٨)ی هاوکاری کاک حسێن عارف وتارێکی نوســـیوە لە ژێر ناوی (ڕوانگە لە بانگەوازەکەوە تا ئێســـتا)، کە ســـەرجەم هێرشێکی توند و تفتی تیا کردبووە سەر ئەوانەی لە گەڵیانا نین و مەبەستێ بۆ خەڵکی ناکات، بەڵکو لە بەیاننامەی پارتێکی ســـیاسی ئەچێ کە هەڕەشـــە لە دوژمنانی ئەکا و هێز و بازوی خۆی دەرئەخـات" ئـا:حســـین عـارف، ڕوانگە و یارو نەیارانی، ل١١٣،کەواتە زۆربەی بۆچونەکان لەو ســـۆنگەوەیە کە بەیاننامەکە لەخۆی گرتوە، نەک هەڵســـەنگاندنی بەرهەمی نوســـەرانی گروپی ڕوانگە، خودی بەیاننامەکەش مەبەســـت لێی شـــڵەقاندن و بەئاگاهێنانەوە بووە تاوەکو لێرەوە هەنگاوێکی تر بۆ ئەدەب بگیرێتەبەر.

بەشی دووەم:
جۆرەکانی یاخیبوون لەبزوتنەوەی ڕوانگەدا

نوسەرانی گروپی ڕوانگە لەو سەردەمەدا دەنگێکی ئازا و بوێر بوون، چونکە بەبێ گوێدانە هیچ شتێک، بە بیر و قەڵەمەکانیان پەیامێکی نوێ و شێوازێکی نوێیان ڕاگەیاند، خودی ڕاگەیاندنەکە ئازادی و هەڵوێست بوو، ئەگەرچی شەپۆلێکشی بەدوای خۆیدا نەهێنابێت، ئەمە بەڵگەی لاوازی و خراپی کارەکە نەبوو، بەڵکو لاوازی یەک هەڵوێستی و گوێنەگرتن بوو، یان جۆرێک لە سڵکردنەوە بوو، چونکە ئەم بەیاننامەیە گورزێک بوو لەپەیامی سیاسی و ئەدەبی و...تاد ئەو سەردەمە، هۆکارێک بوو لە هۆکاری شۆڕش، یان ئامانجێک بوو لە ئامانجەکانی شۆڕش، بەمانایەکی تر ڕوانگە بووە مێمبەری وەڵامدانەوەی دەسەڵات وەک ڕێگریکردن لە ئازادییەکان(سیاسی، بیرباوەڕ....) و دواکەوتوەکان و پیاوانی ئایینی، چونکە لەو ماوەیەدا بەربەست و ڕێگری لەبەردەم ئازادی و نوێگەریدا هەبوو، گروپی ڕوانگەش وەک هەڵوێستێکی ئایدۆلۆژی و نیشتمانی و نوێخوازی، ئەم بەیاننامەیەیان وەک دژایەتیکردن ڕاگەیاند، هەرچەندە شێرکۆ بێکەس دان بە پەلەکردن لە دەرکردنی بەیاننامەکەدا دەنێت و دەڵێت" پێموایە پەلەکردن لە دەرکردنی بەیاننامەکەدا هۆیەکی ئەو بوار تەسکییەی بوو" (ڕوانگە، 2011، 8)، لەڕاستیشدا پەلەکردنەکەش لەوەوە بوو دەترسان ئەو دەرفەتەش لە دەست بچێت و دەرفەتی تر نەرەخسێت، بۆیە بوونی بەم شێوازە باشترە لە نەبوونی، ئەم بەیاننامانە چەندین جۆری یاخیبوونیان لەخۆگرتووە، لەوانە:

1. یاخیبوونی سیاسی:

ئەو جۆرە یاخیبوونەیە، کە لەتەواوی ڕوانین و سیاسەت و کارو....تاد دەسەڵات یاخی دەبێت، یان" ئەو جۆرە یاخیبوونەیە، کەشاعیر لەو دەسەڵاتە یاخی دەبێت، کە دوای مێژوویکی زۆری کارو خەبات دەگاتە ئەو دەرئەنجامەی، کە دیسانەوە ئەوەی بەرهەمهات، بەرەو ئەو ئاراستەیە دەڕوات، کە دەبێت بە گوێی بکەین و گوێڕایەڵی بین"(ڕەئوف ،2016 ، 186)، واتە ئەگەر گۆڕانکاری پرەنسیپ نەبێت، ئەوا دیسانەوە دەبنەوە بە ستەمکار بەسەر خەڵکییەوە، لەوسەردەمەشدا تاکە هۆکارو باشترین هۆکاری ڕووبەڕووبوونەوە لەناوشاردا شیعر بووە، عوسمان تەیب دەڵێت" دەڵێن شیعر هاوواتای ئازادی و ئازادکردنە، چونکە سااڵنی حەفتا و هەشتاکان، بەهێزی ئاراستەکردنی شیعری ڕزگاری جیادەکرێتەوە،(الطیب، 2017، 47) ئەم ڕوانینەش بۆ عیراقیەکان دروستە، چونکە لەو ساڵانەشدا دیسانەوە زوڵم و ستەم لە عیراقدا دەستی پێکردبووەوە، لەگەڵ ئەمەشدا بۆ کوردیش ئەگەرچی سەرەتای ساڵانی حەفتاکان، دانوستان بوو، بەڵام دانوستانەکان مەبەستدار نەبوون لەلایەن ڕژێمەوە، بۆیە سەرهەڵدانی ڕوانگە دەرفەتی تەقینەوەی ئەو هێزە شاراوەیەی ناخی ئەدیبان بوو، کە بەهۆی بارودۆخە سیاسیەکەوە پەنگی خواردبۆوەو بەهۆی دەرفەتی دانوستانەوە ئەم هێزە بەدەرکەوت، بۆ نموونە لە بەیاننامەی ڕوانگەدا هاتووە"ئەگەر سەرنجێکی ورد لە بارودۆخی ئەوسای کوردستان و ناوچەکە و دنیای ئەو کاتە بدەین، دەبینین سەرچاوەی ڕوداو و گۆڕانکارییەکان لە هەموو لایەکەوە لە کوڵان و تەقینەوەدابوون، کوردستان چەندین ساڵ بوو شۆڕشی ئەیلول نەخشەی

ولاتەکەی بەهاتنە کایەی مرۆڤی پێشمەرگە گۆڕیبوو"، "ڕاپەڕینی خوێندکاران لە فەرەنسا و وەرچەرخانی فیکری نەتەوەیی لە ئەوروپا بەگشتی و لە ئەمریکای لاتینیشدا، سەردەمی شۆڕش و شۆڕشگێڕێتی و هاتنە مەیدانی سەرکردە و ڕەمزی گیان فیداکاری و نمونەی وەک (گیڤارا)ی خولقاندبوو"(ڕوانگە، 2011، 5)کەواتە گروپی ڕوانگە لەئەنجامی کەوتنەژێر کاریگەری گیانی شۆڕشگێڕی دەرەکی، هەروەها هەستکردن بەگیانی شۆڕشگێڕی و.....تاد، ئەمانە وایانکرد پەیامی بەیاننامەکە لە گیانێکی سیاسی ئەدەبیدا بنوسن، هەربۆیە دەڵێت"ئێمە کۆمەڵێ شاعیرو نووسەری کوردی ئەو سەردەمە بووین، کە سەرمان پڕ لە خەونی شۆڕشگێڕانە و دڵ و دەروونیشمان پڕ لە حەز و خۆشەویستی بوو، بۆ نوێخوازی و تازەکردنەوەی زمانی شیعر و ئەدەبییات، هەڵبەت ئێمە ئەو کاتە کەوتبووینە ژێر کاریگەری ئەو زریانی شۆڕش و گۆڕانکاریەکانەوە" (ڕوانگە، 2011، 6)، یاخود دەڵێت"ئەو سەدەیە کە مرۆڤ تیایدا دەستەویەخە ڕوبەڕوی ئەو گورگی مردنانە ئەجەنگێت، کە نایەوێت ژیانی لێ بکەنە شانۆیەکی نائومێدی و وەرەبەردان و دەستەوەستانی، تا وەک هەر نێچیرێکی لاواز و بەستەزمان" (ڕوانگە، 2011، 15)،یاخود دەڵێت"سەدەی تازە هەزاران سنووری داڕێژراوی لەوبەری بەتەوژمی بیروباوەڕی نوێی شۆڕشگێڕی نەترس و ئازا ڕامالّی و شوێنەواری زۆریشی سڕیەوە، ئەو سەدەیەی کە لە هەموو ڕێبازێکدا گیانێکی تازەکردنەوەی بزواند، لە گشت گۆڕبەستنەوەیەکی چوونە پێشەوەیدا، ئەوەی سەلماند کە مانەوە و ژیان هەر بۆ ئەو ڕێچکەی کاروانە شەو شەقکەرانەیە کە بەناو دۆزەخی ئازارو بەربەستیدا ڕێگای ئاوات ئەگرنە بەر" (ڕوانگە، 2011، 15)جگەلەمەش شێرکۆ بێکەس دەڵێت"سەرەتای بیرۆکەکە لە بارەکانی "ئەبی نەواس" بوو لە بەغدا،چونکە ئەوکات جۆرێک لە نائومێدی لای هەریەکێکمانەوە دروستبوو بوو بەرامبەر بزوتنەوە سیاسییەکان، بۆغونە نائومێدی حسێن عارف، لەقیادەی مەرکەزی، لای من لە قەومیەکان، جەلالی میرزا کەریم ئەوکاتە لەگەڵ باڵی مەکتەبی سیاسیدا بوو، بۆیە یەک سەقفی ئایدیۆلۆجی کۆی نەکردبوونەوە، بەڵکو گەنج بووین و خەونمان هەبوو"(عومەر، ،2001،407)، کەواتە ڕوانگە لەئەنجامی هەستکردن بە بۆشاییەک لەلایەن بزوتنەوە سیاسییەکان و فشاری دەسەڵات بەیاننامەکەی لەم قاڵبەدا دارشتوە، جگەلەمەش ئەندامانی ئەم گروپە بە گیانێکی شۆڕشگێڕی گەنجانەوە، لەم بارودۆخە دەڕوانن و بڕیاردەدەن بچنە ژێر دەرئەنجامەکەی، بۆیە شێرکۆ بێکەس دەڵێت"ڕوانگە گۆمێک بوو ئەبوا بشلەقێ، ئەوکات باری سیاسی کوردستان باڕێکی تایبەت بوو، گەنجەکان بەلای چەپڕەویدا کێشیان دەکرد، بزوتنەوەی سیاسی پێیوابوو ئێمە حزب دروست ئەکەین، یان واجبەی حزبین، ئەوانەی بەربەستیان بۆ دروست دەکردین چەند ڕووناکبیرێکی سەر بە فیکری مارکسی تووندڕەو و دۆگما، ئەوانەی ڕەنگی ڕەش و سپیان قبوولنبوو، لەگەڵ فکری سەلەفی بوو لەمەسەلەی ئازادی ژن"(عومەر،2001، 208)

کەواتە خودی شاعیران و نوسەرانی گروپی ڕوانگە یەکێک لەو هێزانەی کە کۆیکردونەتەوە، گیان و هێزی شۆڕشگێڕیەو لەم ئاراستەیەوە، یان بەم نەفەسەوە پەیامی بەیاننامەکایان ڕاگەیاندووە.

بەدەرلەمەش لە پوختەی پەیامەکەشیاندا، ئەم جۆرەی یاخیبوونە، بەشێوازێکی ترو و وردتر خۆی دەنوێنێت، واتە بەڕاشکاوی دەیناسێنێت، وەک دەڵێت"مرۆڤی کورد ئەینوسێت... بۆیە بۆ نەتەوەی کورد ئەبێتە مەشخەڵ"جگەلەمەش"لەوێوە دەست پێئەکات کە ئەدیب ئەبێ ئەو جەنگاوەرە بێت، کە بەفیکر و خوێن ڕێگەی بەختەوەری و ئازادی بۆ گەلەکەی ڕۆشن بکاتەوە،... لەوێوە کە ئەبێت ڕاستگۆبێت لە دەربڕینی ئەو شتانەدا، کە نەک هەر لەدەروونی ئەمەوە هەڵئەقوڵێت، بگرە لە دەروونی زۆربەی زۆری زەحمەتکێش و ڕەشوڕوتی گەلەکەشیەوە"(عارف، 2005، 103).

2-یاخیبوون لە نەوەی کۆن:

ئەو جۆرە یاخیبوونەیە، کە تێیدا گروپی ڕوانگە بیروبۆچوونی نەوەی کۆن بەتەواوی دەخاتەلاوەو لێیان یاخی دەبێت، ئەمەش لەوەوە سەرچاوەیان گرتوە، ئەم بۆچوونانە کۆنن و ناتوانن لە ئێستادا ڕۆڵیان هەبێت و پێویستە هەموان لێیان یاخی بن، بۆئەوەی ئەم بۆچوونانە بمرن، بەمانایەکی تر یاخیبوونە لەو بۆچوونانەی، کە هەر لەبنچینەوە، یان لەگەڵ لەدایکبوونیان مردون، هەر بۆیە د.لوقمان ڕەئوف دەڵێت" یاخیبوون لە کۆن، یاخیبوون نیبە لە تەمەنە گەورەکان، بەڵکو یاخیبوونە لەو بۆچوون و ئایدیاو ڕوانینانەی، کە وەك تەختەیەکی کۆن،جگە لە دیاریکردنی سەردەمەکەی خۆیان، هیچ سودێکیان نیبە"(ڕەئوف ، 2016 , 188).

لەم سۆنگەیەوە گروپی ڕوانگە ئەو ململانێیەی نەوەی کۆن و نوێ دەناسێنێت، کە بەشێکە لە ژیان و تا ئێستاش بەردەوام لەگەڵ ئەو بۆچوونانەدا دەژین، کە لەڕابردودا لەگەڵی گەورەبوون و خەونیان پێوە دیوە، ئێستەش هەر بەو خواستەوە دەژین، واتە دەیەوێت بڵێت ئیدی ئەم بۆچوونانە ناتوانن بڕوا بە لاوازترین کەسی ئەم سەردەمە بکەن، ئیدی بۆمان باسمەکەن، بۆغونە لەبەیاننامەکەدا هاتوە" بانگەوازێک لەڕوانگەی ئەدەبیانەوە ڕابێت بە گوێی کۆڕ و ڕۆڵەکانی نەتەوەکەماندا، تاقیکردنەوەیەک نیبە کە دەستپێشکەری تیایا بۆ نەوەی ئیمە بگەڕێتەوە، هەروەکو ڕێگاگانیش نیبە هەر بە تەنها ئیمە پیایا ڕۆیشتبین، بەڵکو ئەم دەنگ و خواست و مەبەستانە، کەم و زۆر هەر هەبوون، ئەگەرچی بانگەوازێک لە سەردەمی زانیاری ئەمڕۆ هەڵبدرێت دیارە ئەبێت جیاوازی لەگەڵ نەوەکانی ڕابردوودا بە ئاشکر دیارین"(ڕوانگە، 2011، 16)یاخود دەڵێت" نەبێنی پاشەڕۆژی ڕووناک و سەرکەوتن و زاڵبوونی ئەدەبی تازە و بیری نەوەی نوێ، تەنها لە ڕازانەوە و ئارایشتکردنی دیوی دەرەوەدا نیبە، بەڵکو لە چوونە خوارەوەشدا بە بنج و بنخی هەست و نەست و ژیانی ئادەمیزادی سەدەی بیستەمدا... هەموو وشەیەک ئەیەوێت بژی و بجووڵێت و جێگەی خۆی بکاتەوە" (ڕوانگە، 2011، 18)،کەواتە داوای ئەدەبێک دەکەن کە وەڵامی پرسیاری نەوەی ئێستای ئەدەب بداتەوە، نەک ئەدەبێک بریتی بێت لە باسکردن و قسەکردن لەسەر شتە کۆنەکان چ لەڕووی سیما، یان ماناو مەبەستەوە، لەم ڕوانگەیەوە دەڵێن"بەڵای ئێمەوە شێوە و ناوەڕۆک لەیەک جیا ناکرێتەوە و هەردووک هەر لە یەک بۆتەدا قاڵ ئەبن و پێکیشەوە لە دایک ئەبن. جا لەبەر ئەوەیە کە ئەڵێین؛ شێوە و ناواخنی ئەدەبی، تێکڕا ئەبێت لە کۆڕی ژیان و بزووتنەوە و تازەکردنەوەدا پەل بهاوێن و نەشونما بکەن و بدرەوشێتەوە"(ڕوانگە، 2011، 18)، کەواتە ئەدەب لای ئەمان پەیام وئەرکەو لە

شته فۆرمییەکاندا نایەنرێتەوە، هەروەها دەڵێت"سەردەمی بەرهەمی دروستکراوی بێ بۆن و ستایش و هەجوی بێ پێز بەسەرچووە و لەو قەڵەمڕەوی دەرەبەگایەتییە ڕزگاری بووە، کە بکرێت بە تاجێکی گەوهەر و مرواری و بە بڕیاری چەند کەسێک بکرێتە سەری یەکێکەوە، نووسەر و شاعیری ئەمرۆمان، پێویستە ئەو قۆناغی ویقاڕ و فیز و لەخۆبایبوونە کلاسیکیانە بشکێنێ، کە دورەپەریز و لە سوچێکەوە دابنیشێت، وە تەنها بۆ حەز و ئارەزووی خۆی بهۆنێتەوە و بنووسێت!." (ڕوانگە، 2011، 19).

بەدەرلەمەش لە پوختەی پەیامەکەشیاندا، ئەم جۆرەی یاخیبوونە بەشێوازێکی ترو و وردتر خۆی دەنوێنێت، واتە بەڕاشکاوی دەیناسێنێت، وەک دەڵێت"-نوێخوازە... بۆیە لە کۆن یاخی ئەبێت"سەربەست و ئازادە... بۆیە گشت کۆت و زنجیرێک ئەپچڕێنێت" (ڕوانگە، 2011، 20) ، بەهۆی ئەم هەڵوێستانەی ڕوانگە، بۆچوونی جیاوازیان لەسەر هەبووە بۆ نموونە عزەدین ڕەزا دەڵێت "ڕوانگە ئەدەبی کوردی لە قۆناغێکەوە بردووە بۆ قۆناغێکی تر، لە کۆنەوە بۆ نوێ، ڕوانگە لە حاڵی میللەتی کوردەوە دەدوێ، لە ئازاری ئاشتییەوە تاوەکو ئەمڕۆ، کورد پەروەرو شۆڕشگێڕە، ڕوانگە باسی مرۆڤ دەکا، سنوری تەنگەبەری ناوچەیی دەشکێنێ و خۆی داوێتە ئامێزی جیهانەوە" (حەسەن، 2001، 94)، ئەگەرچی داواکردنی گۆڕانکاری لەنێوان کۆن و نوێدا یەکێک بوو لە داخوازییەکانی بزوتنەوەی ڕوانگە، بەڵام دواجار نەیتوانی دابڕانێکی تەواو لە نێوانیاندا دروست بکات، جگە لەمەش زیاتر لەژێر کاریگەری ئەدەبی عەرەبیدا بوو وەک لە جیهانی، واتە داواکاریکردنە لە سۆنگەی جێکەوتەوە بووە، بۆیە توانی وریاکردنەوەیەک بهێنێتە گۆڕێ، بەڵام دواجار نەبووە هۆکاری جیاوازی و دابڕان لەنێوان ڕوانگەو پێش ڕوانگە، چونکە بارودۆخەکەش ڕێگربوو بۆ بەردەوام و دابڕانی گروپەکە، هەربۆیە دەڵێت"بانگەوازی ڕوانگە بۆ ئەوە نییە کە سیمای نوێخوازی خۆی بەسەر خەڵکیدا بسەپێنێت، بەڵکو ئیمە دەمانەوێت گەلەکەمان لەوە ڕزگاریکەین کە تێیکەوتوو"، (حەسەن، 2001، 55)، جگەلەمەش دەڵێت"هەندێ لە ڕەخنەگران وتویانە ئەمانە تەنها بۆ نزیکەی (٥٠) ڕۆشنبیر ئەنوسن و بەرهەم بڵاو دەکەنەوە، کە بێگومان ئەوانیش هەر وەک خۆیان وردە بۆرژوازن" (حەسەن، 2001، 49)، کەواتە لەبنچینەدا ڕەنگدانەوەی داخوازی گروپەکەیە لەلای خودی نوسەرانیش جێگەی پرسیاربوو، بۆیە نەبوویە داواکارییەکی دەستەجەمعی و کۆدەنگی لەسەر هەبێت ، دواجار بڕیار دروستبکات.

3-یاخیبوون لە دەسەڵات:

"ئەو یاخیبوونەیە، کە بەتەواوی دژی دەسەڵات بە کۆی ڕوانین و سیستەمەکەیەوە یاخی دەبێت، چونکە نەیتوانیوە ئەو بەڵێن و داواکاری و خواستانە جێبەجێبکات، کە بە خەڵکی دابوو(ڕەئوف ،2016 ، 190)هەر بۆیە لەسەروبەندی ڕێکەوتنامەی یانزەی ئازاری ساڵی ١٩٧٠، سەرجەم ئەو هیوایانەی دروستبوون سەبارەت بە گۆڕانی ڕژێم و بڕوابوون بە ئازادییەکان، هەموویان لەبیکران و هەمان ڕێچکە دەستپێبکردوە، بۆیە شاعیرانیش هەڵوێستان دەربڕیوە، وەک دەڵێت"نووسەر و شاعیری ئەمڕۆ، شانبەشانی پیشەی نووسین و شیعر وتنی کارگێڕیشە... شۆڕشگێڕیشە... جەنگاوەریشە. ئەو تاقیکردنەوانەی لە ژیانی ڕۆژانەدا ئەدیبی تیا ئەژی و لە کوورەی بەسەرهات و کارەساتەکانیدا جۆش ئەخوات. هەر تەنیا ئەو تاقیکردنەوانەن ڕێگەی پوختەترین و باڵاترین بەرهەمی داهاتووی بۆ خۆش ئەکەن. دوا جار بانگەوازی ئێمە کە لە گەرووی بیری نوێی شۆڕشگێڕییەوە سەر هەڵئەدات و بە کەژاوەی ڕازاوە و نەخشینی تازەکردنەوە ڕێگای سەرفرازی پێشکەوتن ئەگرێتە بەر" (ڕوانگە، 2011، 19)، دیاریکردنی ئەم ئەرکەی نوسەر لەو سۆنگەیەوەیە، دەسەڵات فشاری لەسەر تەواوی چینەکان دروستکردبوو، بۆیە ڕوانگەش لەیەککاتدا داوای یاخیبوون و شۆڕشی دەکرد لە دژی دەسەڵات، چونکە بەدوای ئامانج و مەبەستێکەوە بوون، وەک دەڵێت"بانگەوازی ئێمە تەقینەوەکەی مەبەستەو لەو پێناوەدا دەنگی زوڵاڵی خۆی بەرزئەکاتەوە، بروسکە و چەخماخەی خۆی ئەدات و ئەچێتە کۆڕی جەنگێکی پیرۆزەوە. ئێمە وەها بە ئاواتەوەین کە بتوانین لە کۆڕی ئەو جەنگە پیرۆزەدا سەدان بەهرەی ڕۆشن لەدەم گورگی چەقین و کپبوون بسڕێنینەوە... سەدان ئەستێرەی گەش لە ژێر باڵی تاریکی دەسڕێنینەوە... سەدان خونچەی هیوا لەسیسبوون و بگرە سەدان گوڵی بۆخۆشیش لە هەڵوەرین ڕزگار بکەین، کە ئەمانە هەموو لەم ساتانەی سەرهەڵدانی ئەم سەردەمەی ئێستای ئەدەبەکەماندا مت و خامۆشن و بە پەرۆشەوە چاوەڕوانی هەڵهاتنی ڕۆژی ڕەنگاوڕەنگی بەختیان ئەکەن" (ڕوانگە، 2011، 20), کەواتە ئامانجی یەکەمی بزوتنەوەکە تەقینەوەو بڵاوبونەوە، یان دەنگدانەوە بووە، ئەمەش هاتوەتەدی.

دەسەڵات لەگەڵ ئەوەی ئاڵای ئازادی و یەکسانی و دیموکراسی بەرزکردوەتەوە، بەڵام بەپێچەوانەوەو بەسیاسەت و لەژێر پەردەی یاسا، زوڵم دەکەن و دەستیان بەسەر مافەکاندا گرتوە و ئازادیان کوشتوە، بۆیە ئەم یاخیبوونەی ڕوانگە لەدەسەڵات، وای کرد ئەو هێڵەی کە پێشتر بەئاراستەیەکی دیاریکراودا دەیبرد بیگۆڕێت، بەشێوازێك هەڵوێستێکی جیاوازتر لە ڕابردوی خۆی بنوێنێت و سڵ لەم بەیاننامەیە بکاتەوە، تاوەکو دەرئەنجامەکەی ڕونبێتەوە.

بەدەرلەمەش لە پوختەی پەیامەکەشیاندا، ئەم جۆرەی یاخیبوون بەشێوازێکی ترو و وردتر خۆی دەنوێنێت، واتە بەڕاشکاوی دەیناسێنێت، وەک دەڵێت"ئێمە نوسینمان قاڵبووی ئازارە... بۆیە دژی ئازار ئەجەنگێت" کەواتە کام ئازار، بۆیە بەشێک لە ئازارەکان، دەرئەنجامی کارەکانی دەسەڵاتن، یان دەڵێت" شۆڕشگێڕە... بۆیە لە ئاستی هیچ کۆسپ و مەترسیەکدا سڵ ناکاتەوە" (ڕوانگە، 2011، 20-21)، کەواتە شۆڕش لەدژی کێ و بۆچی؟ بۆیە ئامانجەکە دیاریکراوە، بەڵام بەڕوانگەی جیاوازەوە خراوەتەڕوو.

4-یاخیبوون لە ئاین:

"بریتییە لەو یاخیبوونەی، کە بەتەواوی دژی ئەو پێوەرانەن کە ئاین، یان بەناوی ئاینەوە دەبنە ڕێگر لە هەندێك لە کایەکانی ژیاندا، ئەمەش بێزارێکی زۆی لای گروپی ڕوانگە دروستکردوە، بەئەندازەیەك لە ئاینیش یاخی دەبن "(ڕەئوف ، 2016 ,196)،یاخود بریتییە لە لادان و وەستانەوە لە دژی پەرەنسیب و بەها ئاینییەکان، ئەمەش لەوەوە سەرچاوەی گرتوە کە" لەو ڕۆژگارەدا بۆ یەکەمجار ڕوانگە دەنگی هەڵبڕی و ئازادی ژن و یەکسانی کرد

بەتایبەتی سەر تەوێڵی خۆی، کە ئەڵێم یەکەم جار لێرەدا مەبەستم لەو شاڵاوەیە، کە هەندێ مەلاو خەتیبی کۆنە پەرست کردیانە سەر ڕوانگەو تا خوێن حەڵاڵکردنی ڕوناکبیران بردیان. ڕوانگە دووەم بانگەوازی خۆی بەناوی (ئەی قەڵەمە نەترسەکان)ەوە دەرکردو دەنگدانەوەی گەورەی خۆی هەبوو"(ڕوانگە، 2011، 9)

جگەلەمەش بەرزکردنەوەی دروشمی"وتەی نوێ، بیری نوێ، کرداری نوێ"،لەلایەن گروپی ڕونگەوە لەژێر کاریگەری دروشمی ئایینی زەردەشتی دا نوسراوەتەوە، ئەمەش واتە یاخیبوونە لە ئایینی ئیسلام و بەجۆرێک لە جۆرەکان گەڕانەوەیە بۆ ئایینی کۆنی کوردان، کە ئایینی زەردەشتییە.

بەدەرلەمەش لە پوختەی پەیامەکەشیاندا، ئەم جۆرەی یاخیبوون بەشێوازێکی ترو وردتر خۆی دەنوێنێت، واتە بەراشکاوی دەیناسێنێت، بۆنمونە لە بەیاننامەی "(ئەی ئەقڵە نەترسەکان.. یەکگرن)دا هاتووە، (ماوەیەکە کۆنە پەرستانی بە ڕواڵەت فریشتە و بە دەرون شەیتان لەسەر شانۆی ناوبانگ ڕزیوی جادوگەری و تەڵەکەبازی هەر چوار پەلی شکاویانەوە کەوتونەتە سەماکردن "(عارف، 2005، 197)، یان "ئافرەتی کوردی ئەمڕۆ بخەنەوە دۆخی جاران، ئەیانەوێ بەڵێنی کۆیلەیەتیان بۆ تازە بکەنەوە"(عارف، 2005، 198)، یان "ئەی قەڵەمە نەترسەکانی کوردستان، یەکگرن بۆ ڕامااڵینی بیری تاریک و درۆ و دەڵەسەی ئەو شەیتانانەی لە بەرگی فریشتەدا خۆیان حەشاردراوە"(عارف، 2005، 199).

5- یاخیبوونی ئەدەبی:

مەبەست لەو یاخیبوونەیە کە دژی پرەنسیپە ئەدەبییەکانی ڕابردوو(وێنە، زمان، بیر.....تاد) دەوەستێتەوەو داوای نوێگەری و گۆڕانکاری دەکات، بۆیە"ئەم یاخیبوونە تەنها بە خودی زمان دەکرێت، کاتێک لەو زمانەش یاخی دەبێت، تێکیدەشکێنێ، بەمەش زمانێکی جیاواز بەکاردەهێنێت و ئەویتر ڕەتدەکاتەوە" (غریب، 2015، 120)، لەگەڵ ئەمەشداو بەڕەچاوکردنی ئەم ڕوانینە تەنانەت خودی بەیاننامەکەش بەم زمانە یاخییە نوسراوە، بۆیە بە ئاشکرا ئەوە دەردەکەوێت کە ئەم بەیاننامەیە ئەدەبی شۆڕشگێڕی گەنجانە بوو، چونکە لەڕێگەی ئەدەبەوەو بەگیانێکی شۆڕشگێڕییەوە،هەم گۆڕانکاری ئەدەبی، هەم سیاسی دەکرێ، بەڵام پێچەوانەکەی لەڕێگەی بەیاننامەوە ناکرێت، ئەگەر بکرێت قورسە، وەک دەڵێت"ئێمە نەمانویستووە لەڕێگەی سیاسەتەوە ئەم گۆڕانکارییە بدەینە خەڵک، بەڵکو لەڕێگای ئەدەبەوەو لەڕێگای شکاندن و ڕەتکردنەوەی ئەو قاموسە باوەی ئەوکات جەستەی زمان و ئەدەبیاتی کوردی لوول دابوو"(عومەر،2001،410).

بە مانایەکی تر ئەو جۆری یاخیبونەیە، کە گروپی ڕوانگە ئەو زمانە شیعرییەی کە هەیە وەلا دەنێت و زمانێکی تر بەکار دەهێنێت، یان کۆمەڵێک گۆڕانکاری لە شێواز و دەربڕین و ستایلی شیعریشیدا دەکات، تاوەکو لەگەڵ ڕۆحی سەردەمەکەیدا بگونجێ و توانای گوزارشتی هەبێت لە بیرەکان، وەک دەڵێن" "ڕوانگە یاخیبوون و لەهەمانکاتدا گوتاری بەرگری و مانەوە بوو. ئەبوو دەریاچە بەستووەکەی شەستەکان بشکێنرێ. ئەبوو زمانیش گڕ بگرێ. ئێمە ئەو کاتە خاوەنی دیوانی چاپکراویش بووین، بەڵام فەرهەنگی زمانەکە تا ڕادەیەکی زۆر هەر فەرهەنگی زمانی پێش خۆمان بوو. هەرلەو بازنانەی تردا ئەسووڕایەوە. هەڵبەت ئازادی بووە بە سیحری کردنەوەی دەرگای ترو هۆی تەقاندنەوەی ڕوانینی ڕوانگە.. کە ئازادی نەبوو زۆرجار شیعر کڕ ئەکەوێ. ئازادی فەزای ئەدەبە"(عومەر،2001،410)کەواتە زمان شتێکی پیرۆز نییە و دەتوانرێت لەپێناو گۆڕانکاری و گەیاندنی مەبەستەکان، گۆڕانکاری تیابکرێت، بۆنمونە لە بەیاننامەکادا هاتوە سەرسام بووین بەو زمانە تازانەی هاتبوونە نێو شیعر و چیرۆکی عەرەبییەوە و بەتایبەتی لە لوبنان و میسر و هەروەها لە عیراقیشدا. گۆڤاری گالێری(٦٨)ی میسر و گۆڤاری شیعری لوبنان و ئاداب و گۆڤاری (٦٩)ی شیعری نوێخوازانەی عەرەب لە عیراقدا. ئەمانە هەموویان و بە سەدەها کتێبی نەقدی وەرگێڕراو لە زمانە زیندووەکانی دنیاوە بۆ زمانی عەرەبی. کۆڕ و سیمیناری ئەدەبییەکانی ناو یەکێتی نووسەرانی عیراق. ئەمانە هەموویان ئەو گیانی تازەکردنەوە و گەڕان بەشوێن زمانێکی تازەدا، وایان لێکردین کە ئێمەش لەم کاروانە ڕاچڵەکیوەدا بەشداریبەک بکەین و ئاوڕێک لە زمانی ئەدەبی و فیکری چەقبەستووی خۆمان بدەینەوە." (ڕوانگە، 2011، 6-7)

لە ڕاستیدا یاخیبوونی گروپی ڕوانگە لە زمان، بەشێکی بڕیتییە لە یاخیبوون لە واقیعی سیاسی و کۆمەڵایەتی، بەشێکی تری لاوازبوونی شیعرییە لەو قۆناغەدا، ئامانجیش لەم کارە هۆشیارکردنەوەی کۆمەڵگەیە و هەوڵدانە بۆ دروستکردنی کۆ دەنگی و شۆڕش، جگەلەمەش زمان لای گروپی ڕوانگە بەبەردەوامی خۆی نوێ دەکاتەوە، ئەویش بە پێی کۆنتێکستی دەقەکە و پێویستی و ئامانجی گروپی ڕوانگە، یان نوسەرەکە، بۆیە بەبەردەوامی وشەکان، جێکەوتەی خۆیان لای خوێنەر بەجێدەهێڵن، بەدەرلەمەش لە پوختەی پەیامەکەشیاندا، ئەم جۆرەی یاخیبوونە، بەشێوازێکی ترو وردتر خۆی دەنوێنێت، واتە بەراشکاوی دەیناسێنێت، وەک دەڵێت"جوانی پەرستە... بۆیە ناشرینی ناگرێتە خۆی" (ڕوانگە، 2011، 18)، هەرچەندە لەتیف هەڵمەت لەوسەردەمانەدا، بەگیانێکی یاخی و گەنجانەوە دەڵێت"ڕوانگە هێلکەیەکی پیس بوو هیچی هەڵنەهێنا" ئەمەش ئەوکاتەو بەهۆی بەراوردکردنی لەگەڵ ئەدەبیاتی پێش خۆی و ئەو گۆڕنکارییە نەبینراوە، بۆیە بەهێلکەی پیسی داناوە، لەم بارەوە شێرکۆ بێکەس دەڵێت"ئەگەر وابووایە چەندین چیرۆکی جوانی حسێن عارف و چەندین شیعری پاکی جەلالی میرزا کەریم و چیرۆک و شیعری کاکە مەم و ئێمەی هەڵنەئەهێنا"(عومەر،2001،414) لەڕاستیدا ئەمە کاتێک ڕاستە کە بەراوردی ئەم دووانە بکرێ و ئەو جیاوازیەی کە ڕوانگە دروستی کردووە دەربکەوێت ئەوکاتە دەردەکەوێ هێلکەکە پیس بوو یان نا، من وەک شێرکۆ پێم وایە تەنیا وشیار کردنەوە و بەرهەمێنایان بەوتەی خۆیان گۆمەکەیان شڵەقاند و بەس، بەمەش بەیاننامەکە هۆکاربوو بۆئەوەی خێراترو بەرهەمی زۆرتر بنوسن، چونکە بە بەراورد بە بەرهەمی پێش ڕوانگەو دوای ڕوانگەی هەمان نوسەران، ئەو جیاوازیە دیارەی، کە ڕوانگە دروستی کردبێت ڕوینەداوە، واتە ڕێچکەی نوێی بۆ ئەدەب و ڕەخنە نەهێناوەتە گۆڕێ، هەرچەندە بەیاننامەکەش بە ئاشکرا ڕایدەگەیەنێت، کە مەبەستی سەرەکی شڵەقاندنی گۆمەکە بووە.

6-یاخیبوونی کۆمەڵایەتی:

ئەو جۆرە یاخیبوونەیە، کە گروپی ڕوانگە بە ئاشکرا دژی ئەو پێوەرە کۆمەڵایەتیانە دەوەستێتەوە، کە بۆ ژیان و کۆمەڵگە دیاریدەکرێن، ئەم

یاخیبوونەش ئەنجامی بێزاربوونی گرووپی ڕوانگەیە لەو پێوەرە کۆمەڵایەتیانە، بەدرێژایی مێژوو، ئەگەرچی زۆرجار بەها کۆمەڵایەتییەکان گرنگی و بایەخێکی تایبەتیان هەیە و هەندێک جاریش لای هەندێک کۆمەڵگە دەگاتە پیرۆزی و ناتوانرێت دەستی لێهەڵبگیرێت، یان سازشی لەسەر بکرێت، تەنانەت ئەگەر ڕێگری ئازادیەکانیش بێت، لەم سۆنگەیەوە گرووپی ڕوانگە لە تەواوی داب و نەریتەکان چ لە سەردەمی خۆیدا، یان پێشتر یاخی دەبێت، بەهۆی دواکەوتوویی، یان نەزانی و.... تاد، ناتوانن وەڵامی خواستی بیری گرووپی ڕوانگە بدەنەوە، ئەمانەش بەهۆی ئەوەوەیە کە" نوسەریش وەک هەر مرۆڤێکی تر خاوەنی هەست و سۆزە و بەخێرایی دەکەوێتە ژێر کاریگەری و کارلێکی کێشەکانی ژیانەوە، کە مرۆڤی سەردەم پێیانەوە دەناڵێنێت، ئیتر ئایا ژینگە، یان ئەو شوێنەی تێیدا دەژی بەرهەمیان بهێنێت، یان ئەگەر ئازارە گشتیەکانی مرۆڤ، کە هەموان هەستی پێدەکەن. (قمیحە، 1987، 119) لەم سۆنگەیەوە گرووپی ڕوانگە یاخیبوون لە نەوەی کۆن و بیرکردنەوەی کۆن ڕادەگەیەنێت، بەوەی دیسانەوە ناتوانێت وەک پیرەکان، یان باو وباپیری لە ژیان و واقیعی ڕۆژگار بڕوانێت، گرووپی ڕوانگە دەیەوێت بڵێت ئەم هەرێمە ئەوەندەی پێوەرە داب و نەریتی و خێڵەکی و کۆمەڵایەتییەکان، کاریگەریان لەسەر بڕیارو ژیانی سیاسی و ڕۆشنبیری هەیە، ئەوەندە یاساو مۆدێرنەبوون ڕۆڵی نییە.

یاخود دەڵێن"قوتابخانەی مرۆڤایەتی پێشێلکراوی ناو ئەم جیهانە... قوتابخانەی ڕانەوەستانە لە بزووتن و پێشکەوتن... قوتابخانەی هەڵچوون و یاخیبوونە لە ڕووی هەر کۆت و زنجیرێکدا کەبیەوێت بەر لە تەقینی کانیی ئاواتی لە بنەهاتووی ئەدەبیان بگرێت؟ نە گریان و نە دۆش دامان و نە فرمێسک ڕشتنی ڕۆمانتیکیەکان. وە نەگرتنی ئەو وێنە فۆتۆگرافییە بێ بزوتنەوانەی ڕیالیزمییەکانیش" (ڕوانگە، 2011، 8) کەواتە داوای ئەدەبێک دەکەن، کە لەگەڵ ڕەوتی ژیان و قۆناغەکەدا بگونجێت، یان ڕەنگدانەوەی ئەمەبێت، چونکە دواجار بیرو ئایدیاکانی ناو شیعر تەنانەت ئەگەر باسکردن بێت لەڕابردوش، دەبێت بە گیانێکی نوێ و مۆدێرنەوە بێت، هەر لەبەر ئەمەشە دەڵێن" لەسەرەتای بەهاری ١٩٧٠ چوار ئەدیبی لاوی خوێن گەرم کە داخ و خەفەتی دواکەوتوویی و باری ناهەمواری ئەدەبی نەتەوەکەیان، لە مێژەوە جەرگیانی کلۆر ئەکرد و سوێی ئەکردە دڵیانەوە، لە دانیشتنێکی چوار قۆڵیدا یەکیان گرت و کەوتنە هەڵڕشتنی ڕاز و پەنهانی ناخی دڵ و دەروونی خۆیان بۆ یەکتر"، (ڕوانگە، 2011، 13) ، بەڵام لە بەیاننامەکەدا کە لە لاپەڕە (٢١) دا هاتووە، (٥) کەس ناویان نوسراوە، جگە لەمەش یەکێکی تر لەو ڕەخنانەی کە لێیان دەگیرێت بریتییە لەوەی ئەگەر لە مێژە ئەم بیرۆکەیە هەیە، بۆچی ئەگەر بەتاکیش بێت لە بەرهەمەکانیاندا ڕەنگی نەداوەتەوە، بەڵام وەک بیرۆکە هەبووە، بەڵام وەک ڕەنگدانەوە ئەوەی کاریگەری لەسەر بەجێهێشتن لەو ساتەدا خستیانەگەڕ، وەک دەڵێن "زۆری پێنەچوو بەشێک لەوەی لە ناخیاندا بوو دایانڕشتە ناو بانگەوازێکەوە و ئاگریان داو تووڕیان دایە سەر بەستەڵەکی سەهۆڵ"، (ڕوانگە، 2011، 13)، کەواتە ئەوەی هەبوو بۆچوون و هەست بووە و نەبووەتە بیرۆکە و لە بەرهەمەکانیاندا ڕەنگبداتەوە، هەروەها ئامانج بڵاوکردنەوەی بوو، نەک لەمانەوە دەستپێبکات، جگە لەمەش لەو بەرهەمانەی کە ئەمان لە هەرسێ ژمارەی ڕوانگەدا بڵاویانکردۆتەوە، بەوتەی خۆیان" نەیانتوانیوە گشت ئامانجە نوێخوازەکانیان بدەن بە دەستەوە، (ڕوانگە، 2011، 14). کەواتە بۆچی نەیانتوانی، کە دەبوو ئامانجە سەرەکیەکە ڕەنگی بدایەتەوە! .

ئەنجام

لەئەنجامی ئەم لێکۆڵینەوەیە دەگەینە ئەوەی کە:

ئەنجامی گشتی

1. یاخیبوون دیاردەیەکی مرۆیی سروشتیی و کۆنەو لەگەڵ بوونی کۆمەڵ و کۆمەڵگەدا بوونی هەبووە.
2. یاخیبوون هۆکارێکە بۆ ناچارکردنی بەرامبەر، لەپێناو گۆڕگرتن و تێگەیشتن لە داواکارییەکان
3. کامۆ بە ڕابەرو ناسێنەری یاخیبوونی ئەدەبی و فەلسەفی دادەنرێت.

ئەنجامی تایبەتی

1. بەیاننامەی گرووپی ڕوانگە لەبنچینەدا بەیاننامەیەکی ئەدەبییە، بەڵام بە زمانێکی ئەدەبیی سیاسی نوسراوە.
2. بەیاننامەکە گشتگیرەو ئامانج لێیی هەنگاونانە بە شێوازێکی نوێ.
3. گرووپی ڕوانگە لە هەلومەرجێکدا سەریهەڵدا، کە شۆڕشی گەلی کورد سەرقاڵی دانوستان بوون، بۆیە ئەمە هۆکارێک بوو بۆ ڕەخساندنی هەل و خێرا ڕاگەیاندنی .
4. یاخیبوونی سیاسی و ئایینی، سیمایەکی زەق و دیاری بەیاننامەکەن، چونکە ئەم دوانەیان بە بەربەستی سەرەکی گۆڕانکارییەکان دەزانی.
5. گرووپی ڕوانگە ئەوەندەی هەژانێکی قۆناغەکە بوو، ئەوەندە شەپۆلێکی گۆڕانکاری بەدوای خۆیدا نەهێنا.
6. زۆربەی بۆچونە ڕەخنەییەکان لەسەر ڕوانگە، لەو سۆنگەیەوەیە، کە بەیاننامەکە لەخۆی گرتوە، نەک هەڵسەنگاندنی بەرهەمی نوسەرانی گرووپی ڕوانگە.

سەرچاوەکان:

یەکەم: کوردییەکان:

عارف، ئا:حسین، ٢٠٠٥ ، ڕوانگەو یارو نەیارانی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی،چ1

حەسەن، شادمان قادر،٢٠٠١ ، بزوتنەوەی ڕوانگەو شیعری نوێی کوردی،دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی

ڕوانگە،٢٠١١ ،هەرسێ ژمارەی گۆڤاری ڕوانگە، سلێمانی.

عومەر،ئا:یاسین،ئەزموون،دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم،سلێمانی،٢٠٠١

دووەم:عەرەبییەکان:

شاخت، ریشارد، ١٩٨٠، الاغتراب، ت:كامل يوسف حسين، الموسسه العربيه للدراسات و النشر، بيروت، ط1

بدوي، عبدالرحمن،١٩٨٠، دراسات في فلسفة الوجودية، بيروت، ط١

الخطيب، قحطان فواد، ١٩٦٧ ، مصطلحات مختاره فى الادب و اللغه و الدراما، مطبعه الجمهوريه، الموصل

جعفر، محمد راضى،١٩٩٥ ، الغربه و الاغتراب فى الشعر العراقى المعاصر، جامعه بغداد: التربيه(ابن رشد)

العشماوى، محمد زكى،١٩٨٦ ، دراسات في النقد الادبي المعاصر، بيروت

قميحه، مفيد محمد،١٩٨٧ ، الاتجاه الانساني في الشعر العربي المعاصر، ط١، بيروت

لوبيسك، مورفان،١٩٨٥، البير كامى،حياته و ادبه و فلسفته من كتاباته، ت: حسين نديم، دار النهظهالعربيه

محمد، يحى، مفهوم،١٩٨٤، التمرد عند البير كامو و موقفه من الثورة الجزائرية، ديوانان، المطبوعات الجامعية، ط2،

نامەکان:

الطيب، عثمان ، ٢٠١٧، شعرية التمرد في الشعر الحديث، رسالة ماجستير، جامعة محمد بو ضياف، الجزائر

رحمة، زاوش،٢٠١٢ ، التمرد في السير ذاتي النسائي العربي المعاصر، سيرة نوال السعداوي، رسالة ماجستير، جامعة الساينا، وهران، الجزائر

العزب، محمد احمد،٢٠١٦، ظواهر التمرد في الشعر العربي المعاصر، رسالة دكتورا، جامعة الازهر

گۆڤارەکان:

یەکەم: کوەردییەکان:

ڕەئوف، د.لوقمان،٢٠١٦ ، یاخیبون لەشیعرەکانی شێرکۆ بێکەسدا، مجلة جامعة كركوك للدراسات الانسانية،مجلد11، عدد 2 .

دووەم: عەرەبییەکان"

زكريا، د.فوأد،١٩٦٥ ، الثورة و التمرد عند البير كامو، مجلة الفكر المعاصر، العدد الثالث، مايو

ئامادەیی هەرێمی کوردستان- عێراق وەک بکەرێکی نا-دەوڵەت لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی

ئەنوەر محەمەد فەرەج مەحمود [٢،١]، زانا کەریم نەجم [٢]

[١] بەشی دیبلۆماسیەت و پەیوەندییە گشتییەکان، کۆلێجی یاسا و ڕامیاری، زانکۆی گەشەپێدانی مرۆیی، سلێمانی، هەرێمی کوردستان- عێراق.
[٢] بەشی زانستە ڕامیاریەکان، کۆلێجی زانستە ڕامیاریەکان، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی، هەرێمی کوردستان- عێراق.

پوختە - کۆتا دەیەی سەدەی بیستەم، کۆمەڵێک گۆڕانکاری و پێشهات و ڕووداوی جیهانی و هەرێمی لەگەڵ خۆیدا هێنا. ڕەنگە گرنگترینیان بۆ ئێمەی کورد، لەم بەشەی کوردستاندا (هەرێمی کوردستان- عێراق) دەرکەوتنەوەبێت لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی و لەسەر ئاستی ناوخۆیش هاتنە ئارای دەسەڵاتێکی خۆ- بەڕێوەبەر و هەرێمێکی دیفاکتۆبێت، بەناوی هەرێمی کوردستان- عێراق .

تیشک خستنە سەر ئەم دەرکەوتنەوەیە و تێگەیشتن لە واتا و ڕەهەندەکانی، دەبێتە گیروگازی سەرەکی توێژینەوەکەمان و گرمانەی ئەوە دەکەین کەوا هەرێمی کوردستان- عێراق لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی ئامادەیی هەیە و دەکرێت وەک بکەرێکی نا-دەوڵەت (Non-State Actor) لە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا لێبیڕوانرێت. بۆ ئەم مەبەستەش توێژینەوەکەمان بەسەر دوو تەوەردا دابەش دەکەین: لە تەوەری یەکەمدا، وەک زەمینەی بیردۆزیی توێژینەوەکە باس لە بکەرە نا-دەوڵەتەکان دەکەین. تەوەری دووهەمیش تەرخان دەکەین بۆ تاووتوێکردنی ئامادەیی هەرێمی کوردستان- عێراق وەک بکەرێکی نا- دەوڵەت لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی و دەرفەت و ئاڵەنگارییەکانی ئەو ئامادەییە. لە دەرەنجامیشدا سەرنجێکی خێرا دەخەینە سەر ئایندەی ئامادەیی هەرێمی کوردستان.

ووشە کلیلییەکان- بیردۆزی سیانە وێنا، بکەرە نا- دەوڵەتەکان، هەرێمی کوردستان- عێراق، دەوڵەتگەرایی، فرەگەرایی.

1. پێشەکی

کۆتا دەیەی سەدەی بیستەم، کۆمەڵێک گۆڕانکاری و پێشهات و ڕووداوی جیهانی و هەرێمی لەگەڵ خۆیدا هێنا. ڕەنگە گرنگترینیان بۆ ئێمەی کورد، لەم بەشەی کوردستاندا (هەرێمی کوردستان- عێراق) دەرکەوتنەوەبێت لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی و لەسەر ئاستی ناوخۆیش هاتنە ئارای دەسەڵاتێکی خۆ- بەڕێوەبەر و هەرێمێکی دیفاکتۆبێت، بەناوی هەرێمی کوردستان- عێراق. چەندین هۆکار، کاریگەریان هەبوو لەوەدا کە هەرێم خاوەنی دەسەڵاتێکی فراوانبێت و لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی ئامادەیی هەبێت، دەکرێت ئاماژە بەوەبدەین کەوا خەباتی دوورودرێژی ڕزگاریخوازانەی گەلی کورد؛ هەڵکەوتەی جوگرافیایی هەرێم؛ فشەڵی و شکستخواردووبی دەوڵەتی عێراق؛ ڕەوشی تازە وەپێشهاتووی جیهان؛ و پشتیوانیی هێزە جیهانییەکان، لەو هۆکارە سەرەکییانە بوون.

لێرەوە تیشک خستنە سەر ئەم دەرکەوتنەوەیە و تێگەیشتن لە واتا و ڕەهەندەکانی دەبێتە تەوەری سەرەکی ئەم توێژینەوەیە، لەپێناو سەرپێخستنی هەوڵێکی سەرەتایی بە ئامانجی داڕشتنی چوارچێوەیەکی بیردۆزیی بۆ شرۆڤەکردن و خوێندنەوەی ئامادەیی هەرێمی کوردستان- عێراق لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی. هەرچەندە چوونەپای توێژینەوە لە وەها بابەتێک، ئاستەم و گیروگازاوی (إشكالي) دەردەکەوێت و ڕەنگە پرسیارگەلێکیش بوروژێنێت لەبابەتی ئەوەی کە: ئایا دەکرێت پرکێشی بکرێت و دوور لە سۆز و لە گۆشەنیگای چەمک و بیردۆزەکانی کایەی سیاسەتی نێودەوڵەتییەوە، باس لە ئامادەیی هەرێمێکی ناو دەوڵەتێکی فیدراڵ بکەین لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی؟ ئەگەر دەکرێت، ئەوا ئامادەییەکە چۆن ئامادەییەکە و لەکوێدا سنوورەکانی بە پایان دەگات؟

ئەو پرسیارانەی سەرەوە، دەبنە گیروگاز(Problem) ی سەرەکی توێژینەوەکەمان و هەوڵدەدەین دەستوپەنجەی لەتەکدا نەرم بکەین، هەروەها بەدوای وردەکاری وەڵامدانەوەیاندا بچین و لەڕوانگەی چەمک و بیردۆزەکانی کایەی سیاسەتی نێودەوڵەتییەوە، ڕەهەندەکانی شرۆڤە بکەین.

لەم سۆنگەیەوە گرمانە (Assumption)ی ئەوە دەکەین کەوا هەرێمی کوردستان- عێراق لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی ئامادەیی هەیە و دەکرێت وەک بکەرێکی نا-دەوڵەت (Non-State Actor) لە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا لێبیڕوانرێت. بەڵام ئەم ئامادەییە گۆڕاوێکی شوێنکەوتەیە (Amenable)، واتا ڕووبەڕووی هەڵکشان و داکشان دەبێتەوە و دەتوانین بڵێین لە هەندێک باردا، ئەگەری نەمانیشی لە ئارادایە.

بۆ وەڵامدانەوەی پرسیاری سەرەکی توێژینەوەکەمان و پاساداکردنی گرمانەکەشمان، چەمکی بکەرە نا-دەوڵەتەکان وەک دەستاوێژێکی بیردۆزیی (Theoretical Tool) بۆ نزیکبوونەوە لە بابەتەکە بەکاردەهێنین. لە لایەکی ترەوە، بەمەبەستی دیاریکردنی سنووری باس و ئاستی توێژینەوەکەشمان پەنا دەبەینە بەر بیردۆزی سیانە وێنا (Three Images Theory) یاخود ئەوەی پێیدەگوترێت ئاستەکانی ڕاقەکردن

مجلة جامعة التنمية البشرية
المجلد 8، العدد 4(2022) ؛ عدد الصفحات (10)؛ معرف الكائن الرقمي: 10.21928/juhd.v8n4y2022.pp122-131
ورقة بحث منتظمة: أُستلم البحث في 6 تشرين الأول 2022؛ قُبل في 2 تشرين الثاني 2022؛ نُشرت في 1 كانون الأول 2022؛
البريد الإلكتروني للمؤلف :anwar.faraj@uhd.edu.iq, zana.najm@univsul.edu.iq
حقوق الطبع والنشر ©2022 ئەنوەر محەمەد فەرەج مەحمود، زانا کەریم نەجم. هذه مقالة الوصول اليها مفتوح موزعة تحت رخصة المشاع الإبداعي النسبية - CC BY-NC-ND 4.0

(Levels of Analysis). بیردۆزی سیانە وێنا، بەسانایی واتا هەر دیاردە و راستییەکی کایەی سیاسەتی نێودەوڵەتی دەکرێت لەسەر سێ ئاست شرۆڤەبکرێت: ئاستی خودی دیاردەکە، ئاستی ئەو دەوڵەتەی کە دیاردە یاخود راستییەکە لەخۆ دەگرێت، ئاستی هەرێمی و جیهانی. ئێمە لەم تۆژینەوەیەماندا سێرە لەسەر ئاستی سێیەم دەگرینەوە، بەڵام لەم رووەوە پرسیارێک دێتە ئارا، ئەویش ئەمەیە: ئایا دەکرێت بە سێرەگرتن (التركيز) لەسەر تەنها یەک ئاست و شرۆڤەکردنی تەنها یەک وێنا، مانی تەواو بە بابەتی بەرباس بدەین و سەر نەکێشێت بۆ شێواندنی تێگەیشتن لە بابەتەکە؟ بێگومان لێکۆڵینەوە و پشکنینی ئامادەیی هەرێمی کوردستان- عێراق لەسەر هەر سێ ئاستەکە تێگەیشتنێکی تەواوتر بەدەستەوە دەدات، بەڵام ئەمە بەو واتایە نایەت کە چرپوونەوە تەنها لەسەر ئاستی سێیەم خزمەت بە پرسەکە ناکات، کەواتە وەڵامی پرسیاری سەرەوە 'بەڵێ'یە. لە لایەکی ترەوە سێرەگرتنمان لەسەر ئاستی سێیەم، لەبەر دوو هۆکاری سەرەکییە: یەکەمیان، ئاڵوگۆڕیی پرسەکەیە بەجۆرێک لێکۆڵینەوە لەسەر هەر سێ ئاستەکە، پێویستی بە کاری بەکۆمەڵ و دەرفەتی فراوانتر هەیە. دووهەمیان، پەیوەندی بە بواری پسپۆڕییمانەوە هەیە کە سیاسەتی نێودەوڵەتییە. بۆیە دوو ئاست یاخود دوو وێناکەیتر بۆ پسپۆڕانی تری ئەو بوارانە جێدەهێڵین و بەئومێدین وەکو پێویست بایەخی پێبدرێت.

پەیوەست بە چوارچێوەی کاتەکی (الإطار الزماني) تۆژینەوەکەشمان، ئەوا لە کۆتا دەیەی سەدەی رابردووەوە دەستپێدەکات و تا هەنووکە دریژەدێتەوە و سەرنجێکی خێراش لە ئایندەی ئەو ئامادەییە دەدەین.

سەبارەت بەو ئەدەبیاتەش کە لەبارەی مامەڵەکردن لەگەڵ هەرێمی کوردستان- عێراقدا وەک بکەرێکی نا-دەوڵەت لە ئارادایە، بەگوێرەی دەسترەسی ئێمە دەتوانین بڵێین، ئەدەبیاتێکی هەژارە و لەم رووەوە دەکرێت ئاماژە بە دوو تۆژینەوە بدەین: یەکەمیان، تێزێکی دکتۆرایە و لەلایەن خانمە تۆژەرێکەوە نووسراوە (خارودآكي، 2013؛ خارودآکی،2011) کە وەک بکەرێکی نا-دەوڵەت مامەڵەی لەگەڵ هەرێمی کوردستان- عێراقدا کردووە، پەیوەست بە سیاسەتی دەرەکی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا. دووهەم تۆژینەوەش، تۆژینەوەیەکی پرۆفیسۆر شێرزاد ئەحمەد نەجارە (النجار، 2014). هەرچەندە ئەم دوو تۆژینەوەیە بەشدارییەکی گرنگیان کردووە لە دارشتنی چوارچێوەیەکی بیردۆزیدا بۆ بابەتی بەرباس، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا چەندین لایەن و پرسی تریان بەدەست لێنەدراوی جێهێشتووە. لەم بەستێنەدا تۆژینەوەیەکی لەبابەت ئەم تۆژینەوەیەی ئێمە، رەوایەتی ئەنجامدانی وەردەگرێت و هیواخوازین لەم رووەوە هەنگاوێک بچینەپێش و بەشدارییەک، ئەگەر بچووکیشبێت، لەدەوڵەمەندکردنی ئەم ئەدەبیاتەدا بکەین.

ئەوەی ماوەتەوە لەم پێشەکییەدا ئاماژەی پێبدەین، ناساندنی چەمکەکانە. چونکە کاتێک لەبارەی بابەتێکەوە ئەنجامگیری (Reasoning) دەکەین و ئارگومێنتێک سەرڕێ دەخەین، هەنگاوی یەکەم و سەرەتا بریتیی دەبێت لە رووڕکردنەوە و ناساندنی ئەو چەمکانەی کە بەکاری دەهێنین. ئەو پرسیارەش کە پەیوەست بە چەمکەکان بەشوێن وەڵامەکەیدا دەگەڕێین، پرسیاری چیەتییە (Whatness)، واتا چییەتی ئەو چەمکانەی کە ئەنجامگیریی لەبارەوە دەکەین (رەفیق،2014). وەک پێشتر رووناکردەوە، گرێمانەی ئامادەیی هەرێمی کوردستان- عێراق وەک بکەرێکی نا-دەوڵەت لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی، تان و پۆی توێژینەوەکەمان دەچنێت. کەواتە ئەو چەمکە سەرەکییانەی کە ئەنجامگیری لەبارەوە دەکەین چەمکی: هەرێمی کوردستان- عێراق، چەمکی بکەرە نا- دەوڵەتەکان، و چەمکی ئاستی نێودەوڵەتییە. لە میانی توێژینەوەکەماندا و لەو تەوەرانەدا کە بۆ بابەتەکانی تەرخان دەکەین، هەریەکێک لە چەمکەکانی هەرێمی کوردستان- عێراق و بکەرە نا-دەوڵەتەکان پێناسەدەکەین، بەڵام ئەوەی پێویستە لێرەدا بەخێرایی و سەرپێیانە بەسەری بکەینەوە، چەمکی ئاستی نێودەوڵەتیی (International Level) ە، کە وەک چوارچێوەی شوێنەکی (الإطار المكاني) توێژینەوەکەشمان خۆی دەنوێنێت.

زۆرێک لە توێژەران، بەتایبەتی ئەوانەی کە سەر بە ئاراستەی لیبرالگەرایین، لەجیاتی زاراوەی 'نێودەوڵەتی' زاراوەی 'جیهانی' بەکاردەهێنن، بەو هەنجەتەی کەوا زاراوەی نێودەوڵەتی ڕەنگدانەوەی دیدی دەوڵەت تەوەرەییە و دەربڕینێکی ورد نییە بۆ وەسفکردنی پەیوەندیی نێوان بکەرە جیهانییەکان. بەڵام مەبەستی ئێمە لە بەکارهێنانی چەمکی 'نێودەوڵەتی' لەم تۆژینەوەیەدا، کاریگەربوون نییە بە ئاراستەی دەوڵەتگەرایی و خۆشمان بەدوورگرتووە لە مشتومڕی نێوان دید و ئاراستە جیاوازەکان لەم بارەیەوە. بەڵکو مەبەستمان ئامادەیی بکەرە نا-دەوڵەتەکانە لەدەرەوەی سنووری زیاتر لە دەوڵەتێک، واتا مەرج نیە ئامادەییەکە جیهانی بێت، بەڵکو هەر ئامادەییەک سنووری دەوڵەتێکی تێپەڕاند دەبێتە نێودەوڵەتی (حمشي وزقاغ، 2022). لە لایەکی ترەوە و لەبەر ئەوەی توێژینەوەکەمان لە چوارچێوەی پارادایمی عەقڵانیدا دەسوڕێتەوە، هەم چەمکی 'جیهانی' بەکاردەهێنین هەم چەمکی 'نێودەوڵەتی'.

لەژێر ڕۆشنایی ئەو پێشەکییەدا کە لەسەرەوە خستمانەڕوو، توێژینەوەکەمان بەسەر دوو تەوەردا دابەش دەکەین: لە تەوەری یەکەمدا، وەک زەمینەی بیردۆزیی توێژینەوەکە باس لە بکەرە نا-دەوڵەتەکان دەکەین. تەوەری دووهەمیش تەرخان دەکەین بۆ تاووتوێکردنی ئامادەیی هەرێمی کوردستان- عێراق وەک بکەرێکی نا- دەوڵەت لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی و دەرفەت و ئاڵەنگارییەکانی ئەو ئامادەییە، لە کۆتاییشدا سەرنجمان دەخەینە سەر ئایندەی ئەو ئامادەییە.

2. بکەرە نا-دەوڵەتەکان

ئەگەر لەگەڵ جۆزێف نایدا، کە بیریارێکی کلیلی ناو تەوژمی لیبرالگەرایی و خاوەنی بیردۆزی نەرمەهێزە، وێکچواندن (Analogy) بکەین و کایەی سیاسەتی نێودەوڵەتی بە سەکۆی شانۆ بچوێنین، ئەوا هەموو ئەو لایەنانەی لەسەر ئەم تەختەی شانۆیە ڕۆڵدەگێڕن و کاریگەرییان هەیە، پێیان دەگوترێت 'ئەکتەر' (Nye,2011). لە زمانی ئینگلیزی و عەرەبیدا، چەندین زاراوە بۆ ناولێنانی ئەم ئەکتەرانە بەکاردەهێنرێت (بۆ نموونە لەناو ئەو زاراوانەی کە لە زمانی ئینگلیزیدا بەکاردەهێنرێت: 'Unit'، 'Entity'، 'Actor'. لە زمانی عەرەبیشدا ئەم زاراوانە بەکاردەهێنرێت: 'فاعل'، 'وحدة'، 'كيان'، 'جهة'، 'ممثل'، 'لاعب'، 'طرف'، ..هتد.)، لە زمانی کوردیشدا ئێمە زاراوەی 'بکەر' مان بەرانبەر 'ئەکتەر' بەکارهێناوە.

ئەم 'بکەرانە' ی سیاسەتی نێودەوڵەتی بەسەر دوو پۆلدا دابەش دەبن: دەوڵەت (State)، نا-دەوڵەت (Non-state). پۆلی یەکەم، واتا دەوڵەتان دەکەوێتە دەرەوەی چوارچێوەی ئەم تۆژینەوەیە، بۆیە هەوڵەکانمان لەسەر پۆلی دووهەم، واتا بکەرە نا-دەوڵەتەکان چڕدەکەینەوە و لێرە بەدوا، لەبارەیەناوە دەدوێین. بەڵام لەسەرەتاوە پێویستە دوو سەرنجی کورت لەم بارەیەوە دەربڕین:

یەک/ هەندێک تۆژەر لەجیاتی دوو پۆل، پۆلێنێکی سیانەیی بۆ بکەرە نێودەوڵەتییەکان دەکەن، سەرباری دەوڵەت و نا-دەوڵەت، باس لە جۆرێکی تری بکەری نێودەوڵەتی دەکەن و ناوی لێدەنێن 'بکەرە دوو تۆخمەکان' Hybrid Actors. مەبەست لە بکەری دوو تۆخم ئەو جۆرە بکەرانەن کەوا نە دەوڵەتن و نە نا-دەوڵەت، لە ڕووی پەیکەر و دارشتنی سیاسەتەوە جیاوازن لە دەوڵەت، کەچی لەناو دامەزراوەکانی دەوڵەتیشدا

ئامادەبیان هەیە. لە ناوچەیەکی خۆڵەمێشیدان لەنێوان دەوڵەت و نا- دەوڵەتدا، وەک حیزبوڵڵای لوبنانی، حوسییەکانی یەمەن و ..هتد.

دوو/ لە کایەی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا، چەندین زاراوەی جیاواز بۆ بکەرە نا-دەوڵەتەکان بەکاردەهێنرێت، بۆنموونە توێژەرێکی وەک پیتەر ویلێتس لەجیاتی 'بکەرە نا-دەوڵەتەکان'، زاراوەی 'بکەرە سنوور بڕەکان' Transnational Actorsبەکاردەهێنێت (Willets, 2013). هەروەها لە ناو توێژەرە عەرەبەکانیشدا زاراوەی جۆراوجۆر بۆ بکەرە نا- دەوڵەتەکان بەکاردەهێنرێت، وەک: 'العابرین للقومیة'، 'الفواعل غیر الرسمیة'، 'الجهات غیر الحکومیة'، 'الفاعلون من غیر الدول'..هتد.

هێلکاری ژمارە (1)
بکەرە نێودەوڵەتییەکان

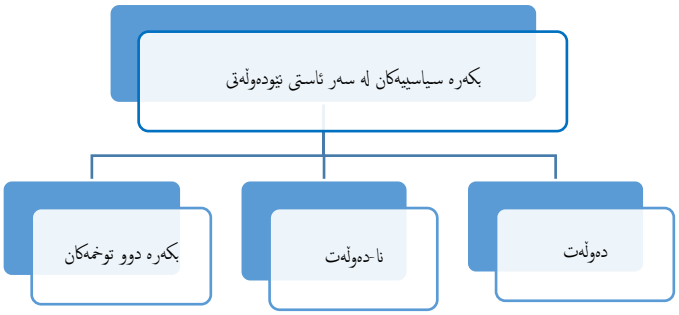

تێبینی: هێلکارییەکە لەلایەن توێژەرانەوە ئامادەکراوە.

1-2. پێناسەی بکەرە نا-دەوڵەتەکان

یەکێک لەو گرفتانەی رووبەڕووی هەر توێژەرێک دەبێتەوە لە ناساندنی چەمکەکاندا، فرەیی و جیاوازیی ئەو پێناسانەیە کە بۆ چەمکێک لەناو پسپۆڕانی بوارەکەدا لە ئارادایە. چەمکی بکەرە نا-دەوڵەتەکانیش لەم ڕێسایە بەدەر نییە، هەر توێژەرێک بەجۆرێک و لە ڕوانگەیەکەوە لە پرسەکە دەڕوانێت، بۆیە کاری دۆزینەوەی پێناسەیەکی بیانوو بڕ، کارێکی ئەستەم و نەکردەیە. ڕەنگە هەر ئەم هۆکارەش بێت کە پاڵی بە توێژەرانێکی وەک داڤێ یۆزەلین و ولیام والاسەوە نابێت، لەجیاتی پێناسە، ئەو تایبەتمەندییانە دەستنیشان بکەن کە لە بکەرە نا-دەوڵەتەکاندا هەن و بکەرێک دەکەن بە بکەرێکی نا- دەوڵەت. بەگوێرەی ئەم دوو توێژەرە، بکەری نا-دەوڵەت ئەو ڕێکخراوانە لەخۆ دەگرێت کە(Josselin & Wallace, 2001):

أ- بەتەواوی یان تاڕادەیەکی زۆر سەربەخۆیە لە پارەدارکردن و کۆنترۆڵی حکومەتی ناوەندی: لە کۆمەڵگای مەدەنییەوە یان لە ئابووری بازاڕەوە یان لە پاڵنەری سیاسییەوە، لەودیو کۆنترۆڵ و ئاڕاستەکردنی دەوڵەتەوە دەردەکەوێت.

ب- چالاکییەکانی سنووری دەوڵەت تێدەپەڕێنێت، یان بەشداری دەکات لەو تۆڕانەی لەنێو سنووری دوو دەوڵەت یان زیاتردا درێژدەبنەوە- بەمشێوەیە بەشداری دەکات لە پەیوەندییە سنووربڕەکان و پێکەوە بەستنی کۆمەڵگاکان، ئابوورییەکان، سیستەمە سیاسییەکان.

ت- بەجۆرێک هەڵسوکەوت دەکات، کار لە دەرەنجامە سیاسییەکان دەکات، چ لەناو دەوڵەتێک یان زیاتر لە دەوڵەتێک یان لەناو دامەزراوە نێودەوڵەتییەکاندا- جا ئەم هەڵسوکەوتە بە مەبەستێت یان بێ مەبەست، وەک ئامانجی سەرەکییێت یان وەک بەشێک لە چالاکییەکانی.

هەرچەندە وشەی 'ڕێکخراو'، لەم دەستنیشانکردنەی سەرەوەدا گرفت سازێنە. چونکە، بۆنموونە تاکە کەس وەک بکەرێکی نا-دەوڵەت لە خۆ ناگرێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ڕوومالێکی فراوانی بابەتەکە دەکات و دەکرێت بۆ ناسینەوەی بکەرە نا-دەوڵەتەکان هەڵبگرینەوە.

بەپێی بۆچوونەکەی جۆزەلین و والاس 'سەربەخۆیی' Autonomy و 'سنووربڕیی' Trans border و 'کاریگەریی' Influence ، سێ تایبەتمەندی سەرەکیی بکەرە نا-دەوڵەتەکانن، هەروەها بە پشت بەستن بە برایان هۆکینگ Brian Hocking و مایکل سمیس Michael Smith دەکرێت تایبەتمەندیی 'نوێنەرایەتی' یش Representation سەربار بکەین (رجب، 2012). مەبەست لە سەربەخۆیی بکەری نا-دەوڵەت، سەربەخۆییەکی ڕێژەییە، نەک وەک دەوڵەت خاوەنی سەروەریی و سەربەخۆیی تەواوین، بە واتایەکی تر، تا ڕادەیەک سەربەخۆیانە لە دەوڵەت هەڵسوکەوت دەکەن و کار بۆ بەدیهێنانی ئامانجەکانیان دەکەن. مەبەست لە 'سنووربڕیی'ش واتا چالاکییەکانیان لە سنووری دەوڵەت ئاوادەبێت و سنووری زیاتر لە یەک دەوڵەت دەبڕێت. هەرچی 'کاریگەریی' یشە، واتا دروستکردنی جیاوازی بەرانبەر پرسێک لە بەستێنێکی دیاریکراودا، بەراورد بە کاریگەریی بکەرێکی تر لەهەمان پرسدا. 'نوێنەرایەتی'ش واتا نوێنەرایەتیکردنی پشتیوان و شوێنکەوتووانی یاخود نوێنەرایەتیکردنی پرسێکی ڕەوا.

بە لەبەرچاوگرتنی ئەو ڕاستییانەی سەرەوە، دەکرێت پێناسەی بکەرە نا-دەوڵەتەکان بکەین و بڵێین: بریتین لە هەموو بکەرەکان، جگە لە دەوڵەتان کە لەسەر سەکۆی شانۆی نێودەوڵەتی تاڕادەیەک سەربەخۆیانە ڕەفتار دەکەن و مەودای کاریان سنووری زیاتر لە دەوڵەتێک دەبڕێت و خاوەن کاریگەریی دیاریکراون و نوێنەرایەتی پشتیوانان یاخود پرسێکی ڕەوا دەکەن.

2-2. پۆلێندی بکەرە نا-دەوڵەتەکان

وەک لەپێشەوە ئاماژەمان پێدا، هەموو بکەرەکانی سەر شانۆی نێودەوڵەتی، جگە لە دەوڵەتان لەژێر ناوونیشانی بکەرە نا-دەوڵەتەکاندا کۆدەبنەوە، ئەمەش واتا ژمارەیەکی فرەچەشن و بێشوومارەی بکەر، کە کاری پۆلێنکردن ئەستەم دەکات. بۆیە گرفتێک کە لە پۆلێنکردنی بکەرە نا-دەوڵەتەکاندا دێتە پێش، دۆزینەوەی پۆلێندییەکە هەموو بکەرە نا-دەوڵەتەکان لەخۆ بگرێت و ئەو بنەمایانە دەستنیشان بکات کە بەهۆیەوە جۆرە جیاوازەکانی بکەرە نا-دەوڵەتەکان بناسینەوە و لێکیان جیابکەینەوە. هەر توێژەرە پاڵپشت بە دید و ڕوانگەی تایبەتی خۆی، بەشێوازێک و لەسەر بنەمای چەند پێوەرێک پۆلێنیان دەکات، بەجۆرێک دۆزینەوەی پۆلێندییەکی گشتگیر و تەواو کە هەموو جۆرە جیاوازەکانی بکەرە نا-دەوڵەتەکان لەخۆبگرێت کارێکی نەکردەیە.

پۆلێندییە کلاسیکییەکان لەسایەی دیدی دەوڵەتگەراییدا (Statism) دەوڵەت دەکەن بە بنەمای پۆلێنکردنی بکەرە نا-دەوڵەتەکان، بۆ نموونە ئەو بکەرانەی کە لەلایەن دەوڵەتانەوە دروستکراون وەک ڕێکخراوە نێودەوڵەتییە حکومییەکان (IGOs) و ئەو بکەرانەی لەلایەن دەوڵەتانەوە دروست نەکراون، وەک ڕێکخراوە نێودەوڵەتییە نا

حکومییەکان (INGOs) کە لەلایەن کەسانی خۆبەخش یان هێزگەلی کۆمەڵایەتییەوە دروستکراون؛ یان پۆلێنیان دەکەن بۆ بکەرە سەروو دەوڵەتییەکان و بکەرە خوار دەوڵەتییەکان و بکەرە دەوڵەتبڕەکان (الصديقي، 2006؛ جوف، 1993؛ عزم، 2010). بەڵام پۆلبەندییە نوێیەکان، تاڕادەیەک گشتگیرترن و ڕەهەندی تر دەکەن بە بنەمای پۆلێنکردنی بکەرە نا-دەوڵەتەکان، وەک ڕەهەندی جوگرافی، ئایدیۆلۆجی، ئابووری (أبو ليلة، 2013). یان پاڵپشت بە پێوەری ئاستی چالاکی، پێوەری پێکهێنەری هێز کە نا- دەوڵەتەکە هەیەتی، پێوەری سروشتی پەیوەندی لەگەڵ دەوڵەتدا (رجب، 2012). یاخود فرە پێوەرێی دەکەن بە بنەمای پۆلێنکردنی بکەرە نا-دەوڵەتەکان و پێنج پێوەر بەکاردەهێنن لە پۆلبەندیی بکەرە نا-دەوڵەتەکاندا، کە بریتین لە: سەرچاوەی هێزی بکەرە نا-دەوڵەتەکە، ئایا سەرچاوەیەکی مادییە وەک هەبوونی هێزی ئابووری یان هەبوونی چەک و هێزی سەربازی، یاخود سەرچاوەیەکی واتاییە وەک بەها و شوناس و کەلتوور؛ پێوەری دووهەم مەودای چالاکییە، واتا چالاکییەکانی لە ناوخۆی دەوڵەتدایە یان سنووری دەوڵەت دەبڕێت، هەڕێمییە یان جیهانییە؛ پێوەری سێهەم پەیوەندی بکەرە نا-دەوڵەتەکەیە بە دەوڵەتەوە، ئایا بکەرێکی سەر بە حکوومەتە یان نا-حکومییە؛ پێوەری چوارهەم ئامانجی بکەرە نا-دەوڵەتەکەیە، ئایا ئامانجی پاراستنی بارى ئارایە (الوضع القائم) یان گۆڕینی بارى ئارایە؛ پێوەری کۆتایش جۆرى چالاکی بکەرە نا-دەوڵەتەکانە، ئایا چالاکییەکی ئابوورییە یان سەربازییە یان مەدەنییە (رجب، 2013). هەندێک پۆلێنبەندی تریش پۆلبەندی دەکەن و لەجیاتی ئەوەی بنەمایەک دەستنیشان بکەن بۆ پۆلێنکردن، پەنا دەبەنە بەر دەستەبەندی (Grouping) بۆ دەستنیشانکردنی جۆرە جیاوازەکانی بکەرە نا-دەوڵەتەکان و باس لە جۆرەکانی بکەرە نا-دەوڵەتەکان دەکەن (برايار وجليلي، 2009؛ محمود، 2017)، کە بەڕای ئێمە، پۆلبەندییەکی گرفتسازێنە و کۆمەکێکی ئەوتۆ ناکات بۆ پۆلێنکردنی بکەرە نا-دەوڵەتەکان.

هەندێک تۆێژەر وەک 'پیتەر وایٚتس' ڕەوایەتی دەکات بە بنەمای پۆلێنکردنی بکەرە نا-دەوڵەتەکان و بکەرە سیاسییەکان لە سیستەمی جیهانیدا بۆ دوو جۆری سەرەکی دابەشدەکات، ئەوانیش: بکەرە ڕەواکان (Legitimate) و بکەرە نا ڕەواکان(Non-legitimate)، واتا ئەو بکەرانەی کە خاوەن ڕەوایەتین و ئەو بکەرانەی کە ڕەوایەتییان نییە. بکەرە خاوەن ڕەوایەتییەکان، جگە لە دەوڵەتان چوارجۆری تری بکەری نا دەوڵەت لەخۆدەگرێت، کە بریتین لە: کۆمپانیا دوەڵەتبڕەکان، ڕێکخراوە نا حکومییەکانی سەر بە یەک دەوڵەت، ڕێکخراوە نێوان حکومەتییەکان (IGOs)، ڕێکخراوە نا حکومییە نێودەوڵەتییەکان (INGOs)؛ گروپە نا ڕەواکانیش (وەک: گروپی تاوانی نێودەوڵەتی و کۆمەڵە گەریلاییەکان و گروپە تیرۆریستەکان) و بزوتنەوە ئازادیخوازەکان (Willets, 2013). گرفتی ئەم پۆلبەندییە ئەوەیە کە لە لایەکەوە پێودانگ بنەمایە (Norm-based) و لە لایەکی تریشەوە، بکەرێکی وەک بزوتنەوە رزگاریخوازەکان بە بکەری نا-ڕەوا پۆلێندەکات، بەڵام سەرەڕای ئەم تێبینییانەش، تاڕادەیەک پۆلبەندییەکی گشتگیرە و دەکرێت لە پۆلێنکردنی بکەرە نا-دەوڵەتەکاندا پشتی پێببەستین، چونکە پرسی ڕەوایەتی و نا ڕەوایەتی ڕەهەندێکی گرنگی ئامادەیی بکەرە نا-دەوڵەتەکانە لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی و بەڵێ ڕەوایەتی مەودای کاری بکەرە نا-دەوڵەتەکان زۆر بەرتەسک دەبێتەوە. ئەمەش لایەنێکی تری گرنگی ئەم پۆلبەندییەی 'وایٚتس'ە.

هێڵکاری ژمارە (2)
بکەرە نا- دەوڵەتەکان بەگوێرەی پۆلبەندییەکەی وایٚتس

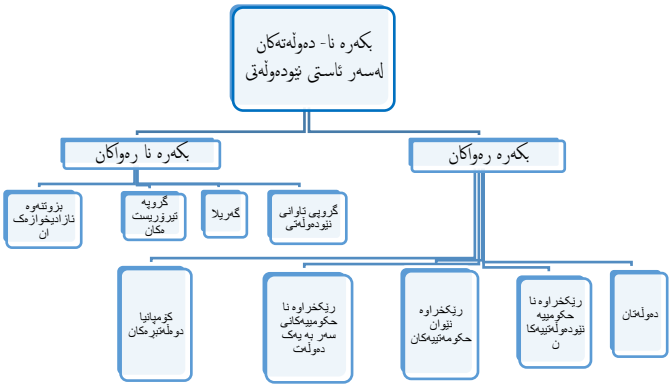

تێبینی: هێڵکارییەکە لە لایەن تۆێژەران و بەسوود وەرگرتن لە پۆلێنبەندییەکەی پیتەر وایٚتس ئامادەکراوە

2-3. چوارچێوەی بیردۆزیی بکەرە نا-دەوڵەتەکان

وێڕای ئەوەی بکەرە نا-دەوڵەتەکان ریشەیەکی مێژوویی دوور و درێژیان هەیە، کەچی تۆێژینەوە و هەوڵدان بۆ ڕاڤەکردنی ئامادەییان لە سیاسەتی نێودەوڵەتیدا نوێیە و لە حەفتاکانی سەدەی بیستدا سەرەتای ئەو هەوڵانە دەرکەوت. ئەو گۆڕانکارییانەی لەم مێژووەوە پێشهاتن، کاریگەرییان لەسەر دید و تێڕانینەکانی کایەی سیاسەتی نێودەوڵەتی دانا و دەریانخست کەوا دیدی دەوڵەت تەوەرەیی (State Centric) بەس نییە بۆ تێگەیشتن لە کارلێک و هاوکێشە نێودەوڵەتییەکان (نجم، 2021).

سەرەتا و دەستپێکی ئەم هەوڵانە بە بیردۆزی هاوبەستەیی ئاڵۆز (Interdependence Complex Theory) ی 'ڕۆبێرت کێوهەین' و 'جۆزێف نای' دەستپێدەکرد و دواتر ڕێڕەوی خۆی وەرگرت و ڕەنگڕێژ بوو. لێرەوە دوو ئاڕاستە بۆ شرۆڤەکردنی ئامادەیی بکەرە نا-دەوڵەتەکاندا لە سیاسەتی نێودەوڵەتیدا سەریهەڵدا. هەرچەندە هەندێک تۆێژەر باس لە ئاڕاستەی سێهەمیش دەکەن (محمود، 2017)، بەڵام ئێمە تەنها سێرە لەسەر دوو ئاڕاستە دەگرین و پێدانوایە ئاڕاستەی سەرەکین، ئەو دوو ئاڕاستەیەش بە ئاراستەی دەوڵەتگەرایی (Statism) و ئاڕاستەی فرەگەرایی (Pluralism) ناودێر دەکەین.

2-3-1. ئاڕاستەی دەوڵەتگەرایی

ئەم ئاڕاستەیە پێ لەسەر دەوڵەت سالاری و تەوەرەیی بوونی دەوڵەت لە سیاسەتی نێودەوڵەتیدا دادەگرێت و پێیوایە ئامادەیی بکەرە نا-دەوڵەتەکان، ئامادەییەکی پەراوێزییە و وابەستەی ویستی دەوڵەتانە. قوتابخانەی ڕیالگەرایی تەوژمی سەرەکی ناو ئەم ئاڕاستەیەیە و بەگوێرەی هانز ج. مۆرگینساو، پێشەنگی بیردۆزی ڕیالگەرایی کلاسیک، سیاسەتی نێودەوڵەتی ململانێیی نێوان دەوڵەتانە لەپێناو هێز و دەسەڵاتدا، بە واتایەکی تر دەوڵەت تاقانە بکەری سەرەکی و یەکەی بناغەیی شرۆڤەکردنە (Morgenthau, 1993).

زۆربوونی ژمارەی بکەرە نا-دەوڵەتەکان و هەڵکشانی ئامادەییان و هاوبەستەیی دەوڵەتان، ئاڵەنگاری نوێیان ڕووبەڕووی بیردۆزی ڕیالگەرایی کلاسیک کردەوە و وایان لە 'کینیس والتز' کرد لەپێناو پرکردنەوەی کەلێن و کەموکورتییەکاندا، پێداچوونەوە بە بیردۆزی ڕیالگەرایی کلاسیکدا بکات و لە کتێبە بەناوبانگەکەیدا (بیردۆزی سیاسەتی نێودەوڵەتی) بیردۆزی ڕیالگەرای پەیکەرێی پێشکەش بکات. هەرچەندە ئەم کتێبە،

بواری شرۆڤەکردنی فراوانکرد، بەجۆرێک بکەرە نا-دەوڵەتەکانیش لەخۆ بگرێت و تا رادەیەک ئامادەبیان لەبەرچاو بگرێت، بەڵام ئامادەیی بکەرە نا-دەوڵەتەکان هەر لاوەکی مایەوە و دەوڵەت لە چەق تێڕوانین و شرۆڤەکانی وانتزیشدا مایەوە (Waltz, 2010).

تەوژمێکی تری ناو ئاڕاستەی دەوڵەتگەرایی، بیردۆزی دامەزروەگەرایی لیبرالی نوێیە Neo-liberal Institutionalism. هەرچەندە گەورە لایەنگرانی ئەم بیردۆزە سەر بە قوتابخانەی لیبرالگەرایین، بەڵام بە سەرنجدان لەو بەستێنەی کە ئەم بیردۆزە تێیدا گەشە دەکات، بۆمان دەردەکەوێت ئەم بیردۆزە نزیکتر لە بیردۆزی ریالگەرایی پەیکەری دەردەکەوێت، وەک لە قوتابخانەی لیبرالگەرایی لە کایەی سیاسەتی نێودەوڵەتیدا (دان،2004). ئەم بیردۆزە لەپێناو لێکۆڵینەوەی هاریکاری نێودەوڵەتی، پشتیوانی تێڕوانینی دەوڵەت تەوەرەیی دەکات و وەک بیردۆزی ریالگەرایی پەیکەریی، پێیوایە کەوا دەوڵەت بکەرێکی یەکانەیی (Unitary) و عەقڵانی قازانج ویستە و کاروباری جیهانی قۆرغکردووە (Folker, 2010).

لەگەڵ ئەوەشدا کە رۆبێرت کێوهین، یەکێک لە پێشەنگانی دامەزراوەگەرایی لیبرالی نوێ لە کارەکانی پێشووتریدا جەغد لەسەر گرنگی بکەرە نا-دەوڵەتەکان دەکاتەوە، کەچی لە تێگەیشتنیدا بۆ دامەزراوەگەرایی لیبرالی نوێ، دانبەوەدا دەنێت کە بکەرە نا-دەوڵەتەکان ملکەچی دەوڵەتن (دن، 2004). بەکورتی مشتومڕی ریالگەرایی نوێ/ لیبرالگەرایی نوێ کۆکن لەسەر ئەوەی کە دەوڵەت بکەری سەرەکییە لە سیاسەتی نێودەوڵەتیدا (سمیث، 2004).

ئەم ئاڕاستەیە رووبەڕووی چەندین رەخنە بوویەوە (نجم، 2021)، بەڵام گرنگترینیان پەیوەست بەم توێژینەوەیەی ئێمە ئەوەیە، کە چیتر ناتوانێت هاریکاری تەواومانێت بۆ تێگەیشتن لە تەواوی لایەنەکانی کارلێک و هاوکێشەکانی سیاسەتی نێودەوڵەتی، بەهۆی ئامادەیی بەرفراوان و هەڵکشانی رۆڵی بکەرە نا-دەوڵەتەکان لە ئاڕاستەکردنی زۆرێک لە پرسەکاندا.

2-3-2. ئاڕاستەی فرەگەرایی

ئەم ئاڕاستەیە پێ لەسەر ئامادەیی گرنگی بکەرە نا-دەوڵەتەکان هاوشانی دەوڵەتان دادەگرێت و کاریگەریان لە سیاسەتی نێودەوڵەتیدا لەبەرچاو دەگرێت. مەبەست لە فرەگەرایش (Pluralism) فرەیی بکەرەکانە، واتا لەگەڵ دەوڵەتدا چەندین بکەری تر لەسەر شانۆی سیاسەتی نێودەوڵەتی ئامادەییان هەیە. لە حەفتاکانی سەدەی رابردوودا فرەگەرایی ئاڕاستەی دەوڵەتگەرایی رووبەڕووی ئاڵەنگاری کردەوە، فرەگەرایی سێرەی لەسەر بکەری نوێ (بکەرە نا- دەوڵەتەکان) و شێوازی نوێی کارلێککردنی بکەرەکان (هاریکاری و هاوبەستەیی) (دن، 2004) و پرسی نوێ گرتەوە. فرەگەرایی گەنگەشەی ئەوە دەکات کە گرێمانەکانی ئاڕاستەی دەوڵەتگەرایی کلاسیک لە سەردەمێکدا هاتن کە ئاستی هاوبەستەیی (Interdependence) نێوان دەوڵەتان زۆر لەوە نزمتر بوو کە ئێستا هەیە، هەروەها گەنگەشەی ئەوە دەکەن کەوا پارێزبەندیی و توانای لە سمین (إختراق) بەدەری دەوڵەت لەسەدەی بیستدا لە چەندین رووەوە تووشی داخورانی گەورە بووە. لە ئەدەبیاتی ئاڕاستەی فرەگەراییدا ئەم داخورانە بە ئامازەدان بە بیرۆکەی هاوبەستەیی Interdependence راڤەکراوە، بەتایبەت لەبواری پەیوەندی ئابووریدا. فرەگەراکان لەو بڕوایەدان کەوا هەندێک ئامانجی ئابووری تەنها کاتێک دەتوانرێت بەدیهێنرێت کە دەوڵەتان هاریکاری زیاتر بکەن لەگەڵ بکەرە دەوڵەتی و نا-دەوڵەتەکانی تردا. فرەگەراکان جیاواز لە دەوڵەتگەراکان، لە دەوڵەت دەڕوانن وەک ئەوەی کە زیاتر ئامێزانبووە لە سیستەمی جیهانیدا، لەبەر ئەوەی کە سیستەمەکەش سیستەمی بکەرە تێکەڵەکانە، کەواتە سیفەتی جیاکەرەوەی بکەر سەربەخۆیی (الإستقلالية) دەبێت، نەک سەروەریی (السيادة). بەلای فرەگەراکانەوە چەمکی بکەر ڕێژەییە: واتا ناتوانرێت بە بنەمایەکی قانوونی (مبدأ قانوني) وەک سەروەریی بچەسپێنرێت، بەڵکو شان لەسەر بەستێنی بواری کەیسەکە دادەدات (إيفانز ونوينهام، 2004).

جۆزیف نای و رۆبێرت کێوهین لە سەرەتای حەفتاکانی سەدەی بیستدا، گەرای بیردۆزی هاوبەستەیی ئاڵۆزیان دانا بۆ ڕاڤەکردنی پێشڤەچوونە نوێیەکانی ئەو دەم، کە پەیوەندیدار بوون بە فراوانبوونی چوارچێوەی بکەرە نا-دەوڵەتەکان و هەڵکشانی رۆڵیان و بەدەستهێنانی پایە و کاریگەریی زیاتر لەسەر گۆڕەپانی نێودەوڵەتی. ئەم بیردۆزە وەک بەردی بناغەی بنیادنانی بیردۆزیکی دەوڵەتبڕ (Transnational Theory) دادەنرێت کە ئامادەیی بکەرە نا-دەوڵەتەکان شرۆڤە بکات و لێکیبداتەوە (أبو ليلة، 2013).

دواتر چەمکی حوکمڕانی جیهانی (Global Governance) کە لە چارەکی کۆتایی سەدەی رابردوودا بلاوبووەوە، جێگەی چەمکی هاوبەستەیی گرتەوە، کە پێشتر لە ئەدەبیاتی لیبرالگەراییدا باوبوو. بیرۆکەی حەوکەمەی جیهانی بە ڕەخنەگرتنی چەمکی سیاسەتی دەوڵەت تەوەرەیی کلاسیک و پێشوازی لە کۆمەڵێکی زۆر لە بکەری نا-دەوڵەت، وەک بکەری کاریگەر لە پەیوەندییە دەوڵەتبڕەکاندا دەستپێدەکات (بن سعيد، 2014).

هەروەها تەوژمێکی تری ناو ئاڕاستەی فرەگەرایی قوتابخانەی جیهانخوازییە (Globalist School)، ئەم قوتابخانەیە لەسەرەتای هەشتاکانی سەدەی رابردوودا و لە ریشەکانی قوتابخانەی ئایدیالگەراییەوە دەرکەوت. سەبارەت بە بکەرە نێودەوڵەتییەکان لەو ڕووەوە کە دەوڵەت و نا-دەوڵەتەکانیش دەگرێتەوە، ئەم تەوژمە ریالگەرایی و ئایدیالگەرایی پێکەوە کۆدەکاتەوە (الهياجنة، 2001). دیبەیتی جیهانخوازیی سەرنج لەسەر زیادبوونی چالاکی سنووربڕ و پێویستی پێشخستنی پەیوەندییەکی شرۆڤەکاری گەرموگوڕ لەنێوان لێکۆڵینەوەی سیاسەتی نێودەوڵەتی و سیاسەتی خۆجێیی دەدات، کە بکەرە گشتی و تایبەتەکان پێکەوە لێیان دەکۆڵرێتەوە (Josselin & Wallace,2011).

لەژێر ڕۆشنایی ئەوەی کە لەبارەی چوارچێوەی بیردۆزیی بکەرە نا-دەوڵەتەکانەوە خستمانەڕوو، دەکرێت بڵێین: ئاڕاستەی فرەگەرایی، پەیوەست بە بکەرە نا-دەوڵەتەکان ئاڕاستەیەکی قوڵتر و فرە لایەنترە و بۆ تێگەیشتن لە گۆڕانکاری و پێشهاتە نوێیەکانی سیاسەتی جیهانی زیاتر کۆمەکمان دەکات. چونکە چیتر ناکرێت دەوڵەت بەتەنها، تاقانە بکەر یاخود بکەری سەرەکی کارلێک و هاوکێشە جیهانییەکانبێت و پێگە و ئامادەیی بکەرە نا-دەوڵەتەکان لەبەرچاو نەگیرێت، لەکاتێکدا خاوەن ڕۆڵ و کاریگەریی بەرچاون.

3. ئامادەیی هەرێمی کوردستان- عێراق لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی

مێژووی ئامادەیی کورد وەک گەلێک، و کوردستان وەک وڵاتی کوردان، لە پەیوەندی نێوان دەوڵەتاندا مێژوویەکی دوور و درێژە. بەڵام ئەم ئامادەییە ئەوەندەی ئامادەیی بووە وەک 'بەرکار'، ئەوەندە ئامادەیی نەبووە وەک 'بکەر'. بە واتایەکی تر ئەوەندەی بڕیار بۆ دراو بووە، ئەوەندە بڕیاردەر نەبووە. لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی، وەها ئامادەییەک، بەڕوای ئێمە پەیوەندی بە نەبوونی قەوارەیەکی خاوەن سەروەریی و دانپێدانراوەوە هەیە، چونکە سیستەمی نێودەوڵەتی سیستەمێکی دەوڵەت بنەمایە، تەنها قەوارە خاوەن سەروەرییەکان، وەک ئیمپراتۆریاکان و دەوڵەتان، بکەرەی سەرەکیین و خاوەنی پشکی شێرن لە کارلێککردنەکاندا. نەبوونی قەوارەی سەربەخۆ، هۆکاربووە بۆ

ئامادە نەبوونی کورد وەک 'بکەرێک' لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی و دەرگای دەربازبوونی وەک 'بکەرێک' بۆ داڵانە نێودەوڵەتییەکان بەرووداو کلۆمکردووە.

لێکەوتە و پاشهاتی رووداوەکانی کۆتا دەیەی سەدەی رابردوو، خاڵێکی وەرچەرخان بوو پەیوەست بە هەڵی دەرکەوتنەوەی کورد لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی و رەنگرێژبوونی ورده وردەی قەوارەیەکی دیفاکتۆی کوردی. دواتریش، لەگەڵ رووداوەکانی داگیرکردنی عێراق و نووسینەوەی دەستووری نوێی دەوڵەتی عێراقدا لە ساڵی 2005، بونیادی دەوڵەتی عێراق گۆڕا لە دەوڵەتێکی ناوەندییەوە بۆ دەوڵەتێکی فیدراڵ و قەوارەی دیفاکتۆی هەرێمی کوردستانیش وەک هەرێمێکی ناو دەوڵەتێکی فیدراڵ رەهەندێکی دەستووری وەرگرت و بوو بە تاقانە قەوارەیەکی قانوونی و دانپێدانراوی کوردی. هەرچەندە پەیوەندی نێودەوڵەتییانەی هەرێمە فیدراڵەکان لە چەند بواریکدا رێگەپێدراوە، بەڵام لایەنی سیاسیی ئەم پەیوەندییانە قۆرغکراوە بۆ حکومەتی فیدرال نەک هەرێمەکان، ئەم راستییە رووبەڕووی ئاڵەنگارییان دەکاتەوە کاتێک باس لە ئامادەیی هەرێمی کوردستان- عێراق دەکەین، لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی.

لەم تەوەرەیەدا و لەژێر رۆشنایی ئەو زەمینە بیردۆزییەدا کە لە تەوەری یەکەمدا خستمانەڕوو، تاووتوێی ئامادەیی هەرێمی کوردستان- عێراق دەکەین، وەک بکەرێکی نا-دەوڵەت لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی. دواتر لەسەر ئەو ئاڵەنگارییانە دەوەستین کە رووبەڕووی هەرێم دەبێتەوە، وەک بکەرێکی نا-دەوڵەت. وەک لە پێشەکی توێژینەوەکەشماندا ئاماژەمان پێدا، پێویستە سەرەتا چەمکی هەرێمی کوردستان- عێراق زۆر بەکورتی بناسێنین و سنووورەکانی دەستنیشانی بکەین.

3-1. چەمکی هەرێمی کوردستان- عێراق

'هەرێمی کوردستان- عێراق' زاراوەیەکی کارگێڕی، جوگرافی، قانوونی، سیاسییە و تاڕادەیەکیش نوێیە، مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای نەوەدەکانی سەدەی رابردوو. مەبەست لە هەرێمی کوردستان- عێراق ئەو بەشەی کوردستانە، کە لە پاش جەنگی جیهانی یەکەمەوە، بە دەوڵەتی عێراق فیدراڵەوە لکێنراوە و چەندین تایبەتمەندی جوگرافی و مرۆیی و کەلتووری، لە ناوچەکانی تری عێراق فیدراڵی جیادەکاتەوە. سنووورەکەی لە رۆژهەڵات و باکوور و باکووری خۆراواوە، بریتییە لە سنووری نێودەوڵەتی دەوڵەتی عێراق فیدراڵ لەگەڵ هەرێمەکە لە ولاتەکانی کۆماری ئیسلامی ئێران، کۆماری توورکیا و کۆماری عەرەبی سووریا. بەڵام سنووری باشوور و باشووری خۆراوای هەرێم جێگای مشتوومڕی نێوان هەرێمی کوردستان و عێراق فیدراڵە و تا ئێستا یەکلایی نەکراوەتەوە و لە دەستووری عێراق فیدراڵدا وەک ناوچەی جێناکۆک ناوزەدکراون (نجم، 2021).

3-2. هەرێمی کوردستان- عێراق وەک بکەرێکی نا-دەوڵەت

وەک لەپێشەکییەکەدا رووننکردەوە، ئێمە ئەنجامگیری (Reasoning) لەبارەی ئامادەیی هەرێمی کوردستان- عێراقەوە دەکەین لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی. وەک لە ناونیشانی توێژینەوەکەشەوە بەدیار دەکەوێت، نا راستەوخۆ گرینانەی ئەوەمان کردووە کەوا، هەرێمی کوردستان لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی بکەرێکی نا-دەوڵەتە و ئامادەیی هەیە. لێرە بەدواوە، کاتی ئەوەیە پێشەکییەکانمان تاقیبکەینەوە، ئەو پێشەکییانەی کە بونیادی ئارگومێنتەکەمان لەسەر دامەزراندووە و دەرەنجامەکانی لێوە هەڵدەگوزین. بە واتایەکی تر، کاتی ئەوەیە کە پاسادانی ئەنجامگیرییەکەمان بکەین و گرینانەکەمان بسەلمێنین.

لە سۆنگەی ئەو پێناسەیەوە، کە لە تەوەری یەکەمدا بۆ بکەرە نا-دەوڵەتەکانمان کرد، بۆمان دەرکەوت کەوا، بکەری نا-دەوڵەت خاوەنی چوار تایبەتمەندیی سەرەکییە و بریتین لە: 'سەربەخۆیی'، 'سنووربڕیی'، 'کاریگەریی' و 'نوێنەرایەتی'. پەیوەست بەهەرێمی کوردستان و پشکنینی ئەو تایبەتمەندییانە دەکرێت بڵێین:

سەرچاوەی داهات و پارەدارکردنی هەرێمی کوردستان تاڕادەی نزیک لە سەربەخۆیی تەواو، سەربەخۆیە. بەتایبەتی لەدوای بڕیاری سەربەخۆیانەی فرۆشتنی نەوت و هەناردەکردنی نەوتی هەرێمی کوردستان لەڕێگەی بۆری نەوتی کوردستانەوە، راستەوخۆ بۆ بەندەری جەیهان لەسەر دەریای ناوەڕاست. لە ئێستادا داهاتی هەرێمی کوردستان لە سێ سەرچاوەوە دابین دەکرێت: هەناردەکردنی سەربەخۆیانەی نەوت، داهاتی ناوخۆ و خاڵە سنووربییەکان، یارمەتی و هاوکاری هاوپەیمانان. وەک دەردەکەوێت هیچ یەکێک لەم سەرچاوانە سەرچاوەی حکومەتی فیدراڵی عێراق نین و دوورن لە چاودێری و کۆنترۆڵی بەغدادەوە، هەروەها هەرێم دەستکراوەیە لە کۆکردنەوە و خەرجکردنیشیاندا. لە لایەکی ترەوە هەرێمی کوردستان- عێراق خاوەنی بڕێکی گونجاوی ئازادی و ئامرازی تایبەتە بۆ بەدیهێنانی ئامانجەکانی.

لەرووی 'سنووربڕییەوە' چالاکی و جموجۆڵی هەرێمی کوردستان- عێراق تەنها لەچوارچێوەی عێراق فیدراڵدا نیە، بەڵکو ئەم چالاکییانە سنووربڕن و هەرێم خاوەنی جۆرێک لە دیپلۆماسیی تەریبە (Parallel Diplomacy) و پەیوەندی لەگەڵ ولاتان و رێکخراوە جیهانییەکان و بکەرە نا-دەوڵەتەکانی تریشدا هەیە. لەم رووەوە گرێبەستی فرۆشتنی نەوتی لەگەڵ کۆمپانیا نێودەوڵەتییەکاندا هەیە. ئەم جموجۆڵ و چالاکییە سنووربڕانەش شانی لەسەر سێ کۆڵەکەی سەرەکی داداوە، ئەوانیش: بوونی دەسەڵاتێکی نیمچە سەربەخۆی دیفاکتۆیە لەهەرێم کە پێویست دەکات خاوەنی پەیوەندی دیپلۆماسی بێت؛ مێژووی دریژی پەیوەندییەکانی بزووتنەوەی رزگاریخوازیی گەلی کوردستان لەگەڵ دەرەوەدا (نجم، 2021)؛ هەروەها ویستی بکەرە نێودەوڵەتییەکانی تر بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ هەرێمی کوردستاندا.

سەبارەت بە 'کاریگەریی'ش، ئەوا پابەندی هێزی بکەرە نا-دەوڵەتەکانە و رووبەڕووی هەڵکشان و داکشان دەبێتەوە، واتا هەموو بکەرێکی نا-دەوڵەت بە ئەندازەی هێزەکەی، خاوەنی کاریگەرییە. سەبارەت بە کاریگەریی هەرێمی کوردستان دەکرێت بڵێین لە چەند پرسێکدا هەرێم خاوەنی کاریگەرییە، وەک پرسی وزە و پرسی ئاسایش، بەتایبەتی لە جەنگی دژی تیرۆردا.

هەرچی پرسی رەوایەتیشە ئەوا ئەو دەسەڵاتەی کە لە هەرێمی کوردستاندا هەیە، نوێنەرایەتی کوردستانیان دەکات و سەرچاوەی رەوایەتییەکەشی هەر لەو خەڵکەوە سەرچاوە دەگرێت، لەسەر ئاستی نێودەوڵەتیش قبوڵکراوە و لەلایەن چەندین دەوڵەتیشەوە، مامەڵەیەکی تایبەتی لەگەڵدا دەکرێت.

دوای دەستنیشانکردنی ئەم تایبەتمەندییانە، ماوەتەوە ئەوە دەستنیشان بکەین کە ئایا لەناو ئەو پۆل و جۆرانەی بکەرە نا- دەوڵەتەکاندا کە ئاماژەمان پێدا، هەرێمی کوردستان- عێراق لەژێر کام جۆریاندا پۆلێندەکرێت.

ئەگەر پۆلبەندییەکەی فیلیپ برایار و محەمەد رەزا جەلیلی لەبەرچاو بگرین (برایار وجلیلي، 2009)، هەرێمی کوردستان دەکەوێتە چوارچێوەی ئەو بکەرە نا- دەوڵەتانەوە کە بە بکەری شیاو (فواعل ممكنة) ناودێری دەکەن، مەبەست لە بکەری شیاویش ئەو جۆرە بکەرانەن کە نە دەچنە ریزی کۆمەڵەی بکەرە حکومییەکان و نە دەچنە ریزی نا- حکومییەکان واتا لە دۆخێکی میانجیگەرییدان، هەندێکیان چاویان لەوەیە ببنە بکەری دەوڵەتی،وەک هەرێمی کوردستان- عێراق و هەندێکی تریان ناکرێت لەچوارچێوەی ئەو دەوڵەتەدا کە تیایدا ریزکراون جیابنەوە.

ئەگەر لە روانگەی ئەو پۆلێنانەوە لە هەرێم بڕوانین کە بکەرە نا--دەوڵەتەکان لەسەر بنەمای جوگرافی و ئایدیۆلۆجی و ئابووری پۆلێندەکەن (أبو ليلة، 2013)، ئەوا دەتوانین بڵێین هەرێمی کوردستان بکەرێکی نا- دەوڵەتی هەرێمییە، واتا لەو جۆرە بکەرانەیە کە پەیکەرێکی چەسپاوی هەیە و خاوەنی دام و دەزگای سیاسی و سەربازییە و هەوڵی بنیادنانی دەوڵەتێکی سەربەخۆ دەدات لە چوارچێوەی سنووریکی جوگرافی دیاریکراوی خۆیدا.

ئەگەر لە روانگەی فرە پێوەرەکانیشەوە، کە پێوەرێکی گشتگیر تر و فرە ئاست ترە لە هەرێمی کوردستان- عێراق بنواڕین (رجب، 2013) ئەوا دەتوانین بڵێین کەوا هەر پێنج پێوەرەکە بەسەر هەرێمی کوردستاندا دەچەسپێت: پێوەری یەکەم، کە پێوەری سەرچاوەی هێزی بکەرەکەیە (المعيار المدعم لنشاط الفاعل) واتا ئەو سەرچاوەیەی کە بکەرە نا- دەوڵەتەکە هێزی خۆیی لێوە وەردەگرێت و دەستەبەری بەردەوامبوونی دەکات، ئەم سەرچاوەیە یان مادییە، وەک هەبوونی هێزی ئابووری یان کۆنترۆڵکردنی هەرێمێک یان بوونی چەک و هێزی سەربازی، یان سەرچاوەی هێزەکەی نا مادی و بەهاییە واتا پشتبەستن بە بەها و رۆشنبیری و شوناس کە بکەر لە سایەیاندا گەشەیکردووە. هەرێمی کوردستان خاوەنی هەر دوو سەرچاوەکەی هێزە: لەڕووی سەرچاوەی مادییەوە، خاوەنی جوگرافییایەکە کە دامودەزگاکانی خۆ-بەڕێوەبردنی تێدا دامەزراندووە، ئەم جوگرافیایە سەرچاوەی بژێوی و دەستەبەری مانەوە و بەردەوامی هەرێمەکەش دەکات؛ هەروەها خاوەنی سەرچاوەی نا-مادی هێزیشە، چونکە خاوەنی پرسێکی رەوایە و بوونی هەرێمەکە و بەردەوامیشی لەگەڵ بەها و پێودانگەکانی سیستەمی نێودەوڵەتیدا دێتەوە. پێوەری دووهەم پێوەری شوێنە، واتا ئەو بوار یان چوارچێوەیەی کە بکەر چالاکی تێدا ئەنجام دەدات. وەک لەم تۆێژینەوەیەدا ئیمە گفتوگۆی لەبارەوە دەکەین، چوارچێوەی کار و چالاکی هەرێمی کوردستان سنووری دەوڵەتی عێراق فیدراڵ تێدەپەڕێنێت و لەسەر ئاستی نێودەوڵەتیش هەرێم جموجوڵ و چالاکی هەیە. پێوەری سێیەم پێوەری پەیوەندی بکەرە بە دەوڵەتەوە، واتا بکەرێکی حکومیە یان نا حکومی، رەوایە یان نارەوا. هەرێمی کوردستان بنەمایەکی قانوونی و دەستووری هەیە و خاوەنی رەوایەتییە هەم لەسەر ئاستی دەوڵەتی عێراق فیدراڵ و هەم لەسەر ئاستی نێودەوڵەتیش، کەواتە بکەرێکی خاوەن رەوایەتییە و بەشێکیشە لە بونیاد و پەیکەری دەوڵەتی عێراق. پێوەری چوارهەم پێوەری ئامانجی نەخشێنراوی چالاکییەکانی بکەری نا-دەوڵەتە واتا ئەو ئامانجانەی بکەری نا- دەوڵەت بۆ خۆیی نەخشاندووە و کار بۆ بەدیهێنانیان دەکات، ئەمەش یان پاراستنی باری ئارایە یان هەوڵدان بۆ گۆڕین و راستکردنەوەیەتی، بەجۆرێک خزمەت بە بکەرە نا-دەوڵەتەکە بکات. ئەگەر لە روانگەی ئەم پێوەرەوە لە هەرێمی کوردستان بنواڕین ئەوا دەتوانین بڵێین بکەرێکی هەموارگەرایە (Revisionist)، چونکە هەوڵی گۆڕینی باری ئارا دەدات و چاوی لەسەر ئامانجی گەیشتنە بە سەربەخۆیی تەواوەتی، ئەنجامدانی ریفراندۆمیش لە ساڵی 2017 دا پشتڕاستی ئەم بانگەشەیەمان دەکاتەوە. هەرچی پێوەری پێنجەمیشە پێوەری جۆری چالاکی پیادەکراوە لە لایەن بکەرەوە، جا جۆری چالاکییە پیادەکراوەکە ئابووری بێت یان مافدارپی یان سیاسیی یان ئاسایشیی. جۆری چالاکی و هەڵسوکەوتەکانی هەرێمی کوردستان فرە ئاست و فرە جۆرن و تەنها لە یەک بواری ئابووری، مافداری، سیاسی و ئاسایشییدا کورت هەڵنایەت.

ئەگەر پۆلبەندییەکەی پێتەر ویڵێتس بکەین بە بنەمای پۆلێنکردن، دەتوانین بڵێین هەرێمی کوردستان- عێراق بکەرێکی نا-دەوڵەتی خاوەن رەوایەتییە، چونکە چوارچێوەیەکی قانوونی دانپێدانراوی هەیە و بەپێی دەستووری عێراق فیدراڵ و بەحوکمی دیفاکتۆ بوونی دەسەڵات و چالاکییەکانی سنووریرە و لە هەندێک بواردا سنووری دەسەڵاتەکانی هەرێمێکی فیدراڵ تێدەپەڕێنێت و وەک نیمچە دەوڵەتێکی دیفاکتۆ خۆی دەنوێنێت. هەروەها لەسەر ئاستی نێودەوڵەتیش لەسنووریکدا، با بەرتسکیش بێت بکەرێکی نا-دەوڵەتی قبوڵکراوە و مامەڵەی لەگەڵدا دەکرێت.

لەژێر رۆشنایی ئەو پۆلێبەندییانەی سەرەوەدا دەگەینە ئەو دەرەنجامەی کەوا هەرێمی کوردستان- عێراق بکەرێکی نا- دەوڵەتی هەرێمی خاوەن رەوایەتییە و خاوەنی سەرچاوەی هێزی مادی و نا مادیی و بواری چالاکییە و چالاکییە پیادەکراوەکانیشی فرە جۆرە. هەرێمییە چونکە خاوەنی پەیکەر و دامودەزگای سیاسییە لەسەر جوگرافییایەک؛ رەوایە چونکە خاوەن بنەمای قانوونیە و پاڵپشتی دەستووری و واقیعیشی هەیە؛ خاوەنی هێزی مادی و نا مادییە واتا خاوەنی سەرچاوەی داهاتە و هەرێمێکی لەژێر دەستدایە و خاوەنی ئامرازەکانی تووندوتیژی و هێزی سەربازییە؛ هەروەها خاوەنی بیروباوەڕ و کەلتوور و زمان و بەها و شووناسە و پرسێکی رەوای گەلێکیش هەیە کە نوێنەرایەتی دەکات؛ خاوەن بواری چالاکییە، واتا بووارێکی هەیە چالاکی تێدا ئەنجام دەدات و چالاکییەکانیشی فرەجۆرن، هەم ئابووریین هەم مافسازی هەم سیاسی و هەم ئاسایشیی.

3-3. ئامادەیی هەرێمی کوردستان- عێراق و ئاڵەنگارییەکانی

لە خاڵی پێشووی ئەم تەوەرەیەدا، پرسی ئامادەیی هەرێمی کوردستان- عێراقمان لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی تاوتوێکرد و گەیشتین بەو دەرەنجامەی کەوا هەرێمی کوردستان بکەرێکی نا-دەوڵەتە. واتا ئامادەیی هەیە لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی، بەڵام ئەم ئامادەییە سنووردارە و ئاڵەنگاریشی لەبەردەمدایە. ئێستا و لەم خاڵەدا کاتی ئەوەیە تاوتوێی چۆنێتی ئەو ئامادەییە بکەین و ئاڵەنگارییەکانیشی دەستنیشان بکەین.

3-3-1. ئامادەیی هەرێمی کوردستان- عێراق

ئامادەیی هەرێمی کوردستان- عێراق لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی، هاوکاتە لەگەڵ دروستبوونی هەرێمی کوردستاناندا، وەک قەوارەیەکی دیفاکتۆ لەسەرەتای نەوەدەکانی سەدەی رابردوودا. دواتر و لەگەڵ داگیرکردنی عێراقیشدا ساڵی 2003 ئەم ئامادەییە زەمینەیەکی لەبارى بۆ رەخسا و بە نووسینەوەی دەستووری هەمیشەیی عێراق فیدراڵیش لە ساڵی 2005 دا رەهەندێکی قانوونی و دەستووری وەرگرت.

دوای ئەنجامدانی هەڵبژاردنی پەرلەمان و پێکهێنانی حکومەتی هەرێمی کوردستان ساڵی 1992، حکومەتی هەرێم دوور لە دەسەڵاتی حکومەتی ناوەندی عێراق، چەند رێگایەکی گرتەبەر لەپێناو پەیوەندیگرتن لەگەڵ دەوڵەتان و رێکخراوە نێودەوڵەتییەکاندا و بتەوکردنی پێگەی نێودەوڵەتییانەی خۆی و بەدیهێنانی بەرژەوەندییەکانی. یەکێک لەو رێگایانە دروستکردنی وەزارەتێک بوو بەناوی وەزارەتی 'یارمەتی مرۆڤایەتی و هاوکاریی'. بەگوێرەی مادەی چوار لە قانوونی وەزارەت، ژمارە 20ی ساڵی 1993 کە لە پەرلەمانی کوردستان دەرچووە، ئەرکەکانی وەزارەتی یارمەتی مرۆڤایەتی و هاوکاری بریتیبوون لە (البرلمان، 1993):

أ- پەیوەندیگرتن لەگەڵ رێکخراوە مرۆیی یان سیاسییەکان و دەزگاکانی راگەیاندنا.

ب- کارکردن لەپێناو دەستەبەرکردنی پشتیوانی دارایی و مەعنەویی و سیاسی بۆ هەرێم.

ت- بەدەستهێنانی زەمالەی خوێندن لە وڵاتانی دۆست.

ث- هەماهەنگی نێوان رێکخراوە جیهانییەکان و ئەنجوومەنی وەزیران.

ج- ڕێکخستن و بەشداریکردن لە کۆڕ و کۆنفرانس و کۆبوونەوە جیهانییەکاندا.
ح- ڕێکخستنی پەیوەندییەکان لەگەڵ ڕەوەندی کوردستانی و ڕێکخراوەکانیان لەدەرەوەی هەرێم بە مەبەستی هاوکاریی.
خ- ڕێکخستنی کاروباری چوونە دەرەوە و هاتنە ناوەوە بۆ هەرێم.

بەدرێژایی ساڵانی نەوەدەکان و تا ساڵی 2006 ئەم وەزارەتە یەکێک بوو لە کەناڵەکانی پەیوەندیگرتنی حکومەتی هەرێم لەگەڵ دونیای دەرەوەدا.

دوای نووسینەوەی دەستووری هەمیشەیی عێراق فیدراڵ، هەوڵەکانی هەرێمی کوردستان بۆ ئامادەیی لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی ڕەهەندێکی دەستووریشی وەرگرت و ئەم ئامادەییەی بردە ئاستێکی باڵاتر. هەرچەندە بەپێی دەستوورەکە پەیوەندییە دەرەکییەکان لە چوارچێوەی دەسەڵاتی حکومەتی فیدراڵیدایە و هەموو سەڵاحییەتەکان قۆرغکراوە بۆ حکوومەتی فیدراڵ لە بەغداد، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا پەراوێزی لقین و جموجوڵ لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی بۆ هەرێمی کوردستان ماوەتەوە. بۆ نموونە مادەی 121/چوارهەم لە دەستووری عێراق فیدراڵ ڕێگە بە کردنەوەی نوسینگەی هەرێم و پارێزگاکان دەدات لەناو باڵوێزخانە و نێردە دیپلۆماسییەکانی عێراقدا، بەمەبەستی بەدواداچوونی کاروباری ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و گەشەپێدانی هەرێم و پارێزگاکان. هەروەها مادەی 112/ دووهەم باس لە بەڕێوەبردنی نەوت و غاز دەکات و تێبدا هاتووە: 'حکومەتی فیدراڵی و حکومەتی هەرێمەکان و پارێزگا بەرهەمهێنەرەکان بەیەکەوە هەڵدەستن بە ڕەنگڕێژکردنی سیاسەتی ستراتیجیی پێویست بۆ بەرەوپێشبردنی سامانی نەوت و غاز بەجۆرێک کە بێتە مایەی دەستخستنی زۆرترین سوود و کەڵک بۆ گەلی عێراق ئەویش بە پشتبەستن بە نوێترین تەکنیکی بنەماکانی بازاڕ و هاندانی وەبەرهێنان' (دەستووری کۆماری عێراق، 2005).

ئەم پشتیوانییە قانوونییە وایکرد لەکابینەی پێنجەمی حکومەتی هەرێمی کوردستاندا ساڵی 2006 'فەرمانگەی پەیوەندییەکانی دەرەوە' پێکبهێنرێت و ئەرکی پەیوەندیکردن بە جیهانی دەرەوە بەم فەرمانگەیە بسپێردرێت. بەگوێرەی مادەی هەژدەهەم لە پێڕەوی سەرۆکایەتی ئەنجومەنی وەزیرانی هەرێمی کوردستان- عێراق، ژمارە (1) لە 2006/6/22 فەرمانگەی پەیوەندییەکانی دەرەوە کاروباری پەیوەست بە پەیوەندییە دەرەکییەکان لە ئەستۆ دەگرێت (وقائع کوردستان، 2006).

لە ئێستادا حکومەتی هەرێمی کوردستان لەڕێگەی فەرمانگەی پەیوەندییەکانی دەرەوە و نوێنەرایەتییەکانی حکومەتی هەرێم لە دەرەوە و نوێنەرایەتی وڵاتان لە هەوڵێری پایتەخت پەیوەندییەکانی لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی پەرەپێدەدات، حکومەتی هەرێم چوارده نوێنەرایەتی لە وڵاتانی جیهاندا هەیە (حکومەتی هەرێمی کوردستان لەم وڵاتانەدا نوێنەرایەتی هەیە: وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، ئەڵمانیا، ئوستڕالیا، ئیتالیا، ئیسپانیا، ئێران، بەریتانیا، فەرەنسا، سوید، سویسرا، ڕووسیا، نەمسا، پۆڵەندا، یەکێتی ئەورووپا (فەرمانگەی پەیوەندییەکانی دەرەوە (أ)، 2022)) و هەوڵێری پایتەختیش بووتە خانەخوێی چەندین قونسوڵخانە و نوسینگەی باڵوێزخانە و بارەگای ڕێکخراوی نێودەوڵەتی (ئەم وڵاتانە نوێنەرایەتییان لە هەرێمی کوردستان هەیە: کۆنسوڵگەری کۆماری میسری عەرەبی، کۆنسوڵگەری گشتی کۆماری سودان، کۆنسوڵگەری گشتی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، نووسینگەی باڵیۆزخانەی کەنەدا، کۆنسوڵگەری گشتی کۆماری تورکیا، کۆنسوڵگەری کۆریا، کۆنسوڵگەری گشتی هیند، نووسینگەی کۆنسوڵگەری ژاپۆن، کۆنسوڵگەری گشتی کۆماری چینی میللی، ئاژانسی هاریکاری نێودەوڵەتی ژاپۆن (جیکا)، ئاژانسی هاریکاری نێودەوڵەتی کۆریا (کۆیکا)، کۆنسوڵگەری فەخری کۆماری سۆشیالیستی دیموکراتی سریلانکا، کۆنسوڵگەری فەخری کۆماری قوبرس، کۆنسوڵگەری گشتی کۆماری ڕووسیای فیدراڵ، کۆنسوڵگەری گشتیکۆماری ئەڵمانیای فیدراڵ، کۆنسوڵگەری گشتی کۆماری فەرەنسا، کۆنسوڵگەری گشتی شانشین یەکگرتووی بەریتانیا، کۆنسوڵگەری گشتی کۆماری چیک، کۆنسوڵگەری گشتی هەنگاریا، کۆنسوڵگەری گشتی شانشینی هۆڵەندا، کۆنسوڵگەری گشتی کۆماری ئیسلامی ئێران، کۆنسوڵگەری گشتی شانشینی هاشمی ئەردەن، کۆنسوڵگەری گشتی فەلەستین، کۆنسوڵگەری گشتی میرنشینی عەرەبی یەکگرتوو – ئیمارات، کۆنسوڵگەری گشتی وڵاتی کوێت، کۆنسوڵگەری گشتی شانشینی سعودی عەرەبی (فەرمانگەی پەیوەندییەکانی دەرەوە (ب)، 2022)).

دەکرێت مامەڵەی نێودەوڵەتییانە و شێوازی ئامادەیی هەرێمی کوردستان- عێراق لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی لەچەند خاڵێکدا کورتبکەینەوە و دەستنیشانیان بکەین:

أ. پێشوازیکردن لە شاندەکانی هەرێمی کوردستان لە سەر ئاستی باڵا لەلایەن دەوڵەتان و دامەزراوە نێودەوڵەتییەکانەوە و بانگهێشتکردنیان بۆ کۆڕبەند و کۆبوونەوە نێودەوڵەتییەکان.
ب. کردنەوەی نووسینگەی نوێنەرایەتی حکومەتی هەرێمی کوردستان لە چوارده وڵاتدا و مامەڵکردن لەگەڵیاندا وەک نوێنەرایەتی هەرێمی کوردستان، هەروەها کردنەوەی چەندین قونسوڵخانە و نووسینگەی باڵوێزخانەی وڵاتان و نووسینگەی ڕێکخراوی نێودەوڵەتی لە هەرێمی کوردستان.
ت. مامەڵەکردنی دەوڵەتان لەگەڵ حکومەتی هەرێمی کوردستان، لە سنووڕێکی بەرتەسکدا و لە چەند پرسێکدا، کە پرسی تایبەتن بە سەروەریی (Sovereignty)، بەبێ گەڕانەوە بۆ حکومەتی فیدراڵی لە بەغداد.

ئەم خاڵی سێیەمە، واتا مامەڵەکردنی هەرێم لە چەند پرسێکی بواری سەروەرییدا بەبێ گەڕانەوە بۆ حکومەتی فیدراڵ، خاڵێکی گرنگە پەیوەست بە ئامادەیی هەرێم لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی و شایانی لەسەر وەستانە، چونکە وا دەکات دەسەڵاتەکانی هەرێمی کوردستان زیاتر لە دەسەڵاتەکانی هەرێمێکی فیدراڵبن. لێرەدا کەیسێک وەک نموونە دەهێنینەوە کە حکومەتی هەرێمی کوردستان راستەوخۆ لەڕێگەی کەناڵی دیپلۆماسییانەی خۆیەوە و بەبێ گەڕانەوە بۆ حکومەتی فیدراڵ لە پرسێکی پەیوەست بە سەروەرییەوە (Sovereignty) مامەڵەی لەگەڵ دەوڵەتانی تردا کردووە، ئەویش کەیسی ڕادەستکردنەوەی تۆمەتبارێکە بە حکومەتی ئەڵمانیا:

گەنجێکی بیست ساڵانی پەنابەری کورد لە وڵاتی ئەڵمانیا بە ناوی 'عەلی بەشار' تۆمەتباربوو بە کۆشتنی کچێکی چواردە ساڵانی ئەڵمانیایی. بەرەبەیانی ڕۆژی هەینی 2018/6/8 لەلایەن هێزەکانی پۆلیسی پارێزگای دهۆکەوە لەسەر داوای پۆلیسی فیدراڵی ئەڵمانیا، لە زاخۆ دەستگیرکرا و ڕۆژی دواتر، واتا2018/6/9 لە هەولێر ڕادەستی پۆلیسی ئەڵمانیا کرایەوە. بەگوێرەی بنەماکانی قانوونی نێودەوڵەتی گشتی، ڕادەستکردنەوەی تاوانبار کارێکە پەیوەستە بە سەروەریی و لەچوارچێوەی دەسەڵاتەکانی حکومەتی فیدراڵیدایە، نەک هەرێمەکان. هەروەها پێویستە داواکاریی ڕادەستکردنی تاوانباری هەڵاتوو لەڕێگەی نوێنەری دیپلۆماسی دەوڵەتی داواکارەوە پێشکەش بە دەوڵەتی داوالێکراو بکرێت (غلان، 2000). بەپێی بڕگەکانی قانوونی 'بنەماکانی دادگاییکردنی سزایی عێراق'ش ئەم کارە لەچوارچێوەی دەسەڵاتەکانی حکومەتی فیدراڵیدایە. قانوونی 'بنەماکانی دادگاییکردنی سزایی عێراق' ژمارە (23)ی ساڵی 1971ی هەموارکراو، لە مادەی 352 بەدواوە شێواز و چۆنێتی ڕادەستکردنەوەی تاوانبارانی ڕوونکردووەتەوە. بەگوێرەی ئەم قانوونە داواکاریی ڕادەستکردن بە نووسراو و لەڕێگەی دیپلۆماسییەوە پێشکەش بە وەزارەتی دادی حکومەتی فیدراڵی دەکرێت و بەڵگەنامەکانی لەگەڵدا هاوپێچ دەکرێت. بەڵام وەک دەردەکەوێت، هەرێمی کوردستان لەم پرسەدا ڕاستەوخۆ و سەربەخۆیانە کارەکەی ئەنجامداوە و پیادەی کارێکی کردووە

کە پەیوەستە بە سەروەریيەوە (نەجم،2018). لێرەدا پێویستە ئاماژە بەوە بدەین کەوا لە پرسێکی تری هاوشێوەدا و لە رێکەوتی 2019/8/3 حکوومەتی هەرێم تۆمەتبارێکی تری رادەستی حکومەتی ئەڵمانیا کردەوە، کە تۆمەتباربوو بە کوشتنی ئامۆزاکەی، لە ئاهەنگێکی بووک گواستنەوەدا لە شاری هانۆفەری وڵاتی ئەڵمانیا. بەڵام ئەمجارەیان لە رێگەی حکومەتی فیدراڵەوە، حکومەتی هەرێم تۆمەتبارەکەیان رادەستی فەرماندەیی پۆلیسی بەغداد کردەوە، تاکو لەرێگەی ئەوانەوە رادەست بکرێتەوە (نەجم،2019). پێویستە بڵێین ئەم رووداوەی دووهەم ناکرێتە بەڵگە بۆ پووچەڵکردنەوەی ئەو گریمانەی کە سەرەڕێگامان خست و رادەستکردنەوەی یەکەمان کرد پاڵپشت بۆی، بەڵکو ئەم رووداوەی دووهەم پەیوەندی بە هەڵکشان و داکشانی کاریگەریی بکەرە نا- دەوڵەتەکان و ئەو بەستێنەوە هەیە کە رووداوەکەی تێدا رودەدات.

3-3-2. ئاڵەنگارییەکانی بەردەم ئامادەیی هەرێمی کوردستان- عێراق

ئامادەیی بکەرە نا-دەوڵەتەکان بەگشتی و هەرێمی کوردستان- عێراق بە تایبەتی لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی، بێ ئاستەنگ و ئاڵەنگاری نییە. لێرەدا بەکورتی، ئاماژە بە دوو لە گرنگترین ئەو ئاستەنگ و ئاڵەنگارییانە دەدەین کە یەکێکیان سیاسییە و ئەویتریشیان قانوونییە:

أ. ئاڵەنگارییە سیاسییەکە خۆی لەو بنەمایانەدا بەرجەستە دەکات، کە سیستەمی نێودەوڵەتی لەسەر دروستبووە و مێژووی رەنگرێژبوونی دەگەڕێتەوە بۆ پەیماننامەی ویستیڤالیا (1648). سیستەمی نێودەوڵەتی، لەلایەکەوە سیستەمێکی دەوڵەت بنەما و دەوڵەت سالارە و تەنها بکەرە خاوەن سەروەرییەکان (Sovereign Actors) بکەری سەرەکیین؛ لە لایەکی تریشەوە بە ئاسانی رێگەی بوون بە بکەری خاوەن سەروەریی (دەوڵەت) نادات. رێگای بوون بە خاوەنی سەروەریی، رێگەیەکی پڕ ئاستەنگە و پەیوەستی هاوسەنگی هێز و دانپێدانانی بکەرە نێودەوڵەتییە خاوەن سەروەرییەکانی تر و سیستەمەکە بە ئاسانی یەکەی نوێ لەخۆ ناگرێت.

ب. ئاستەنگ و ئاڵەنگاری دووهەم، قانوونییە و پەیوەندی بە بنەماکانی قانوونی نێودەوڵەتییەوە هەیە. سەرەڕای گۆڕانکارییەکان لەو بنەمایانەدا بەجۆرێک بواری ئامادەیی بۆ بکەرە نا- دەوڵەتەکان لە سنووریکدا دەرەخسێنێت، بەڵام تا ئێستاش بەگوێرەی ئەو بنەمایانە دەوڵەت نەک بەشێک لە دەوڵەت (هەرێمە فیدراڵەکان) کەسایەتی قانوونی هەیە و دەتوانن بچنە ناو پەیوەندییە قانوونییەکانەوە.

4. ئەنجامگیریی

دوای شەنوکەوکردنی ئامادەیی هەرێمی کوردستان- عێراق لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی و تاقیکردنەوەی گریمانەکەمان، بەم دەرەنجامانەی خوارەوە دەگەین:

1-4. جموجۆل و هەڵسوکەوتی هەرێمی کوردستان و مەودای کار و چالاکیەکانی سنووری دەسەڵاتەکانی هەرێمێکی فیدراڵ تێدەپەڕێنێت و ئەم چالاکییانەشی هەم پشتیوانی قانونی و دەستووریان هەیە هەم پشتیوانی واقعیش. هەرێمی کوردستان لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی ئامادەیی هەیە و ئەم ئامادەییەشی، وەک لە ئەنجامی توێژینەوەکەمانەوە پێیگەیشتین، ئامادەییە وەک بکەرێکی نا-دەوڵەت.

2-4. ئامادەیی و پیوار (غیاب)ی بکەرەنا- دەوڵەتەکان لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی، ئەگەرێکی هەمیشە ئامادەیە، چونکە لە سەردەمێکدا کە بە سەردەمی نا- دڵنیایی (Uncertainty) ناودێر دەکرێت، هەردوو ئەگەرەکە (مانەوە و نەمانەوە) شیمانەی رووداندیان هەیە. هەروەک ئیسماعیل سەبری مەقلەد دەڵێت: "لیستی بکەرە نێودەوڵەتییەکان، رووبەڕووی گۆڕانکاری بەردەوام دەبێتەوە، بەهۆی هاتنە ناوەوەی بکەری نوێ و چوونە دەرەوەی بکەری کۆن" (مقلد، 2013، ص95). کەواتە سەبارەت بە هەرێمی کوردستان- عێراق کە بکەرێکی نا-دەوڵەتە و لە ناوچەیەکی خۆڵەمێشیدا، لەنێوان بوون بە بکەری خاوەن سەروەریی و نە بوونیدا وەستاوە، هەم ئەگەری بوون بە بکەری سەرەکی (دەوڵەت) شیمانەی هەیە و هەم ئەگەری داکشان و کۆتایی هاتن. چونکە ئەم، ئەگەرە ئەگەر بۆ دەوڵەت کە ستاتۆیەکی قانونی چەسپاوتر و ئۆقرەگرتووتری هەیە، بەراورد بە نا-دەوڵەت، ئەگەری رووداندی هەیێت، ئەوا بۆ نا-دەوڵەت ئەگەرەکە بەهێزترە و هەموو کاتێک ئەگەری رووداندی هەیە. کەواتە ئایندەی هەرێمی کوردستان وەک بکەرێکی نا-دەوڵەت ئایندەیەکی تەمومژاوی و نا-دڵنیایە؛ لە دۆخێکی مۆلەق و دەڵەمەییدایە، هەم ئەگەری پێگەیشتن و بوون بە بکەرێکی خاوەن سەروەریی (دەوڵەت) و هەم ئەگەری ئاوابوون و کۆتاییهاتنی ئامادەییەکەی ئەگەرێکی ئامادەیە و شیمانەی رووداندی هەیە.

3-4. یەکێک لە هۆکارەکانی دروستبوونی قەوارەی هەرێمی کوردستان- عێراق گۆڕانکاری و ئاڵوگۆڕبوو لە سیستەمی نێودەوڵەتی و بەها بنەماییەکانیدا، کەواتە هەموو گۆڕانکارییەکی سیستەمی نێودەوڵەتی و بەهاکانی سیستەمەکە، کاریگەریی دەبێت لەسەر هەرێمی کوردستان-عێراق، جا ئەو کاریگەرییە ئەرێنی بێت یان نەرێنیی.

لیستی سەرچاوەکان

بە زمانی کوردی

ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق. (2014). *دەستووری کۆماری عێراق* (چاپی چوارەم).

خارودەکی، ماریانا. (2011). کورد و سیاسەتی دەرەوەی وڵاتە یەکگرتووەکان: پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان لە رۆژهەڵاتی ناوین لە 1945 هەوە، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە مامکاک، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس: هەولێر، هەرێمی کوردستان- عێراق.

رەفیق، فاروق. (2014). لۆژیک و هونەری ئەڕگومێنتسازی، کۆمپانیای ئاگۆرا بۆ بەرهەمە کلتوورییەکان: سلێمانی، هەرێمی کوردستان- عێراق.

نەجم، زانا کەریم. (2018، تەموز2). روانینێک بۆ پێگەی هەرێمی کوردستان لە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا. رۆژنامەی رووداو، ل.14.

نەجم، زانا کەریم. (2019، ئاب26). گەرانەوەی بەغداد. رۆژنامەی رووداو، ل.17.

نەجم، زانا کەریم. (2021). "دیپلۆماسی هەرێمی کوردستان و ئاڵنگارییە یاساییەکانی". گۆڤاری ئایندەناسی، 7، 10-20.

پێگەی فەرمی فەرمانگەی پەیوەندییەکانی دەرەوەی حکومەتی هەرێمی کوردستان (أ). (2022/11/1 سەردانیکراوە). لەم بەستەرەوە: gov.krd/dfr/krg-representations/

پێگەی فەرمی فەرمانگەی پەیوەندییەکانی دەرەوەی حکومەتی هەرێمی کوردستان (ب). (2022/11/1 سەردانیکراوە). لەم بەستەرەوە: gov.krd/dfr/foreign-representations/

به زمانی عەرەبی

أبو ليلة، سعاد محمود. (2013). "عدم التماثل: الأطر النظرية المفسرة لدور الفاعلين العابرين للقومية". مجلة السياسة الدولية- ملحق إتجاهات نظرية، 192، 5-10.

إيفانز غ. ونونيهام ج. (2004). قاموس بنغوين للعلاقات الدولية، ترجمة مركز الخليج للأبحاث، مركز الخليج للأبحاث: دبي، الإمارات العربية المتحدة.

برايار، فيليب وجليلي، محمد رضا. (2009). العلاقات الدولية، ترجمة حنان فوزي حمدان، دار ومكتبة الهلال للطباعة والنشر: لبنان، بيروت.

بن سعيد، مراد. (2014). "من الحوكمة الدولية إلى الحوكمة العالمية: التحولات الأنطولوجية في تحليل الحوكمة البيئية العالمية". مجلة المستقبل العربي، 421، 134-154.

جوف، إدمون. (1993). علاقات دولية، ترجمة: منصور القاضي، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع: لبنان، بيروت.

حمشي، محمد وزقاغ، عادل. (2022). عن السياسة ما بعد الدولية: تعايش بين نظامين أم عصر وسيط جديد. مجلة سياسات عربية، 10 (54)، 7-24.

خاروداكي، ماريانا. (2013). الكرد والسياسة الخارجية الأمريكية: العلاقات الدولية في الشرق الأوسط منذ 1945، ترجمة خليل الجيوسي، دار الفارابي: بيروت، لبنان.

دن، تيموثي. (2004). الليبرالية. في ج. بيليس وس. سميث (محرران)، عولمة السياسة العالمية (ص ص312-348). الإمارات العربية المتحدة: مركز الخليج للأبحاث.

رجب، إيمان أحمد. (2012). "اللاعبون الجدد: أنماط وأدوار الفاعلين من غير الدول في المنطقة العربية". مجلة السياسة الدولية، 187، 34-41.

رجب، إيمان أحمد. (2013). "القوة المنافسة: مداخل تحليل الفاعلين العنيفين من غير الدول في المراحل الإنتقالية". مجلة السياسة الدولية- ملحق إتجاهات نظرية، 192، 11-16.

سميث، ستيف. (2004). مقاربات جديدة للنظرية الدولية. في ج. بيليس وس. سميث (محرران)، عولمة السياسة العالمية (ص ص349-407). الإمارات العربية المتحدة: مركز الخليج للأبحاث.

الصديقي، سعيد. (2006). القوى السياسية عبر الوطنية، في: حافظ ابراهيم وآخرون، السيادة والسلطة، مركز دراسات الوحدة العربية: لبنان، بيروت.

عزم، أحمد جميل. (2010). "عودة الدولة في السياسة الخارجية". مجلة آفاق المستقبل، 3،40-45.

غلان، جيرهار فان. (سنة الطبع، بلا). القانون بين الأمم، ترجمة عباس العمر، دار الجيل ودار آفاق الجديدة: بيروت، لبنان.

نجم، زانا كريم. (2021). الفاعلون من غير الدول ودورهم في السياسة العالمية: إقليم كوردستان- العراق إنموذجاً، مطبعة كارو: سليمانية، إقليم كوردستان- العراق.

محمود، أنور محمد فرج. (2017). "الفاعلون من غير الدول والدولة الفاشلة: دراسة من منظور العصور الوسطى الجديدة في الشرق الأوسط". مجلة دراسات قانونية وسياسية، 9،264-294.

محمود، أنور محمد فرج. (2012). المجتمع المدني العالمي بين الفاعلية والشرعية. AL-Mostansiriyah journal for arab and international studies, (37).

مقلد، د. إسماعيل صبري. (2013). السياسة الخارجية: الأصول النظرية والتطبيقات العملية، المكتبة الأكاديمية: القاهرة، مصر.

النجار، د. شيرزاد أحمد أمين. (2014). " مركز اقليم كوردستان- العراق في السياسة العالمية: حالة عدم اليقين؟". مجلة قضايا سياسية، 35-36، 107-138.

الهياجنة، عدنان محمد حسين. (2001). قضايا العلاقات الدولية بين الواقعية والعالمية". مجلة العلوم الإجتماعية، 2، 7-30.

المجلس الوطني لإقليم كوردستان- العراق. (1993، كانون الأول 30). البرلمان: صحيفة المجلس الوطني لإقليم كوردستان- العراق، 17، 2.

حكومة إقليم كوردستان- العراق. (2006، آب 27). وقائع كوردستان: الجريدة الرسمية لحكومة إقليم كوردستان- العراق، 62، 43.

بەزمانی ئینگلیزی

Folker, J. S. (2010). Neoliberalism. In: Tim Dunne, Milja Kurki, Steve Smith (Eds.), International Relations Theories. UK: Oxford University Press.

Josselin D. & Wallace W. (Eds.). (2011). Non-State Actors in World Politics: a Framework. New York: Palgrave.

Morgenthau, H. J. (1993). Political Among Nations: The Struggle for Power and Peace. New York: MC Graw Hill.

Nye, Jr. J. S. (2011). The Future of Power. New York: public affairs.

Waltz, K. N. (2010). Theory of International Politics. USA: Waveland Press, Inc.

Willetts, P. (2014). Transnational Actors and International Organizations in Global Politics. In: J. Baylis, S. Smith, & P. Owens (Eds.), the Globalization of World Politics. UK: Oxford University Press.

ISSN 2411-7757

مجلة جامعة التنمية البشرية

مجلة علمية فصلية محكمة تصدرها جامعة التنمية البشرية

المجلد (٨) العدد (٤) كانون الأول (٢٠٢٢)

Journal of University of Human Development

A Scientific periodical issued by University of Human Developement

Vol.8 No.4 December 2022

journals.uhd.edu.iq